

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ
ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. ЛАЗАРЯНА

М. А. СЛОБОДЯНЮК

Антифашистський рух Опору
в Україні (1939–1944 рр.):
історіографія проблеми

МОНОГРАФІЯ

ДНІПРО
«ГЕРДА»
2017

УДК 94 (477) «1939/1944»
ББК 63.3(2)622
С48

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. *В. І. Кучер*
(Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України),
д-р істор. наук, проф. *І. К. Патриляк*
(Київський національний університет ім. Т. Шевченка),
д-р істор. наук, проф. *В. В. Стецкевич*
(Криворізький національний університет).

Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпропетровського національного університету
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
(*протокол № 3 від 31.10.2016*).

Слободянюк М. А.

С48 Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.):
історіографія проблеми [Текст] : монографія / М. А. Слободянюк;
Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпро:
Герда, 2017. – 460 с.

ISBN 978-617-7097-65-4

У монографії вперше на основі широкого кола джерел здійснено комплексний аналіз історіографії антифашистського руху Опору в Україні. Праця охоплює наукову літературу 1945–2015 рр., в якій досліджувалися боротьба радянських підпільно-партизанських формувань, антифашистський аспект діяльності ОУН і УПА, протистояння гітлерівським окупантам з боку польських та єврейських підпільних структур, а також цивільний спротив населення. Особливу увагу приділено питанням історичної антропології та історичної психології.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться історією Другої світової війни.

Бібліогр.: 1 227 назви.

УДК 94 (477) «1939–1944»

ББК 63.3(2)622

ISBN 978-617-7097-65-4

© М. А. Слободянюк, 2017

© Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна,
оригінал-макет, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографічний доробок радянського періоду	11
1.2. Історіографічні праці з історії руху Опору в незалежній Україні	23
1.3. Теоретичні засади досліджень з історії руху Опору	42
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРТЬБИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	116
2.1. Характерні особливості радянської історіографії	116
2.2. Локально-історичні праці з історії руху Опору	128
2.3. Соціально-історичні дослідження	139
2.4. Проблемно-історичні дослідження радянського періоду	148
2.5. Синтетичні праці з історії антифашистської боротьби	176
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНЕ ІСТОРІОПИСАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ	188
3.1. Радянський рух Опору в працях сучасних дослідників	188
3.2. Історіографія українського руху Опору	212
3.3. Проблема кількісних показників ефективності руху Опору	247
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ	271
4.1. Польський та єврейський рухи Опору в Україні у сучасних публікаціях	271
4.2. Цивільний спротив і його місце в історії руху Опору	287
4.3. Рух Опору через призму історичної антропології та історичної психології	322
ВИСНОВКИ	362
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	368
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	456

ПЕРЕДМОВА

Історія Другої світової війни, попри величезний масив публікацій, донині залишається дослідницьким полем з неосяжним евристичним потенціалом. Лише непосвяченим може здаватися, що про цей період нашого минулого написано вже все. Насправді, це далеко не так. Одні сторінки війни привертали підвищену увагу, на інші в радянські часи були накладені табу. Та головною перешкодою до наукової реконструкції подієвого полотна стала його надзвичайна ідеологізація. Більше того, в Радянському Союзі міф «Великої Вітчизняної війни», що заступив попередній міф «Великої Жовтневої соціалістичної революції», став найефективнішим інструментом моделювання ідентичності й колективної історичної пам'яті громадян. Успадкувавши цю традицію, суверенна Українська держава постала перед викликами й загрозами, що завдяки імпортованим політичним та електоральним технологіям врешті-решт спричинило два «Майдани» та війну на Сході України.

Все це вказує не лише на наукову, а й на суспільну вагу фундаментальних, позбавлених політичного навантаження, досліджень, покликаних долати старі й нові міфи й продукувати знання, необхідне для формування нової пам'яті в українському суспільстві.

Концепт «всенародної боротьби в тилу ворога» належав до стрижневих конструктів радянської версії війни, що обстоювала тезу про гомогенність підокупаційного соціуму, його лояльність до Більшовицької системи й «відданість ідеям соціалізму». Обрамлена відповідними мнемонічними ритуалами (зокрема, запровадженням в Україні Дня партизанської слави), інституційними заходами, ця міфологема чи не найдовше залишалася останнім бастионом радянсько-російського концепту війни.

Однак наукові студії останньої чверті століття поступово та неухильно робили свою справу, деконструюючи ідеалізовану схему і все більше виводячи її в площину суто наукового дискурсу.

Щоправда, нині спостерігається інша крайність: спроби піддати радянський рух Опору суцільній дегероїзації і дискредитації. Хутко долаючи відстань від ідеологеми «народні месники» до іншої, також не вичерпної – більшовицькі «диверсанти», ті, хто обстоює цю позицію, «виплескують з водою і дитину».

Насправді радянський підпільно-партизанський рух був багатомірним, суперечливим, складним явищем, яке неможливо вкласти в «прокрустове ложе» ідеологізованих підходів. Найавторитетніші зарубіжні й вітчизняні дослідники вважають боротьбу за лінією фронту «війною невикористаних можливостей». Однак це не девальвує її значення як одного з важливих чинників протидії нацистським і фашистським окупантам.

Водночас з діями радянських підпільників та партизанів пов'язані такі неімпозантні прояви як мародерство, зрадництво, позасудові репресії проти місцевого населення тощо, про які донедавна практично нічого відомо не було.

Діаметрально протилежна ситуація склалася з вивченням українського самостійницького руху. У радянську добу цей феномен усіяко демонізувався й очорнювався, жорстко пов'язуючись з колаборацією. Після 1991 року до природного сплеску зацікавлення вчених цією темою додалися активні спроби глорифікувати ОУН і УПА, оминувати неоднозначні моменти в їх історії. Цьому об'єктивно сприяла відсутність напрацювань, у яких давалися б зважені правові оцінки їхньої діяльності на різних часових відрізках та військово-політичних умовах.

Та, як би там не було, у повоєнні десятиліття акумульовано значний пласт джерел та літератури з історії антифашистського руху Опору в Україні. Це давно поставило на порядок денний питання про необхідність його комплексного історіографічного опрацювання, визначення, визначальних та периферійних тенденцій наукового пошуку, виявлення тематичних і концептуальних лакун, ревізію понятійного апарату.

Праця М. Слободянюка є першою спробою системного аналізу наукового доробку з цієї проблематики.

Навіть погоджуючись із тим, що ця праця не дасть відповіді на всі питання, слід віддати належне автору, який виявив не тільки наукову сміливість, а й громадянську мужність, поставивши в центр дослідницького проекту настільки дихотомічний і суспільно резонансний сегмент нашої історії.

На наше, переконання, підготовлений читач належним чином оцінить сумління й насагу, з яким М. Слободянюк працював над цією темою.

І вже зовсім не виникає сумнівів у тому, що це видання стане помітним явищем сучасної історіографії.

О. Лисенко
д-р істор. наук, проф.,
заслужений діяч науки і техніки України

ВСТУП

У світовій та вітчизняній історії годі шукати іншого явища, яке б настільки масштабно вплинуло одночасно на геополітику, менталітет, ідеологію, колективну пам'ять, економіку, демографію, як Друга світова війна. Україна опинилася в епіцентрі тотального протистояння двох супердержав: гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР. Не зникнути у найжахливішій війсьній м'ясорубці в історії людства і зберегти себе як суб'єкт історії можна було тільки зайнявши активну позицію у відстоюванні національних інтересів. Найвиразнішою формою такої протидії стала участь населення України в антифашистському русі Опору. І хоча українці по-різному розуміли свої інтереси, саме їх активна боротьба за самозбереження у складі радянських підпільних організацій та партизанських загонів, у лавах ОУН і УПА, інших формах опору дала змогу зміцнити позиції України як у складі СРСР, так і на міжнародній арені.

Упродовж всього свого існування представники кожного покоління українського народу боролися за створення власної держави. Не стала винятком і сучасна генерація. Не тільки події минувшини, а й «революція гідності», захист державного суверенітету і територіальної цілісності нашої держави у 2013–2015 рр., 70-річний ювілей перемоги над фашизмом, спроби Кремля поставити під сумнів внесок України у розгром агресорів зумовили зростаючий інтерес до вивчення досвіду боротьби українців проти іноземних загарбників періоду Другої світової війни. Подолати виклики сьогодення, з'ясувати місце і роль України у світовій історії можна, тільки всебічно й об'єктивно проаналізувавши історичний досвід наших предків.

Осягненню особливостей становлення української нації та держави сприяє вітчизняна історіографія. Без теоретичного й історіографічного осмислення й узагальнення всього, що було зроблено попередніми дослідниками, неможливий прогрес в опрацюванні будь-якої наукової теми. Не є винятком і проблематика з історії антифашистської боротьби. Антифашистський рух Опору став однією з найгероїчніших сторінок історії багатьох країн Європи, у тому числі й України. Він став об'єктом посиленої уваги істориків, праці яких нерідко відзначаються контраверсійними підходами та оцінками. Боротьба проти окупантів і пов'язані з нею теми продовжують перебувати і в центрі громадської уваги, залишаються одними з найбільш дискусійних та політизованих, такими, що впливають на державну політику і на світоглядні позиції різних верств суспільства. Об'єктивне наукове дослідження цієї теми є надзвичайно актуальним, оскільки сприятиме зменшенню поляризації суджень та оцінок, зниженню соціальної та міжрегіональної напруги. Актуальним є і визначення місця руху Опору в Україні в історії європейського руху Опору, у загальноєвропейському історичному процесі, створення позитивного образу України й українців у сучасному світі.

Стан сучасної української історіографії руху Опору позначений поступовою відмовою від багатьох міфологізованих і застарілих положень, критичним осмисленням подій минулого. Без такої переоцінки неможливо зрозуміти ані шляхи розвитку, ані здобутки історичної науки. Водночас, дослідницький інструментарій збагатився новими підходами, концепціями та методами. Запорукою подальшого розвитку науки є збереження і використання досвіду попередників, а також і визначення напрямів майбутніх досліджень.

Час від часу необхідно здійснювати реконструкцію історіографічного процесу. Накопичені знання потребують уточнення, класифікації, систематизації, теоретичного осмислення, визначення сфери їх подальшого застосування. Саме це і є метою даного дослідження: комплексний аналіз публікацій українських дослідників історії антифашистського руху Опору в Україні. Кількість публікацій, присвячених історії всіх форм і течій руху Опору в Україні нараховує десятки тисяч позицій. Проаналізувати такий обсяг літератури в обмежених рамках цього дослідження не видається можливим. Тому головним завданням є опрацювання не всієї сукупності

публікацій, а характеристика знакових, новаторських наукових видань, які віддзеркалюють основні тенденції, підходи і методології у висвітленні теми. У рамках сформульованої мети автор бачить своє завдання у:

1) аналізі концептуальних та методологічних основ, на яких базуються дослідження історії руху Опору в Україні;

2) встановленні хронології виникнення і розвитку української історіографії проблеми антифашистської боротьби в Україні;

3) класифікації праць вітчизняних істориків відповідно до тематики і хронології;

4) здійсненні комплексного аналізу ключових проблем історії руху Опору в Україні.

Наукова новизна теми обумовлюється її недостатньою розробленістю, адже комплексний аналіз наукової літератури з історії руху Опору в Україні у 1945–2015 рр. досьгодні не став дослідницьким завданням вітчизняних та зарубіжних фахівців. Опрацювання теми сприятиме поглибленню вивчення малодосліджених і дискусійних питань з даної тематики.

Хронологічні рамки охоплюють публікації, що з'явилися у період від закінчення Другої світової війни у 1945 р. до 2015 р. включно, тобто період від часу виходу перших наукових праць до появи останніх досліджень, в яких аналізується антифашистський рух Опору в Україні.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму. Реалізація цих принципів стала можливою завдяки використанню загальнонаукових методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції, міждисциплінарних, а також спеціальних методів дослідження. Завдяки цьому інструментарію здійснено аналіз і систематизацію історіографічних надбань, виявлення певних концепцій і напрямів в трактуванні антифашистського руху Опору в Україні, визначення новизни історичних знань, кола малодосліджених і невисвітлених питань, перспективних тем для подальших наукових розробок.

Порівняльно-історичний метод дав змогу не тільки розгорнути і поглибити панораму наукового бачення і трактування істориками різних аспектів антифашистського руху Опору в Україні, а й виявити міру тотожності й розбіжності в їх пошуках і підходах до вивчення цього явища, виявити дискусійні питання, розкрити особ-

ливості їх ідей та концепцій. Проблемно-хронологічний метод сприяє з'ясуванню основних етапів історіографічного процесу, з'ясувати появу в ньому якісно нових концептуальних поворотів. Застосування міждисциплінарних підходів дало змогу проаналізувати проблематику, пов'язану з історичною антропологією, психоісторією й історією повсякденності. Завдяки аксіологічному методу дослідження з'ясувалися мотивації учасників руху Опору та їх типологізація.

Під терміном «вітчизняна історіографія» автор розуміє всі наукові праці, опубліковані в Українській РСР та незалежній Україні і присвячені історії руху Опору на українських землях. У міру наукової необхідності до аналізу залучаються також найбільш вагомні праці, видані вітчизняними істориками поза межами України, знакові праці деяких зарубіжних дослідників, без наукового опрацювання яких повноцінний аналіз історіографії руху Опору в Україні не можна вважати вичерпним.

Поняття «рух Опору в Україні» включає в себе визвольну боротьбу населення окупованих територій у період Другої світової війни за звільнення від німецьких, угорських і румунських окупантів та місцевих колабораціоністів. Антифашистський Опір проявлявся у різноманітних формах збройної і незбройної боротьби, диверсій, терору, економічного саботажу, антифашистської агітації і пропаганди. В останні роки в науковому середовищі по відношенню до поняття «рух Опору» частіше використовується термін «антинацистський», однак, для більшості громадян нашої країни традиційним і більш зрозумілим є термін «антифашистський», який і винесено у назву цієї монографії.

Джерелознавчі, історіографічні та методологічні особливості дослідження

1.1. Історіографічний доробок радянського періоду

Перші історіографічні праці з історії руху Опору в Україні з'являються наприкінці 1950-х рр. У 1957 р. М. Новікова зробила спробу аналізу й узагальнення художньої та мемуарної літератури, присвяченої підпільній боротьбі [683]. Потім з'явилися й інші публікації, що містили характеристику мемуарної літератури [936; 773; 799]. У наступному році вперше зроблено історіографічний огляд дисертацій, присвячених радянському Опору в Україні [254]. Історіографічні розділи більшості досліджень 50-х рр. вирізнялися стислістю і більше нагадували бібліографічні огляди.

Заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу» стимулювало наукові пошуки у цій тематичній ніші. Тільки з 1957 до 1965 р. у журналі було надруковано понад 40 наукових статей та рецензій з історії руху Опору в Україні та інших країнах Європи. Як головний друкований орган української радянської історичної науки, журнал виступав майданчиком, на якому окреслювалась офіційна позиція щодо першочергової проблематики досліджень та оціночних критеріїв тих чи інших історичних фактів [835; 978; 445; 942; 983; 781; 954; 673; 331]. Характер цієї позиції визначався тим, що УІЖ був заснований не тільки як друкований орган Інституту Історії АН УРСР, а й Інституту Історії партії при ЦК КПУ.

Уже в перший рік існування в журналі з'явилася стаття М. Наумова, що мала стати методологічним дороговказом для майбутніх дослідників [664]. Через п'ять років за авторством І. Слинька вийшла стаття «Джерела сили партизанського руху». Серед таких

джерел історик називав жорстокий окупаційний режим, патріотизм радянських людей, успіхи Червоної армії, природні умови, допомога з «Великої землі». Але головним джерелом сили партизанського руху І. Слинко вважав Комуністичну партію, що була «натхненником, організатором і керівником партизанського руху». Саме масово-політична робота партії серед населення захоплених ворогом територій призвела до значного припливу бійців до загонів та організацій [834]. Крім лідерства Компартії, в авангард спротиву загарбникам ставився російський народ [767]. Аналогічні тези щодо джерел руху Опору викладені в статті В. Мазила «Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни». Особливий наголос зроблений на внеску М. Хрущова в організацію партійного підпілля і партизанських загонів [589].

Із другої половини 60-х рр. публікація історіографічних праць активізується. Кілька наукових розвідок А. Курносова у співавторстві з іншими вченими з різних аспектів історіографії проблеми [537; 800; 801] позначили вихід на історіографічну розробку проблематики радянського руху Опору загалом [535]. Головною рушійною силою цього руху А. Курносов вважав «радянський патріотизм», а сам рух відрізнявся ідейною монолітністю і «неподільним впливом» Компартії. Причому «радянський патріотизм» визначався не просто як любов до батьківщини, а насамперед як прагнення захистити соціалістичний лад.

У 1965 р. виходить велика узагальнююча праця «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945», у 6-му томі якої подано розлогий огляд літератури про війну, зокрема підпільно-партизанську [360, с. 403–450]. Ця праця збагатила історіографію проблеми, однак її описовий характер й апологетичне звеличення ролі партії зумовили однобічність дослідження. Названі публікації А. Курносова стали першими історіографічними узагальненнями з історії радянського руху Опору в СРСР.

Історіографії партійного керівництва боротьбою проти загарбників присвячена частина колективної монографії «КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне» [509, с. 117–156]. Стан вивченості антифашистської боротьби на всій окупованій території Радянського Союзу розглядався і в інших роботах, серед яких найбільший інтерес ви-

кликають статті В. Єр'оміна та А. Юденкова, Ю. Петрова та ін. [308; 738; 84] У спільній праці Н. Азяського й А. Тюшкевича [85] здійснено спробу простежити еволюцію дослідження історії радянського руху Опору до середини 70-х років, з'ясувати особливості дослідницьких підходів та поставити завдання для подальших пошуків. Торкаючись української тематики, автори, здебільшого, аналізували тритомне видання «Украинская ССР в Великой Отечественной войне». А. Бабаков та Н. Макаров зазначили, що партизанська війна набула найбільшого поширення у лісистих і гірських районах, підпілля відіграло важливу роль у великих населених пунктах та степових районах, а цивільний спротив населення був розповсюджений на всій окупованій території. На цій основі робився висновок, що Компартія враховувала різні природні умови регіонів, виявляла їх специфіку і завжди знаходила адекватні методи боротьби [104].

Деякі проблеми історії радянського Опору викладені у книзі «Война в тылу врага» [173]. Головну увагу автори приділили керівній ролі партії в організації Опору, операціям партизанів на комунікаціях ворога та їх спільним діям з Червоною армією, антифашистській боротьбі в населених пунктах. Зривові економічних планів нацистів присвячений історіографічний нарис Л. Кондратенко [497]. У третьому розділі дослідниця порушила проблеми цивільного спротиву населення, хоча і не розглядала його як окрему складову.

Докладніше історіографію боротьби населення окупованих територій за зрив економічних планів нацистів опрацювали М. Загорсько і А. Юденков [325, с. 10–32]. Вони виокремили три основні напрями народної боротьби: діяльність підпілля, збройна партизанська війна і зрив населенням планів окупантів шляхом саботажу. При цьому автори вважали двома основними формами боротьби активну (збройна партизанська боротьба, диверсії, підпільна робота) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір режиму). В. Клоков критикував такий поділ на тій підставі, що таким чином автори «ніби заперечують активність основної маси населення», а моральний опір здійснювали не тільки мирні люди, а й підпільники з партизанами [444, с. 105–106]. Також співавтори спеціально наголошували на цілях боротьби. Воєнна полягала у тому, щоб підтримати бойові дії Червоної армії, завдати противнику макси-

мальних утрат в живій силі і техніці. Економічна ціль пов'язана зі спробами не дати ворогу скористатися економічним потенціалом захоплених земель, а політична – з організацією всенародного повстання проти окупантів.

Важливою рисою радянської історіографії 1970–1980-х рр. стає поглиблення теоретичних досліджень. Світ побачили історіографічні праці з проблем Великої Вітчизняної війни в цілому і радянського руху Опору зокрема. Поряд з опонуванням західним історикам [783; 89; 733], розвивається внутрішня полеміка зі суперечливих аспектів проблеми. Історіографічні праці, у фокусі яких перебувала історія радянського руху Опору на всій території СРСР, давали змогу порівняти результати наукових досліджень у різних союзних республіках, обмінятися досвідом, відстежити спільне та відмінне, визначити тематику подальших досліджень. Слабким місцем таких праць було те, що значна кількість цікавих наукових видань українських авторів залишалася поза увагою.

Цю прогалину стали заповнювати дослідження з історіографії руху Опору на українському матеріалі [144; 450]. Першою спробою здійснити історіографічне узагальнення партизанського руху в Україні стала стаття В. Замлинського [339]. Невеликий обсяг при охопленні всього масиву історичної та мемуарної літератури зумовив оглядово-інформаційний характер публікації. У 1977 р. В. Замлинський зосередився на аналізі висвітлення партизанського руху безпосередньо в мемуарах воєначальників [336]. Автор дотримувався традиційного для радянської історіографії некритичного перебільшення достовірності і значення мемуарної літератури порівняно з іншими видами джерел та літератури.

Останній матеріал В. Замлинського стала доповненням до раніше опублікованої статті П. Бистренка «Мемуари про партизанський рух на Україні» [121]. Безперечно, мемуари є дуже цінним історичним джерелом, але автор не зауважує суб'єктивності цього виду літератури і поділяє мемуарні твори на дві групи: спогади і щоденники. Серед проаналізованих автором мемуарів можна назвати роботи С. Сатановського «Партизаны», Є. Степанкова «Партизанскими тропами», І. Козлова «В Крымском подполье», І. Вергасова «В горах Таврии» про партизанський рух в Криму.

Окрім праць, у яких містились історіографічні огляди історії радянського руху Опору в цілому, з'являються публікації, присвячені

окремим аспектам цього явища. Так, В. Грідньов присвятив свої статті висвітленню історії боротьби селянства проти загарбників у радянській та зарубіжній літературі. Він обстоював позицію про абсолютну ворожість радянського селянства до гітлерівських агресорів від самого початку війни і до її закінчення [230; 231].

Досягнення радянської історичної науки у вивченні антифашистської боротьби розглянуто у монографіях В. Клокова, А. Красюка, Т. Логунової, А. Каревського [444; 416; 511; 581]. Автори цих історіографічних досліджень висвітлили основні напрями наукових пошуків; описали теоретичні дискусії з різних аспектів проблеми; запропонували власну періодизацію як історії партизанського руху, так і історіографічного процесу; акцентували увагу на досягненнях у розкритті теми та окреслювали напрями подальших досліджень.

Зокрема В. Клоков побудував свою працю за проблемним принципом і поставив мету підбити підсумки дослідження «всенародної боротьби», визначити недостатньо вивчені питання, уточнити деякі цифрові дані, тлумачення термінів і дискусійні моменти у висвітленні низки теоретичних положень. У монографії наводяться дані про те, що напередодні війни в УРСР видобувалося 50,5% загальносоюзного вугілля і 67,6% залізної руди, виплавлялося 64,7% чавуну і 48,8% сталі, випускалося 67,5% металургійного обладнання, вироблялося 74,5% коксу і 75,5% цукру. Тому одним із головних завдань підпілля вважалося перешкоджання загарбникам скористатися економічними і природними багатствами республіки. Не менш важливим завданням підпілля була протидія гітлерівській пропаганді, мобілізація людей на активний спротив ворогу. Автор вірно вказав, що в перший період війни підпільна структура «обком – райком – первинна організація» часто мала формальний характер, оскільки в умовах глибокої конспірації первинні осередки у своїй діяльності керувалися, як правило, не вказівками місцевого керівництва, а передачами московських радіостанцій і самостійно визначали свої конкретні завдання. На переконання вченого, після корінного перелому в ході війни радянський партизанський рух став набувати всенародного характеру. Термін «партизанська боротьба» В. Клоков визначав як збройні і диверсійні дії, а під терміном «партизанський рух» мав на увазі також підтримку населення, яка забезпечувала збройні і диверсійні дії. Оскільки автор був переконаний, що форми опору напряму залежать від природних умов, то

всенародна збройна боротьба партизанів розгорнулася тільки у лісистих районах, а у степових регіонах головною формою став саботаж.

Врешті, дослідник стверджує, що теоретичні аспекти народної боротьби радянських людей у тилу ворога в основному вирішені: обґрунтовано доведено всенародний характер цієї боротьби, охарактеризовано керівну роль партії, покладено початок аналізу форм і методів боротьби. В. Клоков критикував радянську історіографію за недостатню увагу до вивчення форм, методів і засобів окупаційної політики, проти яких і спрямовувалася народна боротьба. На майбутнє автор закликав дослідників звернути більшу увагу на відмінність термінів «підпілля» і «партійне підпілля». Дослідник вказав і на суттєві розбіжності у питанні про кількість партизанів України у першому і третьому томах видання «Украинская ССР в Великой Отечественной войне». Історіограф наполягав, що цифрові дані мають бути змінені у сторону їх збільшення, оскільки історики врахували діяльність не всіх партизанських формувань. Серед питань, які ще чекали на свого дослідника, В. Клоков виокремив характер взаємодії ЦШПР та УШПР, участь партизанів у зриві економічних планів ворога, тактику рейдів місцевого значення, ефективність бойових дій, уточнення національного складу партизанських загонів, взаємодію партизанів і підпільників, доведення рівня опрацювання збройної боротьби підпілля до рівня дослідженості діяльності партизанських загонів. Подальші наукові пошуки В. Клоков пропонував зосередити на більш чіткій реконструкції структури партійно-комсомольського підпілля і його взаємозв'язків з антифашистським підпіллям і партизанами; на виявленні специфіки діяльності підпілля у зонах дії великих партизанських сил, у малолісистих і промислових районах республіки [444, с. 35, 48–49, 56, 69–71, 104, 113–118].

А. Красюк чітко сформулював загальну позицію радянської історіографії, згідно з якою завдяки своєчасним заходам Комуністичної партії з розвитку партизанської боротьби (створення центрального і республіканського штабів партизанського руху, встановлення міцних зв'язків з «Великою землею», зміцнення матеріально-технічної бази) з кінця 1942 р. радянський партизанський рух став «систематичним, масовим і всенародним». З кінця 1943 р. партизани надавали «суттєву допомогу» Червоній армії, відволікаючи

на себе значну частину німецько-фашистських військ. Не заперечуючи важливої ролі Компартії в організації партизанського руху, підкреслимо той факт, що це були зусилля не просто партії, а всього партійно-державного апарату СРСР, а своєчасність цих зусиль не завжди очевидна.

До переваг монографії А. Красюка варто віднести доволі об'єктивний аналіз недоліків радянської історіографії партизанського руху. Зокрема, він наголошував на «відсутності в багатьох випадках критичного аналізу джерельної бази». Історіограф пише, що деякі дослідники «отримавши в руки архівний матеріал ... без ретельного аналізу вводили його в науковий обіг». Критикує він і «фрагментарне, описове зображення подій», а також фактографічні помилки деяких авторів. А. Красюк визнає також, що «рейкова війна» у степових районах України була відсутня або слабка. Важливою думкою автора є критика деяких крайнощів в описанні історії радянського руху Опору: «Життя місцевих організацій нерідко розглядали у відриві від життя всієї партії, і навпаки, боротьбу на місцях намагалися обмежити загальними рамками періодизації. Очевидно настав час визначити місцеву періодизацію партизанського руху і підпілля». Тож дослідник робить слушний висновок, що розробка місцевих періодизацій створить можливості для більш глибокого вивчення історії партизанського руху і підпілля.

Підсумовуючи здобутки радянської історіографії у розробці проблеми, А. Красюк зазначив, що в тодішніх наукових працях переважав описовий метод викладення матеріалу, що перешкоджало глибокому проникненню у внутрішні процеси розвитку радянського партизанського руху. Багато важливих проблем залишилися малодослідженими: знищення антифашистами автомобільного, водного, повітряного і гужового транспорту; порятунок мирних людей. Але в цілому А. Красюк позитивно оцінював здобутки історієписання всенародної боротьби. Головним її досягненням учений назвав те, що вся література з історії боротьби радянських людей, видана в СРСР, написана на основі марксистсько-ленінської методології. На наш же погляд, це стало слабким місцем радянської історичної літератури, оскільки серйозно обмежувало конкуренцію думок, примушувало дослідників добирати факти під методологію, а не методологію під факти.

Разом з тим А. Красюк вважав, що подальшого комплексного опрацювання потребує сама історіографія всенародної боротьби: «Назріла необхідність створення колективної історіографії з залученням якомога більшого кола вчених, фахівців, колективів кафедр вузів, інституту історії СРСР, інститутів партії в центрі і союзних республіках» [511, с. 50, 66, 84, 99, 108, 140]. До слова, поставлене завдання не було вирішене не тільки в радянській, а й у сучасній українській історіографії.

Т. Логунова проаналізувала існуючу періодизацію історіографії руху Опору і запропонувала власну. Простеживши основні напрями дослідження історії радянського партизанського руху, вона докладно зупинилась на дискусійних та теоретичних питаннях, акцентувала увагу на малодосліджених аспектах антифашистської боротьби.

Аналізуючи здобутки радянської історіографії у вивченні народної боротьби в тилу ворога, Т. Логунова зробила кілька висновків, вартих уваги сучасних дослідників: загальним недоліком багатьох публікацій був їх описовий характер, вибір дрібних тем та відсутність аналізу; до середини 70-х років у полі зору істориків СРСР переважала збройна форма боротьби (партизанський рух); потребувала подальшого вивчення історія партизанських країв і зон та бойової взаємодії партизанів з частинами Червоної армії [581, с. 86–87, 91]. На відміну від Т. Логунової, А. Каревський наполягав на виокремленні воєнних років у самостійний історіографічний період, хоча й не заперечував обмеженості джерельної бази і прикладного характеру робіт 1941–1945 рр.

В умовах політики ізоляціонізму та «холодної війни» в СРСР утвердилася концепція існування і протистояння двох наук – радянської і буржуазної (західної). Радянська наука проголошувалася єдино прогресивною, пріоритетною, самодостатньою. Справжній історик мав займатися не стільки пошуком наукової істини, скільки доводити переваги марксистсько-ленінської ідеології та радянського ладу. Він мусив досліджувати, – викриваючи, навчати, – виховуючи, пропагувати, – агітуючи [1099, с. 9–10]. Потреба ідеологічного протистояння «українському буржуазному націоналізму» та українським історикам діаспори, з одного боку, і полеміки з західними дослідниками історії Другої світової війни, з іншого, сприяла активізації історіографічних досліджень в СРСР. Полемічна літера-

тура, спрямована на заперечення «буржуазних фальсифікацій» історії «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників» стала окремим напрямом радянського історієписання війни з підвищеним ідеологічним навантаженням.

У рамках цього напрямку було оприлюднено низку праць, присвячених критиці західноєвропейської та американської історіографії. Радянські історики сприйняли доробок західних колег як свідому фальсифікацію історії війни з метою звести наклеп на політику СРСР, принизити його роль у розгромі фашизму, заперечити класовий характер партизанської війни. З самого початку цей напрям вирізняло неприйняття праць своїх опонентів. Вони не сприймалися як інша точка зору, співставлення з якою власних поглядів дало б змогу б глибше пізнати історичний процес. Думки, оцінки і висновки «буржуазних історіографів», якщо вони не співпадали з радянськими установками, відкидалися як ворожі [850, с. 282–283]. Така оцінка цілковито заперечувала альтернативні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації [462, с. 4]. Варто було видати на Заході працю з відмінною від комуністичної доктрини інтерпретацією, як її положення ставали об'єктом не стільки наукової критики, скільки необґрунтованих заперечень, підозр і звинувачень. Характер радянського словесного інструментарію у полеміці з західними спеціалістами А. Портнов визначив, як «склочний» [768].

Роботи, в яких серйозно розроблялася дана тематика, належать перу М. Ковалю, Л. Кизи, В. Кардашова, Б. Марушкіна, О. Ржешевського та інших [120; 537; 536; 432; 459; 415; 356; 605; 414; 820; 783; 986; 985; 145; 174]. Розвінчанню «буржуазних фальсифікаторів історії партизанської боротьби» присвятив окремий розділ своєї монографії А. Красюк [511, с. 112–133]. Автор критикував західних колег за те, що вони вважали радянський партизанський рух незаконним, твердили, ніби підпільно-партизанська боротьба не набула б великого поширення, якби нацисти не розв'язали на окупованій території жорстокий терор проти мирного населення; що Пентагон вивчав досвід партизанської війни в СРСР аби придушувати національно-визвольні рухи в Африці, Азії та Південній Америці; що загалом праці буржуазних істориків спрямовані на збереження ладу експлуатації, пригнічення, а також на ослаблення соціалістичних країн.

Але не всі ці праці були апологетичними і малонауковими. Деякі з них стали справжнім науковим продуктом, а крім того за умов цензури вони давали змогу хоча б поверхово ознайомитися з поглядами зарубіжних істориків. Л. Кизя предметно зупинився на аналізі книги Дж. Армстронга «Радянські партизани в Другій світовій війні», відзначаючи позитивні, на його думку, моменти цієї книги. Зокрема це стосується того, що Дж. Армстронг описав боротьбу радянських партизанів упродовж жовтня 1941 р. у плавнях Дніпра (територія сучасного Каховського водосховища), проти яких німці змушені були кинути регулярні армійські підрозділи з важким озброєнням. У цілому Дж. Армстронг дав високу оцінку бойовій та політичній діяльності радянських партизанів. Підсумовуючи, Л. Кизя, однак засудив західну історіографію, наголошуючи, що «за рідкісним винятком це брудний потік наклепів на радянський народ, його армію та героїчних партизанів, безсоромна фальсифікація історичної правди» [429; 431; 432].

Серед корисних для дослідників праць слід також назвати статтю Н. Сініциної та В. Томіна [825], в якій автори полемізують з американцем А. Далліном з приводу аграрної політики нацистів та її наслідків на території СРСР. Подібну за тематикою статтю з залученням значної кількості джерел написав В. Грідньов [230]. В. Бистров і Є. Кульков, заперечуючи висновки західних істориків, вважали, що мотиви помсти або «неправильної» політики окупантів не можуть розглядатися як основна причина розвитку радянського руху Опору, а лише як додатковий фактор. Тому про окупаційний режим ці автори говорили не як про причину, а як про умови, за яких виник і розвивався радянський Опір [145]. У розвідці Л. Мицик [625] ще зберігаються деякі стереотипи радянської історіографії, але вже робиться перша в УРСР спроба об'єктивно оцінити здобутки і недоліки західної історіографії у вивченні радянського партизанського руху.

Незважаючи на постійну й особливу увагу партійно-державних органів Радянського Союзу до історії підпільно-партизанського руху, фокус історичних пошуків був зосереджений не стільки на науковій розробці проблеми, скільки на пропаганді переваг радянського ладу. З огляду на це більша увага приділялася публіцистиці, науково-популярним книгам та мемуарам. Наукові дослідження губилися у потоці ненаукової і часто недостовірної інформації.

За великим рахунком увесь доробок радянської історіографії підпорядковувався одній меті – обґрунтуванню доцільності і безпомилковості «партійного керівництва» країною.

Жорсткий партійний контроль над історичною наукою проявлявся у численних заборонах, обмеженнях на роботу в архівах, у зведенні до мінімуму контактів з представниками зарубіжної історіографії. Як наслідок, уповільнювався прогрес науки, який неможливий без вільного обміну думками, дискусій, народження сміливих гіпотез та їх послідуєчого підтвердження або спростування наукової критики. Вузкість методологічної бази, заідеологізованість і пропагандистська тональність пояснюється штучно-класовим підходом до тлумачення історичних явищ. В. Стецкевич констатував, що ідеологічні шори призвели до тематичних перекосів, переважання історико-партійного напрямку і, відповідно, до створення «неадекватного історіографічного образу війни» [873, с. 71].

Ідеологізація радянської історичної науки зумовила її деградацію, призвела до зниження її наукового рівня та авторитету, гальмування подальшого процесу вивчення історії руху Опору. Зарубіжні фахівці називали її «картковим будинком, який розвалюється за найменшого дотику фактів» [462, с. 7]. Визначивши найважливіші положення радянської концепції «історії Великої Вітчизняної війни» як пропагандистські, вони поставили під сумнів науковість усієї концепції [850, с. 282].

Радянська історіографія вирізнялася крайньою тенденційністю теоретичних оцінок та інтерпретації фактів. Значна частина фактів замовчувалася або перекручувалася. Незалежність наукової позиції вченого, можливість розробки нестандартних гіпотез, новаторство були практично неможливі. Однією з конструктивних вад радянської історіографії була відмова дослідників від розгляду «незручних» проблем. Хоча в радянських історичних працях суто емпіричний ряд базувався, значною мірою, на реальних фактах, все ж він був однобічно позитивним. Така однобічність спотворювала реальну картину подій, фальсифікувала її.

Як підсумовував М. Коваль, на догоду офіційній ідеології, що приписувала науковцям однозначно вважати Велику Вітчизняну війну «народною війною на захист соціалізму», радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни; також у ній

не розкривалися справжня роль лідерів і тоталітарної ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувалися і національно-патріотичні почуття народів тощо [463, с. 57].

З огляду на всі позитиви і негативи радянської історичної науки, у сучасному науковому середовищі триває дискусія щодо феномену радянської історіографії. Одні дослідники, визнаючи ідеологічний тиск на історичну науку з боку комуністичного режиму, відстоюють значну наукову цінність досліджень радянського періоду. Натомість радикально критичну позицію зайняли автори російської колективної монографії «Радянська історіографія» за редакцією Ю. Афанасьєва. У цьому виданні фактично заперечується науковий характер радянської історичної літератури. Ю. Афанасьєв оцінив це явище «як особливий науково-політичний феномен, гармонійно вписаний у систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування його ідейно-політичних потреб». Присутність у цьому феномені наукових елементів сталася не завдяки, а всупереч радянській системі. Третя група вчених, які обстоюють диференційований підхід до цього явища, вважає, що незважаючи на ідеологічний тиск, історична наука в СРСР мала серйозні досягнення. Тому в кожному конкретному випадку слід встановлювати, що в історичних дослідженнях спотворено, а що відповідає критеріям науковості [850, с. 7–8].

На нашу думку, попри загально визнані недоліки радянського корпусу наукової літератури, не можна заперечувати її наукову цінність. Уся сучасна пострадянська історіографія руху Опору значною мірою базується на здобутках попередників. Позитивно слід оцінювати створення комплексних праць з історії радянського підпільно-партизанського руху. Тому суцільне заперечення емпіричних і методологічних напрацювань радянських істориків вважаємо помилковим. Інша справа, що ця історіографічна спадщина повинна пройти (і проходить) ретельну критичну переоцінку і мусить бути максимально очищеною від ненаукових елементів. Наприклад, попри сучасну критику постулату про керівну роль Компартії у розвитку підпільно-партизанського руху, проведену радянськими істориками партії роботу не можна вважати цілком апологетичною. Адже роль компартії у розвитку руху Опору в Україні і справді була визначальною, а її роль керівною. Водночас, стиль і методи партійної роботи подавалися винятково у позитивному ключі. Концепт

про «єдність партії і народу» став бездоказовою аксіомою. Тому динаміка суспільно-політичних настроїв населення під час війни майже не вивчалася.

В. Гриневич проаналізував специфіку сталінських ідеологем про «всенародну боротьбу» і виокремив структурну ваду радянської методології: «Пояснення характеру стосунків між владою і населенням, настроїв та моделей поведінки людей вписувалося у жорстку чорно-білу схему. Жодних напівтонів, «сірих» та «перехідних» тонів тут не існувало: учасник і свідок війни мав бути або героєм, радянським патріотом, або зрадником. Перші, за твердженнями партійних ідеологів, становили абсолютну більшість населення, другі репрезентувалися «купкою запроданців», «недобитих класових ворогів», «буржуазних націоналістів» [235, с. 405].

Таким чином, поява в Радянському Союзі значної кількості історіографічних праць, спеціально присвячених історії руху Опору, сприяла узагальненню і теоретичному осмисленню цієї проблеми, формуванню цілісної концепції історії Великої Вітчизняної війни та історії радянського руху Опору. У той же час, історіографічний аналіз спирався на ідеологічні засади, що негативно позначалося на напрямках і якості досліджень. Зокрема, склалася практика розглядати всі питання історії антифашистської боротьби через призму діяльності Комуністичної партії та протистояння двох світових політичних систем. Проаналізувавши літературний доробок з теми, слід констатувати, що в основному дослідників приваблювали дії партизанів і підпільників, а опір незброєного населення вивчений недостатньо.

1.2. Історіографічні праці з історії руху Опору в незалежній Україні

Масив історіографічних праць з історії руху Опору в сучасній Україні не можна назвати ані значним за обсягом, ані вичерпним за тематикою. Публікації в цій галузі представлені переважно статтями у науковій періодиці. Водночас, спеціально присвячені цьому монографічні або дисертаційні дослідження майже відсутні. Тематично всю сукупність історіографічних праць можна поділити на

дві групи. Перша – це теоретичні та узагальнюючі історіографічні праці, присвячені історіографічному осмисленню історії Другої світової війни, які формують методологію і структуру дисертаційної роботи. До другої групи належать історіографічні праці безпосередньо з історії руху Опору.

У перші роки незалежності увага українських істориків була прикута до виправлення недоліків та помилок радянської історіографії. Нагальним питанням для дослідників стало особисте позиціонування стосовно радянської спадщини. Методологічний вакуум, що виник після розпаду СРСР, стимулював пошук інших інтерпретаційних і пізнавальних моделей. За висловом Г. Касьянова, вітчизняні історики кинулися доганяти західну історіографію. За його спостереженням, процес «націоналізації історії» в Україні завершився у кінці 1990-х рр., коли склалася її канонічна версія [418]. Від себе скажемо, що остаточно «наздогнати» західних колег у методологічному плані ще не вдалося. Стосовно «націоналізації історії», то нам видається, що цей процес ще й досі не завершений. Постулати «націоналізованого» нарративу викладені значною мірою інтуїтивно, вони іноді фрагментарні, докладно не «виписані», не супроводжуються достатнім рівнем аргументації, не збалансовані у часі, просторі та між собою.

На зорі існування сучасної української історіографії в історичній літературі переважав описовий метод викладення матеріалу, який не давав можливості глибоко осягнути внутрішню сутність, особливості та процеси проблеми, оскільки нерозв'язані теоретичні питання заважали дослідженню конкретно-історичних подій. Узагальнюючі, концептуальні роботи були майже відсутні.

Основи теоретичного осмислення подій Другої світової війни у сучасній вітчизняній історіографії заклав М. Коваль. Його концептуальні напрацювання і донині слугують методологічними орієнтирами для багатьох вітчизняних дослідників. У низці своїх публікацій автор системно підійшов до переосмислення радянських постулатів історії Другої світової війни і вироблення нової методології для сучасної української історичної науки. Він наголошував на необхідності подивитися на історію поглядом звільненого від ідеологічних шор дослідника-аналітика, наполягав на оновленні термінологічного апарату, переосмисленні ролі особистості в історії, системному вивченні суспільствознавчих аспектів війни, особ-

ливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами [474; 462; 475; 463; 464].

Своєрідним підсумком багаторічних творчих пошуків провідного в Україні фахівця з історії Другої світової війни став 12-й том п'ятнадцятитомного видання «Україна крізь віки» під назвою «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах». У цій праці М. Коваль дав виважені оцінки, простежив головні тенденції кожного помітного явища того періоду, у тому числі розвитку «комуністичного» і «націоналістичного» рухів Опору. Військовослужбовців Червоної армії М. Коваль назвав ударною силою радянського партизанського руху, яка уже в 1941 р. становила серйозну загрозу тиловим районам німців. Червоноармійці зміцнили рух Опору, зробили його боєздатнішим, надавши йому більш дисципліно-ваних та організованих форм. Усього в тилу ворога з окупантами боролися 56,6 тис. кадрових військовиків [904, с. 259, 262].

Також автор наголосив, що одна з магістральних тез радянської історіографії про «всенародний» характер партизанського руху в Україні не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. Спростовуючи «всенародність» руху Опору, М. Коваль, водночас, не погодився, що цей рух був інспірований винятково Москвою та наполягав на його «народному, місцевому, українському походженні». Він підкріпив свою позицію статистичними даними про національний склад партизанів України: 55% українців, 23% росіян, 6% білорусів і запропонував створити «Книгу партизанської слави» з поіменним реєстром «народних месників» [904, с. 270–271].

У статті «Друга світова війна та історична пам'ять» М. Коваль зазначив, що війна проти нацизму була народною, справді «українською», навіть «всеукраїнською», оскільки загарбники оголосили її всьому українському. Тому населення піднялося на боротьбу за саме існування України й українського етносу. Як приклад, він наводить збройний опір населення Західної України, який іноді йшов всупереч намірам керівництва ОУН. Автор вказав на появу нових міфів та перекручень у публікаціях з історії руху Опору. Важливим концептуальним положенням цієї статті є теза про те, що в умовах ідеологічного плюралізму виникли умови не тільки для перегляду положень радянської історіографії, а й для формування нових міфологем [464, с. 8, 16]. Учений застерігав: «відучені від полеміки,

усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення... чимало українських істориків у нових історичних умовах, коли радянська історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській доктрині ідеї та концепції, автоматично замінили плюси на мінуси...» [463, с. 20].

Тобто у М. Ковалю склалося враження, що значна частина публікацій набула виразно негативістського характеру. Бажання багатьох дослідників бути першими, хто оприлюднить «сенсаційні», раніше недоступні документи, іноді приводили до появи поспішних і помилкових в науковому відношенні висновків. На наш погляд, підвищена увага сучасних дослідників до негативних аспектів діяльності радянських підпільників і партизанів пояснюється, перш за все, ігноруванням даних аспектів радянськими авторами, їх недостатньою вивченістю. Цей легкодоступний пласт проблематики руху Опору лежав на поверхні і дочекався свого дослідника після 1991 р. У цілому, сучасна українська історична наука вже «перехворіла на вірус», діагностований М. Ковалем.

Інший «симптом недуги», яку поступово долають наші науковці – це ідеалізація або демонізація діяльності ОУН і УПА. На зміну цьому приходять відмова від «чорно-білого» зображення дійсності, здоровий науковий аналіз, який все менше залежить від політичних уподобань.

За твердженням О. Лисенка, унікальний за масштабами проект «Книга Пам'яті України» (під його реалізації до електронної бази було внесено імена 6 млн 38 тис. наших співвітчизників, життя яких забрало воєнне лихоліття) став полем концептуальної боротьби між прибічниками «чергової версії історії України у Великій Вітчизняній війні» та прихильниками україноцентричного спрямування. Наслідком стала «двоїстість» проекту з суперечливим поєднанням радянської і національно-патріотичної риторики [571, с. 7–8].

Також О. Лисенко вважає дещо перебільшеними побоювання шведського історика Й. Дітча, що в результаті змагання радянської та української націоналістичної версій війни міф Великої Вітчизняної війни буде замінений міфом ОУН-УПА (натомість Й. Дітч пропонує писати нову громадянську історію Другої світової війни,

яка б зосередилася на війні в Україні, а не проти українців чи між ними). Український учений пояснює це тим, що спочатку слід «вписати» самостійницький рух у загальну картину війни. Автор описує дискусію між різними концептуальними поглядами на вітчизняну історію: як історію громадянську, як історію етнічну або вироблення збалансованого концепту подій 1939–1945 рр. [571, с. 16–17]

Саме О. Лисенко очолив і продовжив започатковану М. Ковалем традицію концептуального осмислення подій Другої світової війни. Тематика більшості його статей [561; 574; 567; 568; 570; 562; 563; 564] спрямована на теоретичний та методологічний аналіз уже зробленого вітчизняними істориками, співставлення українських та світових тенденцій в історичній науці та визначення подальших наукових пошуків. Фахівець наголосив, що радянській історіографії не вистачало не тільки конкуренції ідей, а й конкуренції понять. Також, він дав нову інтерпретацію поняттю «керівна і спрямовуюча роль Компартії»: насправді державою «керували і спрямовували» не партія, а група людей, яка узурпувала всю повноту влади, а сама партія лише виступала інструментом ретрансляції і реалізації волі Кремля. У процесі формування національної історії дослідник закликав дотримуватися трьох важливих правил:

- 1) пріоритет науковості над колективною пам'яттю, історичним вихованням та художнім опрацюванням воєнних сюжетів;
- 2) дистанціювання від предмету дослідження;
- 3) необхідність подолання «емпіричного синдрому» і теоретичне осмислення минулого [560].

Здійснюючи глибокий теоретичний аналіз періоду 1939–1945 рр., О. Лисенко сформулював кілька важливих тез. Зокрема, він стверджував, що в умовах, коли долі країн і народів вирішували військова потуга і право сильного, українцям, полякам, євреям важко було розраховувати на власний національний потенціал. Такі умови примушували представників названих народів приєднуватися до реалізації іншонаціональних державних і національних проектів [721]. Ця теза значною мірою пояснює поведінку мешканців України при виборі способів виживання у широкому спектрі від колабораціонізму до збройного опору.

Оцінюючи загальний стан вітчизняного історієписання, О. Лисенко констатував наявність певного інтелектуального вакууму при

дослідженні загальнотеоретичних та методологічних аспектів історії Другої світової війни. Методологічна база навіть вузькоспеціальних праць – здебільшого еkleктична та невиразна. Основна маса продукції вітчизняних істориків виконана на примітивному конкретно-історичному, фактологічному рівні [565, с. 7].

У цьому контексті важливою історіографічною працею стала стаття О. Лисенка «Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу». У ній простежуються основні тенденції у вивченні подій Другої світової війни упродовж півстоліття на сторінках центрального наукового часопису країни. Історіографічний процес аналізується через призму суспільно-політичних подій [573].

Аналізуючи стан сучасної історіографії, О. Лисенко та Д. Веденєєв застерегли дослідників від некритичного запозичення модних іноземних підходів. Передусім, вони мали на увазі вплив методології постмодернізму. На думку вчених, поширення постмодернізму загрожує втратою самого сенсу наукового пошуку – прагнення максимально наблизитися до адекватного пізнання сутності явищ минулого. Хоча постмодернізм сприяв удосконаленню методів інтерпретації джерел, методологічно деструктивним стало те, що запанувала перевага позаджерельних знань. Для теми «Війна і Україна» це обернулося розповсюдженням тези про існування еґоїстичних «національних правд» про історію Другої світової війни, які неможливо узгодити науковими методами. Якщо антропологічні методи стають самоціллю, то «персональна правда» окремих осіб та епізодичні факти заважають осягненню масштабних історичних явищ [166].

У ході подолання названих диспропорцій навколо відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України під керівництвом О. Є. Лисенка формується ціла школа дослідників. Основними рисами цієї школи можна назвати відмову від радянської методології з одночасним використанням її позитивних досягнень, зважений україноцентризм, активне використання нових методологій, актуалізація і легітимація нових джерельних пластів, наукове осягнення «білих плям» відповідної епохи, акцент на теоретичному осмисленні подій воєнної доби. Прикладами матеріалізації ідей та діяльності цієї групи істориків є публікації у рамках серії «Україна. Друга світова війна. 1939–

1945» [731; 426; 211], часопису «Сторінки воєнної історії України», 10-томної «Енциклопедії історії України» [307], 2-томної колективної праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [901; 902], матеріалів наукових конференцій та монографій, археографічних і синтетичних праць, виданих під егідою Інституту історії України, тощо.

Системні і концептуальні питання періоду 1939–1945 рр. розглянуті з позицій україноцентризму у другому томі тритомника «Україна і Росія в історичній ретроспективі». Уміщений в цьому томі нарис «Випробування: перевірка війною» за авторством О. Лисенка та В. Гриневича містить аналіз таких проблемних аспектів, як український радянський патріотизм, українці і росіяни в ієрархічній піраміді «дружби народів», етнополітичні та конфесійні процеси на території Західної України, радянський та український рухи Опору та інші [903].

Г. Стародубець наголосила, що завдяки проведенню на початку 90-х рр. низки наукових конференцій і форумів в окрему наукову проблему було виділено «національний рух Опору» і зафіксовано його позитивні риси: широка підтримка населення, чітка стратегічна мета, антиокупаційна спрямованість. Демонстрацією підвищеної зацікавленості українським національно-визвольним рухом стало проведення значної кількості конференцій і круглих столів з нагоди 60-ї річниці УПА та завершення Другої світової війни. У російській історіографії проблеми дослідниця виокремлює «комуністично-шовіністичний» і «ліберально-демократичний» вектори. Представники першого з них продовжують традиції СРСР, не визнають національно-визвольного та антифашистського характеру діяльності ОУН і УПА. Прихильники другого займають більш помірковану позицію, трактуючи події 1942–1952 рр. як громадянську війну в Західній Україні. Так само і в польській історичній літературі співіснують два напрями: «об'єктивно-нейтральний» та «крайньо українофобський». Щодо сучасної вітчизняної історіографії Г. Стародубець робить висновок про те, що вона перебуває у стадії пошуку нових методів і підходів до вивчення українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни «в українознавчих вимірах», відбувається перехід дослідників від політико-ідеологічних до науково-академічних позицій. Загалом сучасній

літературі не вистачає уваги до соціально-економічних аспектів національно-визвольного руху [858, с. 15, 28–33].

Спроби по-новому оцінити діяльність руху Опору в Україні здійснені й у загальних роботах з історії Другої світової війни, що вийшли з-під пера П. Брицького, В. Трофимовича, О. Потильчака та інших дослідників [786; 137; 890; 892; 639; 547; 901; 548]. Окремі розділи цих видань присвячені перипетіям боротьби ОУН та УПА проти тоталітарних режимів, стосункам між бандерівцями і представниками інших напрямів націоналістичного руху, діяльності радянських партизанів і підпільників.

В. Кучер і П. Чернега звернули увагу на дискусійну тему участі або неучасті ОУН Мельника в антифашистській боротьбі. Вони наголосили на тому факті, що після ліквідації гітлерівцями УНРади провід ОУН Мельника 24–25 травня 1942 р. поблизу Кременця провів конференцію з метою вироблення подальшої політичної лінії. На конференції було наголошено, що єдино можливою відповіддю окупантам має стати відкрита боротьба. Заступником голови проводу ОУН-М і головою регіонального проводу в Україні було обрано О. Кандибу-Ольжича – ініціатора формування збройних загонів для опору нацистам. На весну 1943 р. мельниківські збройні формування на Волині налічували 2–3 тис. бійців, які здійснювали окремі операції захисту населення від вивезення до Німеччини, збереженню від конфіскації сільськогосподарської продукції.

Ці ж автори оприлюднили цифри, які не афішувалися в часи СРСР: на окупованій території України залишилось 113 тис. комуністів, з яких зареєструвалися у гестапо 21 872, відмовились від своєї партійної приналежності – 6 756, знищили партійні квитки – 34 291. За неповними даними в УРСР загарбники знищили 46,5 тис. членів партії, у партизанських загонах і підпіллі боролось з ворогом 5 150 комуністів. Автори стверджували, що значна частина комуністів пішла на співпрацю з німцями. Тільки у Сталінській області на службу до окупантів поступило 377 членів партії. Науковці заперечили всенародний характер радянської партизанки в Україні, оскільки через неї пройшло лише близько 180 тис. осіб [547, с. 148, 149, 168, 176].

В. Кучер і О. Потильчак спробували поглянути на події Другої світової війни не як на священну і переможну війну, а як на трагедію народу й окремих людей [548]. Зокрема, вони поставили перед

собою непрості питання. Кого вбачати у дезертирах: військових злочинців чи заручників обставин? Яким чином оцінювати співпрацю мирного населення з окупантами: як колабораціонізм чи намагання вижити? Крім цього, історики описали спроби нацистів реформувати окупаційну політику та ефективність руху Опору у перешкоджанні пограбуванню України загарбниками.

Сучасну концепцію розуміння історії руху Опору викладено у книзі І. Патриляка та М. Боровика [725]. Вони констатували появу потужних регіональних шкіл дослідників українського національно-визвольного руху: львівської, київської, рівненсько-острозької. На їх погляд, позитивна динаміка розвитку української історіографії дає сподівання на формування цілісної концепції історії нашої держави періоду Другої світової війни. І. Патриляк і М. Боровик комплексно розглянули антифашистську діяльність як радянських партизанів, так і українських повстанців. На відміну від багатьох попередників, автори подали окремими параграфами не тільки хід збройно-диверсійної боротьби, а й каральні заходи окупантів проти антифашистів, внутрішній устрій партизанських формувань і навіть «Радянський рух Опору в балансі сил протиборчих сторін в Україні». Дослідники показали себе прихильниками погляду на радянські підпільно-партизанські формування як на диверсійні підрозділи, оскільки останні були створені і підпорядковувалися партійно-державним органам СРСР. У розділі про український визвольний рух, співавтори описали діяльність не тільки бандерівських, а й бульбівських формувань. Чого, на жаль, не вистачає цьому та більшості інших сучасних синтетичних видань – це виокремлення в окрему складову цивільного спротиву, боротьби з окупантами звичайних мирних людей.

Серед узагальнюючих праць особливе місце посідає заключний том серії «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя» [114]. Попри різні політичні та концептуальні позиції авторів, у виданні вміщено чимало цікавих матеріалів про морально-політичний стан людей, дані про масштаби участі громадян в антифашистській боротьбі. Також вміщено історіографію праць з історії руху Опору в Україні, аналізуються питання виникнення, розвитку та форми руху Опору, значна увага приділяється діяльності ОУН-УПА.

На прискіпливу увагу фахівців з історії руху Опору заслуговують підрозділи, написані для «Книги пам'яті України» А. Чайков-

ським: про радянський партизанський та підпільний рух, участь українців в європейському русі Опору. У підрозділі «Націоналістичні збройні формування» автор зафіксував кілька тез, що віддзеркалюють його погляд на проблему: ОУН розраховувала вибороти українську незалежність з допомогою нацистів; на початку війни ОУН антинімецької боротьби не вела; «незважаючи на заборону... Проводу, низові... підрозділи ОУН-УПА нерідко на свій власний розсуд... протистояли окупантам» [114, с. 220–230, 301–312, 372–415].

Серед історіографічних досліджень значну цінність представляють праці В. Стецкевича [874], які хоч спеціально і не присвячені обраній нами темі, але дозволяють простежити розвиток наукової думки, використання різних методологій, динаміку пошуків, висвітлення окремих сюжетів теми. Загальний огляд воєнної історіографії періоду Другої світової війни на території України В. Стецкевич здійснив у заключному томі «Книги пам'яті України» [114, с. 631–662]. Зокрема, автор запропонував нову дослідницьку тему «Історія збройних добровольчих формувань і з'єднань в Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Він уважав, що порівняльне дослідження всіх подібних формувань допоможе відкинути стереотипи, застарілі уявлення й оцінки, виробити нову концепцію вивчення історії таких з'єднань.

У 2010 р. історик здійснив не просто аналіз радянської історіографії Другої світової війни, а оцінив її здобутки з позиції сьогодення на сторінках колективного двотомного видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття». Серед іншого, він дійшов висновку, що вітчизняні історіографи не встигають опрацьовувати доробок науковців, які працюють у галузі подієво-фактографічного (конкретно-історичного) висвітлення історії даного періоду, не завжди оперативно відстежують тенденції і напрямки розвитку досліджень [873, с. 44]. На жаль, обмежені рамки статті не дали можливості В. Стецкевичу приділити достатньо уваги сегменту літератури з історії руху Опору.

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни відстежив О. Марущенко. Він виокремив два пріоритетні напрями історієписання воєнної доби останніх двох десятиліть: політичний і соціальний виміри. На жаль, процесу реконструкції перешкоджає ускладнений доступ до архівів Російської Федерації.

Незважаючи на це, О. Марущенко вважав за можливе констатувати «справжній прорив, певний історіографічний бум» у дослідженні всіх проявів національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Автор наголошує, що феномен ОУН-УПА є одним з найважливіших і найсуперечливіших явищ в історії України ХХ ст., яке «не може бути схарактеризоване традиційними підходами і однозначними оцінками». На думку О. Марущенко, розгляд проблематики ОУН і УПА сприятиме виконанню «фундаментального завдання українських науковців – побудові нової концепції вітчизняної історії» на основі тяглості і генетичної спорідненості всіх спроб українського народу здобути державність. Одним з питань, яке ще потребує наукового вирішення, вчений назвав порівняльне дослідження українського і польського рухів Опору. Також актуальною історіограф вважає пропозицію Ю. Сливки про необхідність підготовки масштабного дослідження УПА не як регіонального явища, а в широкому загальноукраїнському та загальносвітовому контексті [606, с. 111, 114, 115, 124].

Три напрями концептуальних змін і тенденцій, що намітилися у вітчизняному наративі, визначили автори видання «Україна в російському історичному дискурсі»:

1. Часткове витіснення деяких радянських міфів та інсталяція у суспільну свідомість національних (націоналістичних). Наприклад, перевага використання терміна «Друга світова війна», заміна назви «Велика Вітчизняна війна» на «радянсько-німецька війна», трактування останньої як конфлікту між двома тоталітарними режимами, де Україна й українці виступали жертвами.

2. Намагання забезпечити відносно безконфліктне співіснування цих міфів. Наприклад, переважне використання поняття «Друга світова війна», але визнання «Великої Вітчизняної війни» її складовою. Україна та українці виступають повноправними учасниками війни, наводиться статистика національного виміру (наприклад, кількість українців – Героїв Радянського Союзу).

3. Повне витіснення елементів радянського історичного наративу та заміна їх національними (націоналістичними). Україна та українці беззастережно визнаються жертвами тоталітарних режимів, всі радянські міфи спростовуються, основний наголос робиться на тих сегментах історії, які демонструють боротьбу українців за національне визволення [419, с. 94].

На наш розсуд, не можна зводити зміни у сучасній вітчизняній історіографії лише до заміни одних міфів іншими. Процес не «крутиться» навколо міфології, але навколо методології. У ході свого зародження і розвитку їй доводиться проходити болісний процес зламу радянської методології, вироблення національної концепції історії Другої світової війни, ознайомлення і практичного застосування досягнень світової історіографії, заповнення «білих плям» історії. Ті вади і помилки, які стають неминучими на цьому шляху, є лише симптомами «хвороби зростання». Можна сказати, що за чверть століття від початку свого існування сучасна історіографія змогла переважно усунути ці дисбаланси і вийти на гідний науковий рівень.

На жаль, іще не можна порадіти повній незалежності істориків від впливу і тиску політичної та адміністративної влади, яка в руслі радянської традиції полюбляє втручатися у сферу гуманітарних наук і нав'язувати науковцям свою волю. Як на центральному, так і на регіональному рівнях, напрями історичних досліджень, їх акценти та оцінки іноді залежали від владних уподобань. У свій час М. Коваль висловив стурбованість деякими положеннями Закону України про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні, зокрема фразою «не допускати фальсифікацій». Він запропонував розтлумачити в законі, що розуміється під поняттям «фальсифікація», і зазначив, що на його погляд, єдино ефективну перепону на шляху фальсифікацій можуть поставити політично незаангажовані і чесні професіонали-дослідники [465, с. 10].

Не меншою мірою діяльність істориків залежить від особистих світоглядних позицій осіб, які посідають адміністративні посади: ректори, декани, завідувачі кафедр, голови спеціалізованих рад із захисту дисертацій, керівники відділів, редактори періодичних видань та видавництв. Не сприяють науковому прогресу і традиційні культурні моделі поведінки. Такі риси, як повага до іншої точки зору, готовність до ввічливої і щирої наукової дискусії, коректність критики, здатність визнавати помилки, відрізнити конкуренцію від ворожнечі поки не стали імперативом у нашому науковому середовищі.

У зв'язку з недостатньою терпимістю до іншої точки зору, поляризацією істориків не за науковими, а за політичними уподобаннями, російський архівіст Т. Хорхордіна зауважила, що структуру-

вання суспільства на воєнний зразок неминуче призводить до появи небажаних, «ворожих» джерел. Влада такі архіви знищує або надовго робить недоступними. На основі такого ставлення до «чужих» архівних документів виробляються певні стереотипи їх сприйняття не лише у пересічних громадян, а й у науковців. У цьому випадку дослідник робить не ті висновки, що продиктовані результатами його власних досліджень, а ті, які співпадають з загальноприйнятими [593, с. 64]. Незважаючи на поступову демократизацію українського суспільства, в роки незалежності доступ до деяких архівосховищ та фондів залишався обмеженим.

Попри ці складнощі, в істориків залишалось доволі широке поле для маневру, відстоювання своїх переконань і захисту наукових висновків. Для досліджень останніх років характерними є використання нових, у тому числі зарубіжних, джерельних комплексів, новизна та оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики та методологічного інструментарію, більша об'єктивність, аргументованість наукових висновків і узагальнень, зростання кількості теоретичних та історіографічних напрацювань. Більшість вітчизняних досліджень останніх років вирізняється зваженістю, високим науковим рівнем, намаганням не просто синтезувати досвід попередників, а представити власну точку зору на ще не розв'язані проблеми історії антифашистського Опору в Україні.

Сучасне історіографічне осмислення безпосередньо історії руху Опору в Україні робить особливий акцент на вивченні його українського сегмента. Здебільшого історіографічний аналіз націоналістичного крила руху Опору відбувається у спеціальних розділах монографій і дисертацій, тією чи іншою мірою пов'язаних з основною темою. Особливо якісні огляди історіографії вміщені у монографіях О. Іщука, Г. Стародубець, І. Патриляка, І. Ільюшина, Ю. Киричука та інших авторів [438; 722; 858; 387; 407]. Кожен з названих фахівців здійснював аналіз як загального стану історіографії Другої світової війни, різних течій руху Опору, так і питань, безпосередньо пов'язаних з темою його дослідження.

І. Ковальчук поділив увесь історіографічний комплекс з історії ОУН-УПА на три тематичні групи: радянські дослідження, праці представників української діаспори, науковий доробок учених незалежної України [483, с. 203]. Ретельний історіографічний аналіз літератури та джерельної бази з історії СБ ОУН-Б зробили

О. Іщук та В. Огороднік у науково-популярній версії життєвого шляху шефа СБ ОУН-Б Миколи Арсенича [403]. Автори показали роль Арсенича у розбудові Служби безпеки, окремо зупинилися на питанні його причетності до репресій у повстанському середовищі. Огляд польської історіографії ОУН і УПА періоду Польської Народної Республіки здійснив Р. Грицьків [239].

Книгу Ю. Киричука «Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика» К. Бондаренко назвав найкращою синтетичною працею з питань української історії періоду Другої світової війни. На нашу думку, сильною стороною видання стали широкі світовий, континентальний та тематичний контексти, в яких автор описав події в Україні. Видання приваблює легким стилем викладу матеріалу, який притаманний західним історикам, але відрізняється від прийнятого в Україні сухого й формально академічного стилю. Автор віддав належне діаспорним історикам за введення до наукового обігу величезного обсягу фактичного матеріалу, але й констатував його наповненість міфологемами і суб'єктивізмом, зауважив, що праці західних істориків теж страждають на упередженість і стереотипи.

На останніх сторінках своєї книги Ю. Киричук наголосив, що чимало подій минулого можна зрозуміти через життєвий шлях особистостей. Серед національних діячів того часу найбільш рельєфно виглядає С. Бандера. Однак, на думку автора, його роль у національно-визвольному русі надто гіперболізована, адже ставши символом ОУН, він не був її реальним лідером. Виходячи з цього, термін «бандерівці» не відповідає дійсності і має бути замінений для вояків УПА на «повстанці», а для членів збройного підпілля ОУН – на «підпільники». Однак, попри те, що С. Бандера не може претендувати на роль загальнонаціонального лідера, його культ продовжує поширюватися. У той же час, значно потужнішою фігурою українського Резистансу був його блискучий організатор і фактичний лідер Р. Шухевич. Ю. Киричук назвав його Дон-Кіхотом української революції, масштабнішого і колоритнішого за якого серед ватажків повстанців не існувало [438, с. 416, 417]. Принагідно зазначимо, що вивчення виникнення і розвитку культу С. Бандери та використання сторонами конфлікту терміну «бандерівці», сприйняття його цивільним населенням різних національностей та регіонів є перспективним і необхідним дослідницьким завданням.

Спеціалісти з історії спецслужб українського руху Опору Д. Веденєєв та Г. Биструхін також вмістили у своїй монографії якісний історіографічний аналіз літератури з історії ОУН і УПА [161, с. 22–94]. Автори не тільки розглянули розвиток радянської та сучасної української історіографії проблеми, а й окремо зупинилися на закритих відомчих працях органів держбезпеки СРСР, на українській діаспорній літературі, на не завжди науковій та об'єктивній дискусії між «прихильниками» і «противниками» українського націоналізму. Важливою заслугою співавторів став аналіз феномену ОУН-УПА з позицій міжнародного права. У підсумку Д. Веденєєв і Г. Биструхін зазначили, що цей рух відповідав зазначеним нормам, був правомірним і легітимним [161, с. 321, 346, 347].

Далеко за межі рецензії або короткого історіографічного огляду вийшли одеські автори Г. Гончарук і О. Нагайцев, вивчаючи мемуарну літературу з історії ОУН-УПА. У першій частині їхньої праці проведено ретельний аналіз структури, змісту і методології історичних праць відомих учасників українського руху Опору: М. Лебеда «УПА», П. Мірчука «Українська Повстанська Армія», Я. Стецька «30 червня 1941», Т. Бульби-Боровця «Армія без держави» [212]. Через три роки співавтори здійснили аналогічний аналіз мемуарів радянських партизанських ватажків С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова, Т. Новака, О. Федорова, П. Вершигори, Д. Медведєва на предмет згадок про українських націоналістів [213].

Єдиним дисертаційним дослідженням, безпосередньо присвяченим, зокрема вітчизняній історичній літературі з історії українського руху Опору, є кандидатська робота С. Демидова [1072]. Він вбачав важливість розгляду цієї теми, оскільки «переважною більшістю істориків і політиків УПА розглядається як квінтесенція українського націоналізму як в позитивному, так і негативному значенні». Тому вивчення історіографії історії УПА важливе для того, щоб зрозуміти, як розвивається дослідження українського націоналізму, який є однією з найважливіших політичних та ідеологічних течій в історії України ХХ ст.

С. Демидов послідовно розглянув напрацювання з історії УПА в українській еміграції, «комуністичній» історіографії СРСР та Польщі, сучасному наративі України та інших країн. Дослідник уважав історіографію історії УПА прикладом того, як ідеологічні доктрини (комунізм і націоналізм) здійснили відчутний вплив на її

розвиток. У СРСР цей напрям історіографії практично не розроблявся, а в комуністичній Польщі за домінування ідеологічних кліше проявлялися лише елементи наукового аналізу.

На переконання С. Демидова, з середини 1990-х рр. розпочався новий етап історіографії ОУН-УПА, позначений звільненням від впливу діаспори та початком застосування критичних підходів, які були малопомітні у першій половині 1990-х рр. Історія УПА, як і раніше, продовжує викликати інтерес західних істориків, хоча в цілому ця тема продовжує «зберігати маргінальне значення в їхніх роботах з історії Східної і Центральної Європи». Позитивно автор оцінив появу наукової зацікавленості до цієї теми в істориків Білорусії. Натомість сучасна російська історіографія продовжує традиції радянської у трактуванні історії ОУН-УПА.

Визнавши, що вивчення історії УПА проводиться інтенсивно, автор констатував, що певне коло питань ще залишалось малодослідженим. Передусім це стосувалося необхідності запровадження ширшого порівняльного контексту: хронологічного (аналогічні рухи впродовж усієї історії існування комуністичної системи), географічного (погляд на історію УПА в контексті національних рухів на західних окраїнах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу). Також С. Демидов рекомендував майбутнім дослідникам вийти за межі національної парадигми та спробувати встановити, яку роль у створенні та діяльності УПА відіграли соціальні та релігійні фактори. І, врешті, розглянути історію УПА у зовнішньополітичному контексті геополітичних змін, які почались у Східній і Центральній Європі в 1914 р. і тривали до краху комуністичного режиму у 1989–1991 рр.

С. Демидов виокремив основні періоди, напрями і тенденції у дослідженні історії УПА; порівняв підходи до вивчення історії УПА в працях вітчизняних та зарубіжних істориків; проаналізував поточний стан вивчення проблеми; окреслив коло проблем, які потребують подальшого вивчення. Однак, в поле зору дослідника потрапила література, написана до 2003 р. За останнє десятиліття з історії проблеми було оприлюднено величезну кількість важливих наукових праць, котрі якісно змінили характер студіювання і суспільного сприйняття проблеми, але досі не були охоплені комплексним історіографічним аналізом.

Хоча монографія Я. Примаченко стосується північноамериканської, а не вітчизняної історіографії проблеми, вона, тим не менш, є вельми корисною для ознайомлення з оцінками, підходами та методами вчених США і Канади, а також свіжим і незаангажованим поглядом самої авторки. Більше того, діаспорний наратив тривалий час сильно впливав на історієписання в Україні і його аналіз дає змогу краще розуміти особливості вітчизняного історіографічного процесу. Автор звернула увагу на важливі аспекти методології. Зокрема, вона зазначила, що глобалізаційні процеси зумовили кризу парадигми історичних досліджень, яка головним предметом дослідження вважала державні («історичні») нації. Втрата державою центрального місця в методології досліджень дала змогу вийти на перший план історії народу та культури, які не обмежуються державними кордонами [771, с. 176–177].

У книзі також проаналізовано праці як діаспорних істориків, так і таких відомих спеціалістів з українського націоналізму, як Дж. Армстронг, А. Рудлінг, Т. Снайдер, Дж. Бурдс. Корисним є висновок Я. Примаченко щодо праці Р. Магочія «Історія України». На її думку, Р. Магочій вийшов за рамки «класичного» мученицького діаспорного наративу, зважено проаналізував події в загальноукраїнському контексті, уникаючи регіонального патріотизму і тенденційності. Серед іншого, дослідниця здійснила докладний історіографічний аналіз подій, пов'язаних з історією ОУН і УПА в роки Другої світової війни. До таких належать Акт 30 червня 1941 р., діяльність похідних груп ОУН, взаємини між ОУН-Б та ОУН-М, оцінка соціальної бази націоналістів на центрально-східних землях, еволюція політичної платформи бандерівців, внутрішньопартійна боротьба в ОУН-Б, час і причини створення УПА, чисельність учасників українського руху Опору, діяльність Т. Бульби-Боровця, проблема колабораціонізму українських націоналістів, причетності ОУН-УПА до Голокосту. На жаль, історіограф вирішила оминати своєю увагою питання антифашистської діяльності УПА. Можливо, це було зумовлено тим, що зарубіжні дослідники приділяли цьому аспекту мало уваги, а у фокусі їх уваги перебувала боротьба УПА проти сталінського режиму.

Осмилення як радянського, так і українського рухів Опору в контексті суспільно-політичних процесів в Україні періоду окупації здійснено в окремому розділі монографії М. Головка [208].

Суттєвою перевагою книги став огляд не тільки вітчизняного, а й зарубіжного історичного доробку. На сторінках своєї праці історик присвятив увагу німецькій, англо-американській, французькій, іспанській, польській, українській діаспорній історіографії. В обмежених рамках поставленого перед собою завдання вчений здійснив всеосяжний, але не глибокий аналіз літератури з історії руху Опору. Автор зауважив, що боротьба за маси між названими течіями Опору супроводжувалася моральним і фізичним тероризуванням населення, поглиблювала взаємну ненависть і збільшувала криваві порахунки учасників протистояння.

На сторінках монографії М. Головка окреслив основні досягнення радянської історичної науки, але зазначив, що науково-пізнавальний потенціал теми не був вичерпаний. Поза увагою залишилися проблеми і труднощі початкового періоду підпільно-партизанської боротьби, ефективність діяльності загонів та організацій, рівень постачання й оснащеності антифашистів, їх втрати, кількісний і якісний склад [208, с. 67].

Аналізуючи вітчизняну історіографію 90-х років ХХ ст., М. Головка схарактеризував її як «пострадянську». Вона формувалася як антитеза марксистській методології і була позначена пошуком нових методологічних парадигм. Процес освоєння здобутків зарубіжних історичних шкіл та інтеграції у світовій науковий простір розтягнувся на десятиріччя. Головною ознакою методологічної переорієнтації світової й української фахової спільноти стало зміщення акцентів з вивчення питань політичної й економічної історії на опрацювання проблем соціокультурного середовища, демографії етноконфесійного життя, морально-психологічної сфери, мотиваційних чинників. Однак, автор підкреслив, що широко задекларований методологічний плюралізм на ділі у більшості випадків виявився неусвідомленим еkleктизмом і відсутністю чіткої орієнтації в розмаїтті концепцій і підходів. Резюмуючи, М. Головка зауважив, що у полемічному запалі історики не завжди дотримуються засад неупередженості й аполітичності. З іншого боку, він констатує процес активного вивчення «білих плям» і зближення протилежних точок зору [208, с. 32, 33, 92].

Підбиваючи підсумок, М. Головка дійшов таких висновків. Вченими СРСР історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі всіх суспільних явищ перебувала Компартія. Разом з тим,

публікації радянської доби дали змогу нагромадити емпіричну основу для якісно вищого теоретичного осмислення феномену руху Опору. Зарубіжний наратив, хоча й позначений певною антирадянською упередженістю, є значно менше політизованим та заідеологізованим. Сучасна українська історіографія перебуває в стані пошуку нових парадигм і переживає етап «націоналізації». Більшість дослідників працює в недостатньо опрацьованих напрямках, табу йованих за існування Радянського Союзу. Однак, залишається відкритим питання про ставлення жителів різних регіонів до комуністичного підпільно-партизанського та самостійницького рухів [208, с. 121–123]. Висновки М. Головка, зроблені у 2004 р., переважно залишаються актуальними і сьогодні.

Історіографічний аналіз праць з історії радянського руху Опору не містить жодної спеціально присвяченої цій темі роботи і представлений значно меншим переліком публікацій. У перші роки незалежності історіографічне вивчення історії радянського Опору майже зійшло нанівець. Поступово інтерес істориків та історіографів до цієї теми став відновлюватися. Останній і найбільш якісний огляд історіографії вміщено у першому розділі дисертації І. Капаса. Автор звернув увагу на факти, коли наукові праці про рух Опору писалися за матеріалами, які не пройшли перевірку і затвердження в уповноважених партійних органах. У результаті, до наукового обігу потрапила сфальсифікована інформація про діяльність окремих осіб та цілих загонів і організацій. Така ситуація призвела до того, що керівництво Комісії з історії Великої Вітчизняної війни клопотало перед ЦК КП(б)У про заборону використовувати її матеріали до повної легітимації учасників боротьби. Ще однією іманентною властивістю радянського історієписання І. Капась назвав применшення ролі спецслужб та ініціативи «знизу» у створенні організацій і загонів опору та приписування їх заслуг партійним органам. Водночас, важко погодитись з тезою І. Капаса про те, що історіографічний етап від розпаду СРСР до сьогодні слід називати «україноцентричним». По-перше, це не відповідає концептуальному розмаїттю наукових праць цього етапу, а тому, по-друге, йому більше підходить назва «сучасний» [1093, с. 13–15, 18].

В останні роки у вітчизняній літературі розпочалося опрацювання тем, які раніше не піднімалися на рівень теоретичного й історіографічного аналізу. Так, О. Кісь здійснила огляд жіночої

проблематики періоду Другої світової війни в західному науковому дискурсі, яка почала бурхливо опрацьовуватися з 1970-х рр. У контексті нашої теми важливими є наступні спостереження дослідниці. Представники феміністської школи зазначили, що властивий традиційній історичній науці андроцентризм призвів до того, що про жінок писали крізь призму чоловічих норм і цінностей. Ключовими проблемами «політичної історіографії» вони називали: дослідження впливу війни на жінок, але не дослідження жінок, як дійових учасниць історичного процесу; чорно-білий погляд на жінок (якщо боролася проти ворогів – добра, якщо ні – погана); погляд на жінок в контексті «чітко окреслених подій... на фронті чи в громадських інституційно оформлених локусах» без охоплення приватної сфери і свідомості «прекрасної статі». Критика «традиції» призвела до появи нових тем. Зокрема, війна розглядалася як відкриття нових можливостей жіночої самореалізації. Вивчалися панівні уявлення про мужність та жіночість, трансформація психіки під впливом війни. Зіставлення жіночого досвіду війни з офіційними репрезентаціями воєнної історії призвело феміністок до висновку про різкий контраст між цим досвідом та офіційними дискурсами. Насамкінець О. Кісь наголошує на необхідності вивчення жіночих стратегій виживання й опору в умовах війни [440].

Висвітлення ролі жінок у національно-визвольній боротьбі у складі формувань ОУН і УПА торкнулася у своїй дисертації О. Мамроцька [1120]. Четвертий розділ її праці був присвячений становленню історіографії «жіночої сторінки» українського руху Опору. У цьому розділі авторка розглянула стан вивчення ролі жіноцтва ОУН-УПА в науковій, публіцистичній та мемуарній літературі. У підсумку вона констатувала недостатній ступінь висвітлення цієї проблематики у вітчизняному наративі.

1.3. Теоретичні засади досліджень з історії руху Опору

Епіграфом цього підрозділу можна було б взяти гасло світлої пам'яті М. Коваля: «Теорія – шлях усунення історіографічних збочень». Цей відомий дослідник підкреслював, що «найнадійнішою

базою нової вітчизняної історіографії є теорія історичної науки», однак, «теоретичний бік історії Другої світової війни взагалі лишається майже не розробленим» [465, с. 13, 14]. У контексті теми нашого дослідження головним теоретичним завданням сьогодні є розробка сучасної концепції історії руху Опору. Адже при розмаїтті конкретно-історичних студій з цієї теми, не існує системності ані в цих пошуках, ані в концептуальному осмисленні подієвого полотна. На наш погляд, сучасна концепція історії України в цілому та історії антифашистського руху Опору в Україні мусить розроблятися у схемі антропоцентризм–україноцентризм–європоцентризм. У цьому розділі спробуємо з'ясувати питання, пов'язані з першими двома поняттями, а проблему антропоцентризму розглянемо в останньому розділі цієї праці.

Про потребу «уточнення концептуальних і методологічних підходів, інвентаризацію і перекодування в сучасну наукову мову понятійного апарату... пошук і досягнення термінологічної автентичності» пише О. Лисенко [569]. Для вирішення цього завдання потрібна розробка цілісної україноцентричної концепції новітньої історії України, емансипованої від тієї частини радянської спадщини, що негативно позначається на наукових дослідженнях, і заснованій на власній методології. Кожен історик має право на особисту думку, але разом з тим, є очевидною потреба в розробці узгодженого, загальноприйнятого бачення тогочасних подій. Це дасть можливість визначити заслуговуючу на довіру історичну пам'ять, котра буде служити «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців [1017, р. 53].

Після розпаду СРСР марксизм-ленінізм втратив статус єдиної вірної наукової теорії і методології. Українські вчені почали пошук нових теоретико-методологічних основ історичної науки. Проте звільнення від радянської ідеологічної спадщини в історичній сфері відбувається повільно, оскільки ускладнюється політичним втручанням, відсутністю традицій неконфліктної дискусії та наявністю різних ідентичностей. Труднощі українського історієписання мають коріння у більш глибоких процесах становлення української нації та держави. Оцінюючи проблему з історіософських позицій, К. Кислюк констатує, що дотепер українська політична нація є не до кінця сформованою, а національна свідомість – не консолідованою. Це позначається і на стані історичної науки в Україні,

якій притаманні «інституційний, ідейно-концептуальний та теоретико-методологічний паралелізм» [439, с. 5, 220].

Сучасна українська історіографія ніяк не могла остаточно позбутися погляду на історію України часів Другої світової війни лише як на частину історії СРСР (читай – Росії). Уже розуміючи необхідність створення нової концепції, фахівці ще не в силі повністю позбутися радянських стереотипів. Така «політкоректність», «подвійна лояльність» вже відірвала нас від радянської історичної спадщини, але заважає створювати нову історію, національну. Це проявляється у викладенні подій, в їх оцінці, у виборі тем монографій і статей, у напрямках досліджень. Роздвоєність свідомості українського історика проявилася, наприклад, у назві і змісті праці М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах» [904], в еволюції деяких його концептуальних позицій. Хоча сам автор у передмові до цієї книги пише про потребу переосмислення «всього тисячолітнього шляху українського народу» та створення «повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу». Подібне ж обминання «гострих кутів» спостерігається і в авторів «Новітньої історії України (1900–2000)» [685, с. 343, 355, 366–377].

Рішуче критикує стан роздвоєності історіографії Другої світової війни Ю. Шаповал: «Якщо давати загальну оцінку стану цих досліджень у сучасній Україні, то доводиться констатувати, що вони все ще перебувають під вирішальним впливом агресивних ретроградів, які ідеологізують і міфологізують цю проблематику, продовжують популяризувати сумнівні стереотипи сталінсько-брежнєвської історіографії... Невеличка когорта відносно молодих... дослідників, здатних мислити незаангажовано, de-facto змушена маневрувати між старими і новими підходами. А це, зрозуміло, не сприяє з'ясуванню багатьох важливих речей. Окрім усього, ще існує чималий комплекс проблем, що його представники «правильних» поглядів вважають зовсім необов'язковим чи не таким уже й важливим для «єдино правильного» уявлення про війну. Тим не менш істина пробиває собі шлях, і ті, хто прагне правди, виокремлюють українські сюжети війни» [950].

В іншій своїй статті Ю. Шаповал наполягає, що Другій світовій війні слід додати «українськості», оцінювати минуле з перспективи незалежної України [948]. Абсолютно вірна пропозиція. Ми розу-

міємо «українськість» як пошук національної своєрідності в багатомірному потоці історичних подій. Але в період комуністичної монополії на історію будь-який показ специфіки і внеску національних республік у перемогу над фашизмом однозначно розцінювався як «націоналізм». Навіть за несміливі спроби проявити «українськість» дорого заплатили О. Довженко, П. Шелест, М. Хвильовий та інші національні діячі. Повністю подолати негативи російськоцентричної версії (в її радянському варіанті) української історії – нагальне завдання сучасної історичної думки.

Сама історія України відома в світі і сприймається переважно через концепції польських та російських істориків. Що говорити про іноземців, коли цієї різниці не знає більшість населення нашої держави? Можна навести безліч прикладів, коли історичні явища, пов'язані з Україною, репрезентовані у світі неукраїнськими істориками. Це стосується церковної історії, історії культури, історичного краєзнавства та біографістики, україно-єврейських та україно-польських стосунків, походження і спадщини Київської Русі, ролі України в перемозі над фашизмом та ін. Така ситуація призводить до утвердження викривлених, однобічних і стереотипних знань про минуле українських земель як у суспільстві, так і у професійному цеху істориків. Без вироблення і популяризації цілісної національної концепції історії України у світовому науковому середовищі ніколи не знайде визнання погляд українських вчених ні на окремі історичні проблеми, ні на наше минуле загалом.

«Націоналізація» власної історії повинна відбутися не тому, що це єдино вірна концепція, а всі інші хибні, а тому, що політичні нації, які давно мали свої держави (росіяни, поляки, французи та інші), уже пройшли шлях «націоналізації». Їх історієписання, до речі, значно більшою мірою ґрунтувалося й дотепер ґрунтується на етноцентризмі в його позитивному і негативному значеннях. Українська історіографія, щоб бути повноцінною, теж має пройти цей шлях. Вона об'єктивно не може його не пройти. Тим більше, що не виробивши власної візії, ми не станемо вільними від «центризму» взагалі, а будемо приречені на споживання і засвоєння міфів, «центризмів» та «націоналізацій» чужих. Висновок очевидний: відмова від етноцентризму не призведе до вироблення ацентричного погляду на історію України, а лише означатиме звільнення місця для «іноцентричних» концепцій.

У своїй монографії «ОУН і УПА у Другій світовій війні» В. Іваненко та В. Якунін піддали україноцентризм жорсткій критиці, який назвали ненауковим «ізоляціонізмом» і «хуторянством» [367, с. 12, 13, 26, 27, 71, 72]. Відзначаючи високий фаховий рівень співавторів праці, все ж спробуємо висловити власний погляд на це явище. Будь-який «...центризм» ще не свідчить про необ'єктивність, ненауковість. Це не «лише історико-політологічна категорія», як твердять професори, а й науковий підхід до розгляду теми. «Центризм» – це погляд на світ і себе з певної позиції. Наприклад, одні історики вважають предметом вивчення історії закономірності розвитку суспільства, інші переконані, що історична наука вивчає власне людину, особистість. Власне популярні сьогодні психоісторія, усна історія, історія повсякденності є науковою реалізацією антропоцентричного підходу до історії. Існують різні теорії вивчення історії (релігійно-історична, всесвітньо-історична, локально-історична), різні пояснення розвитку науки (екстерналізм та інтерналізм), різне бачення ролі особистості в історії. Всі ці підходи наукові, але ґрунтуються на різних предметах вивчення та методології, різному світогляді. Тож дивно було б критикувати підручник з політичної історії з позицій історії економічної.

Радянські фундаментальні видання про Другу світову війну головну увагу приділяли подіям на радянсько-німецькому фронті, а англо-саксонські – на інших театрах воєнних дій. Американські історики вважають, що ключову роль у розгромі гітлерівської Німеччини відіграли США (це – американоцентризм), а російські – віддають першість СРСР та Росії (назвемо це російськоцентризмом). По-різному в літературі оцінюється роль ленд-лізу. Однак, це не дає права звинувачувати одних або інших у ненауковості. Це просто використання різних підходів до теми, а відповідно, різних акцентів у напрямках, тематиці, оцінках та висновках досліджень. Такі різні підходи якраз і сприяють багатовимірності, стереоскопічності погляду на проблему, адже породжують наукову дискусію і спонукають аргументовано захищати власні висновки та оцінки або їх змінювати. Мало того, спроба об'єднати, наприклад, україноцентризм та російськоцентризм в одному дослідженні була б антинауковою, бо призвела б до порушення внутрішньої логіки дослідження та суперечливих висновків.

Отже природньо, що українські праці з історії України, з історії ОУН-УПА є переважно україноцентричними, українські підручники з всесвітньої історії є європоцентричними, оскільки історія Давнього світу, Середньовіччя або Нового часу розглядається в них переважно на прикладі країн Європи, а не Америки, Африки чи Азії. Саме україноцентризм, навіть не усвідомлений, робить осмисленим вивчення у наших школах історії України, рідного краю, а не історії Угорщини, Зімбабве чи історії всесвітньої загалом.

Утім, критикам україноцентризму здається нормальним розглядати історію України загалом і події Другої світової війни в Україні зокрема у «загальносоюзному контексті» (той самий російськоцентризм) і «ненауково, необ'єктивно, нераціонально» – в контексті власне українському. Чому трактувати події війни у контексті історії СРСР (а переважно саме так робить радянська і російська історіографія), ізольовано від загальноєвропейського чи загальносвітового, це – науково, а в контексті українському – ненауково, автори монографії не пояснюють.

Парадоксально, але критики україноцентризму забувають, що коли російськоцентричний, полоноцентричний канони історії давно і докладно розроблені, то формування україноцентричної концепції – це ще далекий від завершення процес. Адже російськоцентричний і польськоцентричний погляд на історію України процвітають і в питаннях української історії нечасто конфліктують. А от утвердження україноцентричного погляду на історію України тільки збагатить історичну науку, дасть змогу побачити її з іншого кута зору, виправити сфальсифіковане, помітити раніше непомічене, врахувати невраховане.

Україноцентричні історики опонують багатьом позиціям російськоцентричної концепції, але створення власної стрункої україноцентричної концепції, яка б давала аргументовані відповіді на всі дискусійні питання, далеке від завершення. Підкреслимо, що такими завданнями мають опікуватися не окремі вчені, а державні, громадські та наукові інституції.

Ураховуючи зазначене, важко погодитися з тезою з дуже цікавої і корисної публікації С. Плохія, що «після 1991 р. панівною в українській історіографії стала національна парадигма». По-перше, не зовсім зрозуміло, що мається на увазі під терміном «національна парадигма»? Які її характерні риси, критерії? По-друге, хто, крім

М. Грушевського, належить до її розробників і продовжувачів? Як і де вона панує? Можливо, обмежений обсягом статті автор на ці питання відповіді не дає. Далі С. Плохій стверджує, що «ані М. Гоголь, ані І. Репін – етнічні українці, які народилися в Україні, – не потрапили до мейнстриму української національної історії» [742, с. 6]. Абсолютно погоджуємося, що обидва митці мусять потрапити в наш мейнстрим. Але знов-таки не зрозуміло, що то за мейнстрим, які праці та історики до нього входять, які ні?

Недостатня увага в українській історії до М. Гоголя, І. Репіна та їм подібних і справді має місце, але не через «вузьколюбість» україноцентризму, а якраз через недостатню розробленість україноцентричної концепції історії України, з одного боку, та через елементи російськоцентричних поглядів у вітчизняному наративі, – з іншого. Наприклад, недостатня увага сучасних істориків до Литовської Русі пов'язана не з україноцентризмом чи браком фактажу, а з конкурентною російськоцентричною версією Русі Московської. З цих же причин з української історії та історичної пам'яті значною мірою були викреслені битви на Синіх Водах і Ворсклі, під Грюнвальдом і Конотопом.

Водночас не можна не погодитися з С. Плохієм, що «написання багатоетнічної історії не означає вихід за рамки національно-етнічної парадигми. Це, радше, диверсифікація підходу, а не відмова від нього» [742, с. 8]. І навпаки, національна парадигма не означає відмови від багатоетнічності.

На диво, україноцентризму часто приписують недоліки радянської історіографії. Начебто, україноцентризм ігнорує історію національних меншин України і зосереджується тільки на історії етнічних українців. Насправді, це історія Української РСР писалася на основі минулого «титової національності», але назвати її україноцентричною неможливо, адже вона була вмонтована в російськоцентричну концепцію радянського «розливу». Відтак, наголос на українській національності ще не робить концепцію україноцентричною. Саме в історії УРСР не було місця історії німців, греків, болгар, випали з неї тисячі українців та цілі національні інституції. Завдяки радянській традиції ми досьогодні мало знаємо про величезні масиви єврейських містечок, німецьких і грецьких колоній, їх вплив на духовність, економіку і матеріальну культуру наших земель. «Білою плямою» залишається польська автономія на терито-

рії Правобережжя у першій третині ХІХ ст. Цю сторінку нашої історії ґрунтовніше вивчають польські, аніж українські фахівці.

Натомість, україноцентричний підхід зовсім не виключає визнання того факту, що історія міст України – це, здебільшого, історія неукраїнців. Разом з тим, цей підхід передбачає увагу до українського елементу в цих містах. Очевидно, що український сегмент відіграв, наприклад, важливу роль у виникненні самотніх одеських говірки, гумору, субкультури взагалі. Але якщо про російський та єврейський сегменти одеської субкультури відомо доволі багато, то український сегмент донині практично недосліджений і невідомий широкій громадськості. Звертати увагу на такі, пов'язані з українцями або Україною, аспекти якраз і покликаний україноцентризм.

Повною мірою це стосується й історичного періоду 1939–1945 рр., адже генеральна лінія КПРС в історієписанні Другої світової війни заважала виокремленню українського фактора і місця радянського руху Опору на території України в загальносоюзному спротиві загарбникам, дослідження української специфіки антифашистської боротьби, за винятком природно-кліматичної. Наукові роботи з історії радянського руху Опору в різних республіках СРСР були практично ідентичні у своїх підходах, методах, викладі матеріалу і висновках. Ігнорувалися національні, соціальні, ментальні, історичні особливості різних регіонів. Національна та історична специфіка до уваги не бралася, оскільки могла поставити під сумнів концепцію ідеологічної єдності «радянського народу». У радянській літературі марно було шукати інформацію про антифашистську боротьбу євреїв гетто чи Армії Крайової. У наш час нові підходи дають змогу встановити таку специфіку, побачити і пояснити відмінності у розвитку руху Опору на Донбасі і Галичині, у Криму і на Сумщині, забезпечити дослідження всіх суб'єктів руху Опору, у тому числі в різних зонах окупації.

Таким чином, цілісна науково виважена україноцентрична концепція історії України має бути спочатку до кінця сформована і лише потім її можна буде піддати критичному аналізу і встановити, є така концепція «хуторянством», «ізоляціонізмом», «псевдонаукою» чи ні. До того моменту слід було б критикувати не україноцентризм загалом, а окремі роботи конкретних істориків на суто наукових підставах. Адже концепції і теорії, в першу чергу, мають

аналізуватися на концептуальному і теоретичному рівні, а фактографія – на емпіричному.

Величезна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він перший системно поглянув на історію українського народу як на історію цілком самостійну, незалежну та самодостатню. Автор «Історії України-Руси» сконструював схему, яка об'єднала минувшину різних українських земель в один історичний потік. Це дало підстави вибудувати концепцію єдності української нації у просторі та часі [237, с. 80]. Пізніше відродження української державності стало яскравим прикладом вірності концепції М. Грушевського. Проте, якби Михайло Сергійович був живий, йому довелося б знову відстоювати свою концепцію окремого від інших держав історичного розвитку України та дописувати свою «Історію України-Руси», адже у рамках такого бачення досі не створено внутрішньо цілісної, несуперечливої історії України, яка б охоплювала ще й ХХ–початок ХХІ століть.

Навіть працюючи у рамках радянської марксистської науки, видатний український історик Д. Багалій не міг не побачити очевидного: «Я власне визнаю схему М. С. Грушевського за правильну, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю з її головною прикметою – мовою, зберіг і розвив їх до наших днів, не зважаючи на тяжкі обставини, утворив початки своєрідної культури, науки, мистецтва та літератури, здобув визнання серед європейських народів» [439, с. 185].

Це і є стислий виклад сюжетної лінії україноцентричної концепції. Навколо цього головного стрижня повинні групуватися факти та досліджуватися процеси минулого в українських дослідженнях. І така концепція може об'єднати більшість вітчизняних істориків, не відбираючи у них права на власну позицію в конкретно-історичних дослідженнях та використання різних методологій. Припускаємо, з певними поправками, що в руслі україноцентризму знайшлося б місце і таким полярним (на перший погляд) дискурсам, як «семидесятирічна окупація України російськими більшовиками», з одного боку, та «розквіт української державності у складі СРСР» – з іншого.

Україноцентричні дослідження включають у себе настільки широкий спектр позицій та оцінок, що їх неможливо загнати у примітивне «антирадянсько-антиросійське» стійло. В межах україноцентризму полярність позицій і гострота дискусій почасти є не меншими, ніж між адептами україноцентризму та російськоцентризму. Для прикладу можна навести широку палітру поглядів та історичних оцінок руху Опору в Україні, ОУН, УПА, Волинської трагедії з боку Б. Гудя, В. В'ятровича, А. Кентія, Ю. Киричука, О. Лисенка, І. Патриляка, А. Русначенка, В. Сергійчука, В. Трофимовича, Ю. Шаповала та інших.

Для історичного середовища України давно прийшов час перейти від періоду «полемічної літератури» до наукового діалогу у спірних питаннях нашої минувшини. Тоді існування різних методологій, підходів буде спрямоване не на взаємознищення, а на взаємозбагачення. Показово, що коли україноцентрична концепція Давньої Русі лише зміщує географічні акценти, то білорусоцентричний погляд на історію давніх слов'ян не залишає від неділимної «російськоцентричної Русі» каменя на камені. Так само в межах історії Великого князівства Литовського опонують концепції Литовсько-Руської і Литовсько-Білоруської держав. І хоча в білорусоцентричній концепції Литовсько-Білоруської держави залишається мало місця для українців, не можна поспішно визнавати її ненауковою. Натомість варто співставити наукові результати досліджень у рамках різних «центризмів», що може призвести до взаємного уточнення, доповнення, відсіювання міфів, а може, і зближення різних концепцій.

Опонування помилковому тлумаченню україноцентризму спонукає нас дати власне визначення поняття. Україноцентризм в історії – це цілісний погляд на минуле українського народу та українських земель не як частини іншого народу або держави, а як окремої самостійної цілості; пошук і утвердження свого унікального місця в загальному історичному процесі, як то: пріоритетна увага до чинників, що впливали на історичну долю українського народу; спроба поглянути на події з точки зору інтересів українського народу як на соціально-політичний і особистісний саморозвиток українців, процес боротьби українців за самозбереження та власну державу. У центрі досліджень україноцентризму стоїть самотній розвиток України як суб'єкта історії, пошук її місця і ролі у загаль-

носвітних військово-політичних, економічних, соціокультурних процесах.

Після Революції гідності стало зрозуміло, що перемога україноцентричного погляду на вітчизняну історію над російськоцентричною моделлю в її радянському і пострадянському вимірах є неминучою. У подальшому протистояння між російськоцентричною й україноцентричною парадигмами уже не буде визначальним. Нова «лінія фронту» концептуальних дискусій проляже між трьома основними візіями: ліберальною, етноцентричною та націоцентричною. Ліберальні історики перебувають під впливом поточної історичної моди в Європі і закликають відмовитися від націоналізації (написання національної історії чи історії української нації), натомість зосередитися на антропологічному вимірі минулого і розгляді України лише як території (написання громадянської історії України). Етноцентричний погляд (наріжним каменем якого є український етнос) найбільш випукло представлений діаспорною школою історії ОУН і УПА. Він передбачає пріоритетний погляд на Україну як державу українців і написання історії титульної нації. Націоцентричний підхід (у центрі уваги якого українська політична нація) пропонуватиме поєднання як етнічної, так і громадянської складових, створення україноцентричного, але не ізольованого від загальноєвропейського річища, наративу.

У контексті Другої світової війни україноцентрична концепція мусить реалізовуватися через з'ясування особливостей суспільних настроїв населення України порівняно з іншими країнами Європи або регіонами СРСР; характеристика специфіки антифашистської боротьби на українських землях; фіксація етнополітичної і конфесійної самоідентифікації соціальних груп; визначення внеску українського народу і національних меншин в перемогу над фашизмом тощо. Відправну точку для україноцентричної оцінки подій Другої світової заклав М. Коваль: «Будучи активним учасником цієї велетенської битви народів, український народ зазнав непомірних втрат і бідувань, мужньо боровся і переміг. Попри всі неймовірні труднощі і перешкоди, він зберігся як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу» [465, с. 19].

Остання фраза вченого є наступним завданням вітчизняних істориків. Суттєвою вадою української науки є те, що вона недостат-

ньо інтегрована до європейського та світового наукового простору. Дефіцит розгляду проблем вітчизняної історії в ширшому контексті гальмує подальший розвиток української історичної науки, її міжнародної інтеграції. На цій проблемі ще у 2000 р. у чотирьох номерах «Українського історичного журналу» детально зупинився В. Потульницький [770]. Подальше опрацювання переважної кількості проблем нашої історії неможливе без включення цих проблем у світовий, європейський та макрорегіональний контекст. На ментальному рівні це робиться через усвідомлення себе частиною європейської цивілізації, з одного боку, та пошук свого унікального місця в цій цивілізації – з іншого. На практичному рівні вписування української історії в контекст європейської можна досягнути шляхом пошуку спільних рис між історичними явищами і процесами України та континенту в цілому, а також через з'ясування самобутніх рис вітчизняної історії, встановлення особливого внеску України та її народу в європейську історію та культуру.

Через важливість піднятого питання дозволимо собі розлогу цитату зі статті українського вченого О. Горленка, який наполягає на «спокійній оцінці» ситуації в Україні: «Спокійна оцінка» – це перш за все науково виважена і критеріально коректна оцінка, котра позбавлена ідеологічної упередженості, політичної кон'юнктури і дешевого пропагандистського спрощення історичних реалій... Специфіка української пізнавальної ситуації у царині історичної науки полягає у надзвичайній гостроті потреби парадигмального оновлення і національної, і всесвітньої, і регіональної історії. За умов практично безмежної свободи слова і виявлення поглядів, особливого значення набуває методологічна сумісність логічних та етичних принципів мисленневої історичної реконструкції. У цьому сенсі панівні суспільні ідеали і принципи цілком природно виконують роль орієнтирів трансформації історичної свідомості. Наявність таких ідеалів і принципів сама по собі стає підґрунтям цілісності індивідуального історичного світогляду, а спільність таких ідеалів, відповідно, дієвим чинником цілісності світогляду колективного. Попри усю контрверсійність перебігу внутрішньополітичних процесів одним з ключових чинників формування епістемологічної сумісності «національного», «всесвітнього» і «регіонального» історичного мислення залишається, безумовно, як відверта, так і латентна проєвропейська орієнтація переважаючої частини українського

соціуму... У цьому сенсі суто практичною проблемою стає формування такого якісного і загальнодоступного «тексту» української історії, котрий за своєю граматикою і стилістикою був би сумісним із текстом сучасної європейської історії» [219, с. 255, 260].

Утім, це не повинно проявлятися ані в бездумному копіюванні історичної «моди» з Європи, ані запереченні, «викреслюванні», «очорнюванні» всього, що єднає нас з історією Росії. Неможливо викреслити з вітчизняної історії 350-річний російський контекст, непродуктивно давати йому тільки негативні оцінки. Зазначимо лише, що й для Росії було б корисно не протиставлятися європейській традиції (як це часто буває), а врешті ментально визначитися і усвідомити себе частиною тієї цивілізації, в якій вона також посідає своє визначне й унікальне місце. Історія України повинна, за потреби, досліджуватися в контексті загальноєвропейському, а також через призму державних утворень, до складу яких колись входили землі, населені українцями.

У гонитві за екзотичними методами дослідження сучасні українські історики іноді забувають використовувати давно відомі, але й сьогодні обов'язкові прийоми історичного дослідження. Зокрема, це стосується порівняльно-історичного метода. Вивчаючи рух Опору в Україні, необхідно порівнювати його сутність, кількісні і якісні показники з аналогічними рухами в інших європейських країнах. Адже зрозуміти сутність історичних подій, явищ та процесів, що відбувалися в Україні, неможливо без їх співставлення з подібними в інших країнах, а особливо у тих, що є культурно та історично близькими.

Варто також пам'ятати, що ліберальна «денаціоналізація» суспільства та історії, яка тільки стає популярною в Україні, вже опинилася в глибокій кризі у Західній Європі. Так званий європейський «мультикультуралізм» призвів не до зростання толерантності та взаємопроникнення культур, а до кризи національних ідентичностей, зростання конфліктності між корінним населенням та мігрантами. В історичній науці це проявилось в гіпертрофованій увазі до історичної антропології та ігноруванні історії суспільств і держав. У результаті, іноді «за деревами» мікроісторії «не стало видно лісу» таких важливих макроявищ, як держави, етноси, соціальні групи, конфесії, суспільно-політичні рухи і процеси, історичні закономірності, панівні ідеї. На нашу думку, всі ці підходи мають

право на існування, але мусять бути збалансовані, а вітчизняним історикам не варто повторювати помилок, на яких уже обпеклися історики європейські і некритично копіювати будь-яку історичну моду, котра приходить іззовні.

Низка теоретичних питань, пов'язаних з історією руху Опору в Україні, донині залишається нерозв'язаною як у рамках радянської, так і сучасної української історіографії. Першочерговим завданням сучасної історичної науки є не реєстрація подій періоду Другої світової війни, бо вони здебільшого описані, а осмислити їх, здійснити систематизацію, простежити закономірності генези руху Опору в Україні, порівняти його з розвитком антифашистського Опору в окремих європейських країнах та в Європі в цілому, зробити певні теоретичні узагальнення, дати наукові оцінки процесам, що відбувалися тоді на території нашої держави. Та на цьому шляху перед дослідниками постає кілька проблем, серед яких першочерговою видається проблема понять. Насамперед, це стосується неузгодженості термінології, що використовується сучасними українськими дослідниками.

Питання про узгодження термінології, тлумачення термінів та ревізію застарілих понять, які використовувалися радянською історіографією, були поставлені автором ще у 2002 і наступні роки [1158, с. 15–19; 839; 837]. Насамперед необхідно дійти згоди у тому, що будь-яке поняття не може вважатися досконалим і може мати кілька тлумачень. І це нормально, адже в науковому розмаїтті та дискусіях народжується загальноприйнята, науково коректна і зручна термінологія. Проблема «різночитання» вирішується тільки шляхом точного визначення понять, якими користується кожен окремий дослідник. Оскільки процес вироблення нової термінології ще не завершений, це спонукає нас запропонувати власний понятійний апарат.

Критерії, яким має відповідати історична наукова термінологія, нам видаються такими: компактність (а отже, зручність використання); максимальна відповідність терміну суті поняття, яке він позначає; максимальне відображення змісту даного поняття у його назві; милозвучність. У разі заміни одного терміну на інший, новий термін має бути зручнішим і більш відповідним, ніж попередній. Крім того, при виробленні термінології слід зважати на історіографічну та історичну традиції, що склалися в науці та суспільстві.

При цьому загальноприйнятій дефініції історичних явищ та процесів не обов'язково мають відповідати їх самоназви. Наприклад, термін «Київська Русь» не був відомий мешканцям літописної Русі, «декабристи» і «монголо-татари» ніколи такими себе не усвідомлювали, багато гайдамаків XVIII ст. насправді називалися «дейнеками» та «левенцями», а замордовані сталіністами українські інтелігенти лише згодом стали діячами «розстріляного Відродження». Проте ці поняття є настільки зручними та органічними для використання, що їх відповідність реаліям не ставиться під серйозний сумнів. Те ж стосується і поняття «антифашистський рух Опору». Хоча самі його учасники в Україні так себе не називали, однак зручність і універсальність цього терміну дає змогу застосовувати його не тільки до подій на теренах Західної Європи (де він і виник), а й до Східної. Крім того, цей термін уможлиблює зручне позначення окремих складових та явищ антифашистської боротьби: «албанський рух Опору», «ненасильницький опір», «акти опору» тощо.

Наприкінці 1950-х в СРСР розпочалася і далі тривала у 60–70-х роках наукова дискусія з питань термінології, походження, сутності і значення різних форм і методів антифашистської боротьби. Серед історіографів найповніше описали позиції опонентів і процес обговорення А. Красюк та В. Клоков [444, с. 98–118; 511, с. 86–97]. У ході дискусії постало завдання вироблення й уточнення термінології, оскільки в науковому середовищі не існувало єдиної точки зору щодо понять «всенародна боротьба», «всенародний опір», «антифашистська боротьба», «підпільна боротьба», «партизанський рух», «партизанська війна». Крім того, А. Курносов широко використовував авторський термін «народний Опір» [535, с. 169].

Частина вчених трактувала ці терміни у вузькому значенні. Тобто, партизанський рух – це збройна боротьба, яка велась партизанами, об'єднаними у загони чи групи. Слабким місцем цієї позиції критики вважали те, що вона зводила історію партизанської боротьби тільки до її організованих форм. Друга група пропонувала включити в партизанський рух боротьбу підпільників, а третя – додати до неї ще й окремих патріотів, які саботували заходи ворога. Наприклад, А. Бабаков та Н. Макаров намагалися розширити тлумачення цих понять на всі дії населення проти окупантів: легальні

і нелегальні, організовані і стихійні, масові і одиночні, збройні і незбройні [104, с. 60, 61]. Однак, за широкого трактування партизанської війни стиралися грані між людьми, які вели збройну боротьбу, та неозброєними підпільниками і патріотами; змішувалися відмінності між активними і пасивними формами опору.

Ю. Петров писав, що терміни «партизанська війна», «партизанський рух» і «всенародна війна в тилу ворога» – тотожні за своїм змістом [737, с. 16]. Деякі радянські дослідники почали в різних контекстах використовувати термін «антифашистський опір». На наш погляд, застосування понять «партизанська війна» і «партизанський рух» звужувало значення такого багатогранного явища, як антифашистська боротьба, або потребувало постійного обумовлення, що під цим поняттям розуміється не лише діяльність партизанів, а й підпільників та цивільного населення.

У 1959 р. на науковій конференції в Київському університеті В. Клоков запропонував використовувати щодо боротьби радянських людей у тилу ворога термін «рух Опору» як загальноприйнятий. Дослідник, який досліджував боротьбу радянських громадян проти нацистів в інших країнах Європи, вважав ці терміни тотожними за цілями, формами і змістом. Цей крок дав би змогу завершити дискусію радянських істориків про зміст термінів «партизанська війна», «партизанська боротьба» та «партизанський рух». Пізніше позиція В. Клокова була підтримана А. Курносовим, який писав: «Термін «Рух Опору», за нашою думкою, ширше й повніше формулювання «партизанський рух», яке прийняте в нашій історичній літературі. В Опір включаються не тільки збройна боротьба партизанів і підпільників, але й менш ефективні назовні, хоча й більш масові форми боротьби – саботаж і т. п. Пропонований термін разом з тим підкреслює спільність народної боротьби в окупованих районах СРСР та руху Опору в країнах Європи». Проте пропозиція В. Клокова не була прийнята, мовляв існувала глибока соціальна відмінність між поняттями «рух Опору» та «всенародна боротьба радянських людей в тилу ворога» [535, с. 169]. Ця відмінність полягала в тому, що радянські громадяни захищали не просто батьківщину, а радянський, соціалістичний суспільний лад. Крім того, від європейського руху Опору боротьбу радянських людей відрізняла «виняткова організованість і цілеспрямованість, обумовлені єдністю цілей всього народу, керованого Комуністичною

партією» [444, с. 93]. Як бачимо з цих аргументів, догматичні ідеологічні імперативи на той час виявилися сильнішими за наукові рації.

Поруч з названими поняттями в радянські часи широко використовувався термін «всенародна боротьба проти німецько-фашистських загарбників». Він, хоча й охоплював усі форми і методи протидії окупантам, проте виявився не зовсім точним, надто громіздким, а, отже, незручним для постійного використання. Натомість термін «антифашистський рух Опору» (скорочено: «рух Опору», «Опір») є більш компактним та загальноприйнятим у світовій історичній науці. Крім того, використання терміну «рух Опору» дає змогу розглядати антифашистську боротьбу в Україні не ізольовано, не лише в руслі подій в СРСР, а й у контексті всієї Другої світової війни, як складову загальноєвропейського руху Опору.

Наприклад, німецькою мовою явище «антифашистського руху Опору» позначається поняттям «Widerstand», голландською – «Verzet», сербсько-хорватською – «pokreti otpora», болгарською – «съпротива», чеською – «odboj». Εθνική Αντίσταση («національний опір») – історіографічний термін, який використовується у Греції для позначення всіх формувань, що чинили опір державам Осі. Англійською це поняття позначається як «anti-Nazi Resistance movement», «Resistance movement», або просто «Resistance» чи «underground»; французькою – «mouvement de Résistance» або «Résistance»; італійською – «Resistenza». Слід зазначити, що у Польщі поняття «ruch oporu» або «ruch podziemny» щодо антифашистської боротьби всередині країни використовується паралельно з поняттями «Польська підпільна держава» («Polskie Państwo Podziemne») або «діяльність Армії Крайової». В Югославії та державах, що виникли після її розпаду, частіше використовується термін «народно-визвольна боротьба» («Narodnooslobodilačka borba») або «народно-визвольна війна» («Narodnooslobodilački rat»). Французи розуміли під Резистансом не тільки боротьбу з нацистами на окупованій території (внутрішній Резистанс), а й фронтові дії збройних формувань, що підпорядковувалися Шарлю де Голлю. Багатство української мови дає змогу позначати це поняття як «рух Опору» або «спротив».

Поняття «рух Опору» стали використовувати і російські історики [520; 499]. Сучасна українська історіографія поступово сприй-

няла цей термін, що добре ілюструє вітчизняна навчальна література. Цей вид історичної літератури є важливим історіографічним джерелом, оскільки віддзеркалює процес упровадження в освіту тих досягнень історичної науки, які стають концептуальними в науці і набувають загальноприйнятого значення в суспільстві.

У 90-х рр. ХХ ст. у підручниках з історії України спостерігалася певна плутанина і неузгодженість у розумінні того, як називати антифашистську боротьбу на окупованій території України. Одні з самого початку використовували поняття «рух Опору» [876, с. 410; 398, с. 307; 396, с. 486; 644, с. 193], а от, наприклад, Т. Гунчак не давав цій боротьбі спільного визначення, а поділяв на «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух» [248, с. 227]. Я. Грицак у своєму підручнику назвав відповідний розділ «Партизанський і повстанський рухи» [237, с. 241]. Автори «Новітньої історії України (1900–2000)» просто розвели учасників Опору по окремих розділах «Боротьба радянських партизан» і «Боротьба УПА» [685, с. 318, 321]. Так само вчинив і О. Бойко [127, с. 468, 472]. В. Мирончук та Г. Ігошкін використовували лише поняття «партизанська боротьба» [624, с. 237], В. Остафійчук – «народна боротьба проти німецьких загарбників» [699, с. 292]. Але приблизно з 2005 року більшість істориків сприймає поняття «рух Опору» як універсальну дефініцію [903, с. 216; 739, с. 438; 803, с. 262; 516, с. 287].

Однак, перед кожним дослідником постає питання: який смисл слід вкладати у термін «рух Опору»? Серед фахівців немає єдності у відповідях на ці питання. В одному виданні рух Опору визначають, як «визвольний демократичний рух», а його цілі – як «звільнення від фашистського пригноблення, відновлення національної незалежності, встановлення демократичного політичного ладу, здійснення прогресивних соціальних перетворень» [153, с. 233]. Однак, цей рух далеко не завжди був демократичним і орієнтувався на прогресивні соціальні перетворення. Інше видання вважає рухом Опору «підпільні таємні групи, які виступали проти правління нацистів в окупованій німцями Європі» [988, р. 1610].

Згідно з «широким» тлумаченням учасниками руху Опору вважаються всі невдоволені окупаційними порядками, навіть якщо це невдоволення не виявлялося у будь-яких усвідомлених діях.

Наприклад, учасником Опору міг вважатися німецький солдат, який висловлював сумнів у перемозі Німеччини у війні, або посадовець, який за гроші допомагав євреям перейти швейцарський кордон. Американський історик Ф. Штерн закликав німців пишатися не лише тими, хто свідомо боровся проти нацистів, а й тими, хто «зумів спонтанно зберегти гідність» [132, с. 174]. В. Клоков зараховував до руху Опору і «суто моральне несприйняття фашистських порядків» [444, с. 92].

«Вузьке» тлумачення було найбільш поширеним у радянській історіографії. Радянські історики розглядали його як «національно-визвольний, антифашистський рух під час другої світової війни проти німецько-фашистських, італійських, японських та ін. окупантів та їх пособників. Рух Опору включав у себе національно-визвольний рух в окупованих країнах, боротьбу антифашистів у самій Німеччині та інших країнах фашистського блоку... виражався в активних і пасивних формах. Активними були збройні сутички з ворогом, акти саботажу, диверсій і терору... страйки, розвідувальна діяльність, видання і розповсюдження антифашистської літератури та ін. Пасивні форми – ухиляння від різних робіт для окупантів, ігнорування розпоряджень окупаційних властей, бойкот фашистської преси і т. ін.» [848, с. 113, 114].

«Дуже вузьке» тлумачення обмежує рух Опору підпільними акціями добровольців, спрямованими проти нацистського або фашистського режиму, його союзника або сателіта. При цьому неорганізований або ненасильницький спротив цивільного населення до уваги не береться [490, с. 170].

Окрім різного розуміння змісту поняття «рух Опору», відома нам література не дає цьому поняттю точного, чіткого і загальноприйнятого визначення. За твердженням «Британіки», Опір – це діяльність підпільних таємних груп, що виступали проти правління нацистів. Ці групи включали в себе як озброєні загони партизанів, так і цивільних осіб, які таємно протистояли окупації. Діяльність Опору варіювалася від надання допомоги євреям і збитим льотчикам союзників до здійснення актів саботажу, засідок на німецькі патрулі і передачі розвідувальної інформації союзникам [988, р. 1610]. «Радянська історична енциклопедія» визначає рух Опору як «національно-визвольний, антифашистський демократичний рух народних мас під час другої світової війни 1939–1945 рр. проти ні-

мецьких, італійських, японських окупантів та місцевих реакційних елементів, що співпрацювали з ними» [851, с. 1049]. Однак це визначення надто загальне і не зовсім відповідає реальності, адже учасниками Опору були не тільки народні маси, а й одинаки і ті групи населення, які радянська традиція до демократичних і народних мас не зараховувала. Лаконічніше і без ідеологічних штампів написала про рух Опору «Радянська воєнна енциклопедія»: «національно-визвольний, антифашистський рух під час другої світової війни проти німецьких, італійських, японських та інших окупантів і їх поплічників» [848, с. 113]. Ще одне енциклопедичне видання визначає рух опору як «патріотичний визвольний демократичний рух проти фашистських окупантів і режимів, а також проти колабораціоністів під час другої світової війни» [153]. У сучасному російському «Воєнному енциклопедичному словнику» це поняття подається як «національно-визвольний, антифашистський рух на захоплених гітлерівською Німеччиною і її союзниками територіях і в самих країнах фашистського блоку під час другої світової війни» [172, с. 492]. Ще більш лаконічне визначення подає «Енциклопедія історії України»: «визвольна антифашистська боротьба в європейських країнах у період Другої світової війни» [307, с. 404].

Неоднозначність підходів спонукає автора запропонувати власне визначення терміну «рух Опору». Воно покликане якнайповніше відповідати змістовній суті поняття і бути найбільш прийнятним для загального використання. Отже, антифашистський рух Опору – це визвольна боротьба населення окупованих територій, а також народів Німеччини і її сателітів, у період Другої світової війни за звільнення від фашистських окупантів та колабораціоністів, за повалення фашистських режимів у власних країнах та за соціальні перетворення. Це особиста чи групова, відкрита чи таємна ідеологічна, релігійна, морально-етична, воєнна, політична, економічна протидія окупаційній владі, учасникам якої загрожувала втрата життя або свободи. Антифашистський рух Опору проявлявся у різноманітних формах збройної і незбройної боротьби, диверсій, терору, економічного саботажу, страйків, демонстрацій, антифашистської агітації і пропаганди.

Прийняття «західного» поняття «антифашистський рух Опору» поставило наступне питання: яка з дефініцій є більш адекватною: «антифашистський рух Опору» чи «антинацистський рух Опору»

(Anti-Nazi Resistance)? В останні роки поняття «антифашистський» було майже витіснено з української історичної літератури поняттям «антинацистський». Причому відбулося це через механічну заміну одного терміну на інший без адаптування цього терміну до вітчизняних особливостей, без належної наукової дискусії, іноді вольовими зусиллями редакторів наукових видань.

Проте його використання має враховувати українську специфіку розвитку руху Опору. Якщо у Німеччині, Польщі, Чехії, Норвегії, Данії, Бельгії, Нідерландах, Австрії і за великим рахунком у Франції окупантами були тільки нацисти, то Україна була окупована німцями, угорцями і румунами. Відповідно визначати рух Опору у Закарпатті проти угорців або у «Трансністрії» проти румунів як «антинацистський» є методологічно невірним, і в цьому випадку більш коректним є термін «антифашистський». І хоча політичні режими в Угорщині та Румунії не називали себе фашистськими, але за своїм змістом вони цілком відповідають визначенню «фашистські». Власне ж «нацизм» є, на нашу думку, німецьким різновидом ширшого поняття «фашизм».

Крім того, подібна до української ситуація склалася на Балканах, де Албанія була цілком окупована італійськими фашистами, а Греція й Югославія поділені між Німеччиною, Італією та Болгарією. В Югославії у 1942 р. було створено загальнонаціональне комуністичне представництво «Антифашистське віче народного визволення Югославії», яке всіма європейськими мовами перекладається як «антифашистське», а не «антинацистське». Відповідно і визвольна боротьба в країнах, окупованих не лише нацистською Німеччиною, має називатися антифашистською, а не антинацистською. Показово, що і західна історіографія доволі широко використовує поняття «фашизм» [1004, р. 6; 1009] та «антифашистський рух Опору» (Anti-Fascist Resistance) [989, р. 369–382; 991; 993; 998, р. 418].

Заміна терміну «антифашистський» на «антинацистський» примусить замінити також термін «антифашист» на термін «антинацист» або на поняття «учасник антинацистської боротьби», що, принаймні, звучить не краще. Тож термін «антифашистський» давно використовується, став традиційним, а більш адекватного терміну вітчизняна наука ще не запропонувала, адже термін «антинацистський» не є, у цьому значенні, більш відповідним.

Так само не можна називати окупаційний режим, встановлений у Трансністрії, Буковині, Закарпатті чи в цілій Україні, «нацистським» чи «німецьким». А. Чайковський цілком слушно використав термін «угорсько-фашистські окупанти» [926, с. 254]. Продовжуючи традицію, використовують поняття «німецько-фашистський», «антифашистський» російські історики [1111]. В Італії використовують термін «наці-фашисти» (nazi-fascista) [1002]. І якщо когось не влаштовує традиційний термін «німецько-фашистський» окупаційний режим, то є підстави поміркувати над заміною його на термін «наці-фашистський» або просто «фашистський». Прецедент його використання в українській науковій літературі уже створений О. Лисенком [576, с. 159].

Отже, ми погоджуємося, що терміни «німецько-фашистський» [режим, окупант] та «антифашистський» [рух Опору] не є досконалими. Однак, їх заміна на терміни «нацистський» та «антинацистський» не вирішує проблеми, адже змінювати одні недовершені терміни на ще більш недосконалі сенсу немає. Тому, в цьому дослідженні ми послуговуємося традиційними термінами.

Варто також звернути увагу на дискусію щодо термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА». Як перший [466, с. 369, 376; 398, с. 327; 397, с. 325; 424; 805, с. 404; 382; 127, с. 6; 624, с. 237; 421; 663; 699, с. 307; 818, с. 267], так і другий [685, с. 336; 949; 724; 479; 49; 317] активно використовуються в історичній літературі. Проте поява «Проміжного звіту робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА» [527] викликала заперечення з боку Ю. Шаповала [947]. Особливо різко професор виступив проти використання терміну «ОУН-УПА». Можливо внаслідок його критики «Фаховий висновок робочої групи...» першим же реченням спеціально підкреслив, що ОУН і УПА слід розглядати як «дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури... Вони мали різні функції, і, отже, загалом їх не слід ототожнювати» [696, с. 3]. Цілком погоджуємося з цією тезою. Але...

Відтоді у «Фаховому висновок» стали паралельно використовувати терміни «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА», а у період 2000–2007 рр. в українській історіографії спостерігався процес витіснення з наукового вжитку терміну «ОУН-УПА» і заміна його на термін «ОУН і УПА». Це особливо помітно на прикладі дисертаційних досліджень, більшість яких до 2000 року використовувала термін

«ОУН-УПА» [1135; 1158; 1032; 1174; 1071], у період з 2000 по 2007 рр. відбувається заміщення одного терміну на інший, а з 2007 р. в дисертаційних дослідженнях термін «ОУН-УПА» практично не зустрічається [1163; 1076; 1112; 1050; 1078; 1056; 1147; 1100; 1049; 1115; 1118; 1138; 1123; 1145; 1042; 1047; 1141]. Нам видається, що процес заміщення першого терміну другим набув дещо імперативної форми і не пройшов через «горнило» достатньої наукової експертизи, дискусії та критики. Заміну «старих» понять «новими» без належного наукового обґрунтування не можна вважати науковою. На нашу думку, виголошені Ю. Шаповалом тези не підкріплені переконливою сумою аргументів і сприймати їх як аксіому передчасно.

Розглянемо ті його тези, що стосуються вказаних термінів. Теза перша: «ОУН-УПА» – це безглузда формула. На кшталт «КПСС-Красная Армия». Не існувало ніколи такої організації». Найперше, слід зауважити, що цю формулу не вигадали післявоєнні історики, її іноді використовували самі учасники самостійницького руху. Більше того, ці ж учасники іноді використовували поняття «ОУН-УПА-УГВР». Їх приклад переймають і сучасні дослідники [755].

Якщо звернутися до українського правопису, то «через дефіс пишуться слова, що є незалежними одне від одного і, наблизившись фонетично, складаючи одне поняття, не злились остаточно в одне слово» [1224]: піар-акція, кіловат-година, зюйд-вест, інтернет-сайт, онлайн-голосування, краш-тест. Тобто кожна складова сполучених дефісом понять може виступати, як самостійне слово, але їх сполучення дає нову якість, новий смисл. Варто також підкреслити, що дослідник має право на використання будь-якого терміну, якщо він дав йому наукове обґрунтування і розтлумачив, що під цим терміном розуміє.

Безперечно, єдиної організації ОУН-УПА ніколи не існувало. Проте поєднані дефісом дві аббревіатури якраз і показують, що це була не одна, а дві, однак, тісно взаємопов'язані організації. І якщо термін «КПРС-Червона Армія» і справді звучить недолуго, то лише тому, що Червона Армія – не партійне, а державне збройне формування, у самої ж КПРС не було власних окремих збройних партійних формувань. А от термін «партійно-державні органи» цілком легітимний і навіть без пояснень дає нам зрозуміти, що йдеться про Радянський Союз, вказує на тісний взаємозв'язок партійних і дер-

жавних органів, чітку межу між якими встановити іноді просто неможливо. Так само усталений термін «підпільно-партизанські формування» в українському контексті розуміється нами як такий, що стосується радянських антифашистів. Партизанські загони і підпільні групи не склалися суціль з комуністів, але компартія керувала як підпіллям, так і партизанкою, була ідеологічним ядром радянського руху Опору, організаторською основою так званого «блоку комуністів і безпартійних».

Зрозумілим є бажання Ю. Шаповала провести чітку межу між політичною партією ОУН та збройним формуванням УПА. Проте використання цього терміну викликає кілька запитань. При використанні терміну «ОУН-УПА» зрозуміло, що мається на увазі взаємопов'язане, цілісне, нерозривне поняття. Так воно і було насправді, адже бандерівська (не бульбівська) УПА була створена і керувалася бандерівською ОУН. Більшість керівних посад обіймали члени ОУН Бандери, а діяльність підрозділів УПА не могла йти всупереч політичним рішенням ОУН-Б. У разі потреби підпільні ланки ОУН-Б легко перетворювалися на партизанські загони УПА, а загони УПА – на бандерівське підпілля. Тобто, у зв'язці ОУН-УПА, ОУН-Б була керівною партією, УПА – партійним (або підпорядкованим партії) збройним формуванням (збройним крилом партії), а УГВР – державним (і, за задумом, всенародним) представницьким органом влади.

Характерним прикладом поглядів бандерівського керівництва на взаємини партії й армії є переговори про спільні дії між ОУН-Б та Т. Бульбою-Боровцем. На початку 1943 р. керівник головного Проводу ОУН-Б Микола Леbedь висунув Боровцю такі вимоги: «1. Не визнавати політичної підлеглості урядові УНР в екзилі, а підпорядковувати воєнну діяльність УПА політичній лінії Проводу ОУН-Б. 2. Визнати Акт відновлення незалежності від 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України й під її проводом проводити подальшу боротьбу. 3. Не організовувати ніякої політичної ради при армії, а вважати єдиним провід ОУН-Б, беззастережно виконувати всі його накази і директиви. 4. Дотеперішні партійні боївки, що мають офіційну назву «військові відділи ОУН-Б», включити до лав УПА, створити спільний штаб і надалі діяти під назвою УПА... 6. Запровадити в УПА інституцію партійних комісарів і службу безпеки. 7. Оголосити загальний революційний

партизанський зрив цілої України і провести масову примусову мобілізацію до УПА» [924, с. 237] [підкреслено автором].

Абсолютно однозначно про партійний контроль над УПА згадував сотенний УПА М. Скорупський: «Хоч бандерівці і заявляли, що УПА надпартійна, проте в перший період... нею цілковито керувала ОУН Бандери... У відділах УПА були наставлені «політруки» й уповноважені Служби Безпеки... У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію» [830, с. 146, 147]. Далі М. Скорупський пише, що поступово УПА виходить з-під контролю ОУН-Б. Цю тезу підтримав І. Ільюшин [387, с. 187–191]. На нашу ж думку, УПА не вийшла з підпорядкування ОУН-Б. Відбувався не вихід з-під оунівського контролю, а боротьба за вплив різних партійних груп у складі ОУН-Б. Перемогла група, яка спиралася на повстанські підрозділи і контролювала вище командування УПА, репрезентована Р. Шухевичем. Наслідком її внутрішньопартійної перемоги стали кадрові та ідеологічні зміни на III конференції (лютий 1943 р.) та III Надзвичайному Великому зборі (серпень 1943 р.) ОУН Бандери, створення УГВР та післявоєнні розколи в ОУН-Б на еміграції.

Зв'язка партії та її збройного крила не була простим копіюванням партійно-державного управління в тоталітарних СРСР та Німеччині. Створення масового партизанського руху (винятком можуть бути тільки загони самооборони в рамках одного або кількох населених пунктів) неможливе без об'єднуючої ідеологічної основи та організаційної ініціативи політичної партії, організації або руху. Така ситуація була загальним явищем у середовищі антифашистських та національно-визвольних рухів періоду Другої світової війни. В Югославії комуністична партія очолила партизанський рух і створила свій загальнонаціональний і загальнополітичний представницький орган «Антифашистське віче народного визволення Югославії». Комуністична партія Греції тримала під контролем Національно-визвольний фронт Греції (ЕАМ) та Народно-визвольну армію Греції (ЕЛАС). У зв'язку з цим часто вживаною є аббревіатура ЕАМ-ЕЛАС. У Польщі Гвардія Людова була збройним крилом Польської робітничої партії, Селянські батальйони – Народної партії. В Італії гарібальдійські бригади підпорядковувалися комуністам, бригади Матеотті – соціалістам, бригади Маццині

– Італійській республіканській партії, бригади справедливості і свободи – Партії дії, народні бригади – Християнсько-демократичній партії. Ці та інші збройні формування італійського Опору об'єдналися 9 вересня 1943 р. в Комітет національного визволення для координації діяльності всіх політичних сил у справі боротьби з фашизмом. У другій половині ХХ ст. яскравими прикладами взаємопов'язаності політичної партії та її збройного крила є Шиннфейн та Ірландська республіканська армія, баскська партія Батасуна і терористична організація ЕТА.

Теза друга: «слід відділити ОУН від УПА, і тоді все стає на свої місця... Була ОУН, і була УПА. До речі, ОУН мала власні боївки, які так само слід визнати частиною збройного підпілля, хоча формально їх не зараховували до УПА». На жаль, від механічного відокремлення ОУН від УПА все на свої місця не стає. Навпаки, іноді це веде до штучних і не зовсім доречних формулювань, зайвої плутанини у понятійному апараті.

Розглянемо це на прикладі публікацій Н. Мизака. В одних його працях використовується термін «ОУН-УПА» [622; 623], в інших – «ОУН, УПА» [621; 620], що є аналогом терміну «ОУН і УПА». Припускаємо, що еволюція праць автора відбулася не через зміну поглядів, а під певним зовнішнім впливом. У своїй кандидатській дисертації Н. Мизак старанно уникає терміну «ОУН-УПА», іноді використовуючи термін «ОУН і УПА», а в 90% випадків механічно заміняючи його на конструкцію «ОУН, УПА». Внаслідок цього, значна кількість формулювань автора звучить не зовсім вдало і точно: «важливо переконати всіх, що ОУН, УПА не була ворогом українського народу», «предмет дослідження – національно-визвольний рух ОУН, УПА», «дати оцінку стратегії і тактики ОУН, УПА», «де воювали ОУН, УПА чинили рішучий збройний опір» тощо [1125, с. 3–5]. З цих та безлічі інших формулювань автора очевидно, що конструкція «ОУН, УПА» (тобто «ОУН і УПА») в багатьох випадках виглядає штучно (адже все одно вони виступають, як єдине ціле), і для них більше підійшов би термін «ОУН-УПА».

На практиці все виглядало інакше. ОУН-Б і УПА були пов'язані так само тісно, як комуністичне антифашистське підпілля і радянські партизанські загони. Вчорашні підпільники, тікаючи до лісу, автоматично ставали партизанами, а партизани часто переходили на підпільні форми боротьби. Проте ніхто не ставить під сумнів їх

політичну та організаційну єдність, яку ми називаємо «радянські підпільно-партизанські формування», а у радянські часи їх частіше об'єднували поняттям «партизанський рух» в широкому розумінні цього слова. Нікому з дослідників не спадало і не спадає на думку в організаційному плані відмежовувати партійне підпілля від партизанських загонів. Чітке відокремлення здійснюється лише при дослідженні партизанських і підпільних форм боротьби. Подібною була ситуація й у випадку з національним рухом Опору. Як під час Другої світової війни, так і в сучасних дослідженнях, при використанні термінів «УПА» або «ОУН» часто йдеться не стільки про організації, скільки про форми боротьби. Якщо форми боротьби партизанські, то використовується термін «УПА», якщо підпільні – «ОУН».

Для подальшого підкріплення власної позиції візьмемо роботу Н. Мизака і Ю. Зімельса «...ОУН, УПА в печерах Тернопільщини...» [620]. Одразу виникає низка запитань: чи можемо ми точно встановити, хто перебував у печерах: члени збройного підпілля ОУН чи вояки УПА? За якими критеріями це можна з'ясувати? Чи використовували ОУН і УПА різні печери Тернопільщини? Як у цих печерах розрізнити членів ОУН і бійців УПА, їх функції, уніформу, військові звання та відзнаки? Чи діяли підрозділи ОУН і УПА у цих печерах незалежно одні від інших? Вони хоч чимось там відрізнялися?

Вийдемо за межі печер Тернопільщини і поставимо кілька запитань, що стосуються ОУН і УПА в цілому. У воєнних умовах чи підпорядковувалися члени ОУН і учасники УПА різним командирам? Чи відрізнялися вони ідеологічно? Чи розглядали ОУН-Б окремо від УПА їхні польські, радянські, німецькі супротивники на оперативному рівні? Чи сприймалися досягнуті або очікувані домовленості з керівництвом ОУН-Б як необов'язкові для загонів УПА? Відповіді, однозначно, негативні.

Якщо погодитися з тезою Ю. Шаповала про абсолютне відокремлення ОУН від УПА, то така позиція вимагає послідовності і прискіпливості у тлумаченні самих термінів «ОУН» і «УПА». Якщо використовувати термін «ОУН і УПА», то про яку ОУН і про яку УПА йдеться: ОУН Бандери чи Мельника, УПА бандерівську чи бульбівську? Адже у 1940 р. виникло дві абсолютно незалежні організації зі співзвучною назвою.

Дослідники, які погоджуються з позицією Ю. Шаповала, зобов'язані, на нашу думку, відмовитися від використання не зовсім конкретних і коректних термінів «ОУН» і «УПА», а перейти до термінів «ОУН-Б», «ОУН-М», «УПА під керівництвом ОУН-Б», «УПА під керівництвом Т. Бульби-Боровця» (УПА Б-Б). Очевидно, що використання терміну «ОУН і УПА» потребує додаткового уточнення або пояснення (як, наприклад, це робить О. Лисенко [566, с. 219–229]), що мається на увазі, і не є більш точним або зручним, порівняно з використанням терміну «ОУН-УПА».

Окрім того, цим дослідникам не слід плутати УПА під керівництвом ОУН-Б з такими формуваннями, як Українська народна самооборона (УНС) та Буковинська українська самооборонна армія (БУСА). Адже, якщо продовжити вищенаведену логіку, ніякої УПА на території Галичини до грудня 1943 р. і на території Буковини до вересня 1944 р. не було. Услід за цією ж логікою необхідно змінити, наприклад, назву наукового журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», оскільки названі організації не були одним цілим, мали нетотожні функції, діяли в різний час. Але в тому то й справа, що це словосполучення вказує не на те, що це була одна структура, а на спорідненість, тісний зв'язок і тяглість понять, поєднаних дефісом.

Така формальна (навіть формалістська) позиція є цілком науковою, має право на існування, а в деяких ситуаціях є єдино вірною. Але тоді вона потребує чіткої формальної послідовності й іноді надміру ускладнює дослідницькі завдання, у той час як науковець, щоб осягнути не тільки форму, а й суть історичного явища, має вмінти спрощувати не тільки виклад своїх думок, а й понятійний апарат. За висловом Я. Грицака, «писання синтетичних книжок вимагає від автора вміння подати складні речі просто, а нудні – цікаво» [236, с. 6].

Таким чином, при використанні термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА» потрібен не імперативний, а диференційований підхід. Той чи інший термін має використовуватися залежно від контексту і завдань, які поставив перед собою дослідник. Наприклад, чітко розділяти ОУН і УПА там, де вони справді розділяються, і використовувати термін «ОУН-УПА» там, де розділити ці організації неможливо чи недоцільно. Саме так і чинить значна частина українських авторів, які використовують обидва терміни паралельно [1059;

1089; 903; 696; с. 295, 296; 399, с. 361–364; 1058, с. 9; 771, с. 8]. І саме така позиція здається нам найбільш правильною. Тому, в цій праці, автор також використовує обидва терміни, а під словосполученням «ОУН-УПА» розуміє взаємопов'язані партійні структури ОУН під проводом С. Бандери та створені цією партією і підпорядковані їй збройні формування УПА.

Ще одним важливим питанням термінології є обґрунтування критеріїв класифікації наукової літератури. Для повноцінного аналізу історіографічного доробку з історії руху Опору в Україні потрібно класифікувати його не тільки за хронологічним, а й за тематичним принципом. Ще у 1965 р. А. Курносів запропонував поділ досліджень з історії руху Опору на два напрямки: «локальний» і «проблемний». Перший напрямок був притаманний працям, у яких досліджувалась антифашистська боротьба на певній території, другий – представлений публікаціями, де висвітлювалися певні аспекти руху Опору, не обмежені територіально [535, с. 183].

Залишимо дискусії навколо застосування термінів «локальний», «регіональний», «краєзнавчий» науковцям, які спеціалізуються на цих питаннях [157; 155; 156]. Водночас, вважаємо за необхідне з певними доповненнями прийняти за основу нашої класифікації схему А. Курносова. Оскільки в наш час особливо актуальними стали дослідження, в яких вивчається історія соціальних груп та окремих осіб, як учасників соціуму, вважаємо за доцільне вивести в окрему групу літературу, присвячену різним прошаркам суспільства, включно з виданнями біографічної, психоісторичної та мікроісторичної тематики. Отже, у нашому дослідженні ми пропонуємо стратифікувати всі наукові напрацювання з історії руху Опору в Україні таким чином:

- 1) соціально-історичні дослідження;
- 2) локально-історичні дослідження, в яких висвітлюється історія руху Опору на прикладі окремого регіону;
- 3) проблемно-історичні дослідження, присвячені окремим аспектам народної боротьби;
- 4) синтетичні праці: дисертації, монографії та фундаментальні видання, що віддзеркалюють історію партизанської і (або) підпільної боротьби в межах всієї України, охоплюють всю або більшу частину проблематики історії руху Опору).

Однією з важливих методологічних проблем вітчизняної науки є питання приналежності окремих осіб та формувань до руху Опору. Частина західних істориків не визнавала учасниками руху Опору майже всі партизанські загони, що діяли на території СРСР під керівництвом Центрального штабу партизанського руху та його територіальних підрозділів [490, с. 170–171], трактуючи їх як радянських диверсантів у тилу ворога, а не як учасників руху Опору [820]. Подібну позицію відстоює І. Каменецький [431, с. 112]. З ними погоджуються і деякі українські та російські фахівці, які вважають, що радянські партизанські і підпільні формування були створені до початку окупації партійно-державними органами СРСР, а не завдяки ініціативі місцевого населення, і стали «своєрідним видом... малокваліфікованого спецназу, що займався диверсіями, терором, розвідкою і пропагандою відповідно до директив Центру». Таким чином, вони не були ні повстанцями (інсургентами), ні учасниками руху Опору [785, с. 7–8]. Проте ці дослідники не дають відповіді на питання, як у такому випадку кваліфікувати дуже поширену на окупованій території ситуацію, коли до групи з 5–10 закинутих з «Великої землі» парашутистів приєднувалося кілька десятків місцевих жителів, і вони разом розпочинали «малу війну» проти загарбників. Попри наявні прогалини в аргументації, ця позиція має наукові підстави, адже очевидним є протиріччя: визнаючи радянських диверсантів за партизанів, радянська історіографія, разом з тим, не допускала й гадки трактувати як партизанів німецьких диверсантів у тилу Червоної армії, навіть на території Німеччини.

Очевидну проблему визнав і радянський історіограф А. Красюк, який написав, що диверсійні групи не були партизанськими, а лише використовували партизанські засоби боротьби. Тому, «правильніше буде визначати їх загонами спеціального призначення» [511, с. 31]. І справді, доволі проблематично називати іррегулярними партизанськими формуваннями кадрові підрозділи, залишені в тилу німців у 1941 р. в плавнях Дніпра для ведення партизанської війни або радянських парашутистів, які перебували на військовій службі і були закинуті на ворожу територію зі спеціальними завданнями. І якщо армійські частини у плавнях Дніпра прийнято називати партизанськими загонами (а там у 1941 р. діяли загони, складені як з військовослужбовців, так і з цивільних осіб), то сто-

совно оточених в Аджимушкайських каменярнях радянських військ така класифікація визнається помилковою. Захисники каменярень не вважали себе партизанами, а свої дії – партизанськими. Оточенці дали своєму гарнізону назву «Полк оборони Аджимушкайських каменоломень» [80, с. 131]. Отже, наявним є протиріччя, що потребує наукового вирішення й однакових принципів класифікації.

Відповідно, однією з проблем, що стоїть перед фахівцями, є визначення приналежності або неприналежності до руху Опору радянських десантних, організаторських, розвідувальних і диверсійних груп. У радянській історіографії ці групи та спецзагони, які підпорядковувалися армійським органам або КДБ, традиційно зараховували до партизанів. Упродовж 1941–1944 рр. не менше 60 тис. спеціалістів були спрямовані з «Великої землі» на окуповану територію СРСР для допомоги партизанам [682, с. 165]. Тільки по лінії НКВС СРСР в роки війни на ворожій території діяло більше двох тисяч оперативних-розвідувальних і диверсійних груп, які знищили 200 тис. окупантів і колабораціоністів, пустили під укіс близько 3 тис. ешелонів, отримали дані на 1 260 закинутих на радянську територію агентів німецької розвідки. По лінії УШПР у 1942–1945 рр. на окуповану територію було перекинуто 500 загонів, організаторських, диверсійних і розвідувальних груп загальною чисельністю 6 208 бійців [925, с. 70, 106]. Вилучення цих кадрових військовиків зі складу учасників руху Опору суттєво вплинуло на підрахунки кількості радянських партизанів і підпільників на окупованій території та оцінки результатів їхньої діяльності, заново поставило би питання про рівень підтримки партизанів місцевим населенням.

До того ж, з кінця 1942 р. структура великих партизанських з'єднань на території УРСР була максимально наближена до армійської. Загони у складі з'єднань перетворювалися на батальйони, що в свою чергу поділялися на роти, взводи і відділення. З'єднання С. Ковпака, О. Сабурова і О. Федорова отримали статус «військових частин». Навесні 1943 р. вищезгаданим командирам, а також В. Бегмі, М. Наумову, С. Рудневу, Т. Строкачу було присвоєно військове звання «генерал-майор». Отримали військові звання й інші партизанські командири усіх ступенів [423, с. 29]. На осінь 1943 р. під команду С. Ковпака, О. Сабурова і О. Федорова служив

631 командир з воїнським званням від молодшого лейтенанта до полковника Червоної армії [925, с. 130].

За підрахунками А. Чайковського, десантовані підрозділи становили 10% усіх партизанських сил Української РСР [926, с. 250]. На нашу думку, питома вага таких загонів серед радянських партизанів та їх роль у розвитку партизанського руху була значно більшою, особливо у степовій Україні [840]. Про це свідчать радянські документи. Лише у липні–серпні 1942 р. УШПР направив на територію Харківської, Донецької і Луганської областей 216 підготовлених партизанських загонів [719, с. 85]. Партизанські за назвою, вони були диверсійними підрозділами регулярної армії по суті. У звіті штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті за 15 березня–20 червня 1943 р. вказувалося, що «з причини відсутності діючих загонів... ми змушені організувати на радянській території масову кількість загонів і груп для засилки в тил противника... проте ця величезна організаційна робота ще не дала очікуваних результатів в конкретних показниках знищення сил і засобів ворога». На 1 червня 1943 р. в Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській областях на обліку в Українському штабі партизанського руху (УШПР) перебувало лише по 1 загону відповідно з 29, 10 і 20 осіб [32, арк. 40; 35, арк. 25]. Дж. Армстронг був переконаний, що у 1942 р. частка представників збройних сил становила 60%, а у 1943 р. – 40% всіх партизанів. У деяких випадках відсоток військових спеціалістів сягав 85% (з'єднання С. Малікова) і навіть 90–95% (загін О. Сабурова) [904, с. 263].

Тільки по лінії ЦШПР у радянському тилу діяло п'ять спецшкіл, де готували партизанські кадри: Центральна школа організаторів (спецшкола № 1), Центральна школа з підготовки партизанських кадрів (спецшкола № 2), Центральна радіошкола партизанського руху (спецшкола № 3), Центральна школа підготовки заступників командирів загонів з розвідки (спецшкола № 105), Вища оперативна школа особливого призначення. У період з 15 червня 1942 г. по 15 лютого 1944 р. на територію України було закинуто 1 387 випускників цих спецшкіл: 306 командирів-організаторів партизанських загонів, 142 розвідники, 740 інструкторів мінно-підривної справи і підричників, 199 радистів [65, с. 471]. Загальна кількість різних спеціалістів з ведення партизанської війни закинутих на окуповану Україну становила 4 718 осіб, з них: 852 командири загону або

групи, начальники штабу, комісари, 1 205 організаторів партизанського руху, 70 заступників командира з розвідки, 1 071 розвідник, 549 радистів, 18 начальників спецслужби, 293 інструктори-підривники, 391 підривник-мінер, 20 шифрувальників, 40 типографських робітників, 170 лікарів, 17 фельдшерів, 22 медсестри [925, с. 127].

До кадрових військовиків необхідно додати кадрових чекістів. Тільки у 1941 р. НКВС УРСР мав на окупованій території республіки агентуру, що налічувала 12 726 агентів. Серед них було 43 резиденти, яким підпорядковувалося 644 агенти, 41 диверсійна група у складі 461 осіб, 1 367 одинаків-розвідників, 441 агент-сигнальник, 101 утримувач конспіративних квартир, 77 зв'язкових і 9 541 агент «з різноманітними завданнями» [203, с. 37]. Агентура НКВС-НКДБ відіграла важливу роль у становленні радянського підпілля. Тут варто згадати доволі ефективні резидентури В. Лягіна у Миколаєві та І. Кудрі в Києві. За даними А. Чайковського, у 1941–1942 рр. на окупованій території було залишено або пізніше закинуто 84 таких групи, в тил ворога надіслано 10 908 розвідників-одинаків і диверсантів [925, с. 41, 50].

Уся ця партизанська армія отримувала потужне постачання з «Великої землі» зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням, медикаментами. Партизани Правобережної України тільки у квітні–червні 1943 р. отримали 1,7 тис. автоматів, 1 тис. карабінів і гвинтівок, 75 кулеметів, 70 протитанкових рушниць, 50 мінометів і гармат, 13 тис. гранат, 34 тонни толу [359, с. 457]. Без таких поставок бойова ефективність партизанів була б у рази нижчою.

Зважаючи на величезну кількість таких загонів та обсяги їх постачання з неокупованої території, логічно поставити питання: а чи існував би взагалі партизанський рух в Україні, спираючись на сприяння тільки місцевого населення, без підтримки «Великої землі»? Безперечно існував би, але у незрівняно менших масштабах. Вочевидь, комплексну наукову роботу з відокремлення кадрових військовиків і чекістів від іррегулярних підпільно-партизанських формувань та аналізом їхньої діяльності слід обов'язково провести. Вже побачили світ кілька праць радянських і російських авторів, які розробляли дану тематику [766; 765; 804]. На черзі – проведення аналогічних глибоких пошуків на українському ґрунті, співставлення і синтез їх наукових результатів.

Нам здається, що традиційне для радянської історіографії трактування радянських диверсантів як партизанів або підпільників є більш зручним і зовсім не суперечить суті понять «партизан» та «партизанська війна». Обидва поняття не виключають участі кадрових підрозділів або окремих військовиків у партизанській війні. Згадаймо, хоча б, регулярні частини російської армії під керівництвом Д. Давидова, що діяли партизанськими методами у Вітчизняній війні 1812 року. На аналогічних позиціях стояв М. Коваль [904, с. 262, 263]. В. Лозицький наполягає, що радянський партизанський рух «повністю відповідав» положенням відповідної Женевської конвенції 1949 р. Згідно з нею, за партизанами визнається їх статус у тому разі, якщо їх очолює особа, відповідальна за своїх підлеглих, вони мають знаки розрізнення, відкрито носять зброю [582, с. 168].

Проблематичним виглядає і зарахування до партизанських тих підрозділів, які були сформовані у радянському тилу, названі партизанськими загонами, навіть полками, певний час діяли на лінії фронту спільно з регулярними частинами, час-від-часу переходили лінію фронту для здійснення диверсій і знову поверталися на радянську територію. Наприклад, у Харківській області на рубежі 1941–1942 рр. двадцять один загін, що називався партизанським, діяв на лінії фронту і лише 13 – у глибокому тилу противника [925, с. 57]. На нашу думку, такі підрозділи виконували армійські і диверсійні функції і не брали участі в партизанській війні. Тим більше, не можна зараховувати до партизанів тих, хто, будучи названий партизанами, на постійній основі брав участь у фронтових операціях. Один з багатьох таких випадків згадується у «Истории советского рабочего класса»: «Весною 1942 р. понад п'ять місяців обороняв одну з ділянок фронту загін Слов'янського району під командуванням М. І. Карнаухова» [366, с. 282].

Отже, вирішальним для визначення приналежності когось до партизанів є не статус особи (службовець спецорганів чи кадрової армії), а форми її діяльності (участь у партизанській війні партизанськими ж методами) та самоусвідомлення. Адже в реальних умовах чітко розмежувати диверсійно-розвідувальну та підпільно-партизанську роботу не завжди можливо. Інша справа, що для подальшої наукової розробки цієї проблеми назріла необхідність введення термінів, які б розрізняли формування кадрових військово-

службовців, які діяли на території противника партизанськими методами, від добровільних загонів і груп, створених на основі місцевого населення. Такими термінами могли б бути «кадрові» і «добровільні» партизани або «регулярні» та «ірегулярні» формування.

Стосовно змісту поняття «партизан» наукова дискусія розпочалася ще у Радянському Союзі. А. Красюк зазначав, що довгий час значення слова «партизан» не уточнювалося, з ним ототожнювалися поняття «диверсант», «підпільник», «саботажник» [511, с. 93]. На нашу думку, методологічне вирішення проблеми полягає в тому, щоб вважати партизанами всіх, хто брав участь у партизанській війні партизанськими методами на постійній основі, незалежно від військового або цивільного статусу таких осіб. Натомість, тих осіб і підрозділи, що засилялися в тил ворога з «Великої землі» з тимчасовими, а не постійними, завданнями на обмежений час з подальшим поверненням на «Велику землю», слід вважати військово-службовцями, закинутими на окуповану територію зі спеціальними (диверсійними, розвідувальними, організаторськими) завданнями. Така ж формула могла б застосовуватися і до підпільників.

Ще однією нерозв'язаною проблемою залишається питання, як трактувати боротьбу польського підпілля [379; 380; 385] на території Західної України проти німецького і радянського окупаційних режимів з 17 вересня 1939 до 22 червня 1941 р. (ба навіть до кінця 1941 чи середини 1942 року), як рух Опору [192] чи якимось інакше? Як рух Опору, якщо проти німців, і як пособництво фашизму, якщо проти СРСР? Адже Польща вже з 1 вересня 1939 р. опинилася в таборі борців з нацизмом, а юридичне оформлення антигітлерівської коаліції за участю Радянського Союзу почалося значно пізніше: радянсько-англійською угодою від 12 липня 1941 р., а завершилося підписанням радянсько-англійської та радянсько-американської угод аж 26 травня і 11 червня 1942 р. До початку радянсько-німецької війни СРСР, попри хитромудрі пропагандистські та дипломатичні виверти, був фактичним союзником гітлерівської Німеччини, співвинуватцем розв'язання Другої світової війни та агресії проти Польщі. Реальним союзником Польщі, Великобританії та США Кремль став лише на початку 1942 р., а поширення відомостей про це і зміна ставлення до СРСР з боку поляків зайняли ще деякий час. Логічно пов'язаним з попереднім є питання, чи розгля-

дати радянську окупацію частини Польщі як співпрацю з нацистами? Адже радянська історіографія розцінювала боротьбу ОУН-УПА проти СРСР як колаборацію з Німеччиною.

На наш погляд, підхід має бути такий же, як і стосовно поліцаїв, які раптом перейшли до партизанів, чи до ОУН-Б, що починала зі сподівань на сприяння Гітлера у справі відродження української державності, а закінчила утворенням повстанської армії. До моменту переходу в лави борців з нацизмом вони вели колабораціоністську діяльність, а потім, відповідно, – антифашистську. Тобто, до поки СРСР виступав союзником Гітлера, всі, хто одночасно боровся проти обидвох цих режимів, були учасниками антифашистської боротьби. Тим більше, що ідеологічна спорідненість фашизму, нацизму і сталінізму є очевидною. Коли ж СРСР опинився у лавах Антигітлерівської коаліції, боротьба проти нього перестала нести ознаки антифашистської. Втім, з цього не випливає, що відтепер боротьба проти СРСР чи комуністичних рухів Опору в Європі ставала колабораціонізмом у тому випадку, коли збройна формація (УПА, Армія Крайова, Баллі комбетар, четники) продовжувала боротьбу проти Німеччини та її союзників. У такому випадку ця формація вела боротьбу на двох фронтах: антифашистському та антикомуністичному.

Попри розширення доказової бази різних «правд про війну» у незалежній Україні, емоційна дискусія між представниками поллярних таборів не вщухає. Навіть точне визначення поняття «антифашистський рух Опору» не ставить крапки у суперечках, які організації можна визнавати учасниками Опору, а які не слід. Для переведення цієї дискусії у суто наукову площину вітчизняна історіографія мусить виробити однакові критерії оцінки і класифікації всіх учасників війни. Розглянемо цю проблему в загальноєвропейському контексті.

Питання, пов'язані з антифашистською боротьбою ОУН-УПА, радянськими вченими взагалі не досліджувалися, оскільки останніх не визнавалися складовою антифашистського Опору. До публікації допускалися лише ті документи, які відбивали негативний бік діяльності націоналістів. Увага до українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни обмежилася публікацією маси пропагандистських статей, брошур та книг, які проголошували «українських буржуазних націоналістів» злочинцями та

прислужниками фашистів і за своїм змістом не є науковими [340; 932; 252; 277; 338; 929; 251; 281; 278; 343]. Загалом радянськими істориками націоналістичний рух однозначно оцінюється як «буржуазно-націоналістична контрреволюція», що виконувала завдання фашистських спецслужб і не мала підтримки населення. Підрозділи УПА трактуються як «бандитські» формування, а керівники ОУН-УПА – як «закляті вороги українського народу».

Так само в СРСР і комуністичній Польщі засуджували «реакційність» і потурання окупантам з боку Армії Крайової [774]. Історики соціалістичної Чехословаччини проголосили зрадниками представників некомуністичного Опору [776, с. 361]. У СРСР [930; 891], сучасних Росії [980; 53; 196] та Україні [175; 115; 881; 78; 357; 928; 700], і навіть Канаді [748; 746; 747; 916] низка авторів не вважала і не вважає учасниками руху Опору членів ОУН та УПА. Наприклад, В. Поліщук негативно оцінює діяльність оунівців у роки Другої світової війни з історичної та суспільно-політичної точок зору. Їхні програмні засади він вважає утопічними, позбавленими здорового глузду, а методи їх втілення у життя – жорстокими й злочинними.

Своєрідною квінтесенцією подібних поглядів є монографія «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології». Проаналізуємо на її прикладі аргументи цієї групи авторів. Вони звинувачують ОУН-УПА у пасивному веденні антифашистської боротьби, союзі з окупантами, у збройному протистоянні радянським партизанам і підпільникам, у воєнних злочинах. Наприклад, В. Іваненко та В. Якунін визнають обмежену конфронтацію між ОУН-Б та гітлерівцями, але не вважають це підставою для їх визнання учасниками антифашистської боротьби [367, с. 55]. Проте вони зовсім не згадують про те, що в цьому полягала свідомо стратегія ОУН-УПА, яка називалася «атантизм» [257, с. 304].

Течії руху Опору в Україні й у Європі в цілому можна поділити на дві основні групи: комуністичні та некомуністичні («буржуазні»). Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не зважаючи на втрати, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша порівняно з радянським або югославським комуністичним рухом Опору пасивність польського або чеського Опору пояснювалася його відповідною стратегією. Атан-

тизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та вичікування слушного моменту для збройного виступу («тримання зброї при нозі», напоготові). Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від економічного грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням зброї і матеріальної бази. Цієї стратегії дотримувалися польська Армія Крайова, четники в Югославії, албанська Баллі комбетар, Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська Повстанська Армія. Отже, більша порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками пасивність «буржуазних» фракцій у веденні збройної боротьби проти окупантів є їхньою характерною ознакою, що відповідала їхнім завданням.

Концепції атантизму протистояла концепція «всенародної війни», поширена серед комуністичних течій руху Опору і, у першу чергу, серед радянських антифашистів. Їх метою була безкомпромісна, безжалісна, тотальна війна проти окупантів (М. Коваль назвав такі методи війни «екстремістськими» [464, с. 7]), підпорядкування своїх цілей та інтересів максимальному сприянню Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіянням ворогу якнайбільшої шкоди, незважаючи на власні втрати. У відповідності з цією концепцією керівник УШПР Т. Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя... завдавати безперервних ударів скрізь і всюди» [926, с. 99]. Кульмінацією «всенародної війни» мало стати всенародне повстання проти окупантів. Однак, радянським антифашистам так і не вдалося організувати потужні повстання на окупованій території, хоча підготовка до таких акцій велася, наприклад, у Києві. У м. Павлоград Дніпропетровської області дійшло таки до невеликого повстання, яке було швидко придушене у лютому 1943 р.

Натомість саме стратегія збереження сил дала змогу «атантістам» різко активізуватися при наближенні військ антигітлерівської коаліції. Наприклад, влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тисячі бійців, а взимку 1944 р. вона зросла до 350 тисяч [490,

с. 180, 183]. Саме така політична лінія дала змогу АК взяти активну участь у визволенні Львова і Вільнюса, організувати надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 року, а чеським антифашистам – Празьке повстання 1945 року. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Визволення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

Цікаво, що тією чи іншою мірою атантизм був притаманний й окремим радянським партизанським загонам. І чим менше ці загони відчували вплив «Великої землі» ззовні або компартійців зсередини, тим більшим міг бути їхній атантизм: виконання локальних завдань, не пов'язаних з інтересами діючої армії; тактика виживання і захисту місцевого населення; активні дії проти німців тільки у відповідь на їх атаки.

Тож більша порівняно з радянським рухом Опору, пасивність українського Опору є спільною характерною ознакою стратегії некомуністичних течій європейського Опору і не є аргументом для звинувачення їх у зрадництві або співпраці з фашистами. Така політика пояснювалася відповідною стратегією: війна ослабить обидві держави, і вони не зможуть перешкодити створенню незалежної України. Отже, коли стала очевидною неминучість поразки Німеччини у війні, головним ворогом для антифашистів некомуністичної орієнтації часто ставали антифашисти-комуністи, а для українських націоналістів таким ворогом став СРСР. Саме цим пояснюються спрямовані проти Червоної армії контакти і домовленості УПА з вермахтом, угорськими і румунськими військовиками. Подібні контакти були неминучими, хоча б для обміну полоненими або уникнення безглузких утрат. Угоди про нейтралітет уклалися навіть між УПА та радянськими партизанами на Волині [133, с. 105]. Локальні домовленості про певну співпрацю і ненапад з угорцями та німцями мали місце з боку представників Армії Крайової. Різного роду переговорам і домовленостям югославських партизанів з ворогом була присвячена ціла монографія [1001]. Є всі підстави і для створення подібної монографії на українському матеріалі.

Говорячи про УПА, також не можна плутати поняття «домовленість» і «союз». Незаперечно, що контакти і компроміси між УПА та німецьким й угорським командуванням мали місце (з румунами

домовитися не вдалось), проте їхні стосунки не мали союзницького характеру. Жодних документів, які б доводили укладання у 1944 р. союзу між Німеччиною та УПА в науковому обігу немає. М. Коваль розглядав ці українсько-німецькі домовленості як такі, що мали тактичний, локальний і тимчасовий характер [470, с. 97].

Для ОУН-УПА та інших самостійницьких українських політичних сил (які були суб'єктом, в першу чергу, національно-визвольного і лише потім антифашистського руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. У цьому полягала особливість антифашистського Опору бездержавних народів Східної Європи. Якщо у Франції, Норвегії, Польщі питання стояло лише про визволення з-під нацистської окупації, то для свідомих українців, білорусів, литовців, латишів, естонців боротьба з фашизмом здавалася менш важливою, ніж створення власної держави. Через те вся діяльність відповідних національно-визвольних рухів підпорядковувалася відповідному завданню і цим суттєво відрізнялася від суто антифашистських рухів.

Саме виходячи з таких міркувань, головною метою діяльності українського Опору була пропаганда самостійницьких ідей, одночасно з критикою як радянського, так і німецького імперіалізму. Масова збройна боротьба, економічні диверсії проти німців визнавалися шкідливими, оскільки посилювали головного з ворогів – СРСР. Оскільки протинімецький напрямок не був для ОУН-УПА головним, то на початку окупації вони незаперечно були налаштовані на співпрацю з німцями. Проте гітлерівська окупаційна політика, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, сама підштовхнула їх до лав антифашистського руху Опору.

Характерним прикладом є, на нашу думку, Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р. Запрошення на урочистий захід представника вермахта Ганса Коха, привітання «славної непобідної німецької армії» та частину тексту цього Акту важко оцінити інакше, як колабораціоністські: «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації» [1195].

Можна по-різному пояснювати ці дії, але очевидно, що ОУН Бандери на початку окупації не збиралася вести боротьбу з гітлерівцями і була налаштована на співробітництво. За свідченням Євгена Стахіва, коли б Гітлер запропонував співпрацю українцям, то Бандера без вагання став би українським Квіслінгом [236, с. 108]. Ймовірно, оунівці сподівалися на підтримку німцями створення української держави за прикладом Хорватії та Словаччини. Проте, коли Німеччина не визнала цього Акту і стала вимагати його скасування, ОУН-Б змушена була перейти в опозицію до Берліна сама того не бажаючи. Таким чином, Акт 30 червня, який, по суті, став актом колаборації, в силу німецького ультиматуму, непоступливості бандерівців і подальших репресій став актом антифашистського спротиву.

До речі, на відміну від націоналізму українського, в радянській історіографії не склалося настільки осудливого стереотипу щодо маріонеткової Першої Словацької республіки Йозефа Тісо і словацького націоналізму. Так само поза серйозною увагою і критикою опинилися такі країни, як Болгарія та Румунія. І це при тому, що політичні режими названих держав воювали на боці Гітлера та брали участь у переслідуванні євреїв. Єдиною очевидною відмінністю для пояснення таких неоднакових підходів є перехід цих країн на бік СРСР.

Також В. Іваненко та В. Якунін ставлять боротьбу проти радянських військ і партизанів у провину ОУН-Б та УПА, використовуючи це як аргумент для невизнання їх частиною руху Опору. Стосовно цього питання слід зазначити, що майже в усіх європейських країнах організований рух Опору був політично роздробленим.

У Польщі рух Опору представляли Армія Крайова (Armia Krajowa, АК), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), соціалістичні Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), прорадянська Гвардія Людова (Gwardia Ludowa) та інші. У Греції основними антифашистськими силами були прокомуністична Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС) та соціалістичний Національно-демократичний союз Греції (ЕДЕС), у Нідерландах – Рада Опору (Raad van Verzet), яка об'єднала комуністів і лівих, «Охорона ладу» (Orde Dienst), що об'єднувала правих, та клерикальні протестантські «Ударні групи» (Knokploegen), у Бельгії – Валлонський фронт, група «G», Таємна армія, Бельгійський легіон тощо. Найбільш різ-

нобарвним був французький рух Опору, до якого між іншим входили великі організації: ліва «Комба» (Combat), клерикальна католицька «Братство Пресвятої Богородиці» (Confrérie Notre-Dame, католики), соціалістична «Ліберасьон» (Liberation), ліво-комуністичні «Франтирери і партизани» (Francs-tireurs et partisans), права «Оборона Франції» (Defense de la France), голлістська «Таємні армії» (Armée secrète) тощо. Також значну роль у французькому Опорі відігравали іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які евакуювалися після громадянської війни з Іспанії.

Єдиною спільною метою організацій Опору було визволення від окупантів, інші цілі, як правило, суттєво різнилися. Зокрема російська дослідниця В. Мар'їна з цього приводу виокремлює як загальні цілі руху Опору (звільнення країни від німецько-фашистських окупантів), так і цілі, що віддзеркалювали різні соціальні та політичні інтереси учасників Опору, котрі нерідко могли бути протилежними. При цьому головна лінія поділу проходила між марксистськими прорадянськими і так званими «буржуазними» організаціями. Не була однаковою активність всіх сил, що брали участь в Опорі, нерідко змінювалися їхні погляди, програми і практика [256, с. 95, 96]. Польський історик Г. Яблоньський головну відмінність між марксистськими і «буржуазними» організаціями руху Опору вбачав у різниці пріоритетів: «Консервативні елементи, внутрішньо неоднорідні... робили наголос на державно-національний, а не на ідейно-суспільний аспект боротьби» [979, с. 24, 25].

Попри ідеологічні симпатії й антипатії, приналежність до руху Опору не лише комуністичних та лівих організацій визнавала і радянська історіографія. Зокрема, «Радянська історична енциклопедія» виокремлює дві основні течії в європейському Опорі: «1) народно-демократичну, керовану робітничим класом на чолі з комуністичними партіями... що висували в своїх програмах... вимоги не тільки національного, а й соціального визволення, і 2) праву, консервативну, керовану буржуазними елементами, яка обмежувала свої завдання відновленням влади національної буржуазії і порядків, що існували до окупації...» [851, с. 1049].

Радянська історіографія, наголошуючи на пасивності «буржуазії» і протидії прокомуністичним організаціям, водночас не відмовляла їй у приналежності до руху Опору: «Буржуазне крило Опору

ру... прагнуло... реставрації довоєнних порядків або встановленню буржуазної демократії. Лідери буржуазних організацій... намагались уникнути розгортання масової активної боротьби... Деякі буржуазні організації... протидіяли демократичним силам» [153, с. 233].

Український дослідник В. Козлітін виокремлює в європейському Опорі три групи: «З наближенням кінця війни... різниця у кінцевих цілях боротьби ставала все більш очевидною, а соціально-політичне, ідеологічне розмежування набувало все більш чітких організаційних форм... Основними політичними таборами руху Опору можна вважати ліберально-демократичний, лівоцентристський і радикально-комуністичний. Усі вони різнилися між собою за цілями, формами і методами боротьби, зовнішньополітичною орієнтацією. Учасники ліберально-демократичного табору боролися... в союзі з Англією і США, виступали за відновлення довоєнного ладу і демократизацію, дотримуючись вичікувальної тактики... До лівоцентристського табору належали, як правило, опозиційні соціалістичні та селянські партії... Майбутнє своїх держав вбачали, насамперед, у відновленні в основних рисах довоєнних порядків, однак при цьому виступали за соціалістичний шлях розвитку... Радикально-комуністичний табір... виступав... за соціалізацію своїх країн за радянським взірцем, орієнтувався на допомогу СРСР. Учасники цього табору були найрадикальнішим крилом руху Опору, ініціаторами з червня 1941 р. негайної збройної боротьби... Політична та ідеологічна роз'єднаність антифашистських національно-визвольних сил... подекуди призводила й до збройних міжусобиць. У західноєвропейських країнах, Чехословаччині... ліберально-демократичні сили руху Опору пішли на союз з комуністами в інтересах визволення своїх країн... У Польщі, Югославії, Албанії та Греції... справа дійшла до громадянської війни» [490, с. 172, 173].

Упродовж 1943–1944 рр. відбувається поступове зміщення акценту боротьби «буржуазних» формувань Опору у Центральній та Південно-Східній Європі з антифашистського на антикомуністичний. Подібним чином спалахнула громадянська війна в Греції, Албанії, Югославії. Так, в Албанії протистояння відбувалося між комуністичним Національно-визвольним фронтом (НВФ) та організаціями «Легалітет» і «Баллі комбетар» (Національний фронт). У Югославії непримиренна боротьба велася між партизанами

Й. Тіто та четниками Д. Михайловича, у Греції – між комуністичною ЕЛАС та «буржуазною» ЕДЕС. А от у західноєвропейських країнах та Чехословаччині ліберально-демократичні сили руху Опору пішли на союз з комуністами в інтересах визволення своїх країн. Зокрема, у лютому 1944 р. бойові загони всіх організацій французького Опору, включно з комуністами, об'єдналися в єдину централізовану армію (ФФІ), яка досягла чисельності 500 тис. чол. [490, с. 164]

Подібні до загальноєвропейських процеси відбувалися й у взаєминах різних течій всередині руху Опору в Україні. Глибокі ідеологічні та національні протиріччя врешті призвели до початку громадянської війни між учасниками різних антифашистських течій і в Україні. У збройний конфлікт вступили відділи УПА та Армії Крайової, УПА та радянські партизани, далеко не завжди виступали союзниками польські і радянські антифашистські формування.

В особливому порядку В. Іваненко та В. Якунін акцентують увагу на злочинах ОУН і УПА. Справді, з позицій сьогодення, та й «тогодення» також, це не має морального виправдання. Проте цьому існує історичне пояснення. Політика ОУН і УПА визначалася загальною ідеологічною та політичною ситуацією в Європі, де панували або були популярними тоталітарні, насильницькі, колективістські ідеології. Крім того, людиноненависницький характер нацистського режиму проявився назовні не одразу.

Критикуючи ОУН за тоталітарну ідеологію, а потім – за лише формальний перехід на демократичні позиції [367, с. 74, 75], В. Іваненко та В. Якунін не згадують про те, що після ідеологічних змін в ОУН-Б 1943 року лише ця сила на території України стала носієм демократичних цінностей, адже ні сталінізм, ні гітлеризм українцям демократії не пропонували. І нехай демократичні цінності не стали в ОУН-УПА загальноприйнятими (а в умовах війни на вищення і не могли такими стати), але з цього приводу відбувалася не формальна, а цілком реальна ідеологічна дискусія, були ухвалені важливі політичні рішення, проголошені принципи, які кардинально змінювали політичний курс українського національно-визвольного руху. Як слушно зауважив Я. Грицак: «Не підлягає сумніву... що частина бандерівського керівництва щиро хотіла позбутися баласту тоталітарних традицій міжвоєнної ОУН» [237, с. 257].

Теза про те, що під час Другої світової війни члени ОУН і УПА брали участь у злочинних діях, в тому числі проти мирного населення, є незаперечною. Однак, дотримуючися принципів історизму та об'єктивності слід зауважити, що такі злочини творилися усіма воюючими сторонами, в тому числі учасниками антифашистського руху в усіх країнах Європи. Причому обумовлювалося це не лише певною ідеологією, а й самим людиноненависницьким характером будь-якої війни, а надто війни тотальної. Прикладом цього є війни «демократичних» країн кінця ХХ–початку ХХІ ст., коли у Чечні, Югославії, Іракові, Палестині, Афганістані, Сирії міжнародне право і права людини порушували всі сторони конфлікту, що часто супроводжувалося етнічними чистками, звірствами і терором.

Таким чином, пасивність у веденні антифашистської боротьби, тактичні домовленості з окупантами, взаємне збройне і політичне протистояння різних організацій Опору, воєнні злочини не можуть служити аргументами у запереченні участі певних організацій в антифашистській боротьбі. На наш погляд, учасниками руху Опору слід вважати всі організації та окремих осіб, які ставили собі за мету вигнання окупантів з власної країни та брали участь в антифашистській боротьбі. При цьому, така мета і така боротьба не обов'язково повинні бути головними чи єдиними в діяльності цих організацій та осіб. На зарахування певних організацій до руху Опору не повинні впливати ступінь активності антифашистської боротьби, час їх перебування у лавах Опору, коли вони включилися до боротьби чи вийшли з неї, їх ставлення до окремих учасників антигітлерівської коаліції, до майбутнього політичного устрою своєї країни, до інших течій руху Опору. Єдиний критерій – це участь в боротьбі проти нацистів та їх союзників.

Такий підхід дає змогу чітко розмежувати не окремих осіб або політичні організації того періоду (адже таке розмежування практично неможливе через складність умов, в яких вони змушені були існувати), а їхню діяльність. Коли вони співпрацювали з окупантами – вони були колабораціоністами, а коли здійснювали акти опору – ставали учасниками антифашистського руху Опору.

Наприклад, як однозначно кваліфікувати діяльність української допоміжної поліції на Волині, яка майже у повному складі перейшла до УПА у 1943 р.? Як оцінювати той факт, що 27-ма Волинська дивізія Армії Крайової частково складалася з колишніх польських

шущманів, які виконували каральні акції за наказом гітлерівців? Відповідь може бути тільки одна: поки ці поліцаї служили німцям, вони були колаборантами, але після переходу до УПА вони стали учасниками руху Опору. Те ж стосується і службовців батальйону «Нахтігаль», а також українських поліцаїв, які взяли участь у Павлоградському повстанні у лютому 1943 р., допомагаючи Червоній армії визволити місто.

В іншому випадку неможливо знайти спільні, узгоджені критерії для зарахування до руху Опору його реальних і вагомих учасників, які зробили суттєвий внесок у розгром нацизму. Зокрема, якщо обмежити коло законних учасників руху Опору лише тими, хто виступав за відновлення довоєнного конституційного ладу (польська Армія Крайова, албанський «Легалітет», сербські четники, грецька ЕДЕС, радянські партизани), то до нього не потрапляють всі комуністичні (крім СРСР) та націоналістичні формування, а також антифашисти Німеччини, Італії, Болгарії, Угорщини. Якщо обмежити перелік учасників руху Опору лише тими, хто не боровся проти СРСР та комуністів, туди не потрапляє переважна більшість некомуністичних антифашистських організацій Східної Європи. Якщо ж критерієм вважати неучасть у воєнних злочинах, то до руху Опору не потрапить жодна організація. Тут варто погодитися з твердженням І. Ільюшина, що «скоєні як польськими, так і українськими поліцаями злочини слід вважати злочинами гітлерівського режиму, а не злочинами польського чи українського народів» [387, с. 20].

Незаперечним фактом є те, що ОУН і УПА на певному етапі свого існування боролися з фашистськими окупантами силою зброї, пропаганди та економічними засобами. Боротьба з Червоною армією і радянськими партизанами, участь у воєнних злочинах, співпраця з німцями до 30 червня 1941 р., тоталітарна ідеологія та інші проблемні питання заслуговують як на прискіпливу увагу науковців, так і на моральну оцінку, яку має дати суспільство. Але за допомогою цих аргументів взагалі заперечувати участь названих формацій в антифашистській боротьбі є методологічно невірно, ненауково.

Окрім рис спільних з європейськими, антифашистський рух Опору в Україні мав і свої особливості. На просторі СРСР, в Україні, Білорусії та Литві, рух Опору поділявся не просто на політичні,

а на національно-політичні фракції (або течії). Слід наголосити, що мається на увазі не етнічний поділ, а саме національно-політичний. Тобто кожна з цих течій була організаційно об'єднана і структурована, могла включати велику кількість представників інших етнічних груп, але в своїй діяльності перевагу віддавала захисту інтересів певної держави або національної спільноти.

Поділ руху Опору в Україні за національно-політичними ознаками (тобто на радянський, український, польський, єврейський) органічно співвідноситься з традицією використання подібного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір» [979, с. 39; 433, с. 9, 16; 255, с. 5–8] і т. д. Фактор національної ідентичності був визначальним при створенні організацій Опору. На території Польщі поряд з власне польськими організаціями різного політичного спрямування, абсолютно незалежно від них діяли антифашистські формування євреїв та українців. Поруч з Народно-визвольною армією Югославії та четників, які діяли на основі загальноюгославської (фактично сербської) самосвідомості, у цій державі окремо діяли Народно-визвольна армія Македонії та албанські антифашисти.

Класифікація течій руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою вже має прецеденти в українській історіографії. Саме так класифікуються суспільні рухи проти самодержавства на території України у ХІХ ст. і у вузівських [876, с. 248, 255, 260; 396, с. 176, 181; 803, с. 122], і у шкільних [895, с. 198] підручниках: український, російський та польський визвольний рухи на території України. Також, за типологією Ф. Турченка і В. Мороко, на початок ХХ ст. на території України діяли польські, українські, єврейські та загальноросійські [895, с. 300, 301] політичні організації. Професор С. Світленко, досліджуючи народницький рух в Україні, підкреслює його «етнічно-ідеологічну розмаїтість» і поділяє на два «потоки» – український та російський. У своїй монографії перших він позначає терміном «українські народодлюбці», других – «російські народники». Автор зазначає, що Б. Грінченко кваліфікує українське народодлюбство як систему «світоглядних цінностей» [802, с. 65, 69], а не спільноту на основі етнічної приналежності. Але якщо така класифікація щодо ХІХ ст. і початку ХХ ст. не викликає

заперечень у науковому і суспільному просторі, то її використання щодо ХХ ст. наражається не на наукові, а на політичні та ідеологічні перепони.

На наш погляд, запропонована класифікація жодним чином не зачіпає «честі» чи «доброго імені» учасників Опору, адже використовується лише для зручності наукового аналізу діяльності руху Опору. Автор, у свою чергу, з повагою ставиться до учасників усіх чотирьох течій і про жодну з них не подає негативних оціночних суджень. Отже, на українських землях під час окупації діяло чотири національно-політичні течії руху Опору. Ми пропонуємо таку їх класифікацію:

1. Український (інакше – національний) рух Опору, поширений переважно у Галичині, Західній Волині, Буковині. Український Опір об'єднував не лише членів ОУН Бандери та УПА, а й просто осіб, які прагнули створення незалежної української держави і могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Бульби-Боровця. Хоча ОУН Мельника як організація офіційно не проголосила боротьбу проти гітлерівців, її прихильники на місцях часто, у той чи інший спосіб, чинили опір «новому порядку». Тому їх антифашистська діяльність також має враховуватися при вивченні українського руху Опору. І якби в Україні існували комуністичні формування руху Опору, що ставили за мету створення незалежної української держави, їх слід було б зарахувати до українського, а не до радянського руху Опору. Безсумнівно, що до українського руху Опору належать і національні підрозділи у складі УПА, які склалися з представників інших національностей. Показово, що абсолютна більшість цих підрозділів залишила УПА після визволення Західної України від окупантів. Тобто ці люди поділяли антифашистську спрямованість боротьби ОУН-УПА, але не мали бажання боротися проти СРСР.

2. Польський рух Опору, поширений на Волині та Галичині. Польські антифашисти мали на меті відновлення польської держави в довоєнних кордонах, із включенням до неї західноукраїнських земель. При цьому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загони (у тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН-УПА, що діяли на території Польщі.

Імовірно, певну частину польського Опору становили етнічні українці або представники так званих «перехідних» [777, с. 254–261] польсько-українських груп. І хоча по Україні статистика щодо частки українців у польському Опорі відсутня, але деякою мірою ми можемо екстраполювати на Україну статистику білоруську. За даними В. Матоха, влітку 1944 р. Армія Крайова в Білорусії налічувала 20 тис. партизанів і 40 тис. підпільників, приблизно половину з них становили білоруси [1218]. Наявність такої великої частки білорусів у лавах Армії Крайової обумовлювалася значним відсотком білорусів католицького віросповідання, а також відсутністю власного потужного національно-визвольного руху. В Україні, очевидно, ситуація була інша, а відсоток етнічних українців в АК меншим.

3. Єврейський рух Опору, який був поширений у місцях компактного проживання євреїв і переважно проявлявся у підпільній боротьбі в єврейських гетто. Це підпілля ставило за головну мету виживання єврейського народу в умовах Голокосту. Воно не було підпорядковане радянським, польським або українським антифашистським структурам, хоча і могло співпрацювати з ними. Щоправда, в деяких гетто незалежне до того єврейське підпілля іноді переходило під формальне підпорядкування радянського підпілля або командування Армії Крайової.

4. Радянський рух Опору, переважно поширений у центральних і східних областях України. Радянський Опір, на нашу думку, не можна називати українським, оскільки він відстоював насамперед інтереси не українського народу, а Москви.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, мали лояльність до української державності в рамках СРСР, не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала. Навпаки, сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких проявів українського патріотизму.

Хоча близько половини учасників радянського Опору становили етнічні українці, їх об'єднувало почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе, в першу чергу, як «радянських людей», і тільки потім як українців. У поняття «українець» і «Україна» вони радше вкладали територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянсько-

го Союзу. У своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або принаймні інтереси українського народу були для них невід'ємними від інтересів Радянської держави. Метою цієї течії було відновлення радянської влади та повернення українських земель до складу СРСР. За висновком О. Лисенка і В. Гриневича, «вторинність українського радянського патріотизму витікала передовсім із первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися інтернаціональними гаслами» [903, с. 282].

На думку Л. Пунько, «головними атрибутами етнічної ідентичності є: групова самоназва, спільна історична пам'ять, відчуття батьківщини, один або декілька основних компонентів спільної культури, спогади про предків та почуття солідарності у значній частини спільноти. Посилення або ослаблення кожного з названих атрибутів для членів спільноти прямо пов'язане зі ступенем їх етнічної самосвідомості та рівнем етнічної консолідації всієї спільноти» [777, с. 257]. На нашу думку, такі фактори, як спільна історична пам'ять, відчуття батьківщини і чуття солідарності в етнічних українців, які брали участь в радянському русі Опори, були значно послаблені або робили їх ближчими до загальнорадянської ідентичності, ніж до загальноукраїнської. Це була ідентичність радше регіональна, аніж національна.

С. Веселовський виокремлює три ідентифікаційні стратегії мешканців сучасної України, які базуються на трьох ідентифікаційних блоках: національна та європейська ідентичність; ідентичність з регіонами України (передусім східними) та ідентичність з мешканцем СНД; ідентичність зі своїм населеним пунктом, що негативно пов'язана з національною. Він зазначає, що «для значної кількості опитаних традиційні зв'язки з безпосереднім соціальним оточенням (місто, область тощо), що... склалися ще за часів СРСР, є набагато важливішими, ніж національна ідентичність... показник національної ідентичності українських респондентів значно нижчий за середній серед європейських країн» [160, с. 10]. Спираючись на аналіз С. Веселовського, можемо припустити, що й у 1940-х роках ці ідентичності в українському середовищі були основними.

Крім того, існують підстави говорити про так звану «ситуативну ідентифікацію» цієї категорії українців, що її сформулював А. Кап-

пелер. Вона передбачала поєднання політичної лояльності і прихильності до російської мови та культури з повагою до українських традицій [641, с. 161]. Потрапивши в ситуацію, коли не було сподівань або можливостей для стовідсоткової реалізації своєї української ідентифікації, ці етнічні українці реалізовували свої інтереси в рамках ідентифікації загальноросійської або радянської.

Радянська ідентифікація виникла після утворення СРСР, а у 1961 р. М. Хрущов заявив про виникнення нової історичної спільноти людей різних національностей – радянського народу. Іманентними рисами цієї наднаціональної, інтернаціональної спільноти проголошувалися російська мова спілкування та міцна соціально-політична, ідейна єдність (на основі марксизму-ленінізму) всіх класів, прошарків, націй і народностей, що населяли Радянський Союз. Важливим компонентом радянського народу вважався радянський патріотизм: відданість державному і соціальному ладу, справі комунізму, любов громадян СРСР до своєї Вітчизни, пріоритет всесоюзних інтересів над національними.

Краще зрозуміти феномен радянської ідентичності дає змогу порівняння з подібними процесами в інших країнах світу. Наднаціональне самоусвідомлення виникло, наприклад, у післявоєнній Югославії. Все більше етнічних сербів, хорватів, боснійців, албанців, угорців (особливо з мішаних шлюбів) усвідомлювали себе приналежними не до власної національності, а до єдиного югославського народу. На момент розпаду Югославії близько 7% населення визначало себе як югославів (інакше – югословенів). Найбільш успішним прикладом формування наднаціональної спільноти є американська нація, представники якої, зберігаючи пам'ять про своє етнічне коріння, у своїх політичних цінностях віддають перевагу американському патріотизму.

Загальний огляд праць, в яких розглядалися проблеми ідентичності етнічних українців, здійснив А. Мартинов. Він вважає, що більшість східних українців підтримували радянський режим тому, що ідентифікували свої інтереси не стільки з національною, скільки з соціальною ідеєю. Натомість західні українці вбачали причини свого соціального поневолення у поневоленні національному [604, с. 319]. Риси радянського патріотизму, які проявлялися в антифашистській боротьбі виокремив Р. Гула. Це – домінування комуністичної ідеології, «генетична любов» до радянської Батьків-

щини, ненависть до окупантів і зрадників, ідеологічне неприйняття українського націоналізму, «дружба народів СРСР» [246, с. 161, 162].

З огляду на ці міркування ми пропонуємо визначити учасників радянських підпільно-партизанських формувань як учасників радянського руху Опору. Так їх визначати нам дають підстави самі члени цих формувань. Наприклад, представники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками національної (української) підпільної чи партизанської боротьби, українського (національного) руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному планах нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії.

Саме так розглядала діяльність партизанів і підпільників радянська історіографія. Наприклад, Т. Логунова писала про «операції ленінградських, калінінських, смоленських, підмосковних, орловських, курських, білоруських, кримських і українських партизанських формувань» [581, с. 62]. Тобто автор не використовує поняття «російських партизанів», а поділяє партизанів РРФСР за адміністративними областями. Отже, використання в цьому контексті понять білоруські або українські партизани набуває смислу не національного, а територіально-адміністративного. Це прямо визнав один з провідних дослідників радянського руху Опору В. Клоков. Він писав: «Поняття «російській», «український» або «білоруський партизан»... скоріше характеризують не їхню національну приналежність, а територію республік, де вели спільну боротьбу проти ворога народні месники» [450, с. 22]. Ідентична сентенція міститься в колективній монографії «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине» [662, с. 420]. Німецькі окупанти у своїх звітах також чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український» [39, арк. 100; 29, арк. 50; 7, арк. 57].

У сучасній українській історіографії вже утвердилася традиція поділу руху Опору в Україні за національно-політичними течіями. Знаковим фактом стала поява значної кількості дисертацій [1053; 1159; 1060; 1033; 1115], в яких досліджуються одночасно як радянський, так і український рух Опору, а дві дисертації [1162; 1144] присвячені комплексному вивченню радянського, українського та польського руху Опору на території України. До цього переліку

можна додати й інші солідного наукового рівня роботи, які спеціально не висвітлюють рух Опору, але використовують поняття «радянський» та «український» [1065, с. 28] рухи Опору.

Дві основні політичні течії в русі Опору в Україні, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша – орієнтувалася на створення незалежної України, називають О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький [876, с. 410–413; 895, с. 328–330; 237, с. 241–249; 398, с. 313; 805, с. 400; 498, с. 407]. В. Малюга і Ю. Костенко виділяють такі складові антифашистського руху на Волині: червоні партизани і більшовицьке підпілля, збройні загони і підпілля національного спрямування, польське національне підпілля, спротив волинських чехів [598, с. 239]. В. Косик використовує поняття «національний» і «радянський» рух Опору, а згодом «українські партизани», «радянські партизани» і «польські партизани» [503, с. 249; 890, с. 70; 505, с. 375]. Т. Гунчак запропонував формулювання «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух», В. Світлична – «радянський рух Опору» і «національно-визвольний рух Опору», В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко – «український національний рух Опору» [248, с. 227; 639, с. 19; 114, с. 662]. М. Коваль, серед іншого, використовує і термін «український рух Опору» [904, с. 148]. П. Магочій ділить рух Опору на «націоналістичний (й антисоветський)» та «советський партизанський» рухи [586, с. 543]. Автори тритомника «Україна і Росія в історичній ретроспективі» позначають дві течії як «радянський рух опору» та «український самостійницький рух» [903, с. 216, 307].

Отже, радянський, польський, єврейський та український рухи Опору розглядаються нами як складові частини єдиного «руху Опору в Україні», який у свою чергу є частиною «руху Опору в Європі». На території України також діяли інші самостійні антифашистські формування, проте їх вплив і чисельність була надто незначною, щоб виокремити їх в окрему національно-політичну течію. Наприклад, на Волині діяли антифашистські формування етнічних чехів, що були організаційно та політично незалежні від інших течій руху Опору [598, с. 241, 242]. До цієї ж категорії нале-

жить рух Опору серед військових і цивільних службовців країн фашистського блоку: Німеччини, Угорщини, Румунії, Словаччини.

Спроби чіткої класифікації форм руху Опору наражаються на певні складнощі. Це пов'язано з тим, що вони були надзвичайно різноманітні, тісно перепліталися і часто переходили одні в інші. Крім того, для класифікації форм Опору можуть використовуватися різні критерії. Наприклад, рух Опору можна класифікувати як збройний і незбройний, організований і неорганізований, пасивний й активний, примусовий і добровільний, спланований (цілеспрямований) та стихійний (ситуативний), легальний і нелегальний, масовий та одиночний, фізичний і психологічний. При цьому окремих акт опору може бути одночасно нелегальним, неорганізованим, стихійним, пасивним і збройним.

У радянській науковій літературі превалювала думка про існування трьох основних форм руху Опору: партизанської боротьби, підпільної діяльності та масового зриву (саботажу) неозброєним населенням політичних, економічних і воєнних заходів окупантів. Усі ці форми тісно перепліталися між собою, взаємодоповнювалися і складали єдине ціле – «всенародну боротьбу проти фашистських окупантів». Залежно від політичних, географічних та інших умов нерідко відбувався перехід від однієї до іншої форми боротьби [581, с. 79]. Щоправда, деякі авторитетні радянські історики пропонували іншу класифікацію форм опору: за об'єктами боротьби виокремлювалися політична, ідеологічна, економічна і воєнна форми, а за виконавцями – партизани, підпільники і саботажні дії мирного населення [226, с. 221]. Поділ форм руху Опору за об'єктами боротьби підтримував і В. Клоков [444, с. 110].

Російський учений Б. Ковальов стратифікує різні форми колабораціонізму. Якщо припустити, що їх дзеркальним відображенням є форми руху Опору, то, використовуючи класифікацію Б. Ковальова [457, с. 5], можемо виокремити такі форми спротиву: воєнний, економічний, адміністративний, ідеологічний, інтелектуальний, духовний, національний, дитячий, статевий. Крім того, перед вітчизняними істориками стоїть завдання дослідження не тільки організованого комуністичного чи націоналістичного Опору, а й таких видів руху Опору, як спротив «рятувальників», військовополонених, в'язнів та примусових робітників, антифашистська діяльність службовців окупаційних військ та адміністрації.

У західній історіографії можна зустріти терміни «christian resistance» [1021], «armed resistance» [1014], «la resistance intellectuelle» [1003], «violent resistance», «nonviolent resistance», «civil resistance», «spiritual resistance». У «Новій Кембриджській модерній історії» зустрічаються поняття «passive», «collective», «military» resistance [1019]. Ш. Фіцпатрік послуговується поняттями «активний» і «пасивний» опір, «повсякденний опір» [911, с. 3]. Г. Голиш використав термін «спонтанний опір» [1055, с. 11], а радянський історик Я. Павлов активний опір незброєного населення називав «дрібною боротьбою» [511, с. 89]. Дослідники Голокосту вбачають термінологічну різницю між поняттями «опір» (збройні дії проти окупантів) і «протистояння» (активні дії з метою самозбереження на відміну від бездіяльності і покірності) [896, с. 65].

Як бачимо, єдності у класифікації форм протидії окупантам серед науковців немає. На нашу думку, найбільш універсальним критерієм класифікації форм Опору є його поділ на військово-політичний та цивільний. У свою чергу військово-політичний спротив поділяється на боротьбу партизанів і підпільників, а цивільний – на фізичний та духовний опір незброєного населення. Під цивільним спротивом (інакше – опором) ми розуміємо, як правило, ідеологічно неоформлені (стихійні) дії груп або окремих незброєних мирних жителів, спрямовані на використання будь-якої можливості зберегти приватну чи державну власність від пограбування окупантами, саботування їх воєнних, політичних і економічних розпоряджень, створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму, невизнання загарбницької влади.

Визначення форм Опору передбачає і з'ясування методів боротьби проти окупантів, притаманних тим чи іншим формам Опору. Але перш ніж з'ясувати методи боротьби представників різних форм Опору, слід провести між ними чітку межу. Оскільки партизани і підпільники могли використовувати подібні методи боротьби з ворогом, то за цим критерієм неможливо чітко відмежувати одних від інших. Партизани могли проводити агітацію, що більше притаманне підпіллю, а підпільники могли здійснити збройний напад на окупантів, чим частіше займалися партизани. Крім того, іноді партизани заходили в населений пункт, а підпільники – втікали в ліс до партизанів. Єдиним, на нашу думку, критерієм, який дасть змогу розмежувати партизанські загони і підпільні організа-

ції, є місце постійної дислокації: в населених пунктах базувалися підпільні організації, а укриття природного характеру в ненаселеній місцевості стали базами розвитку партизанського руху.

Якщо ведення партизанської війни сильно залежало від ландшафту та пори року, від постачання зброєю та продовольством, від підтримки населення, то підпільна боротьба в силу своєї специфіки значно менше залежить від названих чинників і тому велася по всій території України впродовж усього часу окупації. Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення підпілля мало там, де зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг та залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт воєнних вантажів і людських резервів. Саме у містах розташовувалися органи управління, гарнізони та інші об'єкти окупантів [538, с. 5]. Всі вони стали цілями для атак і диверсій антифашистського підпілля, а населення – об'єктом підпільної пропаганди.

У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітний. Порівнюючи ситуацію в різних країнах Європи, слід зазначити, що глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвідданих, антифашистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим, залученням нових людей до боротьби та підготовкою замаху на А. Гітлера; підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою роботу переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та актів саботажу; підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції зосереджувалися на всілякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, передача розвідданих, переправлення людей у партизанські загони), у Польщі та Чехії головним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання, а підпілля ОУН займалося агітацією, розбудовою підпільної мережі та сприянням УПА, то головними формами боротьби радянського підпілля стали антифашистська агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що партизанські загони і підпільні організації використовували такі методи боротьби:

1. Організаційна розбудова: залучення до загонів нових членів, розширення партизанської мережі, встановлення зв'язку з підпільними організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування операцій, налагодження управління і маскування, контррозвідки та конспірації, облаштування постів, «секретів» і «поштових скриньок», мінування підходів до партизанських баз, збирання і виготовлення зброї та боєприпасів, насадження агентури в окупаційних установах, створення партизанських резервів. Підпіллям були притаманні залучення до нелегальної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування діяльності, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази, облаштування явок і зв'язку, підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в окупаційних установах.

2. Агітація і пропаганда: прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, протидія німецькій пропаганді. Поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній або друкованій формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік. Донесення до населення успіхів руху Опору.

3. Психологічна війна: відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях (або створення паралельних окупаційним органів влади у випадку ОУН-УПА), особливо у вигляді «партизанських республік», підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок і чуток про швидке повернення Червоної армії, створення ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань (у випадку з радянським підпіллям), запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, морально-психологічне розкладання окупаційних військ та адміністрації.

4. Саботаж: свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, перешкоджання або відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції окупантам, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Протидія примусовому вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам, розвід-

никам та «оточенням» союзних армій. Переховування євреїв, циган, комуністів, поранених червоноармійців і партизанів.

5. Диверсії: виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення комунікацій (доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння і знищення водогонів та криниць, приховане знищення живої сили і воєнної техніки.

6. Розвідка (збір і передача розвідувальних відомостей для воєнного і політичного керівництва) та контррозвідка (виявлення і знешкодження агентури, шпигунів та інформаторів противника).

7. Терор: ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації та військових.

8. Сприяння партизанським загонам: постачання партизанам продовольства, зброї й амуніції, розвідданих. Переправлення боєздатного населення до партизанських загонів, створення партизанських резервів.

9. Збройна боротьба: засідки, напади на конвої, патрулі, гарнізони, важливі об'єкти, захоплення або захист населених пунктів, оборонні бої, спільні операції з Червоною армією, для підпілля: відкритий збройний виступ проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередньої взаємодії з Червоною армією.

Якщо будь-яка активність партизанів і підпільників, окрім сімейно-побутової, вже була опором загарбникам, то у випадку цивільного опору перед дослідником постає питання, які акти мирного населення вважати актами спротиву, а які – громадянською й особистою активністю? Розглянемо це питання на конкретних прикладах. Так, проявом опору не міг бути відкритий протест української інтелігенції від 14 січня 1942 р. безпосередньо А. Гітлеру у зв'язку з включенням Галичини до складу Польського генерал-губернаторства та Одещини до складу «Трансністрії». Не була проявом опору і відмова перемиського єпископа УГКЦ Й. Коциловського написати послання із закликом до співпраці українців з німцями. А от коли гестапо почало йому погрожувати концтабором і наполягати на такому зверненні, то подальша відмова вже стала актом спротиву. Тобто певна діяльність могла стати актом опору у тому випадку, якщо за неї громадянам загрожували кримінальні покарання з боку окупантів, у першу чергу, конфіскація та знищення нерухомості, ув'язнення або смерть.

Для повного розуміння феномену цивільного спротиву історикам слід звернути увагу не лише на боротьбу мирного населення періоду фашистської окупації. Успіх ненасильницького опору в боротьбі з багатьма авторитарними і тоталітарними режимами на рубежі ХХ–ХХІ ст. зробив це явище популярним у сучасних політологів. Найбільш відомою стала книга «Від диктатури до демократії» [1015], в якій сучасний американський професор політології, громадський діяч, всесвітньо відомий своїми книгами про методи ненасильницької боротьби з диктаторськими режимами Джин Шарп нараховує аж 198 методів ненасильницького спротиву, об'єднаних у три групи. Значна частина цих методів є актуальною для дослідників руху Опору періоду Другої світової війни. Наведемо тут ті з них, які застосовувалися учасниками антифашистського спротиву під час окупації України та інших європейських країн:

I. Ненасильницький протест і переконання.

Офіційні заяви:

1. Публічні промови.
2. Листи з висловленням невдоволення чи підтримки.
3. Декларації організацій або інституцій.
4. Громадські звернення з підписами підтримки.
6. Групові або масові петиції.

Контакти з широкою громадськістю:

7. Гасла, карикатури, символи.
8. Прапори, плакати та інша наочна інформація.
9. Листівки, брошури, книги.
10. Газети та журнали.

Символічні громадські заходи:

18. Вивішування прапорів та носіння символічних кольорів.
19. Носіння символів.
20. Молитви та богослужіння.
23. Знищення своєї власності.
25. Демонстрація портретів.

Вшанування померлих:

46. Зібрання на місцях поховань для вшанування померлих...

II. Відмова від співпраці.

97. Страйк протесту.
133. Неохоче та вповільнене підкорення.
134. Непідкорення при відсутності прямого нагляду.

140. Переховування, втеча і виготовлення фальшивих документів.

III. Ненасильницьке втручання.

Соціальне втручання:

179. Альтернативні суспільні інституції...

Економічне втручання:

190. Альтернативні ринки [1015, р. 79–86].

Також до методів спротиву можна додати прагнення вижити (зберегти своє життя і життя своїх близьких). Особливо це стосувалося тих груп населення, які згідно з планами окупантів підлягали частковому або повному знищенню: євреїв, циган, комуністів, військовополонених, ув'язнених, населення великих міст тощо. Цей метод проявлявся в організації матеріальної взаємодопомоги та моральної підтримки, у збереженні людської гідності та самопожертві заради інших. Наприклад, всупереч планам гітлерівців на знищення євреїв у гетто за допомогою голоду і хвороб, антифашисти доставляли нужденним їжу і медикаменти, організовували медичні служби, допомагали підтримувати особисту гігієну. Лікарі приховували факти вагітності і народження дітей, що категорично заборонялося. Дуже поширеною формою цивільного спротиву євреїв були втечі. Не завжди маючи можливості для втечі, мешканці гетто будували спеціальні укриття («малини», бункери, схрони) з метою уникнути періодичних облав та екзекуцій. Деякі євреї, яких німці призначили на керівні посади в гетто, не вважаючи для себе за можливе допомагати нацистам знищувати власний народ, кінчали життя самогубством. Відомі і приклади колективного самогубства, як то сталося у містечку Мізоч на Рівненщині. Щоб уникнути екзекуцій карателів восени 1942 р., євреї самі підпалили цілий квартал і кидалися у вогонь цілими родинками. У цій трагедії загинуло 200 осіб [312, с. 60].

У «Кресовій книзі справедливих», де зафіксовані випадки допомоги українців полякам під час «Волинської трагедії», перелічено 16 критеріїв приналежності до «справедливих»: остереження про напад; вказівка дороги втечі під час нападу; переховування тих, хто перебував під загрозою очікуваного нападу; введення нападників в оману; перевезення з криївки в безпечніше місце; перша допомога пораненим, їх перевезення до лікаря або лікарні; забезпечення тих, хто врятувався, харчами, а для полегшення втечі – українсь-

ким одягом; інформування близьких про обставини смерті членів їхніх родин, вказівка, де перебувають останки; посередництво в контактах між особами, які приховуються, і членами їхніх родин, що їх розшукують; охоплення опікою сиріт або дітей, загублених після нападу; допомога в похороні вбитих (особливо якщо за участь у похованні загрожував розстріл), опіка над могилами; невиконання наказу вбити члена своєї родини; відмова брати участь у нападі, пацифікації або іншій репресивній акції; публічний протест (на сільських зібраннях, під час богослужінь) проти злочину та застосування примусу; дарування життя жертвам нападу, засудженим на смерть або особам, вистеженим у результаті погоні; звільнення ув'язнених [512, с. 14, 15]. Ці критерії можуть бути кваліфіковані як акти цивільного спротиву нацистським окупантам за умови, якщо ці акти загрожували виконавцям смертю або позбавленням волі.

Отже, специфіка цивільного опору дає підстави для виокремлення особливих груп методів боротьби його учасників:

1. Громадянський протест: публічне засудження політики окупаційної влади, акти громадянської солідарності і непокори, страйки, маніфестації, бойкоти.

2. Саботаж: свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, ухиляння від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, недозволена торгівля, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Прослуховування антифашистських радіопередач, читання забороненої літератури, бойкот пропагандистських заходів окупантів.

3. Допомога переслідуваним категоріям населення: військово-полоненим, збитим льотчикам, утікачам, розвідникам та «оточенцям» союзних армій. Переховування євреїв, циган, поранених військовослужбовців і партизанів. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини.

4. Матеріальне забезпечення й обслуговування партизанів та підпільників.

5. Духовний спротив: Протистояння намірам створити бездуховну та аморальну атмосферу в суспільстві. Протистояння втручанням у церковне життя.

Важливим питанням історії руху Опору в Україні є проблема його періодизації. У СРСР була розроблена періодизація радянського руху Опору, що в цілому співпадала з періодизацією Великої Вітчизняної війни. Перший період, який був названий «Відсіч радянським народом віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР. Створення умов для корінного перелому у війні», тривав від червня 1941 р. до листопада 1942 р. Другий період – «Корінний перелом в ході Великої Вітчизняної війни» – охоплював листопад 1942 р.–грудень 1943 р., а весь 1944 р. збігався з третім періодом і мав офіційну назву «Вигнання ворога за межі Радянського Союзу і початок звільнення народів Європи від фашистського ярма». Під офіційну періодизацію Великої Вітчизняної війни радянські історики підлаштовували і періодизацію радянського підпільно-партизанського руху.

Детальнішу періодизацію партизанського руху оприлюднив В. Клоков: Перший період тривав від початку червня 1941 до листопада 1942 р. У цей час відбувалося становлення партизанського руху, накопичення досвіду боротьби. Цей період складався з двох етапів: 1) від початку війни до битви під Москвою; 2) до Сталінградської битви – час організаційного зміцнення партизанських сил, потужні удари по комунікаціях противника. Другий період охоплює кінець 1942–грудень 1943 р., коли відбувалося зростання кількості партизанських формувань та їх бойової активності. Третій період деякі автори визначають з осені 1943 р., а інші з січня 1944 р. до повного визволення окупованих територій. Цей період характеризується масовою взаємодією великих партизанських з'єднань з регулярними військами [444, с. 50].

Виникає питання чому згідно з радянським трактуванням подій другий період війни і «корінний перелом» починається з початку наступальної операції Червоної армії під кодовою назвою «Уран» 19 листопада 1942 р., а не з часу закінчення Сталінградської битви (тривала від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р.), коли стали очевидними її воєнні, психологічні, політичні і стратегічні результати? Не беручи на себе сміливість ставити під сумнів періодизацію всієї Великої Вітчизняної війни в рамках цього дослідження, зауважимо тільки, що розвиток радянського руху Опору, а тим більше антифашистського руху Опору в Україні в цілому, механічно не вкладається у радянську періодизацію. Адже восени 1942 р. в розвитку

підпільно-партизанського руху не відбулося якихось знакових зрушень, що знаменували б собою перехід до нового етапу. І навпаки, у розвитку радянської партизанки спостерігаються періоди якісних змін, що ніяк не позначені у рамках колишньої офіційної періодизації Великої Вітчизняної війни. Наприклад, така періодизація не віддзеркалює того факту, що переважну більшість підпільно-партизанських формувань України було розгромлено до весни 1942 р., а з весни 1943 р. відбувається бурхливе кількісне зростання партизанських формувань. Також ця періодизація не зважає на еволюцію ставлення населення окупованих районів до радянського Опору.

Деякі інші етапи у розвитку радянського руху Опору, подані у взаємозв'язку з етапами надання допомоги радянському тилу в організації і становленні боротьби в тилу нацистів, виокремив А. Чайковський. Перший етап він обмежує початком війни та серединою 1942 р., коли були створені ЦШПР і республіканські штаби партизанського руху. Його характерними рисами були: завчасне формування підпільно-партизанських структур «згори», пошук оптимальних організаційних форм і структури руху Опору, вироблення найкращої тактики боротьби. Другому етапу (літо 1942–весна 1943 рр.) були властиві налагодження оптимальних організаційних форм і структури, активізація боротьби, її регулярне матеріально-технічне забезпечення. Найбільш тривалий третій етап (весна 1943–літо 1944 рр.) позначений широким розмахом діяльності підпілля і партизанських загонів, її цілеспрямованим та ефективним характером, тісною взаємодією з регулярною армією. Під час четвертого етапу (з літа 1944 до закінчення війни) відбувалося згорання руху Опору у зв'язку з визволенням більшості захоплених ворогом районів [925, с. 6–9].

Російський історик А. Гогун побачив в історії радянської партизанки в Україні три яскраво виражені періоди в межах кожного з календарних років: 1941-й (розгромний), 1942-й (переломний), 1943-й (успіхи і труднощі) [205, с. 58–132].

Очевидно, у питаннях періодизації назріла необхідність вирішення кількох дослідницьких завдань. Насамперед слід провести критичний аналіз та уточнення періодизації радянського партизанського руху. Наступним етапом має стати розробка періодизації розвитку радянського руху Опору в цілому, з урахуванням не тіль-

ки партизанських, а й підпільних форм боротьби. Хоча радянські історики у поняття «партизанський рух» зазвичай включали і діяльність підпільників, проте при виробленні періодизації особливості розвитку підпілля практично не враховувалися. Власної періодизації потребують українська та польська течії в русі Опору, а також спротив цивільного населення. Вершиною цих розробок має стати вироблення загальної періодизації історії руху Опору в Україні.

При виробленні кожної з цих періодизацій мають бути визначені чіткі і зрозумілі критерії, які б уможливили їх перевірку іншими дослідниками. На нашу думку, до таких критеріїв обов'язково мають увійти особливості окупаційної політики (просторові і часові зміни в політиці: утримання величезних мас військовополонених у таборах, заборона торгівлі на ринках, ліквідація єврейських гетто, відмінності режиму у різних зонах окупації; різного роду кампанії: збір теплих речей для вермахту, вивезення молоді до Німеччини, тактика «випаленої землі»); проведення каральних операцій (хвилі арештів підпільників, антипартизанські експедиції); піднесення і спади антифашистської активності; кількісне і якісне зростання антифашистських формувань; поява нових форм і методів боротьби (партизанських рейдів, «рейкової війни», збройних повстань); військово-політичні рішення органів, що керували різними течіями руху Опору (рішення про створення УПА, «Волинська трагедія»; організація УШПР, сезонні плани розвитку партизанського руху), кліматичні, ландшафтні та регіональні особливості, воєнно-стратегічні обставини (психологічний вплив подій на фронтах; близькість лінії фронту; кількість окупаційних військ у певному районі; підготовка Червоною армією або вермахтом наступів на фронті, що потребувало стимулювання чи, навпаки, придушення руху Опору). Точки найчастіших перетинів зазначених вище критеріїв і мали б стати рамками періодів та підперіодів розвитку руху Опору в Україні.

На наш погляд, таких періодів розвитку радянського руху Опору було три. Перший з них охоплював початок окупації – зиму 1941–1942 рр. У цей час відбулося створення «згори» і залишення для боротьби в тилу ворога партизанських загонів і партійних підпільних організацій, які здебільшого були швидко розгромлені через брак досвіду, політичні помилки та відсутність належної підтримки населення.

Початок другого періоду (з весни 1942 до зими 1943 рр.) характеризується розгортанням кампанії з масового вивезення молоді до Німеччини, зростанням невдоволення «новим порядком», психологічними наслідками Битви під Москвою, виникненням великої кількості непов'язаних з партією підпільних організацій, створенням партизанського руху на нових засадах. Також упродовж цього періоду відбувається налагодження зв'язків між підпільними організаціями, між підпільниками і партизанами, між антифашистами і населенням, між «малими землями» і «Великою землею». Вибудовується нова ієрархічна організаційна структура, на вершині якої постав УШПР. Зима 1942–1943 рр. вже не стала для партизанів періодом їх майже повного винищення карателями.

Третій період (весна 1943–кінець окупації) ознаменувався поразкою гітлерівців під Сталінградом та повсюдною активізацією руху Опору, бурхливим зростанням кількості і якості антифашистських формувань, налагодженням матеріально-технічного постачання партизанських формувань за допомогою радянської авіації, підпорядкування діяльності антифашистів інтересам фронту, тісною взаємодією народних месників з армією, що наступала.

Таким чином, джерельну основу цього дослідження складають історіографічні напрацювання радянського і сучасного періодів. Тематично всю сукупність історіографічних праць можна поділити на дві групи. Перша охоплює теоретичні та узагальнюючі історіографічні праці, присвячені осмисленню історії Другої світової війни; до другої належать публікації безпосередньо з історіографії руху Опору.

Перші історіографічні праці з історії руху Опору в Україні з'явилися наприкінці 1950-х рр. Здебільшого вони були представлені історіографічними розділами дисертацій та періодичними статтями. З другої половини 60-х рр. активізується публікація праць з історіографії, у фундаментальних виданнях вміщуються історіографічні огляди праць з історії Великої Вітчизняної війни, які аналізують і питання, пов'язані з антифашистською боротьбою. З середини 1970-х рр. з'являються видання монографічного формату, спеціально присвячені різним формам опору населення окупан-

там: діяльності підпілля, партизанській війні та зривові населенням планів загарбників шляхом саботажу. Важливою рисою радянської історіографії 1970–1980-х рр. стає поглиблення теоретичних досліджень. Світ побачили історіографічні дослідження з проблем Великої Вітчизняної війни в цілому і радянського руху Опору зокрема. Поряд з опонуванням західним історикам виникає і розвивається внутрішня полеміка з суперечливих аспектів проблеми. Історіографічні праці, у фокусі яких перебувала історія радянського руху Опору на всій території СРСР, давали змогу порівняти результати наукових досліджень у різних союзних республіках, обмінятися досвідом, відстежити спільне та особливе, визначити тематику подальших досліджень.

Найбільш плідно історіографічні питання розробляли радянські автори В. Замлинський, В. Клоков, Л. Кондратенко, А. Курносів, Т. Логунова. Історіографи висвітлили основні напрями наукових пошуків. Прицьому головну увагу вони приділили питанням керівної ролі Компартії у розвитку «малої війни»; боротьбі населення окупованих територій за зрив економічних планів нацистів; висвітленню партизанського руху в мемуарах воєначальників; опису теоретичних дискусій з різних питань проблеми; критичній оцінці напрацювань західноєвропейської та північноамериканської історіографії. Дослідники виробили визначення і дали тлумачення основних термінів; запропонували власну періодизацію як історії партизанського руху, так і історіографічного процесу; акцентували увагу на досягненнях у розкритті проблеми, підбили підсумки дослідження «всенародної боротьби» та окреслили тематику подальших досліджень. Головною тезою радянських авторів стало твердження, що завдяки своєчасним заходам Комуністичної партії з кінця 1942 р. партизанський рух став «систематичним, масовим і всенародним», а з кінця 1943 р. партизани надавали «суттєву допомогу» Червоній армії, відволікаючи на себе значну частину окупаційних військ.

Проаналізувавши літературний доробок з теми, слід констатувати, що поява в Радянському Союзі значної кількості історіографічних праць, спеціально присвячених історії руху Опору, сприяла узагальненню та теоретичному осмисленню даної проблематики, формуванню цілісної концепції історії Великої Вітчизняної війни та історії радянського руху Опору. У той же час, історіографічний

аналіз спирався на ідеологічні засади, що негативно позначалося на напрямках і якості досліджень. Зокрема, склалася практика розгляду всіх питань історії антифашистської боротьби через призму діяльності Комуністичної партії та протистояння двох світових політичних систем. Висвітлення керівної ролі Компартії у розвитку партизанської війни, звинувачення «українських буржуазних націоналістів» у співпраці з нацистами та викриття «буржуазних фальсифікацій» історії «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників» стали окремими напрямками радянського історієписання війни. Здебільшого дослідників приваблювали дії партизанів і підпільників, а історіографічний аналіз спротиву неозброєного населення не можна вважати достатнім.

Кількість історіографічних праць з історії руху Опору в сучасній Україні неухильно зростає, але поки що не охоплює всіх аспектів теми ні за обсягом, ні за тематикою. Публікації в цьому сегменті представлені переважно статтями з наукової періодики, історіографічними розділами монографій та дисертацій, історіографічними працями, в яких аналізується науковий доробок з історії боротьби проти окупантів у рамках ширших або дотичних тем.

Вагомий внесок у розробку історіографії проблеми зробили М. Головка, С. Демидов, І. Ільюшин, О. Іщук, І. Капась, Ю. Киричук, О. Мамроцька, І. Патриляк, Г. Стародубець, О. Іщук та В. Огороднік, Г. Гончарук і О. Нагайцев, Д. Веденєєв та Г. Биструхін. Кожен з названих фахівців здійснював аналіз як загального стану історіографії Другої світової війни, різних течій руху Опору, так і питань, безпосередньо пов'язаних з темою його дослідження.

Науковцями доволі ретельно розглянуто радянську, сучасну вітчизняну та зарубіжну історіографію історії Української Повстанської Армії. Було встановлено, що на необ'єктивність та упередженість страждали праці з історії українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни не тільки радянських, а й діаспорних та інших зарубіжних дослідників. «Чорно-білими» оцінками, кон'юнктурністю та суб'єктивізмом була просякнута значна частина вітчизняних праць сучасного періоду. Тільки в останні роки в Україні, Польщі, країнах Заходу почали з'являтися ґрунтовні видання, що позначені зваженими і нетенденційними підходами.

Основна увага історіографів спрямована на вивчення національно-визвольної складової діяльності українських самостійників, натомість їх антифашистська діяльність залишається на узбіччі дослідницьких пріоритетів. Сучасні вчені історіографічно опрацювали питання історії спецслужб українського руху Опору, висвітлення діяльності ОУН і УПА в закритих відомчих працях органів держбезпеки СРСР та мемуарній літературі, відобразили перебіг дискусії між «прихильниками» і «противниками» українського націоналізму, вплив ідеологічних доктрин на розвиток історіографії руху Опору, порівняли підходи до вивчення історії УПА в працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Було запропоновано класифікацію основних періодів, напрямів і тенденцій у дослідженні історії УПА. Констатовано необхідність запровадження ширшого порівняльного погляду на історію ОУН-УПА через призму інших національно-визвольних, антикомуністичних та антифашистських рухів Опору Європи та західних окраїн Радянського Союзу, а також через зовнішньополітичний контекст геополітичних змін, які почались у Східній і Центральній Європі в 1914 р. і тривали до краху комуністичного режиму у 1989–1991 рр. Провідні фахівці наголосили і на потребі зосередитися не тільки на національних, а й на соціальних та релігійних чинниках створення та діяльності УПА. Історики взялися за висвітлення ролі жінок у національно-визвольній боротьбі у складі формувань ОУН і УПА, здійснення оглядів жіночої проблематики періоду Другої світової війни в зарубіжній і вітчизняній літературі.

Історіографічний аналіз праць з історії радянського руху Опору не містить жодної спеціально присвяченої цій темі роботи і представлений значно меншим переліком публікацій. Сучасними авторами було встановлено, що характерною властивістю історієписання періоду існування СРСР стало применшення ролі спецслужб і народної ініціативи у розвитку опору та приписування їх заслуг Комуністичній партії.

Попри доволі широкий спектр історіографічного аналізу, кількість спеціально присвячених темі монографічних та дисертаційних досліджень залишається недостатньою і жодна з них не охоплює все розмаїття літератури з історії руху Опору в Україні. Суттєвим недоліком сучасного історіографічного доробку є дефіцит праць, присвячених цивільному спротиву населення, а також

польському й єврейському рухам Опору. За роки незалежності на основі нових підходів так і не оприлюднено комплексної історіографічної праці з історії радянського руху Опору. І головне, досьогодні не створено синтетичної праці, в якій би висвітлювалась історіографія всіх форм і течій руху Опору в межах усієї території України.

Напрацювання вітчизняних науковців дають підстави стверджувати, що історичний наратив, створений у 1990-х рр., значною мірою мав пострадянський характер. Особливості історієписання зумовлювалися незавершеністю процесу формування політичної нації і неконсолідованою національною свідомістю. Пострадянський наратив характеризувався запереченням марксистської методології, пошуком нових методологічних парадигм, засвоєнням здобутків зарубіжних колег. Водночас на наукові праці продовжували впливати глибоко вкорінені стереотипи та фразеологія часів СРСР, а встановленню істини заважали догматизм і відсутність досвіду толерантної наукової дискусії.

На зорі незалежності увага сучасних українських істориків була прикута до виправлення недоліків та помилок радянської історіографії, опрацювання малодосліджених у радянський час напрямів, стали застосовуватися критичні підходи. У першу чергу це стосувалося розвінчання ідеологем, пов'язаних з розвитком радянського підпільно-партизанського руху. На кінець 1990-х рр. в цілому завершився процес звільнення вітчизняної наукової думки від впливу як радянських, так і діаспорних істориків, праці яких страждали на партійність та необ'єктивність. Сучасна українська історіографія переживає етап «націоналізації». Розпочався і продовжується процес її інтеграції у світовий науковий простір, застосування міждисциплінарних методів, уточнення понятійного апарату.

Фактографічні й історіографічні праці заклали основу для глибокого теоретичного осмислення історії руху Опору. «Мозковим центром» цього аналізу є відділ історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України, а також окремі фахівці з різних регіонів країни. Найбільша заслуга у теоретичному осмисленні історії руху Опору належить М. Ковалю та О. Лисенку, а також Д. Веденєєву, В. Гриневичу, Я. Грицаку, В. Касьянову.

Серед розмаїття важливих теоретичних узагальнень і напрацювань найважливішими стали: поступове вироблення україноцент-

ричної концепції вивчення історії антифашистської боротьби; виокремлення в самостійну наукову проблему дослідження антифашистської діяльності учасників українського національно-визвольного руху, яке до того було можливе тільки за кордоном. Центр вивчення на науковій основі історії ОУН, УПА, «бульбівців» переноситься до України. Паралельно відбувся відхід від ідеалізації або демонізації українських націоналістів. Так само знизилася увага дослідників до негативних аспектів діяльності радянських підпільників і партизанів. Ця тематика була популярна у 1990-х рр., але на даному етапі свого розвитку історична література відмовилася від однобічного «чорно-білого» зображення дійсності, перейшовши до більш об'єктивного наукового аналізу. У результаті переосмислення наративу, створеного у 1945–2015 рр., сучасна наука відмовилася від концепції «всенародної війни», піддала критиці кількісні показники антифашистської боротьби.

Звернення істориків до табуйованих в Радянському Союзі проблем, пов'язаних з українськими народом і територією, стало початком процесу націоналізації власної історії, розробки україноцентричної концепції. Націоналізація є необхідним і об'єктивним етапом розвитку вітчизняної історіографії, який сприяє виробленню цілісної концепції історії України. Такий підхід допоможе виокремленню українського фактора і місця радянського руху Опору на території України в загальносоюзному спротиві загарбникам, дослідженню української специфіки антифашистської боротьби.

На наш погляд, головне теоретичне завдання сьогодення, – розробка сучасної концепції історії руху Опору в Україні, – мусить реалізовуватися не просто в рамках націоналізації, а у схемі антропоцентризм-україноцентризм-європоцентризм.

Помітним недоліком української історіографії є те, що вона все ще недостатньо інтегрована до європейського та світового наукового простору. Формування і збереження національного обличчя не повинно призводити до самоізоляції вітчизняної науки. Проблеми історії України необхідно вивчати в ширшому (макрорегіональному, європейському та світовому) контексті.

З початком XXI ст. вітчизняна наука переорієнтовується з дослідження політичної й економічної історії на вивчення антропологічних аспектів історії руху Опору: питання повсякденності, мотивацій, соціокультурного середовища, психологічної і духовної

сфер. Безсумнівно, використання історичної антропології призвело до вдосконалення методів інтерпретації джерел. Натомість, некритичне їх використання може заважати досягненню масштабних історичних явищ, які губитимуться в «особистих правдах» окремих людей. Також підвищена увага сучасних авторів до соціально-економічних аспектів історії руху Опору, поки що не призвела до утвердження погляду на цивільний спротив мирного населення, як на окрему і рівнозначну складову антифашистської боротьби.

Теоретичне осмислення літератури з історії руху Опору спонукає до уточнення, доопрацювання і узгодження понятійного апарату. Вже здобув загальне визнання термін «рух Опору», однак серед фахівців немає єдності у внутрішньому наповненні цього терміну. За авторським визначенням, антифашистський рух Опору – це вільна боротьба населення окупованих територій, а також народів Німеччини і її сателітів, у період Другої світової війни за звільнення від фашистських окупантів та колабораціоністів, за повалення фашистських режимів у власних країнах та за соціальні перетворення. Це особиста чи групова, відкрита чи таємна ідеологічна, релігійна, морально-етична, воєнна, політична, економічна протидія окупаційній владі, учасникам якої загрожувала втрата життя або свободи. Антифашистський рух Опору проявлявся у різноманітних формах збройної і незбройної боротьби, диверсій, терору, економічного саботажу, страйків, демонстрацій, антифашистської агітації і пропаганди.

Все більшого поширення набуває поділ руху Опору в Україні за національно-політичними течіями на український, радянський, польський та єврейський рухи Опору. Однак, поки що немає консенсусу в питанні, як називати боротьбу мирного населення проти окупантів: стихійний, пасивний чи цивільний опір (спротив). В останні роки поняття «антифашистський» було майже витіснено з української історичної літератури поняттям «антинацистський». Слід визнати, що обидва терміни не є досконалими, а механічна заміна першого на другий не створює для істориків зручніших інструментів дослідження. Термін «антифашистський» давно використовується, став традиційним, а більш адекватного терміну вітчизняна наука ще не запропонувала. Термін «антинацистський» не є відповіднішим, оскільки не враховує ту обставину, що значна частина українських земель була окупована Румунією та Угорщи-

ною. Термінологічної узгодженості потребує і використання понять «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА». Вочевидь, обидва поняття не виключають, а взаємодоповнюють одне одного і можуть використовуватися паралельно.

Неоднозначним залишається питання приналежності окремих осіб та формувань до руху Опору. У першу чергу, це стосується радянських десантних, організаторських, розвідувальних і диверсійних груп. На нашу думку, при визначенні критеріїв приналежності до руху Опору не можна однозначно спиратися на радянську класифікацію. Пасивність, тактичні домовленості з окупантами, взаємне протистояння, воєнні злочини не можуть служити аргументами у запереченні участі в антифашистській боротьбі. На зарахування певних організацій до руху Опору не повинні впливати ступінь активності в антифашистській боротьбі, час їх перебування у лавах Опору, коли вони включилися до боротьби чи вийшли з неї, їх ставлення до окремих учасників антигітлерівської коаліції, до майбутнього політичного устрою своєї країни, до інших течій руху Опору. Єдиний критерій – це участь в боротьбі проти нацистів та їх союзників.

Методологічне вирішення проблеми полягає в тому, щоб вважати партизанами і підпільниками всіх, хто брав участь в антифашистській боротьбі на постійній основі, незалежно від військового або цивільного статусу таких осіб. Натомість, тих осіб і підрозділи, що засилялися в тил ворога з «Великої землі» з тимчасовими, а не постійними завданнями, на обмежений час з подальшим поверненням на «Велику землю», слід вважати військовослужбовцями, закинутими на окуповану територію зі спеціальними (диверсійними, розвідувальними, організаторськими) завданнями. Стосовно колабораціоністів, які приєдналися до антифашистів, то до моменту переходу в лави борців з нацизмом їх можна вважати тими, хто співпрацював з окупантами, а потім, відповідно, – антифашистську.

Особливістю антифашистського руху Опору в Україні було те, що він поділявся не просто на політичні, а на національно-політичні течії: радянську, українську, польську й єврейську. Універсальним критерієм класифікації форм Опору є його поділ на військово-політичний та цивільний. У свою чергу військово-політичний опір поділяється на боротьбу партизанів і підпільників, а цивільний – на фізичний та духовний опір незброєного населення. Цивіль-

ний спротив (опір) – це, як правило, ідеологічно неоформлені (стихійні) дії груп або окремих незброєних мирних жителів, спрямовані на використання будь-якої можливості зберегти приватну або державну власність від пограбування окупантами, на саботування їх воєнних, політичних і економічних розпоряджень, створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму, на невизнання загарбницької влади. Якщо будь-яка діяльність партизанів і підпільників, окрім сімейно-побутової, вже була опором загарбникам, то у випадку цивільного спротиву певна діяльність могла стати актом опору тоді, коли за неї загрожували кримінальні покарання, у першу чергу, ув'язнення або смерть.

Важливим питанням історії антифашистської боротьби в Україні є проблема її періодизації. Власної періодизації потребують українська та польська течії в русі Опору, а також спротив цивільного населення. Вершиною цих напрацювань має стати вироблення загальної і розгорнутої періодизації історії руху Опору в Україні. При виробленні кожної з цих періодизацій мають бути визначені чіткі і зрозумілі критерії, які б уможливили їх перевірку іншими дослідниками.

Дослідження вітчизняних науковців засвідчують, що розроблена в Радянському Союзі періодизація «всенародної війни» в цілому співпадала з періодизацією Великої Вітчизняної війни. Однак, розвиток радянського партизанського руху, а тим більше руху Опору в Україні в цілому, механічно не вкладається у радянську періодизацію. Назріла необхідність провести уточнення періодизації радянського партизанського руху, оскільки при виробленні періодизації особливості розвитку підпілля практично не враховувалися. На наш погляд, загальних періодів розвитку радянського руху Опору було три. У перший період (початок окупації–зима 1941–1942 рр.) відбулося створення «згори» і залишення для боротьби в тилу ворога партизанських загонів і партійних підпільних організацій, які у більшості були швидко розгромлені через брак досвіду, політичні помилки та відсутність масової підтримки населення. Другий період (весна 1942–зима 1943 рр.) характеризувався зростанням невдоволення «новим порядком», психологічними наслідками Битви під Москвою, виникненням великої кількості непов'язаних з партією підпільних організацій, розгортанням партизанського руху на нових засадах. Третій період (весна 1943–кінець

окупації) ознаменувався поразкою гітлерівців під Сталінградом та повсюдною активізацією руху Опору, бурхливим зростанням кількості і якості антифашистських формувань, налагодженням матеріально-технічного постачання партизанських формувань за допомогою радянської авіації, підпорядкуванням діяльності антифашистів інтересам фронту, тісною взаємодією народних месників з наступаючою армією.

Радянська історіографія антифашистської боротьби на українських землях

2.1. Характерні особливості радянської історіографії

Створений кремлівськими ідеологами міф «Великої Вітчизняної війни» був покликаний показати переваги соціалістичного ладу і прославити не стільки народ-переможець, скільки Комуністичну партію. Важливою складовою цього міфу стала радянська концепція партизанської війни. Радянська історіографія сформулювала й обґрунтувала концепцію «всенародної війни» в тилу ворога, як важливої частини міфу «Великої Вітчизняної війни». Еволюція цієї концепції обумовлювалася не розвитком наукових знань, а зміною політичної кон'юнктури.

Згідно з прийнятою в радянській історичній науці періодизацією історіографії історії антифашистської боротьби традиційно видокремлювалися три періоди: воєнні роки (1941–1945 рр.), післявоєнний (1946 р.–сер. 50-х рр.), сучасний (друга пол. 50-х–80-ті рр.) [444, с. 68]. У той же час деякі аспекти періодизації залишалися дискусійними. Наприклад, Т. Логунова зауважувала, що навряд чи доцільно позиціонувати воєнні роки як самостійний період, адже література, що тоді видавалася, мала публіцистичний або прикладний характер і частіше використовувалася як історичне джерело. На її думку, розробка історії партизанського руху фактично почалася тільки з середини 50-х рр. Дослідниця виокремлює тільки два періоди: 1) 40-ві – перша пол. 50-х рр., 2) друга пол. 50-х – 80-ті рр. [581, с. 100, 101] В. Шайкан, хоча й виділила воєнні роки в окремий історіографічний період, слушно зазначила, що у публікаціях

того часу не вказувалися форми і методи підпільної боротьби, прізвища патріотів, місця дислокації партизанських загонів і підпільних організацій. Роботи носили загальний характер, відображали зростання «всенародної боротьби», її інтернаціональний характер, героїзм радянських людей [1191, с. 70].

Інший радянський історіограф А. Красюк звертає увагу на те, що ще в 1970-х роках деякі історики наполягали на тому, що з середини 1960-х років розробка проблеми піднялася на якісно новий рівень. Відповідно, 60–80-ті рр. мають бути винесені в окремий період [511, с. 8]. Ряд сучасних українських учених пропонує виділяти в окремий період 1985–1991 рр. [1032, с. 3; 1056, с. 6]

Провідний сучасний спеціаліст з історіографії Другої світової війни В. Стецкевич вважає, що було тільки два історіографічних періоди: радянський (40–80-ті роки ХХ ст.) та сучасний (з другої половини 80-х рр. до сьогодні). У межах радянського періоду вчений виділяє три етапи: а) період війни; б) перше повоєнне десятиріччя; в) друга половина 50-х – перша половина 80-х рр. [873, с. 45]

Ми погоджуємося з дослідниками, які головним критерієм періодизації історіографії історії антифашистської боротьби вважали не наукові звершення, а зміну влади. У часи СРСР цей критерій формулювався так: «розвиток історичної науки, а з нею й історіографії йшов у загальному руслі розвитку радянського суспільства в цілому» [581, с. 29]. Влада визначала зміст і напрямки досліджень, ретельно контролювала результати наукових пошуків. Активізація дослідницької діяльності відбувалася, як правило, не природним чином, а внаслідок вказівок влади. М. Коваль зазначав з цього приводу, що «мутація» радянської історіографії відбувалася «під Сталіна», згодом «під Хрущова», і врешті – «під Брежнєва» [462, с. 5]. Наприклад, 29 січня 1975 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У плані її реалізації перед істориками було поставлене завдання «глибоко дослідити керівну роль партії в організації розгрому німецько-фашистських загарбників». Як написала Т. Логунова, «рішення партії й уряду надихнули учених на глибокі, змістовні дослідження» [581, с. 71].

Крім того, у воєнний період до наукового осмислення історії руху Опору ще не дійшло, були зроблені лише початкові кроки в описанні подій та перші оціночні судження. Слід також додати,

що література воєнних років мала здебільшого пропагандистський і публіцистичний характер, спрямовувалася на підтримку позитивного настрою армії та населення, мобілізацію людей на активну боротьбу з ворогом, поширення досвіду партизанської боротьби, а не на встановлення наукової істини. Для історичної науки вона мала цінність лише в плані накопичення емпіричних матеріалів. Тому літературу воєнного періоду ми класифікуємо не як наукові праці, а як письмові джерела.

Отже, проаналізувавши позиції й аргументи різних дослідників, ми вважаємо, що радянська періодизація в цілому відповідає особливостям розвитку історіографії проблеми часів існування СРСР, оскільки в її основу покладено визначальний політичний критерій. Усю вітчизняну історіографію історії руху Опору можна стратифікувати на два періоди: радянський (1945–1991) та сучасний (з 1992 р.). Радянський період історіографії, в свою чергу, поділяють на кілька етапів, хронологічні межі яких залишаються дискусійними. Ми пропонуємо таку періодизацію етапів радянського періоду історіографії історії руху Опору: 1) 1945 р.–перша пол. 1950-х рр.; 2) друга пол. 1950-х–перша пол. 1960-х рр.; 3) друга пол. 1960-х–1991 рр.

Початковий період характеризувався процесом накопичення джерел, первинною обробкою фактичного матеріалу, результатом яких стала поява публікацій у науковій періодиці, захистом перших дисертацій з історії радянського руху Опору та виходом перших наукових монографій. Створена у 1942 р. при АН УРСР Комісія з історії Великої Вітчизняної війни на чолі з академіком І. Мінцем спрямувала свою діяльність на збирання й опрацювання документальних джерел. Згідно з планом роботи Комісії, мало бути оприлюднено 20–25 томів документальних збірників, які б відображали історію всіх областей республіки; підготовлено понад 100 монографій з історії війни. Крім того, було визначено перспективні напрями наукових пошуків і тематику майбутніх дисертаційних досліджень. Хоча не все з запланованого вдалося здійснити, але до моменту несподіваного припинення роботи Комісії у 1949 р. зроблено було чимало. Зокрема, члени секції партизанського руху Комісії з історії Великої Вітчизняної війни застенографували спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів та з'єднань, побачили світ матеріали про злочини німецьких окупантів в Україні

та збірники документів з історії окремих областей воєнної доби [873, с. 51]. Спеціальні комісії для збирання і систематизації документів були створені і на місцях, при обкомах, міськкомах, райкомах компартії та комсомолу.

У 1940–1950-х рр. радянські історики здійснили перші дослідження найважливіших подій і зробили опис деяких з них. Загальною рисою цієї літератури було не стільки відображення найважливіших подій і періодів антифашистської боротьби, скільки їх оцінка і тлумачення на основі сталінської концепції історії Великої Вітчизняної війни, викладеної у праці Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [857]. Її наріжним каменем стало недопущення думки про прорахунки керівництва СРСР. Серед головних засад сталінської концепції Великої Вітчизняної війни відзначимо ті, котрі стосувалися руху Опору: перевага соціалістичного устрою над капіталістичним; дружба народів СРСР; ідейно-політична єдність, патріотизм і масовий героїзм радянських людей; категоричне несприйняття населенням окупованих територій нацистської ідеології та окупаційного режиму; всенародний характер боротьби з окупантами; керівна роль Компартії в організації цієї боротьби та її вирішальна роль в досягненні перемоги. Задля практичної реалізації цієї концепції було запроваджено жорстку регламентацію дослідницької діяльності. Така регламентація і пильний контроль зумовили ідеологічну забарвленість історичних робіт, знижували їх науковий рівень. Сталінізм позбавив історіографію наукової основи, а антинаукова методологія обслуговувала не вчених, а партократію [872, с. 196]. Негативний вплив ідеології на науку помітили й самі радянські історіографи. А. Красюк зауважив, що «творча думка багатьох істориків, дослідників була... пасивною, часто обмежувалася лише пошуками ілюстрацій до вже сформульованих положень» [511, с. 39].

На жаль, вищезгадані положення сталінської концепції сприймалися як аксіоми, що не потребують наукових доказів. Доречно зауважити, наприклад, що твердження про «всенародний характер» антифашистської боротьби на території України загалом складно підтверджувати або спростовувати, тому що про зміст цього терміну можна тільки здогадуватися. Радянська історична наука захопилася пропагандистським забезпеченням цього поняття, але не подбала про визначення критеріїв «всенародності». Тільки П. Поно-

маренко спробував дати визначення цього поняття: «Всенародним партизанський рух був не тому, що у партизанських загонах перебував увесь народ або його більшість, а тому, що він відображав інтереси народу, спирався на співчуття, допомогу і підтримку населення» [763, с. 49, 50]. Однак це визначення все ж не проводить достатньо чіткої межі між всенародністю і, наприклад, масовістю.

Окрім транслювання сталінської концепції Великої Вітчизняної війни, у радянській історичній літературі проводилася думка про те, що опір загарбникам чинився у всі періоди окупації, в усіх регіонах України, всіма верствами населення. Справжня антифашистська боротьба могла вестися тільки під керівництвом ВКП(б), інші ж політичні сили лише прикривалися антифашистською риторикою й імітували боротьбу. Факти, які суперечили цим твердженням, замовчувалися або фальсифікувалися. Наприклад, радянські автори старанно уникали фактів, які свідчили, що на території Галичини, Буковини і Закарпаття не існувало радянського партизанського руху місцевого походження, а радянське підпілля на цих землях було надзвичайно слабким і майже не мало підтримки населення. Намагання радянських істориків довести зворотнє створювали умови не лише для вибіркового використання фактів, а й для прямого фальшування. Не допускалася навіть думка про те, що партизани і підпільники, покликані захищати народ від нацистських «нелюдів», могли часто діяти на шкоду цьому народу, провокуючи окупантів на репресії проти мирного населення, неспівмірні з результатами завданих партизанами збитків ворогу. Не могли досліджуватися й такі акту опору, які завдавали більше шкоди населенню, аніж окупантам. Неадекватність деяких таких акцій, як то руйнування Хрещатика, була настільки очевидною і «грала» проти більшовиків, що вони побоюлися взяти на себе відповідальність і переклали її на нацистів. Гонитва за кількісними показниками і культ підпільно-партизанської «слави» призводили до того, що кожен населений пункт повинен був мати в своїй історії достатню кількість антифашистських організацій, свою «дошку пошани» місцевих героїв. І звісно ж, потужність і чисельність радянського руху Опору в столиці не могла бути меншою, ніж в обласних центрах, а обласні центри не могли «програти змагання» рядовим містечкам. В умовах такого соціального запиту факти все більше поступалися місцем міфам.

На республіканському і місцевому рівнях для пропагандистських цілей обиралися «зразкові» загони, організації та окремі особи, які настільки ідеалізувалися і героїзувалися, що критичний аналіз їхньої діяльності ставав неможливим. До таких можна зарахувати «Молоду гвардію» з Краснодона і «Народну гвардію імені Івана Франка» із Західної України. Інші ж, навпаки, демонізувалися й виключалися з партизанського «пантеону». Спроба наукової і публіцистичної критики таких організацій і діячів боляче сприймається частиною місцевих громад і донині.

Серед тих, хто постраждав від офіційного тлумачення історії руху Опору, можна назвати Ольгу Світличну, єврейку за походженням, матір двох малолітніх дітей. На її квартирі цілий рік проходили всі конспіративні засідання Залізничного підпільного райкому міста Києва, який виконував функції підпільного міськкому. Незадовго до визволення столиці України від нацистів, 29 жовтня 1943 р. її заарештували співробітники абверу, піддали допитам і побиттю. Однак, 5 листопада разом з іншими арештованими була чомусь випущена на волю, в той час як інших підпільників розстріляли. Це викликало підозри у НКДБ УРСР, і в «Довідці про розслідування причин провалів партійного підпілля м. Києва і областях УРСР» зазначалося, що «стосовно Світличної зібрано достатньо матеріалів про її зрадницьку діяльність. Питання стоїть про арешт Світличної» [13, арк. 112]. Наскільки відомо, Ольга все ж не була арештована, але підозри залишилися. Попри позитивну статтю про О. Світличну в газеті «Известия», клопотання Йосипа Чверткіна, її вихователя в дитячому будинку, у 60–70-ті роки до Верховної Ради УРСР про нагородження підпільниці орденом Великої Вітчизняної війни, відповіді не отримали. Уже в незалежній Україні група ветеранів-партизанів звернулася до Комісії у справах колишніх партизан при Верховній Раді України з клопотанням про нагородження Ольги Мойсеївни. У травні 1998 р. президент України Л. Кучма вручив О. Світличній орден Княгині Ольги [305, с. 109].

Подібні життєві драми переживали й командир одного з партизанських загонів Київщини Іван Хитриченко, члени першого (1941–1942 рр.) підпільного міськкому столиці Білорусії Мінська та інших загонів, організацій й окремих осіб. Не беручись за поспішне їх виправдання чи засудження (для цього потрібні глибші дослідження і думка спеціалістів), скажемо, що такі проблеми

виникли саме через характерні особливості радянського історіописання. Навіть поза межами пропагандистських штампів про керівну роль Компартії створювався фактографічний «канон», перегляд якого був практично нездійсненним.

Загальною особливістю історичних досліджень руху Опору того періоду було те, що вони ґрунтувалися переважно на опублікованих джерелах, а доступ до архівів був закритий або серйозно обмежений. Науковці не мали доступу до матеріалів архівів міністерства оборони СРСР, Центрального штабу партизанського руху та деяких інших. Через вузькість джерельної бази більшість підпільних організацій і груп, які не вели збройної боротьби, випали з поля зору дослідників. У публікаціях часто зустрічалися посилання на періодику та повідомлення Радінформбюро. Основна увага дослідників спрямовувалась на висвітлення партизанської боротьби у північних областях УРСР, хронологічно найчастіше обирався період 1943–1944 рр. Доробок істориків був позначений суб'єктивізмом, описовістю, ілюстративністю, значною кількістю фактографічних помилок, поспішністю й поверхневістю висновків. Тому в цей період не було створено праць узагальненого або історіографічного характеру, які б містили повну картину історії радянського Опору і розкривали б його внутрішні закономірності. Спільною метою публікацій першого післявоєнного десятиліття було показати героїзм радянського народу та розкрити його джерела. На початку 1950-х рр., за словами М. Коваля, відбувся «погром» в історичній науці та видавничій справі, коли на тривалий час дослідницьку роботу з історії Великої Вітчизняної війни було різко обмежено [464, с. 5].

«Український» сегмент історієписання руху Опору в усьому слідував концептуальним, тематичним, оціночним шаблонам, які формувалися у Москві. Однак, з'явився в УРСР і свій специфічний інтелектуальний продукт. Велика група радянських авторів заклала фундамент окремого історіографічного і полемічного напрямку: критики «українського буржуазного націоналізму». Одними з перших в цьому жанрі стали праці О. Мстиславця, В. Беляєва, М. Рудницького, В. Дудикевича, Я. Вітошинського та ін. [638; 147; 298; 753; 340; 782; 119] Характерними рисами цієї псевдонаукової літератури були перекручення і фальсифікація історичних фактів, використання засобів компрометації ідеологічних противників,

найперше намаганням довести спорідненість українського націоналізму з нацизмом та керованість ОУН-УПА з боку гітлерівської Німеччини. Саме тоді з подачі авторів декількох публікацій виникло відоме пропагандистське кліше «українсько-німецькі націоналісти» [125; 602; 684]. Усі прибічники української незалежності проголошувалися «колабораціоністами», «зрадниками», «запроданцями» і «найманцями» імперіалізму.

Критики «українського буржуазного націоналізму» зосередилися на запереченні тези про «двофронтову» боротьбу УПА одночасно проти нацистів і більшовиків [741, с. 147]. Серед авторів, які писали на дану тематику, найбільш активними були В. Замлинський [338], С. Даниленко [252], К. Дмитрук [277; 278], В. Чередниченко [932; 930; 933; 931], В. Масловський [613; 612; 611] та інші [309; 618; 691; 238; 951]. Лейтмотивом їх публікацій стали тези про колаборацію українських націоналістів з нацистами, звинувачення у тероризмі та злочинах проти людяності. Самостійницький рух подавався як інспірований ззовні, тлумачився як політичний та кримінальний бандитизм, що був далекий від інтересів населення і не мав міцної соціальної бази. Найкращий історіографічний аналіз цієї літератури здійснили Д. Веденєєв та Г. Биструхін [161, с. 36–53].

Слабким місцем літератури цього напрямку стало недотримання елементарних наукових принципів: об'єктивного висвітлення подій, історіографічного аналізу різних точок зору на проблему і співставлення позицій, використання репрезентативного комплексу джерел різного походження та їх критичного опрацювання, диференційована оцінка таких різних явищ, як ОУН-Б, ОУН-М, УПА, УГКЦ, дивізія «Галичина», формування Т. Бульби-Боровця. Названі автори недобросовісно використовували архівні матеріали, вдавалися до пересмикування фактів, їх публікаціям була притаманна ідеологічна заданість. Практично всі праці були написані за однією методологічною схемою на основі односторонніх або сфальсифікованих архівних матеріалів. Означені вади не дають змоги сприймати цю літературу як фахову.

Навіть після початку горбачовської «перебудови» продовжили з'являтися видання антинаціоналістичного характеру, що зберігали аргументацію, тональність і фразеологію брежневських часів [891; 251; 343; 413]. У наш час стали доступними для дослідження також

і таємні видання Комітету державної безпеки СРСР [743; 909; 962; 591; 134; 744; 697; 698], призначені для внутрішнього використання спеціалістами з боротьби проти «українського націоналізму». Вони є цікавими для сучасних дослідників, оскільки містять інформацію та оцінки, які не потрапляли у звичайну відкриту літературу.

Якщо для звинувачення формацій ОУН та УПА в актах колабораціонізму або злочинах можна було знайти певні підстави, то звинувачення у цьому Української греко-католицької церкви потребувало чудес вигадливої казуїстики [253; 619]. Дослідження С. Даниленка, В. Беляєва, В. Добрича, І. Миговича щодо УГКЦ мали виразно тенденційне спрямування, тобто переслідували мету її дискредитації. Очільника УГКЦ митрополита А. Шептицького таврували як «клерикального реакціонера», звинувачували в «антинародній, буржуазно-націоналістичній та профашистській позиціях» [1038, с. 9]. Проводилася паралель: ОУН – УГКЦ – фашизм. Кілька праць, присвячених історії української церкви в роки Другої світової війни, належать перу К. Дмитрука. У своїх опусах автор намагається довести, що керівництво УГКЦ та УАПЦ допомагало окупантам в експлуатації та терорі населення України, переслідуванні євреїв, тісно співпрацювало з ОУН-УПА. Проте слід зазначити, що автор недобросовісно використовував архівні матеріали, вдавався до замовчування і пересмикування фактів. Через ідеологічну заданість праці К. Дмитрука не мають наукової цінності [282; 284; 280; 279; 283; 281].

Окрім УГКЦ певне місце в радянському історієписанні належить проблематиці УАПЦ. Виконуючи політичне замовлення, радянські автори давали цій конфесії негативну оцінку. У роботах В. Бачинського, С. Кривошеєва [111; 513] та інших УАПЦ подавалася як «штучне утворення фашистів» чи «буржуазного націоналістичного охвістя» для гноблення українського народу [1066, с. 6]. Найбільш документально забезпеченою серед радянських публікацій є стаття М. Ковалю «УАПЦ – служниця фашистських окупантів» [472]. Автор уводить до наукового обігу значний обсяг нових документів, однак рамки офіційно-державної історичної концепції не дали історикам можливість всебічно розкрити порушені проблеми.

Об'єктивніше, але в руслі радянських підходів та оцінок націоналістичних течій руху Опору на території СРСР, сьогодні висвіт-

люють вказану тематику сучасні російські історики. Таку літературу вже не можна назвати малонауковою або ненауковою. Це – серйозні і корисні, доволі виважені, наукові роботи, але іноді над науковими принципами в них беруть гору стереотипи та ідеологічні переконання самих авторів або середовища, в якому цим авторам доводиться працювати. Тому діяльність УПА розглядається ними винятково в контексті досліджень з історії колабораціонізму [688; 806; 457]. За рамки цього неорадянського дискурсу наважилися вийти лише О. Гогун, Б. Соколов [1054; 855, с. 154–158] та кілька інших істориків.

Хрущовська «відлига» створила більш сприятливі умови для вивчення історії руху Опору. Період з другої половини 50-х був офіційно проголошений як час відновлення «ленінської концепції» історичного процесу, виправлення помилок сталінського періоду. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» було заявлено, що «творчо використовуючи спадщину Леніна, можна до кінця ліквідувати у вивченні історії Великої Вітчизняної війни суб'єктивізм, догматизм й описовість, тобто найбільш глибокі і важкоздолані методологічні відступи від марксизму, які були породжені всією обстановкою культу особи Сталіна» [360, с. 405].

Після XX з'їзду КПРС полегшився доступ науковців до архівосховищ. Розширення джерельної бази, в свою чергу, призвело до критичнішого аналізу джерел, залучення до наукового обігу нових даних, детального описання багатьох подій. Було оприлюднено багато раніше невідомих імен народних месників, встановлено чимало нових фактів діяльності радянських патріотів у тилу ворога. Особливості цього етапу розвитку радянської історіографії полягали не лише в зміні політичної влади та, як наслідок, зміщенні деяких методологічних акцентів. Відбулися і трансформації якісного, суто наукового порядку. У другій пол. 50-х рр. побачили світ кілька монографій, збірників, загальних праць, в яких розкриваються різні питання антифашистської боротьби в тилу окупантів на території СРСР, у тому числі й України.

Все це відкрило нові можливості для наукових пошуків. Історики отримали більшу свободу творчості. З'явилася хоч якась можливість не лише цитувати тексти класиків марксизму-ленінізму та партійно-державних керівників, а й додавати власні інтерпретації. Активізувалася публікація літератури про війну, значно покращи-

лася якість історичних праць, стала можливою наукова дискусія. Здійснюються спроби встановити різницю між ленінською та сталінською методологіями історичних досліджень. Найважливішими принципами «істинно марксистського» дослідження визнавалися принципи історизму, партійності та об'єктивності. Визнання цих принципів знаковими призвело до обговорення питання про те, як співвідносити принцип партійності з принципом об'єктивності [103, с. 156]. Однак, ці зрушення були непослідовними і половинчастими, адже критиці піддавалася тільки особа Сталіна та його методи, а сам режим, правляча партія та їх ідеологія залишалися поза критикою. По факту відбулася поверхова модернізація сталінської концепції історії.

Все ж на загальний науковий рівень робіт суттєво підвищився. Порівняно з попереднім періодом, більш детально й аргументовано описувалися процес формування загонів і організацій радянського Опору, рейди, взаємодія з регулярними військами, участь у зриві планів окупаційної влади, аналізувався соціальний склад, озброєння, матеріальне забезпечення, побут партизанів і підпільників.

Найбільш плідними в радянській історіографії руху Опору стали 1966–1985 рр., позначені кількісним і тематичним розмаїттям. На цьому етапі історики активізували вивчення руху Опору в усьому розмаїтті його проявів на прикладі різних регіонів УРСР. На відміну від публікацій попередніх історіографічних періодів, у монографіях та статтях цього часу доволі детально розкривався процес формування підпільних організацій і партизанських загонів, їх соціальний склад, озброєння, способи організації, тактика, взаємозв'язки. Пожвавився інтерес до дослідження матеріального забезпечення, побуту антифашистів. На цьому етапі стала можливою наукова дискусія з деяких аспектів проблеми, а саме: загальна і регіональна періодизація розвитку партизанського руху; смислове наповнення термінів «партизанська війна», «партизанський рух»; кількісні показники «малої війни». Натомість такі аксіоми як всенародний характер партизанського руху і керівна роль компартії жодним дискусіям не підлягали.

Проведена у цей історіографічний період дослідницька робота виявилася найбільш результативною за весь час існування радянської історичної науки. Однак, поряд зі здобутками, створені наукові праці мали недоліки, притаманні всій радянській історіографії.

На даний момент вони суттєво застаріли і не повністю відповідають сучасним вимогам до наукової літератури. Зокрема, у цих працях майже не приділялася увага помилкам і недолікам у підготовці та діяльності антифашистів, мало висвітлені питання повсякденного життя і внутрішніх стосунків учасників партизанських загонів і підпільних організацій. Поведінка борців із загарбниками в них надміру героїзована і романтизована. Важливою відправною точкою радянської методології вивчення руху Опору стало твердження про те, що «всенародна боротьба» в тилу німців стала «найяскравішим проявом» радянського патріотизму, а не простою реакцією на окупаційний режим. При цьому радянський партизанський рух докорінно відрізнявся від інших партизанських війн «принципово новими формами і конкретними проявами, єдністю мети, ідейною однорідністю його учасників...» [581, с. 4].

Лібералізація суспільного життя після приходу до влади М. Горбачова одразу позначилася на алгоритмі функціонування історичної науки. Звільнившись від цензури, історики поринули в пошук сенсаційних матеріалів, акцентуючи увагу на недоліках радянської системи. Одночасно відбувалося освоєння недоступних до того архівних фондів, з'явилися публікації, що містили спроби переосмислення радянських постулатів і пошуку нових методологічних підходів, постановку недосліджених проблем, аполітичну інтерпретацію подій.

Головними прикметами часу, що з'явилися в цей період і впливали на наукове середовище, стали зменшення ідеологічної заангажованості й політичного тиску, обмежений плюралізм думок, полегшення доступу до джерел державних і партійних архівів, бум історичних публікацій у періодичних виданнях як наукового, так і популярного характеру. До 1985 р. великим недоліком історіографії руху Опору була майже повна відсутність наукового обміну між радянськими та зарубіжними дослідниками, що негативно позначалося на рівні наукової розробки теми. Після проголошення політики «гласності» транскордонні контакти істориків активізуються.

У питаннях переоцінки подій Другої світової війни у цей період чільне місце посідала публіцистика. Видання монографій і фундаментальних праць стримувалося кризою методології та певною дезорієнтацією дослідників, браком фінансування. Перегляд

складних, суперечливих питань історії руху Опору, заповнення «білих плям», яким раніше не знаходилося місця в історичних роботах, часто супроводжувалися десакралізацією і деміфологізацією звичних історичних образів, а «герої» мінялися місцями з «анти-героями».

Але попри значні зміни в суспільстві і науці, більшість публікацій цього періоду за інерцією, ще зберігали методологію, тематику і стилістику часів «застою». Спостерігалось поєднання нових та старих підходів, прийомів, оцінок. Це підтверджується самими назвами і висновками таких публікацій, як стаття В. Воскобойникова «Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні» [178], кандидатська дисертація В. Шайкан під назвою «КПРС – організатор і керівник комуністичного підпілля у Придніпров'ї в роки Великої Вітчизняної війни» [1191]. А. Чайковський у вступній частині до своєї багато в чому новаторської монографії «За нами Большая земля», тим не менше, одразу погоджується з радянською парадигмою «всенародної боротьби». Автор переконаний, що причинами міцного союзу народу і учасників руху Опору були «морально-політична єдність народу, відданість соціалістичним ідеалам, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, дружба і згуртованість людей» [925, с. 5]. Тональність цих публікацій нагадує, що у той період КПРС ще зберігала монополію на владу та адміністративний вплив на історичну науку. Отже, процес якісного оновлення історичних праць проходив доволі повільно. Тому вважати роки «перебудови» окремим історіографічним періодом, на нашу думку, недоречно. Скоріше, це був перехідний, останній етап радянського історіографічного періоду.

2.2. Локально-історичні праці з історії руху Опору

Початком і основою для всіх подальших наукових досліджень з історії руху Опору, зазвичай, виступали локально-історичні праці. У період 1947–1955 рр. було захищено значну кількість дисертацій, у фокусі яких перебувала діяльність радянських партизанів і підпільників в окремих регіонах України [1129; 1037; 1079; 1094;

1108; 1149; 1175; 1194; 1117; 1160; 1133; 1179; 1102]. Деякі регіональні дослідження були присвячені ширшому колу питань: подіям напередодні окупації, характеристиці окупаційного режиму, але аспекти підпільно-партизанської боротьби посідали в них важливе місце [1170; 1052; 1095; 1153; 1107; 1110; 1036; 1048; 1187].

Наприклад, у вступі до своєї дисертації С. Герцман наголосив, що боротьба комуністичного підпілля Миколаївщини повинна стати темою окремого дослідження, а в дисертації розкривається головню нацистський окупаційний режим. Так само і З. Цегельський основну увагу приділяє дослідженню окупаційного режиму на Дніпропетровщині. У роботі лише на окремих прикладах показана діяльність підпілля області. У дисертації використані окупаційні газети, які виходили в регіоні. І. Семенов розглядає становище Херсонщини напередодні війни, окупаційний режим, боротьбу радянських антифашистів проти окупантів, але робить неправильний висновок, нібито боротьба населення Херсонщини нічим не відрізняється від форм і методів протидії «новому порядку» на решті території України. Відповідно до панівного тоді акценту на збройній боротьбі, І. Семенов зосереджує свою увагу на висвітленні партизанського руху в області, який був дуже слабким та існував не більше трьох місяців. В. Вершинін дослідив питання політико-виховної роботи партії, підпільників і партизанів України серед населення. Але автор лише поверхово торкається діяльності підпілля, не подає огляду джерел та літератури [254, с. 103–110]. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України зберігаються ще кілька ранніх дисертацій краєзнавчого напрямку [10].

Проведена у 40–50-х рр. вагома пошукова робота на регіональному рівні заклала основи для подальших більш ґрунтовних досліджень як регіонального, так і загальноукраїнського характеру. Помітною вадою багатьох радянських праць (особливо на місцевому матеріалі) стало перебільшення ролі окремих учасників Опору, їх надмірна героїзація, неточне трактування фактів, узятих в основному з газет та спогадів, спрощена аргументація наукових висновків. Зазначені недоліки супроводжували радянську істріографію впродовж усього періоду її існування.

У радянській літературі 60-х – першої половини 80-х рр. значна увага приділялася вивченню діяльності радянського Опору в окремих регіонах республіки. Розроблялися питання, пов'язані

з опором загарбникам не тільки в масштабах окремих областей, а й на рівні районів і населених пунктів.

У 1966 р. справжньою історіографічною подією став вихід двотомного збірника «Герои подполья» [197; 198], в якому представлені розлогі статті з історії радянського підпілля найбільш важливих регіонів окупованої території СРСР. Створений на основі багатої джерельної бази, збірник став надзвичайно інформативним для науковців та популярним серед пересічних читачів. До 1972 р. збірник витримав чотири видання. Українській тематиці в ньому були присвячені статті Г. Денисенка, П. Рашева, П. Кривчика, А. Черненко, В. Бегми, С. Вольського, М. Скирди й І. Пархоменка, Г. Скляднева та А. Шаповала, Є. Шамка відповідно про підпільників Житомирської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Рівненської, Одеської, Кіровоградської, Харківської областей, а також Криму. Автори розкривають діяльність підпільних комітетів КП(б)У, найбільших підпільних організацій, на окремих прикладах показують участь українців в боротьбі з окупантами, визначають чисельний і партійний склад частини підпільних організацій. У статтях наведені загальні відомості про бойову діяльність підпільників і партизанів. «Герои подполья» стали важливим кроком у вивченні історії радянського підпілля, узагальненні вже проведених конкретно-історичних досліджень.

Важливим внеском у реконструкцію подієвого полотна регіональних досліджень стала 26-томна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР», в якій висвітлювався рух Опору в контексті минулого окремих населених пунктів [394]. У процесі реалізації цього унікального проекту, ініційованого академіком П. Троньком, було об'єднано зусилля стотисячного авторського колективу. Видання започаткувало новий напрям у вітчизняній історіографії, сприяло розвитку краєзнавства. Насичення історіографії новим фактажем стало однією з переваг цієї серії. Однак у процесі дослідження документів і матеріалів партійних архівів і порівняння їх з матеріалом вказаних книг були виявлені різночитання. У деяких випадках патріотична діяльність окремих громадян висвітлюється як діяльність підпільних груп, а діяльність партизанських груп подається як боротьба підпільників [1191]. Крім того, значна частина матеріалу подана схематично, без належних узагальнень та порівнянь,

без розкриття їх значення, сутності, встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

З історії радянського Опору на Київщині в СРСР було захищено кілька дисертацій. К. Дубина висвітлював діяльність київського більшовицького підпілля (Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: Дисс... канд. ист. наук. – М., 1949). М. Погребинський (Погребинский М. Б. Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: Дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1953) показав діяльність радянських партійно-державних органів з підготовки та розгортання підпільної і партизанської боротьби під час оборони Києва у 1941 р. На діяльності підпілля столиці України зупинився П. Саєнко (Саенко П. К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941 – март 1944 гг.): Дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1949) [254]. Деякі загальні роботи, спеціально присвячені Києву, торкалися й історії міста періоду нацистської окупації [390; 294; 222; 199]. Безпосередньо київським підпільникам присвячені публікації В. Бойченка, М. Ковалю, Є. Лінкевича, С. Кириченка і О. Кременчуцької, безпосередньо присвячені київським підпільникам [128; 434; 460]. Стаття «Солдаты киевского подполья» [888] авторства П. Тронька та П. Овчаренка, і матеріал відповідного періоду історії Києва з серії «Історія міст і сіл» [393] на сьогодні залишаються найповнішим викладом діяльності радянського руху Опору на території Києва і Київської області. Однак ці роботи мають деякі недоліки. У них не приділяється увага помилкам у підготовці і діяльності руху Опору, абсолютно не висвітлені питання повсякденного життя й особистих стосунків у підпільно-партизанському середовищі, а поведінка антифашистів надміру героїзована.

О. Самойленко та Д. Ключенко у своїх дисертаціях розглянули функціонування радянського руху Опору у лісостепових областях УРСР [1151; 1098]. Природно-кліматична специфіка лісостепу і степу була об'єктивним фактором, який суттєво впливав на розвиток та особливості руху Опору. Необхідності його врахування присвячена стаття М. Паламарчука. Віддавши формальну данину «цінним вказівкам» Компартії і дорікнувши «буржуазним» істори-

кам за фальсифікації, автор перейшов до критики помилок в організації партизанського руху в досліджуваному регіоні. Він визнав, що в початковий період війни радянські патріоти зіткнулися з великими труднощами. Їм бракувало зброї та постійних засобів зв'язку з «Великою землею». Принцип формування партизанських загонів за адміністративно-територіальним поділом (один адміністративний район – один загін), без урахування об'єктивних факторів, призвів до того, що у 1941 р. в межах сучасних Миколаївської і Херсонської областей партизанські загони були створені в 13 районах з 18. Лише три з них змогли розгорнути активну діяльність, і жоден не проіснував більше трьох місяців через дії карателів. На думку М. Паламарчука, це сталося внаслідок організації партизанського руху в регіоні за тим же шаблоном, що й у лісових районах, без урахування природних і географічних умов степової зони. Далі дослідник робить сміливий висновок, що на початку війни, коли противник мав можливість зосереджувати великі сили для боротьби з партизанами, дії великих загонів у степових районах стали неможливими, а в лісостепу – дуже обмеженими. Додамо, що навіть там, де природні умови давали змогу вести партизанську війну, «народні месники» були швидко розгромлені німцями, а територія «замирена». Так, зокрема, сталося у плавнях Дніпра, Самарських лісах Дніпропетровщини, Савранських лісах на півночі Одещини тощо. У наступні місяці війни ситуація практично не змінилася: вести у цій місцевості партизанську війну було майже неможливо. Неодноразові спроби запалити вогнище партизанської війни у степу закінчувалися невдачею. Наприклад, улітку 1942 р. на базі підпільно-диверсійної групи с. Костове Миколаївської області був створений загін, який здійснив напад на німецький гарнізон с. Антонівці. Партизанам довелося відступити, а карателі розпочали переслідування нападників. Аби уникнути розгрому, загін рушив до лінії фронту, але на неподалік м. Знам'янка Кіровоградської області був блокований і знищений.

Врахувавши негативний досвід, радянське керівництво стало на шлях створення підпільно-диверсійних груп у степовій місцевості та невеликих загонів і бойових груп – у лісостепових. Успішно себе зарекомендувала загінно-групова організація партизанських формувань. Саме так був організований загін Харківського сільського району під командуванням О. П. Камишана. У жовтні 1941 р. загін,

що складався з 21 особи, був розділений на 4 групи, які діяли автономно. Лише раз на тиждень командири груп збиралися для звіту й отримання нових завдань. Для проведення більших операцій загін збирався у повному складі. Така тактика давала змогу партизанам ефективніше бити ворога і зводила до мінімуму власні втрати [719].

Змістовні статті про Павлоградське повстання вийшли за авторством І. Омеляненка та І. Денисенка [693; 263]. У статті Ю. Зінченка розповідається про участь партизанських загонів Л. П. Горбеля, М. А. Кричевського, С. І. Дроздова, І. О. Кухаренка у визволенні Одеси, про допомогу партизанів регулярним військам при форсуванні Південного Бугу, про Баштанський загін під проводом І. Я. Калиниченка, який брав активну участь в оточенні частин вермахту, що відступали через р. Інгул [355]. У статті М. Мальцева йшлося про рух Опору на території Південної Бессарабії. Перед війною це була територія окремої Ізмаїльської області УРСР, сьогодні – частина Одеської області. Автор оприлюднює нові дані про партизанську і підпільну боротьбу з фондів Одеського обласного державного архіву та Центрального державного архіву Молдови. Він також аналізує повідомлення окупаційної румунської преси про стан справ в окупованій Бессарабії. М. Мальцев підкреслює, що, незважаючи на приховування і перекручення фактів, навіть з повідомлень з румунських газет, можна зробити висновки про розмах боротьби проти загарбників [597].

Одним з провідних дослідників радянського руху Опору на Півдні України був В. Нем'ятий. Він зазначав, що антифашистська боротьба в цьому степовому регіоні ще недостатньо вивчена і узагальнена. У своїй кандидатській дисертації [673; 1130] В. Нем'ятий спробував на прикладі Херсонської і Миколаївської областей показати найбільш характерні риси в організації та діяльності радянського руху Опору у Південній Україні, наголосив на відсутності умов для ведення в регіоні ефективної партизанської війни, визначив головну спрямованість боротьби: зрив економічних планів окупантів. Ще однією особливістю степового регіону стало об'єднання самостійних підпільних груп і організацій у великі підпільні центри. У складі цих центрів (зокрема запорізького «Ревкому») ці групи продовжували діяти автономно, але їхні зусилля координувалися єдиним командуванням і підпорядковувалися

тепер загальним, а не локальним завданням. Процес такого об'єднання поживався в останній період окупації. Наприклад, групи, що виникли у десяти населених пунктах Казанківського району Миколаївщини, керувалися центром у с. Троїцько-Сафонове. А найпотужнішим в області став «Миколаївський центр», що склалася з 25 підпільно-диверсійних груп загальною кількістю до 300 осіб. Важливо зазначити, що подібні центри були затребувані там, де партійні міськкоми і райкоми були інертні або розгромлені карателями.

У 1980-х роках активізуються дослідження історії антифашистського руху на Придніпров'ї. У 1981 р. Б. Єлізаровим захищено дисертацію, в якій автор дослідив боротьбу підпільників і партизанів Дніпропетровської і Запорізької областей в 1941–1942 рр. [1083] Основну увагу в роботі приділено партизанському рухові. Автор простежив основні недоліки, що заважали, на його погляд, більш успішному розвитку боротьби в тилу ворога на теренах України, її особливості. Той самий регіон для свого дослідження обрав Ю. Єлєсін, але темою його дослідження став зрив учасниками комуністичного підпілля економічних планів окупантів [1082]. У роботі розкрита грабінницька сутність економічної політики загарбників, здійснено спробу комплексно дослідити процес створення і діяльності партійного підпілля в цих областях України.

Специфікою промислового, густонаселеного й урбанізованого регіону визначалася ситуація на Донбасі. У Сталінській (Донецькій) і Ворошиловградській (Луганській) областях для боротьби в тилу ворога було залишено 1285 комуністів і 1104 комсомольців. Понад 300 партизанських загонів і груп діяло на окупованій донбаській землі. 33% їх складу становили робітники [366, с. 279, 283]. За неповними даними, партизани й підпільники названих двох областей знищили 18 тис. окупантів [226, с. 60]. На наш погляд, цифра у 18 тис. німецьких безповоротних утрат виглядає суттєво завищеною.

Антифашистській боротьбі в цьому краї присвячені дисертації Г. Ємченка, І. Омеляненка та В. Холоденіна, стаття О. Карпова [1137; 1185; 1081; 417]. І. Омеляненко, порівнюючи партизанський рух на Сумщині і Донеччині, зазначив, що з'єднання С. Ковпака складалися здебільшого з селян, а у Сталінській області переважали робітники. На думку дослідника, зазначені відмінності соціаль-

ного складу позначилися на побуті партизанів, виборі особливих способів і прийомів боротьби. В. Холоденін, показуючи процес зародження партизанського руху, звертає увагу на те, що значною мірою вони формувалися з членів винищувальних батальйонів та народного ополчення. Розкриваючи роль антифашистської боротьби, автор стверджував, що без спротиву агресору Донбас перетворився б на другий Рур – основну промислову базу нацистів. Це твердження не зовсім відповідає реальності, адже значна частина промислового потенціалу Донбасу була евакуйована або знищена, а трудові ресурси серйозно ослаблені. На жаль, у подальші роки історія руху Опору на Донбасі не висвітлювалась у спеціально присвячених цьому питанню монографічних або дисертаційних роботах, а розглядалася тільки в рамках ширших проблем історії регіону періоду Великої Вітчизняної війни [303; 304; 142; 920; 919].

Вельми популярною серед дослідників була тема діяльності кримських антифашистів. Уже у 1950 р. С. Клименко, крім іншого, зупинився на питаннях допомоги кримських партизанів оборонцям Севастополя [1098]. У 1959 р. Г. Бабічев захистив кандидатську дисертацію на тему «Комсомольцы Крыма – активные помощники партии в Великой Отечественной войне» [1035]. У тому ж році партизанський рух у Криму став темою монографії Є. Шамка. Автор відвів значне місце друкованій продукції антифашистів: газетам і листівкам. У контексті того часу зрозумілими є звинувачення «татарських націоналістів» та «куркулів» у співпраці з гітлерівцями. Серед іншого, автор на основі документів Кримського облархіву подав дані про чисельність кримських партизанів і підпільників. За його словами, у листопаді 1941 р. там діяло 27 партизанських загонів, до складу яких входило 3 734 осіб. Щодо підпілля, то на початок 1942 р. відомо про 33 групи і організації, а вже восени 1943 року діяло понад 2,5 тис. підпільників у складі близько двохсот підпільних груп і організацій [941]. У наступні роки на тему партизанської боротьби на Кримському півострові виходять книги П. Макарова, І. Вергасова та А. Басова [592; 154; 110]. У «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» зазначалося, що півострівне положення Криму, його невелика територія, відсутність великих лісових масивів обмежували можливості маневру партизан. З цієї причини вони часто змушені були вести тривалі

оборонні бої, здійснювати прориви блокади, внаслідок чого зазнавали великих втрат [360, с. 258].

Окремі аспекти антифашистської діяльності на півострові розробляли автори «Українського історичного журналу». В. Драчук зосередився на участі кримських комсомольців в опорі нацистам, а А. Князьков і П. Гуляй – на взаємодії партизанських формувань з регулярною армією в завершальний період окупації Криму [292; 247; 456]. Останній наголосив на важливості бойової взаємодії партизанів з регулярними військами під час визволення Криму, детально відтворив картину бойових і диверсійних операцій, проведених кримськими партизанами і підпільниками в останній період окупації Криму. Ролі авіації у постачанні кримських партизанів присвячена стаття І. Кондранова [495]. Особливо необхідно виокремити публікацію К. Камардіної та В. Шамко «Бойова діяльність підпільників Криму». Як зазначили автори, завданням публікації було скласти загальне уявлення про розмах цього виду підпільної боротьби. У статті розглянуті форми, методи і результати бойової діяльності кримчан-підпільників, включаючи здійснення диверсій [410]. Останньою з публікацій радянського періоду про антифашистів Криму стала стаття А. Чайковського, який дуже критично підійшов до висвітлення їх боротьби з загарбниками [927].

Регіоном з власними особливостями розвитку руху Опору була Західна Україна. Складність соціально-політичних процесів, що відбувалися у цьому краї до і під час Другої світової війни, ставила перед науковцями, які працювали в рамках радянської парадигми, непрості завдання. Слід було знайти пояснення відносної слабкості підпільного і партизанського руху радянського спрямування на цих територіях, ворожості до більшовиків значної частини населення, популярності самостійницьких ідей. Відповіді формулювалися наступним чином: відносна слабкість радянського руху Опору в Західній Україні пояснювалася несподіваним нападом Німеччини на Радянський Союз, через що у західних областях не встигли залишити заздалегідь підготовлене підпілля, забезпечити його ресурсами. Однак поступово радянське підпілля і партизанка зміцніли і збільшили свою активність. Ворожість до радянської влади частини населення і популярність самостійницьких ідей пояснювалася «брехливою» пропагандою українських «буржуазних націоналістів», а також політикою окупантів, спрямованою на розпалювання

міжнаціональної ворожнечі. Головною метою авторів, які писали про радянський рух Опору в Західній Україні, стало спростування тези, що він був занесений у цей регіон зі сходу і не мав масової підтримки місцевого населення.

Партизанському рухові на історичній Волині були присвячені дисертації О. Стрельцова, Л. Степанова та В. Чистолінова [1170; 1169; 1189]. До дискусійного питання про існування підпільної організації «Народна гвардія» першим звернувся А. Черненко [935]. С. Комарницький займався вивченням антифашистської боротьби населення Буковини [1103]. У своїй дисертації він намагався оминати прямого визнання того, що в Чернівецькій області не тільки не зміг розпочати роботу підпільний обком і райкоми, а й узагалі підпільна діяльність заледве жевріла. За такою ж схемою висвітлювали історію радянського руху Опору в регіоні й інші автори.

Серед монографій, що присвячені західноукраїнському краю, виділяються книги В. Замлинського і Л. Кизі [430; 334; 333] про боротьбу проти нацистів на Волині, яка стала справжнім партизанським краєм. В. Замлинський у своїй монографії «Караюча земля» особливу увагу приділив партизанським формуванням під командуванням Д. М. Медведєва та О. Ф. Федорова. Його ж праця «З вірою у перемогу» стала першим ґрунтовним науковим дослідженням історії підпільної організації «Народна гвардія» на Львівщині, а також створення і діяльності Волинського підпільного обкому КП(б)У. У праці заперечується теза про антирадянські настрої більшості населення регіону, наголошується на класовій солідарності українських і польських трудящих.

Вершиною напрацювань радянської історіографії в цьому тематичному сегменті стала колективна праця «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників», третій розділ якої присвячений боротьбі на окупованій території. Книга починається з тези, що радянські партизани і підпільники боролися як проти окупантів, так і проти «їх прислужників – українських буржуазних націоналістів». Далі в ній описується процес підготовки і залишення на ворожій території партійного підпілля, який проходив у складних умовах швидкого наступу вермахта. Докладно описана діяльність розгалуженої підпільної організації «Народна гвардія».

Автори видання залишили поза увагою той факт, що розгалужене і структуроване партійне підпілля на території західних областей залишити не встигли. Визнається тільки, що «не вдалося організаційно підготувати партизанський рух заздалегідь». Серед усіх західноукраїнських областей у книзі наводяться дані про кількість залишених в тилу ворога тільки у Чернівецькій області: 28 червня 1941 р. на засіданні бюро Чернівецького обкому КП(б)У був затверджений склад керівників підпілля, а в області мало залишитися 13 підпільних груп у складі 137 осіб. Звісно, кількість залишених у підпіллі борців не задовольняла Москву, тому до кінця 1941 р. в західні області було надіслано майже 1 500 комуністів. Значна частина цих людей загинула. Та все ж наполегливі спроби активізувати розвиток радянського руху Опору в цьому регіоні дали певні результати. На Волині з'явилися величезні райони, контрольовані радянською партизанкою, набирало ваги й комуністичне підпілля. Навесні 1943 р. на території Ровенської і Волинської областей з ворогом боролися 59 підпільних організацій, у тому числі 16 великих. За офіційними даними, влітку 1943 р. кількість партизанів і підпільників у Чернівецькій, Волинській, Ровенській, Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславській областях сягнула 30 тис. чол., а на початку 1944 р. в боротьбі брало участь 20 тис. партизанів і близько 5 тис. підпільників. На початок 1944 р. у західному регіоні УРСР діяли Ровенській і Волинській підпільні обкоми КП(б)У та ЛКСМУ, 19 райкомів партії, 76 комсомольських організацій загальним числом 2 492 комуністи і 1 315 комсомольці [133, с. 5, 83–84, 96, 109, 114, 119–120].

У радянські часи було захищено близько півсотні дисертаційних робіт, присвячених регіональним дослідженням. Це дало змогу значною мірою відтворити перебіг антифашистської боротьби майже в кожній області УРСР. Найбільш популярною у науковців виявилася Сумська область, подіям у якій присвячено п'ять дисертацій. Незважаючи на суттєві досягнення, в Радянській Україні так і не були створені повноцінні дисертаційні або монографічні дослідження з історії руху Опору у Вінницькій і Черкаській областях. До історії радянської підпільно-партизанської боротьби у Хмельницькій, Чернігівській та Київській областях дослідники востаннє зверталися у 1949 році [1108; 1150; 1194], на Сумщині – у 1952 р. [1069], на Полтавщині і Харківщині – у 1969 р. [1151], а на Кірово-

градщині – у 1972 р. [1098] При тому, що Київська, Чернігівська і Сумська області мали потужні підпільно-партизанські формування з масовою підтримкою населення, а архіви насичені джерелами з цієї проблематики, активність пошукачів щодо цих регіонів залишала бажати кращого. Як наслідок, деякі дисертаційні теми з регіональної тематики явно застаріли і потребують нового осмислення. Особливо це стосується дисертацій, захищених у 40–50-х рр. ХХ ст., науковий рівень яких багато в чому не відповідає сучасним вимогам до таких кваліфікаційних праць.

Зокрема, А. Курносів дійшов висновку, що в «локальних» історичних напрацюваннях дуже обмежено застосовується порівняльний аналіз. Переважно він здійснюється для опису розвитку руху Опору в часі, а от спроби порівняння антифашистської боротьби у просторі, в різних регіонах трапляються рідко. Ще важче зустріти в літературі порівняння руху Опору на радянській території та в інших європейських країнах. Між тим, історіограф вважає, що такий аналіз дав би змогу встановити відносну потужність руху Опору в кожному регіоні і країні, сприяв би з'ясуванню спільного та відмінного, зв'язків і закономірностей у різних умовах боротьби [535, с. 193]. Погоджуючись з цими оцінками, водночас зазначимо, що рівень фактографічних досліджень з історії радянського руху Опору у різних регіонах УРСР перебував на доволі високому рівні, а сума зібраних фактів формувала підґрунтя для створення праць, які б охоплювали територію всієї України, а також здійснювати теоретичне осмислення напрацьованого.

2.3. Соціально-історичні дослідження

Значну увагу радянські автори приділяли соціально-історичним дослідженням. Їх кінцевою метою було показати ідеологічну і класову єдність радянського народу, «єдиний порив» всіх його соціальних груп у бажанні вигнати окупантів з рідної землі. Участь різних кластерів суспільства в антифашистській боротьбі показана у спеціальних працях, присвячених історії залізничників [530; 316], жінок [290; 194; 195; 327], робітничого класу [510; 350; 366; 798],

селянства [328; 551; 102; 364] та інтелігенції [420; 794; 849; 590; 847].

Зокрема, дисертація, книги і статті П. Тронька подають історію комсомольського підпілля в масштабах цілої України, а також через призму методів партійного керівництва комсомолом [1177; 883; 885; 887]. Крім П. Тронька, на висвітленні участі комсомольців в русі Опору зосередилися Г. Бабічев, А. Красюк, Л. Будьонна, Д. Бедзик та інші вчені [112; 1035; 126; 139; 511; 86; 411; 867; 964].

Якщо П. Тронько спеціалізувався на підпільній боротьбі, то І. Стафійчук та В. Яценко висвітлили участь комсомольців у партизанському рухові. Лейтмотивом праці І. Стафійчука стала політична робота комсомольців-антифашистів серед населення (за допомогою преси, радіопередач, усної пропаганди тощо) та їх вплив на морально-психологічний стан жителів України, мобілізація його на саботаж воєнних, політичних та економічних заходів окупантів, форми участі молоді в русі Опору. За його даними, на території України впродовж усього періоду окупації понад 100 тис. юнаків та дівчат зі зброєю в руках билися з загарбниками у складі партизанських загонів, тисячі комсомольців брали участь у більш як 660 підпільних комсомольських організацій, 264 міськкомів і райкомів, 12 підпільних обкомів ЛКСМУ. 8800 комсомольців були нагороджені орденами і медалями СРСР [864].

В. Яценко розкрив форми участі молоді в русі Опору та їх вплив на морально-психологічні настрої населення зайнятої ворогом території. Сильною стороною цієї праці є висвітлення ролі десантно-парашутних груп в розгортанні антифашистської боротьби. Автор зазначає, що впродовж 1942–1944 рр. майже всі радисти, працівники підпільних друкарень і розвідники-диверсанти закинуті в тил ворога, були комсомольцями. ЦК ЛКСМУ навіть створював спеціальні комсомольські групи для закидання за лінію фронту. З комсомольців, які закінчили спецкурси, було сформовано 225 десантних груп загальною чисельністю 925 осіб. До липня 1943 р. комсомольці-десантники створили чотири підпільні обкоми ЛКСМУ, 39 підпільних райкомів, 155 підпільних організацій у складі 2 387 осіб, 778 комсомольських організацій в партизанських загонах загальним числом у 5 710 членів ВЛКСМ, а також підібрали для підпільно-диверсійної роботи 1 737 комсомольців [984].

На думку А. Красюка, робити висновки про ударну силу партизанських загонів можна було залежно від кількості членів Компартії і комсомолу [511]. Згідно з наведеною В. Зеболовим статистикою, у Молдавському з'єднанні В. Андреева і в загоні ім. С. Будьонного під орудою І. Артюхова в жовтні 1943 р. налічувалося 10% комуністів і 70% комсомольців. Всього у 17 великих партизанських формуваннях УРСР з 21 594 партизанів 4 232 були комуністами, що становило 20% їх загальної кількості. Також В. Зеболов на цифрах показує масове прагнення партизанів вступати до лав комсомолу і партії. Тільки з жовтня 1943 до січня 1944 р. кількість комуністів у з'єднанні С. Ковпака зросла зі 150 до 382 осіб. [348, с. 18, 19] За всю війну, за одними даними, серед партизанів України нараховувалося 14 875 комуністів (7% від загальної кількості) і 26 тис. комсомольців (майже 12%). Для порівняння у Білорусії їх було відповідно 9% і 19% [360, с. 274]. За іншими даними, частка комуністів у партизанських загонах України сягала 13,6%, а комсомольців – 19,6% [662, с. 419]. За іншими даними, у складі партизанських загонів України було 68245 комуністів, що становило 13,6% від їх загальної чисельності. У загонах і з'єднаннях діяло 33 партійних комітети, 380 первинних парторганізацій [225, с. 253].

Таким чином, сформувався коло авторів, які спеціалізувалися на участі молоді і комсомольців у русі Опору. Загальні напрацювання науковців зафіксовані у відповідному розділі «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» [391].

Не в усіх цих працях були повною мірою розв'язані поставлені завдання щодо розкриття ролі певного прошарку населення в русі Опору та використання його потенціалу у боротьбі з ворогом. Наприклад, в «Історії селянства Української РСР» показ ролі українських селян звівся до повторення вже відомих прикладів антифашистської боротьби партизанів і підпільників у сільській місцевості. Жодних узагальнень, аналізу боротьби з загарбниками на селі здійснено не було. Заслуговують на увагу лише статистичні дані про соціальну структуру учасників партизанського руху. Серед 52,5 тис. українських партизанів, про яких зібрано повні дані, налічувалось 47% селян, 35,7% робітників, 17,3% службовців (серед службовців 35% становили вчителі, юристи, економісти, медики, митці та представники інших видів розумової праці [926, с. 249]). Найбільший відсоток вихідців з села був у Вінницькому партизан-

скому з'єднанні Я. І. Мельника – 77% та у з'єднанні під орудою І. П. Федорова та Л. Є. Кизи – 65,3% (980 з 1 514 осіб) [395, с. 299–305].

У книзі «Рабочий класс Украинской ССР» ролі робітників в антифашистській боротьбі приділено незначну увагу. Там лише зазначено, що «незалежно від чисельності вплив робітників у партизанських формуваннях був надзвичайно великим, що визначалося їх «соціальним зарядом», провідною роллю в соціалістичному суспільстві». Як доказ використовується факт, що з 95 партизанів і підпільників України, відзначених званням Героя Радянського Союзу, 34% становили робітники, що, до речі, приблизно відповідає їх частці серед усіх учасників партизанського руху. Також автори підкреслили, що специфічною формою боротьби у промислових районах були дії підпільно-партизанських груп, що склалися з робітників [778, 143, 144].

А от у шостому томі «Истории советского рабочего класса» робітничий клас названо провідною соціальною силою народної боротьби в тилу ворога, ядром підпілля. Розкриттю ролі робітничого класу в русі Опору приділено 38 сторінок, на яких розкрито місце робітничого класу в русі Опору, бойова діяльність робітників у складі партизансько-підпільних формувань. Багато уваги у виданні приділено описові саботажної та диверсійної діяльності робітників на промислових підприємствах України [366, с. 272–309].

М. Коваль уперше в радянській історіографії описав життя інтелігенції на окупованій території, дав характеристику основним формам прояву ними радянського патріотизму [468]. Осучаснений матеріал цієї книги був розміщений М. Ковалем у 5-му й 6-му розділах другої книги «Нарисів історії української інтелігенції», що побачили світ у 1994 р. [656]

Л. Коваленко описала форми і методи участі жінок у підпільно-партизанській боротьбі, розповіла про їх допомогу населенню та регулярним військам Червоної армії. Автор подала статистичні дані про кількість жінок серед зареєстрованих учасників збройної боротьби: 9,3%, а в окремих загонах – до 25% загальної чисельності партизанських загонів [458, с. 90–96].

Діяльності підпільних піонерських організацій, підлітків-розвідників у партизанських загонах приділив увагу В. Яценко [984, с. 58–60, 130–137]. На його думку, найбільшою антифашист-

ською активністю відзначалися піонери м. Цюрупинська на Херсонщині та с. Покровське на Донеччині. У Цюрупинську організацію з 13 піонерів назвали «Юнармія». Вона займалася поширенням рукописних листівок і дрібними диверсіями (40 разів члени організації переривали телефонно-телеграфний зв'язок, вивели з ладу німецький автобус і кілька мотоциклів). Тим же займалась і «Карівська спілка піонерів» у с. Покровському. Крім того, юні покровчани збирали зброю і боєприпаси, училися нею користуватися. А. Чайковський згадує про 16-річного Анатолія Слинька, який чотири рази десантувався в райони Брянської області з розвідувальними завданнями. За проявлену мужність хлопець був нагороджений трьома бойовими медалями. Згодом він став ученим-істориком і дослідником партизанського руху. За даними автора, у партизанських лавах воювало 6 тис. учнів шкіл і технікумів та студентів вищих навчальних закладів, з яких 103 підлітки [925, с. 113; 926, с. 249, 251].

В. Яценко наводить значну кількість прикладів боротьби неповнолітніх проти окупантів у Чернігівській, Кіровоградській, Житомирській, Київській, Хмельницькій областях. Звання Героя Радянського Союзу було посмертно присвоєно піонеру Валентину Котіку (1930–1944). З перших днів війни хлопчик почав боротися з загарбниками як зв'язковий шепетівської підпільної організації. Восени 1941 р. він разом з товаришами убив начальника польової жандармерії під Шепетівкою Хмельницької області. З серпня 1943 р. Валя перебував у партизанському загоні ім. Кармелюка на чолі з І. А. Музальовим. Брав участь у підриві шести ешелонів і складу, пропагуванні юнкерської «козачої» школи, яка перейшла до партизанів. Перебуваючи на варті, він помітив підхід карателів, убив офіцера і дав змогу партизанам дати вчасну відсіч нападникам. Піонер знайшов підземний телефонний кабель, який партизани підірвали і перервали зв'язок між Варшавою і ставкою Гітлера під Вінницею. Юнак був смертельно поранений у бою за м. Ізяслав 16 лютого 1944 р.

У такій мультиетнічній країні як Радянський Союз національне питання завжди викликало підвищений інтерес. У рамках досліджень з історії руху Опору в Україні радянські вчені висвітлювали основні прояви інтернаціональної дружби народів СРСР, їх бойової співдружності з громадянами інших країн, участь радянських

громадян в європейському русі Опору, здійснювали ідеологічне розвінчання «буржуазних націоналізмів». Однак, популярна дефініція «дружба народів» не отримала в радянській літературі точного визначення. Через те важко встановити, чим, наприклад, якісно відрізнялася «дружба народів» у СРСР від мирного співіснування десятків і сотень національностей у більшості мегаполісів сучасного світу.

Розкриваючи особливості руху Опору, історики радянської доби наводили дані про поліетнічний склад партизанських загонів (62 національності) як свідчення інтернаціоналізму, культивованого в СРСР. Щоправда, прямого логічного зв'язку з «дружбою» цей факт не має, його слід було аргументовано довести. Також впадає в очі, що частка українців серед «народних месників» була непропорційно меншою, ніж інших народів. Особливо помітно це було у складі великих партизанських з'єднань і десантних груп. Так, на час виходу у Карпатський рейд 12 червня 1943 р. у з'єднанні С. Ковпака налічувалося 40% росіян, 20% білорусів, 10% представників інших національностей і лише 30% українців [133, с. 115]. Втім, офіційні дані, що ілюструють загальну ситуацію по партизанському руху, виглядають краще: 59% українців, 21,2% росіян, 6,6% білорусів, 3,2% іноземців [225, с. 253]. Серед іноземних громадян найбільше було угорців – 892, поляків – 440, французів – 100, німців – 92, румунів – 58, англійців – 2 [926, с. 251].

В архівах також збереглися поодинокі свідчення про антифашистську діяльність на території України громадян Німеччини. У звіті секретаря Дніпродзержинського підпільного міськкому зазначалося, що дружина одного з підпільників працювала перекладачем на біржі праці. Її начальник, німець Бек, залучав жінку до друкування матеріалів з перекладом з німецької на російську мову про поразку німців під Тихвіном, Москвою і Сталінградом та інших матеріалів антифашистського характеру. У листопаді 1942 р. ця жінка встановила, що має справу з підпільною німецькою організацією республіканського спрямування «Дубовий лист» [38, арк. 8]. Існування такої організації цілком імовірно, адже відомо про розгалужену мережу антигітлерівських груп німецьких офіцерів, одна з яких спромоглася організувати замах на Гітлера.

Можливо, існує зв'язок між цими відомостями й оунівським повідомленням, в якому міститься згадка про якусь таємну організа-

цію серед німецьких офіцерів у Дніпропетровську. Вони уникали виїзду на фронт і часто змінювали квартири. Але організацію було розкрито, а 20 офіцерів заарештовано [30, арк. 9]. Достовірно невідомо, чи існувала така організація насправді, оскільки наявних документів недостатньо для остаточних висновків. У будь-якому випадку значна кількість свідчень про антифашистську діяльність в окупаційних військах та адміністрації заслуговує на спеціальну увагу сучасних дослідників.

«Дружбі народів» у підпільних і партизанських формуваннях на території УРСР частково були присвячені монографії І. Слинька та М. Коваля [833; 473; 471]. Участю німецьких, чехословацьких та інших іноземних антифашистів у боротьбі проти загарбників на території України цікавилися радянські дослідники М. Погрібний, Ф. Шевченко, В. Чумак, І. Петерс та інші [734; 1142; 953; 939; 289]. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза...» згадується про утворення в травні 1943 р. чехословацького партизанського загону під командою Яна Налепки. Його основу склали військовослужбовці 101-го словацького полку, які перейшли на бік антифашистів [359, с. 459]. У радянські часи на тему участі словацьких солдатів у русі Опору захистив дисертацію І. Гречуха [1063]. В. Єгоров і П. Кундаров у статті «Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.» встановили, що на бік одеських партизанів у 1944 р. перейшло 166 словацьких військовослужбовців тилкових частин цієї дивізії [310]. До моменту переходу в одеські катакомби словацькі солдати не входили до складу радянського руху Опору, а мали незалежну підпільну організацію на чолі з Міхалом Кончітим, яка тісно співпрацювала з радянськими антифашистами. Словаки допомагали мешканцям нескорених катакомб продовольством, зброєю, передали у розпорядження підпільників автомобілі, радіостанцію.

Очевидно, що й одночасний перехід 26 жовтня 1943 р. на бік Червоної армії двох тисяч словаків бойових частин 1-ї Словацької запасної дивізії під Мелітополем не міг статися без організаційно оформлених антифашистських настроїв. Миколаївський підпільний «Центр» встановив зв'язок з вояками словацького полку, розташованого в с. Жовтневе. У листопаді 1943 р. до підпілля були втягнуті 6 словацьких офіцерів, які створили 6 підпільних осередків. Керу-

вали їх діями Ф. Тихий, І. Ваньо, В. Кабат. Згодом словацьке підпілля виросло до 176 осіб. Воно проводило агітацію серед словацьких військовослужбовців, здійснювало саботаж, диверсії, постачало миколаївських підпільників зброєю [27].

Взагалі розкладання окупаційних військ було важливим напрямом агітаційної роботи підпільників. Спроби київської підпільної організації П. І. Щербакова впродовж 1942 р. розкласти німецькі військові частини успіхом не увінчалися. Однак робота в угорських казармах, що розташовувалися по вул. Єкатерининська 7/9 і вул. Інститутська 5/6, принесла помітний результат. Через дівчат-підпільниць, до яких залицялися «мадяри», вдалося завербувати старшину однієї з частин Йозефа Сабо, перекладача на прізвище Гопа і ще двох солдатів. Ці люди розповідали про те, що хвилювало угорських вояків, проносили до казарм листівки, а під час Різдвяних свят 1942 р. допомогли викрасти з казарм 4 пістолети, 3 карабіни, 60 гранат і 1 500 патронів. Підпільна пропаганда мала за мету спростувати чутки про жорстоке поводження з військовополоненими в радянському полоні, поширювати позитивну інформацію про СРСР, а також розпалювати ненависть між угорськими і німецькими військовослужбовцями. За 3–4 місяці було розповсюджено майже 600 листівок. Як наслідок, серед угорців виросли антивоєнні й антинімецькі настрої, що призвело до двох збройних сутичок між угорцями і німцями в кінотеатрах, під час яких загинуло і було поранено кілька десятків німців. Пізніше ці угорські частини відмовилися йти на фронт і були розформовані [26, арк. 253–256].

У 1943–1944 рр. у складі радянського руху Опору були створені окремі польські партизанські загони під проводом П. Кундіуса, Я. Бужинського, Я. Галицького, ім. Ванди Василевської та інші. Про їх діяльність на території Західної України написав І. Бречак. Після визволення Ровно при 1-й армії Війська Польського було створено Польський партизанський штаб. Як свідчить статистика, участь поляків у радянському русі Опору була доволі помітною. У квітні 1944 р. Український штаб партизанського руху передав під керівництво цього штабу партизанські формування на чолі з Ю. Собесяком, Р. Сатановським, С. Шелестом, Л. Луцевичем загальною кількістю 1 863 етнічних поляків [135, с. 155]. Крім того, І. Бречак дослідив діяльність підпільних організацій, до яких входили поляки. Серед таких, у першу чергу, слід назвати «Народну

гвардію». Остання спроба узагальнити результати досліджень з історії участі зарубіжних антифашистів у радянському русі Опору в Україні була зроблена у далекому 1970 році [136].

Усього понад 10,7 тис. громадян Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії та інших держав билися з ворогом в лавах партизанських загонів, що перебували на зв'язку з УШПР [662, с. 420]. В. Клоков стверджував, що на території УРСР діяли партизани з 20 країн Європи, серед яких налічувалося 5 тис. поляків, 800 чехів і словаків, понад 300 югославів, 200 угорців, болгари, французи, румуни та інші. Водночас близько 50 тис. радянських громадян брали участь в європейському русі Опору [444, с. 61].

Серед авторів, які спеціалізувалися на опрацюванні питань взаємодії радянських партизанів України з «народними месниками» інших республік СРСР та сусідніх держав, слід назвати І. Гречуху, І. Дудка, А. Зеніну, В. Замлинського та інших [489; 792; 223; 299; 337; 351]. Зокрема, М. Логінов писав, що у 1943–1944 рр. назріло питання про активізацію партизанського руху у країнах Східної Європи. Важливу роль у цьому відіграла підготовка національних кадрів для партизанських формувань цих країн та перекидання їх у ворожий тил. З травня 1944 до квітня 1945 р. УШПР та його представництва на чотирьох Українських фронтах перекинули на територію Польщі, Чехословаччини, Угорщини і Румунії понад 100 партизанських загонів і груп загальною чисельністю близько 2 тис. чол. На їх базі за рахунок місцевого населення на 1 листопада 1944 р. були створені великі партизанські сили чисельністю майже 20 тис. бійців [1113, с. 14].

Під час війни тільки на території Польщі діяло 80 радянських партизанських формувань загальною чисельністю 12 тис. бійців, включаючи Першу українську партизанську дивізію ім. С. А. Ковпака. З метою пожвавлення руху Опору у 1944 р. було закинуто 12 радянсько-румунських партизанських груп до Румунії і 12 радянсько-угорських організаторських партизанських груп до Угорщини [360, с. 316, 317]. Особливо широким географічним і хронологічним діапазоном дослідження розвитку руху Опору серед західних і південних слов'ян характеризується праця В. Клокова [443]. Автор намагався не тільки встановити тісний зв'язок «народного Опору» в СРСР із «загальноєвропейським антифашистським рухом Опору», визначити ступінь психологічного впливу партизанського

руху в СРСР на боротьбу проти нацизму інших країн, відстежити конкретні форми співпраці і зв'язків між антифашистами слов'янських народів, а й відшукати їх ідеологічну спорідненість з радянською версією соціалізму.

Найяскравіше бойове співробітництво партизанів різних республік СРСР проявлялася під час німецьких каральних експедицій, підготовки і проведення партизанських рейдів та нападів на великі гарнізони ворога. Ціла низка авторів вивчала участь мешканців України в антифашистській боротьбі в нацистських концтаборах [556; 555] та європейському русі Опору [446; 807]. Тільки на території Франції на середину 1944 р. діяло 32 радянських партизанських загони загальною кількістю у 1440 бійців. Ще 900 радянських громадян билосся в лавах французьких партизанських загонів [360, с. 318]. Українець Василь Порик став національним героєм Франції.

2.4. Проблемно-історичні дослідження радянського періоду

Найвагомішим здобутком радянської історіографії стала підготовка низки дисертацій, монографій та наукових статей, спеціально присвячених окремим аспектам історії руху Опору в Україні. Деякі з порушених науковцями питань досліджувалися дуже ретельно, інші – на задовільному рівні, а решта – окреслювалася лише в загальних контурах.

Провідним напрямком радянської історичної науки загалом та історіографії руху Опору в Україні, зокрема, вважалась апологетика керівної ролі Компартії в організації і здійсненні боротьби з окупантами. Фактично «всенародна боротьба» досліджувалася навіть не в рамках історії країни, а в руслі історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Показовими в цьому сенсі фактами були численні рішення партійних органів (від ЦК до місцевих комітетів), які організовували, активізували, спрямовували та оцінювали роботу істориків. Завданням працівників цього «цеху» було показати далекоглядність і безпомилковість партійного керівництва, проголосити його головною причиною успіху народної боротьби,

вказати на переваги соціалістичного ладу та ідейну єдність партії і народу. Документальні джерела, якими послуговувалися дослідники, просіювалися і накопичувалися не у державних, а у партійних архівах, а доступ до них був серйозно обмежений.

Найменше відхилення від стрижневої лінії, пов'язаної з «керівною роллю Компартії» викликало жорстку реакцію. Наприклад, авторитетний історик В. Клоков також був змушений критикувати авторів спогадів командирів найбільших партизанських з'єднань за те, що в їх працях роль партії нібито «знайшла своє відображення лише в окремих аспектах її прояву». За недостатню увагу до «ролі партії» він піддав критиці Н. Азяського та С. Тюшкевича [444, с. 15, 28].

Обґрунтування провідних позицій Комуністичної партії Радянського Союзу в контексті досліджень з історії Великої Вітчизняної війни активно почалося з другої половини 50-х років і тривало до розпаду СРСР [508; 493; 143; 494; 720; 225]. Безперечно, у такого роду розвідках переважав принцип партійності. Значна увага в цих роботах акцентувалась на керівній ролі партії у розвитку партизанського руху на окупованих територіях. Дану групу робіт об'єднує думка, що провал окупаційної політики нацистів і «всенародна війна» проти них зумовлювалися комуністичним вихованням і партійною пропагандою серед радянських громадян. Організаторська, керівна й ідеологічна робота партії проголошувалась вирішальним фактором досягнення перемоги у війні й у розгортанні масового спротиву загарбникам з боку населення окупованих територій. Бойова діяльність партизанів і підпільників вважалася «концентрованим результатом ідейно-політичної, організаторської й агітаційно-масової роботи» партії [511, с. 97]. Керівна роль ВКП(б) пояснювалася не як «насильницька мобілізація мас», а як надання «природному і гарячому прагненню радянських людей взяти найактивнішу участь в боротьбі... найбільшій цілеспрямованості й ефективності» [444, с. 13].

Безпосередньо впливу Компартії на антифашистську боротьбу в Україні були присвячені численні дисертаційні [1048; 1081; 1139; 1045; 1044; 1161] та інші дослідження [736; 589; 910; 178]. Серії статей на тему партійного керівництва партизанським рухом опублікували в «Українському історичному журналі» П. Савчук [797; 796; 795] та В. Нем'ятій [671; 227; 672]. Важливе місце в дослі-

дженнях цієї групи посідає збірник «Партия во главе народной борьбы в тылу врага», окремі матеріали якого безпосередньо присвячені партійному керівництву рухом Опору [975; 865; 640; 728; 329]. У всіх без винятку історичних працях радянського періоду основним предметом дослідження яких була діяльність партизанів і підпільників, важливе місце відводилося розкриттю керівної ролі КПРС. Ця роль показувалася також і через факт, що близько 40 тис. комуністів спеціально залишили для боротьби на окупованій території [545, с. 9]. Тільки у партійному підпіллі на окупованій території було залишено 26500 комуністів. Ще до окупації й одразу після неї в Україні було створено 23 підпільних обкоми (у складі 115 керівних працівників), 67 міськкомів і 564 райкоми, а також 54 міських райкоми компартії і 4 316 первинних партосередків [360, с. 275], а також 9 підпільних обкомів, 213 міськкомів і райкомів 286 первинних осередків комсомолу. Всього на окупованій території для нелегальної роботи залишили близько 3 тис. комсомольців [925, с. 38]. Та з усіх цих структур змогли розпочати практичну діяльність лише 13 обкомів, 10 міськкомів, близько 100 райкомів, понад 280 партійних осередків КП(б)У, а також 4 обкоми комсомолу, понад 100 міськкомів, райкомів і первинних осередків ЛКСМУ [133, с. 90]. Крім того, до осені 1941 р. по партійній лінії було створено 883 партизанських загони і 1 700 диверсійно-розвідувальних груп в кількості 35 тис. осіб. Їх ядром стали 13 743 комуністи і близько 8,5 тис. комсомольців [353, с. 19].

Звітуючи про активну діяльність комуністів на окупованій території, абсолютно всі автори замовчували той факт, що більшість залишених для роботи в тилу ворога секретарів підпільних обкомів і міськкомів були партійцями низової ланки, які не мали досвіду керівної роботи такого рівня, тоді як функціонери вищої і навіть середньої ланки евакуювалися в радянський тил. Мало що змінилося й після вигнання загарбників. Більшість керівників підпільних комітетів партії не досягла кар'єрних висот у післявоєнному СРСР.

У фокусі уваги представників «істпарту» завжди залишалося висвітлення діяльності обласних партійних організацій у роки війни. У цих роботах описувалася й участь комуністичних організацій у боротьбі в тилу ворога. Наприклад, М. Бондар приділив увагу процесу створення в Одесі партійного підпілля і допомоги партизанів Одещини захисникам міста [1041]. Такі дослідження були

проведені у Львівській, Житомирській, Полтавській, Ворошиловградській, Сумській, Вінницькій, Донецькій областях [1046; 1116; 1117; 1122; 1069; 1137; 1081; 105; 314]. Слід зауважити, що обласний рівень керівництва партійним підпіллям був найскладнішим і найнебезпечнішим. Для керівництва боротьбою членам підпільних обкомів доводилося проводити численні зустрічі та багато пересуватися по зайнятій ворогом території. Така активність збільшувала вірогідність провалів. На початок 1943 р. в УРСР діяли тільки 9 підпільних обкомів: Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Кіровоградський, Одеський, Сталінський, Сумський, Чернігівський. Крім того, впродовж зимовесни 1943 р. на базі організаторських груп ЦК КП(б)У були створені Вінницький, Волинський, Кам'янець-Подільський та Ровенський підпільні обкоми. Їх боротьбою тривалий час керував підпільний ЦК КП(б)У, який функціонував з 2 жовтня 1942 р. до 29 червня 1943 р. Завдяки визволенню значної території від загарників, на початок 1944 р. в підпіллі діяло 7 обкомів КП(б)У, міжобласні і міжрайонні центри, 39 міськкомів і райкомів партії, 4 обкоми і 16 райкомів комсомолу, понад 300 низових партійних, комсомольських та патріотичних організацій [133, с. 119].

На жаль, історико-партійна тематика «виразно випереджала всі інші – загальноісторичну, джерелознавчу, теоретико-методологічну, історіографічну» [114, с. 642]. Це видно на прикладі гіпертрофованої уваги до партійного підпілля, що відволікало увагу істориків від непартійного (як його називали в СРСР, патріотичного або антифашистського) підпілля. Місце і роль непартійного підпілля у радянському русі Опору досі не стали предметом спеціального дослідження. І це при тому, що після розгрому першого складу партійного підпілля (заздалегідь залишеного на окупованій території) саме на основі масового виникнення непартійних підпільних організацій формувалося нове обличчя радянського руху Опору в містах і селах України. Показовим є приклад Сімферополя, де на початку літа 1942 р. підпілля об'єднувало 180 безпартійних, 40 комсомольців і лише 3 комуністів [360, с. 283].

Певний внесок у наукову розробку регіональних проблем руху Опору зробили автори нарисів історії партійних організацій областей українською [646; 651; 648; 645; 647; 650; 655; 660; 659; 652; 653; 654; 658; 657] та російською [710; 705; 702; 704; 709; 711; 707;

708; 712; 703] мовами, в яких містяться матеріали про діяльність комуністичних підпільних організацій. Спільним недоліком цих книг є відсутність аналізу причин, які призвели до провалу багатьох підпільних організацій, а також труднощів у становленні підпілля в початковий період окупації. Зустрічаються і фактологічні помилки, зарахування до «народних месників» непричетних до руху Опору осіб. У нарисах переважно розглядається діяльність великих загальновідомих організацій і загонів, але в деяких виданнях наведені уточнені дані щодо партизанських і підпільних формувань. Цінність нарисів полягає в тому, що вони цілісно відстежують історію кожної партійної організації в період війни, у тому числі й на окупованій території.

Наприклад, в «Очерках истории Запорожской областной партийной организации» подані окремі та узагальнені дані, що ілюструють участь комуністів області в антифашистській боротьбі. Ще до окупації для керівництва опором був створений підпільний обком партії, Запорізький і Мелітопольський міськкоми, 11 райкомів. До цих структур входило 310 членів партії. Також в області сформували 28 партизанських груп з 800 комуністів і «радянського активу». Вже після окупації у червні 1942 р. для підсилення партійного підпілля на територію області переправили групу з 24 комуністів. На жаль, у виданні не подаються узагальнені дані про кількість антифашистів ні у партійно-комсомольських, ні в антифашистських підпільно-партизанських формуваннях загалом. Не наведені там і цифри, що ілюструють завдані окупантам втрати, а також втрати, яких зазнали самі антифашисти [706].

Узагальнений матеріал про керівну роль партії та її підрозділів в організації відсічі окупантам міститься у «Нарисах історії Комуністичної партії України» та «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», у п'ятому томі багатотомної «Історії КПСС» [649; 363; 392]. Зокрема, в «Історії КПСС» показаний процес створення спеціальних воєнних органів партії, які здійснювали керівництво і координацію бойової діяльності партизанів і підпільників, підготовку кадрів для боротьби в тилу ворога, роботи з населенням, матеріально-технічного оснащення підпілля і партизанських загонів. У той же час особливості і труднощі функціонування підпілля в залежності від місцевих умов у томі повністю не розкриті. У цьому та всіх без винятку інших радянських видан-

нях доволі докладно висвітлена діяльність міського підпілля і дуже мало уваги відводиться історії партійного підпілля в сільській місцевості. Загалом радянський партизанський рух розглядається авторами як стратегічний фактор у війні.

Влучну загальну характеристику значній частині праць історико-партійного напрямку дав В. Клоков: «У низці досліджень організаторська діяльність партії відображена в основному лише в плані керівних вказівок партійних органів, кількісних даних про мережу партійного підпілля і результатах народної боротьби. Окремі приклади конкретної діяльності партійного підпілля... не дають чіткого уявлення про багатоманітність структурних форм підпільних організацій, про взаємозв'язок усіх її ланок, про залежність структури від конкретних місцевих умов або її змін під впливом перебігу подій на фронтах». На думку В. Клокова, основні заслуги Компартії полягали у розробці розгорнутої програми всенародної боротьби і конкретних поточних завдань; активній політико-пропагандистській діяльності серед населення окупованих територій; створенні гнучкої системи управління опором; висуненні в керівники підпільно-партизанських формувань авторитетних комуністів; підпорядкуванні народної боротьби інтересам Червоної армії [444, с. 32, 33].

Сьогодні очевидною є потреба в об'єктивному погляді на місце і роль партії у розвитку радянського руху Опору в Україні. На часі з'ясування допущених партійними працівниками помилок; відтворення образу «партійця» в очах населення; ставлення безпартійних до окремих комуністів, партії і комуністичної ідеології; еволюції сприйняття населенням окупованих територій до більшовицьких ідей; характер відносин між партійним та непартійним підпіллям. Чекають на дослідників такі питання як особисті і службові взаємини між командирами і комісарами партизанських загонів та їх вплив на ефективність боротьби, між партійними і непартійними антифашистами.

Як ілюстрацію можна навести випадок з історії радянського підпілля Києва. Підпільна організація «Смерть німецьким окупантам» на чолі з Г. С. Кочубеєм на початку свого існування об'єднавала 16 патріотів, до травня 1942 р. вона виросла до 28, а в 1943 р. вже нараховувала майже 150 осіб і розповсюдила свою діяльність, крім Києва, на 6 залізничних вузлів і кілька районів Київської,

Чернігівської і Житомирської областей [13, арк. 120]. ВКП(б) ревниво ставилася до самостійності і «самодіяльності» підпільників, які не перебували в підпорядкуванні її структур. Після визволення Києва члени організації «Смерть німецьким окупантам» потрапили під партійне розслідування через те, що в лютому 1943 р. після низки провалів перейменували свою організацію на «Підпільна революційна більшовицька партія». Організація мала свій статут під назвою «Червона книга» і присягу. Обидва документи не в усьому відповідали програмним положенням ВКП(б). Та й сама претензія називатися партією викликала у функціонерів серйозні підозри. Керівнику двох підпільних груп організації Кочубея Борису Загорному довелося виправдовуватися і переконувати, що в їх діях не було «злого» умислу: «...Я знав, що шапка завжди відіграє велику роль. Треба зізнатися, що ми серйозного значення цьому не надавали. Тепер я, звісно, розумію, що такої «партії», другої партії існувати не могло, бо в нас є єдина більшовицька партія. А тоді ми мали «організацію», а не «партію». Але в той час до цього серйозно не поставилися» [21, арк. 102].

Також загальновідомими є розбіжності між партизанським ватажком С. Ковпаком та його комісаром М. Рудневим. Від взаємодії цих керівників залежала тактика у ставленні рейдуючого з'єднання на теренах Західної України стосовно місцевої людної та збройних формувань бандерівців і бульбівців та й ефективність Карпатського рейду в цілому. Подібні сюжети, на жаль, не привернули уваги радянських істориків.

Нові підходи до вивчення ролі Компартії в розвитку радянського руху Опору дадуть змогу глибше розуміти його сутність, особливості, результативність у цілому. Тож замість огульної критики, часто невисокого наукового рівня, перед сучасною українською історіографією стоїть завдання створити сучасну наукову працю про роль партії в антифашистській боротьбі, позбавлену як радянських, так і сучасних ідеологічних перекосів. Серйозні наукові пошуки потрібно провести і для з'ясування ролі ОУН-Б у перебігу українського руху Опору та польських політичних організацій у розвитку польського руху Опору на українських землях. Адже як у радянських підпільно-партизанських формуваннях, так і в інших національно-політичних течіях руху Опору в Україні керівництво здійс-

нювалося політичними партіями. Партійний вплив визначав характер і особливості розвитку різних течій Опору.

Важливим напрямом боротьби проти нацистів були агітація і пропаганда. За офіційними даними, впродовж війни за вказівкою ЦК КП(б)У було видано і розповсюджено в окупованих районах України близько 400 млн листівок, газет і брошур [360, с. 280]. У 1943 р. на захопленій ворогом території УРСР виходило понад 60 газет українською, російською і польською мовами, а ЦК КП(б)У надіслав партизанам і підпільникам України 84 портативні друкарні [545, с. 104].

Одним з перших до цієї проблематики звернувся І. Дем'янчук, який захистив на цю тему дисертацію, а на її основі видав монографії [1074; 262; 261]. Автор зосередився на вивченні преси партизанів і підпільників. Дослідник опрацював величезний масив журналів, газет, листівок, бойових листків, закликів, відозв. Він встановив, що основними завданнями підпільно-партизанської преси були виховання «вогненної ненависті до німецько-фашистських мерзотників», зміцнення віри у перемогу, переваги комуністичної ідеології шляхом систематичних повідомлень про звірства агресорів, хід воєнних дій, всенародну єдність у боротьбі з нацизмом, конкретні приклади жертвовності і героїзму. І. Дем'янчук наголошував, що швидке зародження і успішний розвиток підпільної преси був обумовлений трьома чинниками. Насамперед це наявність напередодні війни густої мережі місцевих газет, друге – великої армії журналістів, третє – створення у довоєнні роки потужної поліграфічної бази, частина якої потрапила до рук антифашистів. Партизани України отримали в своє розпорядження 84 портативні друкарні вагою 16–20 кілограмів з набором шрифтів, 15 досвідчених редакторів та чимало складачів-верстальників. Загалом на окупованій території СРСР виходило 349 радянських газет, перелік яких поданий І. Дем'янчуком наприкінці книги.

Автор не обмежується тільки заявленим дослідженням преси в тилу ворога. Він висвітлює й інші способи пропагандистської роботи: бесіди, збори, мітинги. Крім того, лише у 1943 р. для ведення виховної роботи серед населення окупованих територій у розташування партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, П. Куманька на літаках були доставлені лектори ЦК КП(б)У, журналісти, кінооператори, фотокореспонденти, а також кілька

кінопересувок для демонстрації радянських фільмів. Ще одним інструментом агітаційно-масової роботи серед партизанів і населення став інститут комісарів. Після ліквідації у жовтні 1942 р. військових комісарів у регулярній армії ці посади були ліквідовані й у багатьох партизанських загонах. Однак уже в січні 1943 р. ЦШПР звернувся з клопотанням до ЦК КП(б)У про поновлення цього інституту в партизанських формуваннях, враховуючи специфіку боротьби в тилу ворога [261, с. 5, 20–63].

М. Ющенко описав особливості і методи агітаційно-пропагандистської роботи Компартії на окупованій території [977]. Автор показав роль друкованого слова у мобілізації народу на боротьбу проти агресорів. Провідне місце в агітаційно-пропагандистській роботі посідала преса окремих загонів і організацій. Пізніше виходить осучаснена версія монографії А. Юденкова 1971 року [976], на цей раз у співавторстві з І. Івлєвим [358].

Агітаційну роботу серед населення західноукраїнських областей висвітлено в колективній монографії «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників» [133, с. 95–108]. Її особливість полягала в тому, що ідеологічне протистояння відбувалося не тільки з нацистами, а й з різного роду польськими та українськими політичними силами. Рукописній пресі ровенських партизанів присвятив свою статтю П. Лещенко [559, с. 122–128], у статті В. Варягіної і Г. Вакуленко розповідається про пресу «Народної гвардії» [149]. У низці статей порушені загальні питання масово-політичної роботи серед населення окупованих територій, службовців окупаційних військ та самих антифашистів [978; 264; 866; 595; 791; 477; 583].

Хоча на тему агітаційно-пропагандистської діяльності було написано чимало праць, проте їх рівень уже не відповідає сучасним вимогам і поглядам на проблему. Тому і в цьому напрямку очевидною є необхідність провести нові дослідження на основі сучасних критеріїв та відкриття раніше недоступних комплексів джерел.

Одним з напрямів наукового пошуку стала розвідувальна діяльність партизанських формувань [94; 541]. Партизанська розвідка велася для власних потреб та в інтересах Червоної армії, до цього ж виду діяльності відноситься і контррозвідувальна діяльність. Важливість здобутих розвідданих полягала в тому, що давала змогу вчасно дізнаватися про розташування важливих об'єктів, передис-

локацію противника, потужність його угруповань у певному районі, розпізнавати його наміри. Це створювало умови для ефективнішого планування і проведення бойових операцій. Г. Мигрин і Г. Міщенко повідомляють, що з початком війни партійними і чекістськими органами для роботи на території УРСР було підготовлено близько 13 тис. чекістів і радянських патріотів, 43 спеціальні підпільні групи (687 осіб), підготовлено більше ста конспіративних квартир. Для зв'язку з Центром залишено 440 розвідників-сигнальників, 77 спеціально навчених зв'язкових [626].

Із 1942 р. в усіх партизанських формуваннях стали створювати розвідувальні підрозділи, але розвиток цієї справи гальмувався через брак досвіду і достатньої кількості спеціалістів. Велику роль в активізації партизанської розвідки відіграли наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. та наказ Верховного Головнокомандувача «Про покращення розвідроботи в партизанських загонах» від 19 квітня 1943 р. У постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» наголошувалося на необхідності охопити розвідувальною діяльністю на користь фронту всю окуповану територію. Для цього рекомендувалося кількісно і якісно посилити розвідпідрозділи, укомплектувати їх найкращими кадрами і зброєю, створити їм сприятливі умови. Кожен партизанський загін зобов'язувався до створення широкої мережі агентурної розвідки. Тільки у квітні–червні 1943 р. УШПР спрямував до партизанських загонів 20 заступників командирів з розвідки та 17 спеціалістів-розвідників [93, с. 47].

Про ефективність цього виду діяльності партизанів і підпільників свідчать факти. Так, розвідникам, які діяли на ворожій території вдалося, наприклад, захопити документи 13-го залізничного батальйону гітлерівців, дізнатися про спрямування окупантами 46 агентів з отрутою для терактів у партизанських загонах, визначити місцезнаходження німецького штабу групи армій «Південь», виявити будівництво ліній оборони противника по р. Західний Буг, на Львівщині і Волині. Радянська агентура була інфільтрована до апарату рейхскомісара України, у гарнізон містечка Морочно, у Рафалівську та Володимирську райуправи на Волині тощо. Саме завдяки розвідці партизанів і підпільників вдалося дізнатися про місцезнаходження ставки А. Гітлера під Вінницею [133, с. 115,

129–131]. Всього у 1942 р. УШПР отримав від антифашистів 165 цінних розвідувальних повідомлень, у 1943 р. – 1 260, а за сім місяців 1944 р. – 1 157 [353, с. 184].

Досвід війни показав, що закинуті в тил ворога армійські розвідгрупи стикалися з різного роду труднощами, які легко долалися місцевими партизанами. Тому все частіше стало практикуватися закидання армійських розвідгруп на бази партизанських загонів, що забезпечувало розвідникам безпечне десантування, постачання необхідними матеріальними засобами та інформацією, швидке виведення груп на об'єкти розвідки.

Партизани брали участь і в деяких дезінформаційних заходах. Наприклад, В. Андріанов описує випадок, коли після розгрому радянських військ у Криму на керченському напрямку німці могли кинути свої піхотні і танкові резерви на штурм Севастополя. Аби відкласти наступ противника було вирішено підкинути німцям матеріал, нібито Москва готує морські і повітряні десанти в районі Ялти та Алушти. Виконання дезінформаційної операції покладалося на командира 3-го партизанського району Криму Г. Л. Северського. Таємний пакет було передано зраднику, який був убитий під час нападу на німецьку заставу. Фальшива інформація потрапила до гітлерівців, а штурм Севастополя німецьке командування на деякий час відклало [93, с. 51, 52].

Бойова робота народних месників знайшла своє відображення у працях П. Матронова [615] і М. Ковалю [469]. Бойовій діяльності партизанів і підпільників у Західній Україні присвячено окремий підрозділ колективної праці «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників» [133, с. 108–121]. На вивченні бойової діяльності радянського підпілля в Україні спеціально зосереджувався В. Кучер [539; 538], а В. Нем'ятий – на його саботажній та диверсійній діяльності [666; 665].

Безпеку підпільно-партизанських формувань забезпечувала контррозвідувальна діяльність. У 1942–1944 рр. в районах дислокації партизанських загонів було знешкоджено близько 5 тис. різного роду «пособників». За даними УШПР у той же час партизанською контррозвідкою було виявлено 998 агентів, шпівнів і диверсантів противника [925, с. 203].

Окремим видом бойової діяльності партизанів стала протидія каральним акціям окупантів. На жаль, це питання не зацікавило ра-

дянських істориків. Одним з небагатьох дослідників, хто приділив йому увагу, став А. Чайковський. Автор присвятив антипартизанським операціям гітлерівців та протистоянню ним з боку партизанів окремий розділ своєї монографії «За нами Большая земля» [925, с. 144–204]. Дослідник навів дані, що тільки у 1941 р. німцям довелося провести 10 великих боїв на території України. На відміну від більшості радянських істориків, А. Чайковський не погоджувався з тезою, що контрпартизанські заходи нацистів не були масштабними. Він наполягав, що німці завдали антифашистам серйозних утрат, особливо в перший період війни. Цьому також сприяли недоліки в розвідувальній та контррозвідувальній роботі. Така робота по-справжньому була розгорнута тільки у 1943 р.

Специфічній темі боротьби партизанів і підпільників за зрив економічних планів гітлерівців у промислових центрах, присвячені статті П. Дишлевого, Ю. Єлесіна, В. Нем'ятого, Л. Кондратенка, П. Тронька [273; 670; 496; 311; 886]. У кількох публікаціях розкривалися форми саботування конфіскації окупантами продовольства в українському селі [825; 275; 122]. У період визволення території України нацисти проводили політику «випаленої землі». Радянське керівництво поставило перед партизанами і підпільниками завдання зберегти від знищення і вивезення сільськогосподарські та промислові об'єкти, народне майно. Про це йдеться у статті В. І. Кучера «Боротьба підпільників України за збереження народного добра». Зокрема, автор описує активну й ефективну підривну діяльність патріотів на миколаївських та херсонському суднобудівних заводах [540].

Попри міфотворчість і радянську систему приписок, що перекочували зі звітів воєнного часу в історичну літературу, успішні результати диверсій радянських партизанів України на комунікаціях (водні, шосейні, залізничні шляхи, лінії зв'язку) були незаперечними. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецьких військ та озброєння по території УРСР стали вагомим внеском у розгром нацистів та вигнання їх з української землі. Найефективнішим способом завдання максимальних втрат окупантам і допомоги фронту стали диверсії партизанів на залізницях, які були найбільш уразливим об'єктом ворожого тилу. Аби активізувати цей вид «малої війни», начальник УШПР Т. Строкач 2 червня 1943 р. видав наказ, в якому обласні штаби партизанського руху

зобов'язувалися розподілити між партизанськими загонами всі шляхи на території області для вже не спорадичних, а систематичних диверсій. Кінцевим завданням був повний параліч закріпленої за кожним загonom ділянки залізниці. Під це завдання надавалося необхідне кадрове і матеріально-технічне забезпечення.

Таке зосередження сил дало відповідний результат. Якщо з середини 1941 до середини 1942 р. партизани України пустили під укіс 85 ешелонів ворога, то лише за друге півріччя 1942 р. – 154 ешелони [353, с. 37]. Тільки з'єднання О. Федорова для диверсій на Ковельському залізничному вузлі отримало 4,2 т толу, 500 мін сповільненої дії, 1 500 механічних мін. Наслідки цілеспрямованих ударів по комунікаціях не забарилися. Якщо до липня 1943 р. на ділянці Ковель-Ровно за добу проходило 60 німецьких ешелонів, то після прибуття туди диверсантів – лише 5–6 ешелонів. На ділянці Ковель-Сарни інтенсивність руху зменшилася з 45 до 35 ешелонів. Одразу після початку масованих диверсій на всіх дільницях Ковельського вузла припинився нічний рух, а вдень швидкість поїздів на лісових ділянках не перевищувала 3–4 км на годину. У серпні це змусило гітлерівців переорієнтувати перевезення вантажів на Харків через угорські залізниці, що збільшувало відстань на 1 000 км. Однак диверсійні удари не тільки затримували перекидання живої сили і техніки, а й значною мірою знищували її. З 7 липня 1943 до квітня 1944 р. на ділянках Ковельського вузла було підірвано 611 ешелонів, пущено під укіс 8 бронепоїздів. При цьому загинула значна кількість ворожих військовослужбовців [133, с. 121–124].

Згідно з порівняльними підрахунками ЦШПР, на знищення одного німецького залізничного вагону потрібно було використати 500 кг авіабомб і лише 2,5 кг партизанської вибухівки, для паровоза, відповідно, – 4 000 і 25 кг, ешелону з 50 вагонів – 25 000 і 150 кг [31]. У підсумку, за даними авторів колективної праці «Война в тылу врага», порівняно з іншими формами партизанської війни, диверсії на залізницях спричинили 55% втрат окупантів в живій силі і 75% матеріальних втрат [173, с. 222].

Цьому питанню була присвячена і дисертація В. Клокова [1097]. Згодом на основі цього дослідження автор видав монографію [447]. Суттєвим недоліком роботи стало те, що автор обійшов увагою «рейкову війну» на території Півдня і Заходу України. Однак, за-

лучення величезної кількості історичних джерел, досвід участі самого автора у «рейковій війні», дослідження не тільки завданих окупантам втрат, а й труднощів, які підриивникам доводилося долати під час здійснення своїх операцій, робить працю В. Клокова й донині актуальною з пізнавальної точки зору.

Як не дивно, але найбільш якісно відобразили і проаналізували війну «народних месників» на залізничних комунікаціях автори, праця яких не була спеціально присвячена цьому питанню. М. Загорулько та А. Юденков не тільки навели значну кількість фактажу, подали таблиці, порівняли результати диверсій на залізницях в різних республіках СРСР, а й здійснили важливі узагальнення по темі [324, с. 221].

До диверсійної діяльності радянські автори відносили також індивідуальний терор. Так, легендарний розвідник М. Кузнецов зі своєю групою убив начальника фінансового відділу Рейхскомісаріату «Україна» Ганса Геля і його ад'ютанта Адольфа Вінтера, президента верховного німецького суду в Україні Альфреда Функа, поранив першого заступника рейхскомісара України Пауля Даргеля, викрав командувача особливих військ «Остенгрупен» в Україні генерала фон Ільгена. За весь період окупації тільки на території Ровенської і Волинської областей нацистам довелося замінити близько 60% старост і 20% працівників районної і місцевої ланки, убитих партизанами і підпільниками [133, с. 128]. Хоча терор проти представників окупаційної влади був поширеним і дієвим методом боротьби, слід, однак, зазначити, що терористична діяльність антифашистів не стала в Радянському Союзі предметом спеціального розгляду. Йому не присвячено ані монографій, ані книжних розділів, ані окремих статей. Та й саме поняття «терор» використовувалося вкрай рідко.

В. Кучер спеціально зосередився на розгляді важливої сторінки антифашистської боротьби в Україні – історії партизанських країв і зон. На початку роботи автор подає тлумачення понятійного апарату. «Партизанський край – це райони, які перебували під повним контролем народних месників. Як правило, в населених пунктах на території такого краю розташовувались партизанські гарнізони, комендатури, застави..., які брали на себе функції радянських органів влади. Населення, що проживало на території партизанських країв, брало активну участь в усіх заходах, здійснюваних партиза-

нами... Партизанські зони – райони систематичної бойової діяльності партизанів, які в тій чи іншій мірі перебували під їх контролем... У партизанських краях, і особливо у зонах, боротьба проти окупантів йшла з перемінним успіхом, але в цілому бойова ініціатива була на боці партизанів» [545, с. 5].

Враховуючи певну розмитість смислової межі між зоною і краєм у вищезгаданих формулюваннях, пропонуємо уточнені визначення цих понять. Партизанський край – це територія в тилу противника, яка довгий час перебувала під повним контролем партизанів, де знищені всі форми присутності окупантів, створені або відновлені незалежні від окупантів органи влади та велася самостійна економічна діяльність. Партизанська зона – це територія в тилу противника, яка була об'єктом систематичних бойових дій партизанів і перебувала під їх частковим контролем. У партизанських зонах з перемінним успіхом паралельно діяла як окупаційна, так і радянська влада. Причому окупанти котролювали тільки вузлові пункти і шляхи сполучення, а призначені ними колабораціоністські органи влади змушені були співпрацювати з партизанами. Механізм паралельного співіснування двох влад умовно можна визначити за формулою: вдень управляють окупанти, а вночі – партизани.

Важливість існування партизанських країв і зон полягала в тому, що вони в психологічному плані засвідчували слабкість ворога і силу партизанського руху. Крім того, для ефективної війни проти окупантів партизанам було важливо контролювати не лише безлюдні території, а й населені пункти. Це створювало принципово кращі можливості для організації проживання, харчування, побуту, лікування, постачання, економічної та господарської діяльності, бойової підготовки і діяльності народних месників, створення партизанських резервів, збереження народного майна від розграбування, контролю шляхів сполучення. Саме на основі країв і зон могли створюватися великі за чисельністю і важкоозброєні партизанські з'єднання. Воєнне значення партизанських «малих земель» в тилу ворога полягало в тому, вони змушували нацистів відволікати значну кількість живої сили, танків, артилерії, авіації для проведення каральних експедицій.

Більшість партизанських країв в УРСР існували в північних областях республіки, де були великі ліси. Перші краї та зони виникли

на півночі Лівобережної України. Взимку–навесні 1942 р. на стику Сумської області УРСР (Середино-Будський і Хильчицький райони) та Орловської області РРФСР виник величезний партизанський край, що простягався на 260 км з півночі на південь та на 50 км зі сходу на захід. Під контролем 18 тис. партизанів перебувало понад 500 населених пунктів. Там діяли з'єднання О. Сабурова, С. Ковпака, М. Таратути. У той же період створюється ще один партизанський край на стику Чернігівської області УРСР, Гомельської області БРСР та Орловської області РСФРР. У всіх селах у радіусі 15–18 км навколо лісових масивів стояли партизанські гарнізони і комендатури. В цьому краї активно діяли формування І. Федорова, М. Попудренка, М. Салая та інші. Обидва партизанські краї проіснували до повернення Червоної армії. У безпосередній близькості до Києва розташовувався так званий «Мокрий трикутник» – заліснена і заболочена місцевість у межиріччі Дніпра та Десни. Влітку 1943 р. там виникла партизанська зона, де діяли загони М. Тарануценка, Ю. Збанацького, К. Гнідаша та інших командирів.

На Правобережжі перша партизанська зона виникла на північному заході Житомирщини і в суміжних районах Білорусії. У районі своєї діяльності партизани розгромили ворожі гарнізони у семи райцентрах. Поступово ця зона розрослася у партизанський край, який на літо 1943 р. охопив 14 районів у чотирикутнику Олевськ–Овруч–Мозир–Турів з населенням 200 тис. осіб. Улітку 1943 р. партизанські краї виникли й у інших областях України. Утворився партизанський край на території Ровенської області. Він обіймав територію півночі і центру Ровенщини з тисячею сіл і хуторів, 300 тис. населення, загальною площею у 10 тис. км². У цьому краї тільки загони самооборони налічували 5 тис. людей. На Волині з'єднання О. Федорова включило до партизанського краю території Маневицького, Ратнівського, Камінь-Каширського, Любешівського і Ковельського районів. Великі партизанські зони існували також у Вінницькій і Кіровоградській областях, Кримських горах [545, с. 9–36]. Всього, за даними А. Залеського, радянські партизани контролювали настільки велику територію СРСР, що вона дорівнювала площі Англії, Данії і Бельгії разом узятих [328, с. 35].

Значна кількість дослідників вивчала історію окремих підпільних або партизанських формувань. Окрема дисертація була присвячена краснодонській підпільній організації «Молода гвардія»

[1186], монографія – галицькій «Народній гвардії» [149; 148]. Побачили світ публікації з історії діяльності київської підпільної групи І. Д. Кудрі [578]; шепетівського, хотинського, кіровоградського та сквирського підпілля [291; 554; 492; 836; 453].

Група вчених зацікавилася історією легендарних партизанських з'єднань під орудою С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова та Я. Мельника [1156; 1067; 1152; 1184; 124; 862]. Про зростання міці партизанського руху свідчили не тільки збільшення з року в рік загальної кількості «лісових солдатів», а й середня чисельність особового складу в одному партизанському загоні. Якщо у 1941–1942 рр. середній загін налічував від 30 до 100 чол., то у 1943–1944 рр. – 200–300 бійців. А 30 травня 1942 р. в Україні було покладено початок створенню великих партизанських з'єднань. У цей день на Сумщині під єдине командування О. Сабурова стали 8 загонів чисельністю у 1,5 тис. «народних месників». У квітні наступного року це з'єднання, яке за місцем нової дислокації отримало назву Житомирського, вже налічувало понад 3 300 бійців. Наприкінці грудня 1943 р. партизанське з'єднання під орудою С. Малікова було перетворене на Житомирську партизанську дивізію ім. М. Щорса у складі двох стрілецьких та одного артилерійського полків загальною кількістю у 4,3 тис. бійців. Півторатисячна 1-а Українська партизанська дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. А. Ковпака, створена на базі Сумського партизанського з'єднання під командою П. Вершигори, включала три стрілецьких полки і кавалерійський дивізіон. Звичайна чисельність з'єднання становила 400–1 000 осіб. Такий розмір з'єднань дозволяв досягти необхідного балансу між боєздатністю і маневреністю.

Найповнішу статистику партизанських з'єднань під час визволення Правобережжя подає Ю. Зінченко. Згідно з його даними, у цей період на території Вінничини діяли з'єднання під командуванням Я. Мельника і Д. Бурченка у складі п'яти загонів загальною чисельністю 1 067 осіб; з'єднання А. Кондратюка та І. Мединського (3 загони, 2 589 осіб); з'єднання А. Мечковського і Д. Садовника (Васильєва) з семи загонів чисельністю у 2 тис. бійців. З останнього у січні 1944 р. виокремилася з'єднання М. Владімірова і В. Нижника (8 загонів, 848 партизанів), усього 6 504 бійці у складі 23 загонів. У Кам'янець-Подільській області воювали 4 з'єднання:

С. Олексенка і П. Горлача (10 загонів, 1 972 осіб), з'єднання А. Одухи та І. Кузовкова (11 загонів, 2 730 осіб), з'єднання І. Скубка і П. Міронова (4 загони, 1 221 осіб), з'єднання М. Рудича і А. Майстренка (4 загони, 610 бійців), разом 29 загонів і 6 533 партизани. На Житомирщині діяли 7 з'єднань: І. Шитова та Н. Шумака (9 загонів, 2 274 осіб), з'єднання С. Малікова та Л. Бугаєнко (10 загонів, 4 100 осіб), з'єднання М. Наумова і М. Тарасова (8 загонів, 1 560 осіб), з'єднання О. Сабурова і З. Богатиря (6 загонів, 2 100 осіб), 1-ша партизанська дивізія ім. С. А. Ковпака під орудою П. Вершигори і Н. Москаленко (3 полки, 1 529 партизанів), з'єднання М. Шукаєва і Н. Сідушка (7 загонів, 1 716 осіб), з'єднання А. Грабчака і Н. Подкоритова (6 загонів, 1 085 осіб), усього 3 полки і 46 загонів загальною кількістю 14 364 бійці. Ровенська область стала зоною дій шести з'єднань: В. Бегми і А. Повторенка (12 загонів, 2 076 осіб), І. Федорова та Л. Кизи (11 загонів, 1 202 осіб), Л. Іванова та Ф. Волоснікова (4 загони, 950 осіб), Н. Таратути та Н. Бугрова (4 загони, 698 осіб), П. Коротченка і В. Бурима (4 загони, 496 осіб), І. Даньшина і П. Цветкова (4 загони, 470 осіб), загалом 39 загонів і 5 892 бійці.

Крім того, на Правобережжі билися з ворогом «молдавські» з'єднання В. Андрєєва і Г. Рудя, Я. Шкрябача і В. Дроздова, а також Я. Мухіна. У степових районах України діяв великий загін «Буревісник» під команду І. Кухаренка та В. Нестеренка (523 осіб), а в південних районах Одещини і самій Одесі – з'єднання В. Авдєєва (754 бійців) [353, с. 74, 75]. На Волині, в районі Ковеля, «господарювало» з'єднання О. Федорова (12 загонів, 3 434 «народних месників»). В окрему бригаду з 48 загонів і 2 700 бійців об'єднав частину підпільників і партизанів Волині і Ровенщини А. Бринський. Також в цьому регіоні діяли великі загони спеціального призначення, керовані В. О. Карасьовим (2 000 осіб), Д. М. Медведєвим (1 300 осіб), Є. І. Мірковським (350 осіб), М. А. Прокоп'юком (480 осіб) [133, с. 120]. Всього впродовж 1941–1944 рр. на українській землі діяло 48 партизанських з'єднань, дивізій і бригад, які об'єднували 227 загонів. Хоча це становило лише 11% загальної кількості партизанських формувань підконтрольних УШПР, але в їх лавах перебував 51% всіх організованих партизанів УРСР [423, с. 27–29].

Укрупнення партизанських формувань дало змогу підвищити авторитет антифашистів серед місцевого населення, посилити боєздатність та спонукати партизанів не відсиджуватися в лісах, а зайнятися активною бойовою роботою. Крупне формування могло відбити атаку значних сил противника, паралізувати шляхи сполучення, захопити райцентр, створити партизанську зону, а також мати в своєму розпорядженні важке озброєння та спеціальні підрозділи.

Якщо на початку окупації партизани були озброєні переважно пістолетами, гвинтівками і кулеметами, то на рубежі 1942–1943 рр. в їх арсеналі з'явилися протитанкові рушниці, міномети і гармати. Важке озброєння могли обслуговувати і використовувати тільки великі партизанські загони і з'єднання, хоча навіть у таких формуваннях частка неозброєних партизанів інколи сягала 30–40%.

У книзі Н. Старожилова «Партизанські з'єднання України» [861] поряд із партизанським рухом досліджується і підпільна боротьба на території України. Але в таблиці, котра містить список підпільних партійних організацій України станом на 15 вересня 1942 р., автор не врахував того, що частина підпільних організацій, залишених для роботи, була викрита фашистами або не діяла.

У суспільній свідомості легендарною формою антифашистської боротьби стали партизанські рейди. Рейд – це «сукупність боїв, диверсійно-розвідувальної і масово-політичної діяльності, що здійснюється партизанами по путі проходження, коли їх загони виходили на довгий час з районів свого базування або залишали їх зовсім» [360, с. 264]. Серед найбільш відомих та ефективних партизанських рейдів можна назвати 700-кілометровий рейд двох з'єднань під орудою Ковпака і Сабурова з Брянських лісів на Правобережну Україну (жовтень–листопад 1942 р.), 2 400-кілометровий рейд територією Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької і Житомирської областей з'єднання М. Наумова (лютий–квітень 1943 р.), 2 000-кілометровий Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака у складі 1 517 бійців (червень–жовтень 1943 р.).

Першим цій проблематиці присвятив свою статтю І. Слинько, який проаналізував рейд формування С. Ковпака у Київську область [832]. Про інший рейд цього з'єднання написав Н. Бугров [50]. Історію рейдуючих з'єднань в цілому спробували дослідити П. Вершигора і В. Зеболов [158]. Вирушаючи в «Карпатський

рейд», з'єднання С. Ковпака налічувало більш як півтори тисячі добре озброєних людей, які мали 9 гармат, 30 мінометів, 30 протитанкових рушниць, 130 кулеметів, 380 автоматів тощо. З 12 червня до 12 липня 1943 р. за 20 ходових днів рейдери пройшли 600 км, форсували великі річки Случ і Горинь, перетнули залізниці Сарни–Олевськ, Сарни–Ровно, Ровно–Ковель, Львів–Здолбунів, Тернопіль–Шепетівка, Тернопіль–Проскурів. Партизани пустили під укіс 12 ешелонів, підірвали 13 залізничних і шосейних мостів, розгромили гарнізон м. Скалат. Всього за 4 місяці рейдування ковпаківці знищили 4 тис. окупантів, 3 літаки, 5 танків, 333 автомашини, 19 ешелонів, 50 мостів, нафтопромисли Виткова і Яблунева [133, с. 115–118].

Із цих статистичних даних видно, що партизанські рейди були дуже ефективним засобом війни, оскільки давали змогу вирішити низку важливих завдань: підвищити бойовий досвід і боєздатність рейдуючих підрозділів, розширити ареал партизанської війни, завдавати окупантам неочікуваних ударів, відволікати на себе додаткові сили противника, сіяти атмосферу непевності і тривоги в тиллових установах ворога, залучати до боротьби приховані партизанські резерви, стимулювати розвиток партизанського руху на нових територіях, демонструвати населенню міць радянських партизанів і привертати на свій бік тих, хто ще вагався.

Через ці причини можна дискутувати з Т. Логуною, яка спостерігала в радянській літературі, особливо мемуарній, переоцінку значимості рейдів глибокими тилами противника [581, с. 86]. Якщо прибрати пропагандистський пафос і врахувати специфіку мемуарної літератури, то сутнісні висновки про результативність цієї форми боротьби виглядають доволі вірогідними.

В. Клоков також виходить з положення, що рейди були лише тактичним прийомом з метою виходу з оточення або передислокації в нові райони, а «будь-яка форма боротьби повинна завдавати безпосередніх втрат ворогові» [444, с. 65]. Як доказ, автор порівнює втрати окупантів від рейдів та від диверсій на залізницях на користь останніх. Нам же видається, що оцінюючи ефективність тієї чи іншої форми боротьби, слід враховувати не тільки безпосередні, а й опосередковані втрати, завдані ворогові. Сюди потрібно включати психологічний і пропагандистський ефект, відволікання сил і уваги ворога, залучення до боротьби нових учасників.

Таке принципово важливе питання, як роль «Великої землі» у розвитку руху Опору в Україні знайшло своє спеціальне відображення тільки в одному дисертаційному дослідженні Ш. Резнікова [1146] та обмеженій кількості статей [495; 296; 546; 772]. Щоправда, у кількох монографіях, присвячених іншим аспектам народної боротьби, цей аспект висвітлений достатньою мірою. Ця допомога розпочалася з організації і залишення в тилу ворога партизанських загонів, підпільних організацій та диверсійно-розвідувальних груп. Така діяльність дала змогу розгорнути активну антифашистську боротьбу одразу після окупації українських земель. Натомість, у більшості європейських країн активний організований опір починався через кілька місяців після їх загарбання. З липня 1941 до червня 1942 р. органами внутрішніх справ під керівництвом Компартії було підготовлено, залишено або направлено на окуповану територію 778 партизанських загонів і 622 диверсійно-розвідувальних груп загальною чисельністю близько 30 тис. осіб [925, с. 69].

Монографія А. Чайковського «За нами Большая земля» найбільш повно у вітчизняній історіографії розкриває всі аспекти допомоги партизанам і підпільникам України з радянського тилу. Автор наголошував, що у своїй повсякденній діяльності партизани найбільше потребували продовольства, одягу, медикаментів, зброї та боєприпасів. Їх матеріально-технічне забезпечення здійснювалося трьома основними каналами: з місцевих ресурсів, захоплених трофеїв, постачання з радянського тилу. Якщо продовольством і одягом партизани більш-менш забезпечували себе за рахунок місцевого населення, то дефіцит зброї та боєприпасів відчувався постійно і гостро. Значна частина партизанів не була забезпечена особистою зброєю, ще більше бажаючих вступити до лав «народних месників» не могли цього зробити через відсутність озброєння. Цей дефіцит не могли задовольнити трофеї, а нестача засобів ведення війни надзвичайно стримувала розвиток партизанського руху, робила практично неможливим його використання у стратегічних інтересах фронту [925].

Упродовж весни–літа 1943 р. авіація доставила в партизанські краї і зони України 1 656 автоматів, 74 кулемети, 1 076 гвинтівок, 44 міномети, 2 гармати, 71 протитанкову рушницю, 4,3 млн патронів, 5 092 міни, 3 060 снарядів, 13 252 гранати, 30 т вибухівки. Крім того, партизанам передали інші важливі вантажі: медикаменти

і медичний інструмент, сідла, сигнальні ракети, мило, сіль, папір, друкарні, кінопересувки та ін. Після Битви за Дніпро внаслідок успішних дій 1-го Українського фронту в оборонних порядках вермахту в районі українсько-білоруського Полісся виник коридор, де не існувало лінії фронту. Так у партизанів з'явилася можливість отримувати постачання не тільки авіацією, а й сухоходом. У м. Овруч Житомирської області створили базу постачання, куди прибували вантажі з «Великої землі», і де їх отримували формування О. Сабурова, С. Малікова, А. Одухи, А. Грабчака, В. Бегми, М. Наумова, О. Федорова, І. Федорова та інших командирів. Через «Овруцький коридор» між Овручем і Білокоровичами гужовим і автомобільним транспортом для народних месників переправили 776 т озброєння і боєприпасів, в тому числі 11 гармат, 4 715 автоматів і 7,8 млн патронів до них, 3 369 гвинтівок і 3,9 млн патронів до них, 43 тис. мін, 10 тис. снарядів, 90 т вибухівки, 10 т медикаментів [545, с. 56, 60].

Налагодження авіаційних поставок необхідних ресурсів для формувань «народних месників» стало одним з головних завдань штабів партизанського руху. Літаки доставляли патріотам зброю, боєприпаси, медикаменти, воєнних спеціалістів. У радянський тил вивозили важкопоранених і хворих бійців, членів сімей партизан, розвіддані. Особливо важливим було постачання партизанів мінно-підіривними засобами, що дало змогу антифашистам розгорнути масштабну диверсійну роботу на залізницях. У ході підготовки до рейду на Правобережну Україну з'єднання О. Федорова отримало від авіаторів 4,2 т толу і 2 000 мін [545, с. 54].

Значна частина загонів просто не змогла б існувати без постійного підживлення з «Великої землі». У першу чергу це стосувалося партизанів Криму, які діяли на обмеженій території за високої концентрації частин вермахта, задіяних на облозі Севастополя та обороні півострова від радянських десантів. Тільки з травня до грудня 1942 р. радянська авіація доставила кримчанам 240 т різних вантажів, у тому числі 15 т боєприпасів, вивезли 307 поранених і хворих бійців [545, с. 52].

У 1942–1944 рр. в тил противника було здійснено 2 205 літаковильотів, з яких 1 694 досягли цілі. «Народним месникам» України було доставлено 1 532 т вантажів, у тому числі 18 млн екземлярів газет і листівок, 20 гармат, 272 міномети, 492 протитанкових

рушниці, 1 255 кулеметів, 12 622 автомати, 3 507 гвинтівок, 7 152 438 патронів до них, 12 453 841 патрон для ППШ, 782 059 інших патронів, 7 546 снарядів, 34 562 міни, 56 354 гранати, 14 595 кг толу, 303 мішки медикаментів. Також було доставлено в загони 4 374 осіб і вивезено в радянський тил 2 446 хворих, поранених, членів сімей партизанів та інших пасажирів [532, с. 310]. Загалом 95% різних спеціалістів з партизанської боротьби були доправлені за лінію фронту літаками [925, с. 127].

Особливий вид допомоги антифашистам з «Великої землі» – закидання в тил ворога спеціальних десантних груп, детально описав В. Яценко. Початок таких операцій не можна було назвати вдалим. З 29 червня до 9 липня 1942 р. УШПР закинув у німецький тил 9 десантних груп з раціями, але жодна з них на радіозв'язок не вийшла. У вересні–листопаді 1942 р. з 23 організаційних груп на зв'язок з УШПР вийшло тільки дев'ять. Автор визнає, що підготовка десантників для дій в тилу ворога була недостатньою, що призводило до великих втрат, особливо у 1941–1942 рр. Недосвідченість екіпажів літаків, відсутність необхідних для польотів уночі приладів, обстріли німецької зенітної артилерії, складні погодні умови, викидання парашутистів з бомбардувальників, що летіли на виконання своїх завдань, німецькі засідки на парашутистів на землі також збільшували втрати.

Написаний кров'ю десантників досвід показав, що для успішного їх закидання в тил ворога слід поліпшити підготовку членів груп; мати більше літаків далекої дії з досвідченими екіпажами, які б займалися винятково десантуванням; по можливості закидати десанти на бази вже існуючих партизанських загонів або в підконтрольні їм райони; створити нові типи портативних і надійних в експлуатації радіостанцій. Нарешті, у жовтні 1942 р. УШПР отримав у своє повне розпорядження три літаки «Дуглас». Крім того, польоти на окуповану територію в інтересах УШПР здійснювали 101-й авіапункт транспортної авіації під командуванням Героя Радянського Союзу В. С. Грізодубової і 62-га авіадивізія далекої дії [984, с. 64–67].

Ефективність руху Опору, його спрямованість на найбільш уразливі об'єкти окупантів, скоординованість їхніх дій між собою та з регулярним військом залежала від правильного управління підпільними і партизанськими формуваннями. Упродовж першого ро-

ку війни Москва шукала оптимальні методи керівництва та організації народної війни. Цей процес описаний у кількох періодичних публікаціях за авторством В. Лукіна, В. Андріанова, П. Пономаренка [584; 90; 764; 91]. Ще до створення штабів партизанського руху його діяльністю керували військові ради фронтів і армій. Спеціально цьому питанню присвятила статтю М. Рудакова [790]. На жаль, у статті не розглядаються такі проблемні моменти в діяльності військових рад, як паралелізм управління та намагання використовувати партизанів у сьогочасних інтересах конкретних фронтових операцій, часто просто як польові підрозділи. Колишній керівник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач у своїй книзі показав процес розвитку підпільно-партизанської боротьби та керівництва нею в областях і районах України. Автор вказував на те, що ці зусилля багато в чому сприяли зриву грабіжницьких планів ворога щодо України і зробила важливий вклад у перемогу над фашизмом [77, с. 148–154].

Процес формування та функціонування системи управління радянським рухом Опору розкриває у п'ятому розділі своєї монографії А. Чайковський [925, с. 92–106]. Зокрема, автор подає перелік завдань, що покладалися на УШПР: керівництво партизанським рухом; засилання організаторських груп; розробка оперативних планів, форм і способів боротьби; постановка бойових завдань і контроль за їх виконанням; координація діяльності територіальних і фронтових органів управління партизанськими формуваннями; встановлення двостороннього зв'язку з діючими партизанськими загонами; організація взаємодії з регулярними військами; матеріально-технічне забезпечення руху Опору. Організаційно УШПР спочатку підпорядковувався ЦШПР, а з 17 квітня 1943 р. – ЦК КП(б)У, а в оперативному відношенні – Ставці Верховного Головнокомандування. У певні періоди компетенція УШПР поширювалась не тільки на територію УРСР, а й на Крим (який тоді перебував у складі Росії) та Молдавію. А. Чайковський робить висновок, що діяльність УШПР дала змогу раціонально використати матеріальні і людські ресурси, об'єднати розрізнені дії окремих загонів в рамках єдиного оперативного задуму, виконання пріоритетних завдань в інтересах Червоної армії у тісній взаємодії з нею.

Серія статей Ю. Бабка й А. Кентія стала підготовчим етапом до виходу об'ємного видання з історії Українського штабу партизан-

ського руху [108; 106; 107]. У 1988 р. вийшла велика дослідницька робота І. Кураса і А. Кентія, присвячена діяльності Українського штабу партизанського руху (УШПР). Для розкриття теми автори обрали проблемний принцип і послідовно розглянули питання створення, розвитку підпілля, його політичну роботу серед населення. Це перша в історіографії спроба всебічно й об'єктивно розкрити діяльність УШПР, зроблена на основі великого архівного матеріалу. У додатках автори розмістили важливий статистичний матеріал, з якого випливає, що за період 1942–1945 рр. УШПР і його представництвами при воєнних радах фронтів в тил противника спеціально було направлено 500 партизанських загонів і груп загальною чисельністю 6 208 чол. (80 загонів і 567 чол. – у 1942 р., 256 і 2 921 чол. – у 1943 р., 153 і 2 539 чол. – у 1944 р., 11 і 181 чол. – у 1945 р.). З цих 6 208 бійців 1 205 були організаторами партизанського руху, 70 – заступниками командира з розвідки, 1 071 – розвідниками, 293 – інструкторами міннопідривної справи, 391 – підривниками, 549 – радистами, 20 – шифрувальниками, 40 – типографськими працівниками, 170 – лікарями, 17 – фельдшерами, 22 – медсестрами [532, с. 308].

Напевно, єдиним малодослідженим аспектом поставленої проблеми стали помилки і недоліки в діяльності УШПР. Мало уваги приділено створенню і закиданню в тил ворога десантних груп для посилення партизанської війни в Україні.

Важливою формою народної війни була взаємодія діючої армії з партизанськими загонами. А. Князьков визначає поняття «взаємодія» як узгоджені за місцем, метою і часом спільні зусилля регулярних військ і партизанів для вирішення певних оперативно-тактичних і стратегічних завдань [455, с. 233]. До такої взаємодії відносять спільні операції з визволення населених пунктів, захоплення водних переправ та утримання їх до підходу Червоної армії, порушення комунікацій в тилу ворога під час фронтових операцій, передача важливої розвідувальної інформації тощо. Зразковими прикладами такої співпраці вважаються проведені на німецьких шляхах сполучення влітку–восени 1943 р. диверсійні операції «Рейкова війна» і «Концерт».

В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» стверджується, що Червона армія завжди приділяла значну увагу взаємодії регулярних частин з партизанами. Проте в умовах оборо-

ни і відступу радянських військ на першому етапі війни така взаємодія не могла бути достатньо тісною і широкою, носила епізодичний характер. Крім того, бракувало досвіду управління партизанськими силами, засобів надійного зв'язку із загонами [360, с. 265]. З метою покращити ситуацію, в наказі Державного Комітету Оборони (ДКО) від 5 вересня 1942 р. завдання забезпечення регулярної взаємодії військ з партизанами стало одним з першочергових. Можна говорити, що поставлене завдання було реалізоване з весни 1943 р.: третій період розвитку партизанського руху відзначався масовою тактичною і стратегічною взаємодією.

Взаємодії нерегулярних формувань і регулярних підрозділів присвятили свої статті О. Мойсєєв, Д. Григорович, А. Юденков, А. Князьков, В. Замлинський, Д. Клюєнко та інші [632; 81; 417; 82; 247; 224; 332; 451; 455; 974; 456; 452]. С. Найда та С. Мельник у своїй статті повідомили, що восени 1943 р. на півночі УРСР для захоплення, побудови і утримання переправ через Дніпро, Десну і Прип'ять було задіяно 12 тис. партизанів [643, с. 93]. У дисертації П. Шапи [1192] один розділ був присвячений допомозі партизанів частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра і визволенні столиці України у 1943 р.

Бойовій взаємодії «народних месників» з радянськими військами у битві за Дніпро присвятив свою дисертацію П. Автономов [1034; 82; 83]. Якщо він висвітлив бойову взаємодію 17 тис. партизанів у межах лише однієї масштабної фронтової операції, то Ю. Зінченко у 1982 р. вирішив це завдання, охопивши дослідженням всю територію України [353]. У його праці розглядаються такі види взаємодії з Червоною армією, як розвідка партизанів на користь регулярних підрозділів, спільні операції з захоплення плацдармів і визволення населених пунктів. Проте автор недостатньо уваги приділив подіям у степових областях України. Недостатньо розкрито також взаємодію партизанів та діючої армії у перший період війни, коли вона була особливо помітною якраз на Півдні України. Ю. Зінченко вважає, що узгоджені дії іррегулярних формувань з підрозділами Червоної армії в початковий період війни мали здебільшого тактичний характер. Як правило, партизани нападали на ближні тили ворога, вели розвідку, здійснювали диверсії, затримували просування частин вермату, виводили радянські підрозділи з оточення. Плідній взаємодії заважала відсутність єдиного

оперативного органа для керування такою взаємодією, недооцінка армійським командуванням важливості такої співпраці, відсутність постійного двостороннього зв'язку.

З кінця 1942 р. в північних областях партизани поступово переходять від тактичної до оперативної взаємодії з армією. Реалізуються узгоджені плани дій разом з регулярними частинами. Партизани починають завдавати масованих ударів по комунікаціях, захоплюють і утримують до підходу армії населені пункти, наводять переправи, ведуть активну розвідку. В період боїв за Україну партизани брали участь у всіх фронтових операціях Червоної армії. Під час визволення Правобережної України радянські війська зіштовхнулися з природними перешкодами. В лісистих і заболочених районах нівелювалася перевага в живій силі, зводилася до мінімуму маневреність і швидкість танкових з'єднань. Це давало противнику змогу успішно стримувати наступ Червоної армії, використовуючи значно меншу кількість військ. У цьому зв'язку, Ю. Зінченко зазначає, що саме завдяки наявності у вказаній місцевості великих партизанських сил, ця перевага була зведена нанівець.

Деяких аспектів взаємодії торкався В. Кучер. Він навів приклади захоплення й утримання населених пунктів до приходу регулярних військ. Партизани Київщини і Чернігівщини восени 1943 рр. захопили і навели 25 переправ через Дніпро і Прип'ять для наступаючої Червоної армії. Під час боїв за звільнення Києва, 6–7 листопада 1943 р. з'єднання С. Малікова захопило і 54 дні утримувало райцентр Житомирської області Мархлевськ, зберігши всю промисловість містечка. Чекаючи на підхід радянських військ, кіровоградські партизани взяли під контроль 43 населені пункти. 26 листопада 1943 р. в партизанську зону в районі Знам'янки прорвався танковий десант 31-ї танкової бригади 5-ї гвардійської армії. Партизани допомогли десантникам продовольством і пальним. Під час боїв за Знам'янку загинуло 192 партизани, а 175 отримали поранення. За цю операцію більше сотні кіровоградських партизанів були нагороджені орденами і медалями. У співдружності з радянськими воїнами «народні месники» знищили німецький гарнізон у с. Дмитрівка, а на р. Інгулець звели два великих мости. Партизани і підпільники брали участь і в боях за Одесу, під час яких вони знищили майже 400 солдат і офіцерів вермахту, а 240 взяли у полон [545, с. 79, 85–89; 353, с. 111, 180].

З кінця 1943—до початку 1944 р. на Волині партизани захопили міста і райцентри Баранівка, Березне, Ємільчине, Городниця, Ігнатополь, Ізяслав, Овруч, Олевськ, Рафалівка, спільно з червоноармійцями визволили Дубровицю, Костопіль, Острог, Ровно, Луцьк. Внаслідок швидкого наступу Червоної армії на Правобережній Україні в радянський тил вийшло 76 партизанських загонів чисельністю 15 472 бійці [133, с. 137]. Більшість з них поповнила лави діючої армії, частина знов перейшла на ворожу територію і продовжила «малу війну».

Таким чином, взаємодія партизанів з регулярною армією в радянській літературі відображена доволі ґрунтовно. Мабуть єдиним аспектом, який ще потребує уваги майбутніх дослідників, є чітке відокремлення стратегічної і тактичної взаємодії партизанів з військовиками та їх окреме дослідження. А от спеціальних праць про взаємодію партизанських загонів з підпільними організаціями створено так і не було.

Для чіткого управління рухом Опору і його ефективної взаємодії з діючою армією був необхідний якісний і постійний зв'язок. Дефіцит зв'язку спонукав вишукувати навіть екзотичні засоби комунікації: поштових голубів, собак, кольорові світлові сигнали для радянських літаків. У початковий період війни, коли короткохвильових радіостанцій ще не було, основним засобом зв'язку з партизанами і підпільниками стали кур'єри, понад 2 тис. яких було спрямовано на окуповану територію. Проте кур'єрський зв'язок був надто неефективним і не відповідав вимогам війни. Тільки у 1943 р. проблема постійного двостороннього радіозв'язку між антифашистами і «Великою землею» була в цілому вирішена. З кінця 1942 до 1945 рр. для партизанів і підпілля УРСР було перекинуто 407 радистів, 800 радіостанцій і 30 тис. елементів живлення до них [925, с. 86, 122].

Уперше в українській історіографії проаналізував тактику і стратегію партизанів на різних етапах «малої війни» В. Клоков [449]. За словами А. Красюка, Ставка при плануванні воєнних дій завжди враховувала географію розташування, чисельність і бойову міць партизанів. Їх активна взаємодія з регулярними військами сприяла успішним наступам під Сталінградом, Курськом, у Білорусії та під час інших операцій [511, с. 100, 101].

У радянській літературі підкреслювалося, що «ніколи в минулому партизанський рух не досягав такого розмаху й ефективності, не був настільки організованим. Вперше він управлявся в централізованому порядку і підпорядковувався завданням, які вирішувала діюча армія». Це зробило радянський партизанський рух важливим стратегічним фактором у війні [444, с. 94].

2.5. Синтетичні праці з історії антифашистської боротьби

Одним з важливих завдань історичної науки залишається створення загальних, синтетичних праць з історії руху Опору в Україні. До них відносяться видання, в яких історія радянського руху Опору висвітлювалася в масштабах усієї України або в контексті усього комплексу подій Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Такі праці покликані створити «об'ємну, багатопланову картину народної боротьби і показати її головні прояви у внутрішній взаємозалежності» [535, с. 183]. Накопичення фактичного матеріалу з окремих аспектів історії руху Опору сформувало фундамент для реалізації цього завдання.

Першими розвідками, в яких радянський рух Опору розкривався на всій території УРСР, стали праці Г. Кузовкова [518], К. Дубини [295] та Г. Горобця [221]. Однією з перших спроб комплексного осмислення діяльності радянського підпілля і диверсійних груп в Україні стала книга В. Вершиніна [159].

Широку дослідницьку роботу провели автори монографії «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» [448]. Їх заслуга полягає в тому, що книга стала першою, в якій аналізуються як партизанські, так і підпільні форми боротьби з окупантами. Дослідження охопило всю територію республіки. Одночасно з використанням уже відомого матеріалу, до наукового обігу було введено чимало нових фактів. Автори підійшли до вивчення антифашистської боротьби як до складової частини єдиного процесу визволення країни від окупантів. У книзі простежується розширення масштабів партизанського руху, розвиток його організаційних

форм, дається характеристика еволюції напрямків і методів бойових дій.

Монографія Д. Григоровича, П. Денисенка, В. Нем'ятого [226] стала на момент свого виходу найповнішим узагальненим дослідженням з історії радянського підпілля в Україні. Причому всі види підпільних організацій (патріотичні, антифашистські, молодіжні, комсомольсько-молодіжні, підпільно-партизанські, підпільно-диверсійні, бойові та інші) автори вважають комуністичними за ідейною спрямованістю. У цій праці головними формами партизанської війни названі політична, ідеологічна, економічна та збройна боротьба. Особливу увагу авторський колектив зосередив на розгляді диверсійних актів підпілля, розкладання військ противника. Дослідники значною мірою заповнили прогалину в дослідженні радянського руху Опору в степових і малолісистих районах Півдня України. Автори зосередили пріоритетну увагу на особливостях боротьби у цьому регіоні, показали взаємозв'язок форм, методів і засобів боротьби з природними умовами та завданнями боротьби. Оперативну групу при військовій раді Південно-Західного фронту, створену у листопаді 1941 р., вони назвали прообразом УШПР. Тематику цієї колективної праці було розширено і доповнено у 1983 р. у праці «Партийное подполье» [335].

На основі досягнень попередніх дослідників та вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів було створено синтетичну монографію «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944», перша книга якої присвячена підпільній [661], а друга – партизанській боротьбі [662]. До авторського колективу увійшли провідні знавці історії руху Опору того часу П. Тронько, М. Коваль, В. Нем'ятий, В. Замлинський, В. Кучер, Д. Григорович. У цьому багатоплановому і насиченому масивом нових архівних матеріалів виданні історія радянського руху Опору була подана найбільш масштабно. На великому фактичному матеріалі в них досліджувалися агітаційно-пропагандистська, бойова діяльність підпільників і партизанів (диверсії на комунікаціях, партизанські рейди), налагодження громадсько-політичного життя в партизанських краях і зонах, умови життя партизанів, участь населення у зриві економічних заходів окупантів, а також організаторська і політична робота партії і комсомолу з організації Опору. Характеристика окупаційного режиму подається у взаємозв'язку

з різними формами протидії населення соціально-економічним заходам гітлерівців: ухилення від вивезення до Німеччини, зрив поставок сільськогосподарської продукції, шкідництво на промислових підприємствах. Проте поза увагою авторів залишилися помилки, допущені при формуванні підпілля та створенні партизанських загонів, негативні явища в діяльності антифашистів. Роль партійного керівництва оцінюється винятково позитивно і не містить критичного аналізу, а реальний внесок «народних месників» у перемогу та їх загальна кількість перебільшуються.

У книзі П. Пономаренка [762] міститься реконструкція всієї історії розвитку партизанського руху: його становлення, створення централізованого керівництва, форми боротьби, війна на комунікаціях, фашистський терор проти партизанів і підпільників, політичні і воєнні підсумки народної війни. Велику увагу автор приділив питанням пропагандистської роботи, аналізу різних форм боротьби. виразні наголоси зроблені на загальних закономірностях партизанської війни для всіх регіонів СРСР, а також деякі особливості, притаманні окремим республікам. Вельми цінними є відомості про національний, соціальний, партійний та віковий склад партизанських загонів. Узагальнюючи позитивний досвід партизанської боротьби, П. Пономаренко, однак, обходить мовчанням деякі помилки в керівництві партизанським рухом.

Внесок чекістів у розвиток радянського руху Опору розглянуто у третьому роділі науково-популярного видання А. Чайковського та Г. Куманьова [531]. З нових позицій висвітлювалася проблема допомоги радянського тилу антифашистам України у праці А. Чайковського [925]. Його монографія стала панорамним дослідженням не тільки заявленої теми, а й радянського руху Опору в цілому. Це дає підстави віднести цю монографію до групи загальних праць. В ній докладно, по кожній області, висвітлено підготовку до майбутньої боротьби на окупованій території, становлення організаційної структури радянського підпілля і партизанських формувань. Все це автор підкріпив новими фактами та докладними цифровими даними. Зупинився дослідник і на помилках та прорахунках в організації опору, проблемах його матеріального-технічного і кадрового забезпечення. «Ахіллесовою п'ятою» і підпільників, і партизанів А. Чайковський вважав недостатню конспірацію. Саме це стало основною причиною провалів. Ще одним недоліком, на переконання

автора, була автономна діяльність партійного та чекістського підпілля. Це вело до паралелізму, неузгодженості, провалів та згорання боротьби. Підривною і такою, що заважала розгортанню руху Опору, А. Чайковський вважав діяльність «банд українських буржуазних націоналістів (ОУН)» та «емісарів польського еміграційного уряду».

Новим явищем стала поява значної кількості узагальнюючих праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, у яких піднімалися питання боротьби у тилу загарбників. Узагальнені фундаментальні роботи не тільки подавали фактичний матеріал, а й репрезентували теоретичну основу й офіційну концепцію радянської історичної науки. У них висвітлювалися питання методології і методів наукових досліджень, рекомендувалися напрямки вивчення та інтерпретації історичних фактів. З цієї причини вчені, з одного боку, намагалися узагальнити весь науковий доробок попередників, а з іншого, – в них найбільш заідеологізовано, а іноді сфальсифіковано подавалися певні факти та їх тлумачення.

Першою працею, в якій значне місце відводилося питанням боротьби українців у німецькому тилу, стала книга М. Супруненка [878]. Порівняно з іншими роботами того часу автор використав значний обсяг архівного матеріалу з центрального та деяких обласних партархівів. М. Супруненко вперше розглядає основні форми всенародної боротьби, класифікуючи їх на підпільну, партизанську й антифашистську. Праця була покликана апробувати нову концепцію війни, вільну від сталінських догматів. Проте, окрім критики Й. Сталіна та заміни його цитат на цитати М. Хрущова, принципово нових підходів книга не містила. Стилїстика і лексика тексту практично нічим не відрізнялися від попередніх видань. Однак книга М. Супруненка заклала в радянську історіографію помилкову, на наш погляд, концепцію про приналежність пасивного спротиву цивільного населення, – «антифашистської (незбройної) боротьби», – до радянського Опору.

У книзі Г. Деборїна та Б. Тельпуховського [257] радянському руху Опору присвячено сьомий розділ під назвою «Народ, що взявся до зброї». У рамках цього розділу окремо розглядалися такі теми, як діяльність «партійного і радянського» підпілля та військово-політична роль партизанського руху. Особлива увага зосереджувалася на житті людей у партизанських краях і зонах, де формувалися

органи радянської влади, партійні осередки, партизанські резерви, загони самооборони, велася господарська діяльність. Важливим для розуміння спільних та особливих рис антифашистської боротьби на всьому європейському просторі є десятий розділ книги, в якому викладений погляд авторів на характер руху Опору в Європі і ставлення до нього з боку СРСР.

Питання боротьби підпільників і партизанів, а також пасивного спротиву населення на території України порушені у колективній праці «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны» за редакцією А. Самсонова [853]. У цій книзі проблематика руху Опору висвітлюється на всіх етапах війни, але подана лише загальна картина подій.

Колективні фундаментальні видання, в яких висвітлювалася історія СРСР або УРСР під час війни, задумувалися як обов'язкові концептуальні орієнтири для всіх, хто писав на цю тематику. Упродовж 1960–1965 рр. друкується шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза» [359; 360]. М. Коваль дав роботі жорстку оцінку написавши, що видання планувалося як останнє слово історіографії, але було дискредитоване «відвертою і цинічною кон'юнктурщиною» [462, с. 5]. Фундаментальна праця стала першою в СРСР спробою відтворення цілісної картини історії радянського руху Опору, де поруч з аналізом локальних особливостей розкривалися загальні закономірності його розвитку. Твердження про те, що радянський «партизанський рух упродовж усієї війни користувався єдинодушною підтримкою населення» [360, с. 257], не відповідає дійсності. З іншого боку, в цілому слід погодитися з висновком, що партизанський рух став яскравим проявом радянського патріотизму.

Доволі ґрунтовно у виданні описано партизанську тактику. Наприклад, у шостому томі зазначається, що у перший період війни партизани практично не мали мінно-підривної техніки і диверсії посідали у їх діяльності незначне місце. Головним засобом партизанської боротьби цього періоду стали відкриті бойові дії проти гітлерівців. Однак слабка розвідка, погана взаємодія, неорганізованість, використання у малолісистой місцевості неправильної тактики призводили до великих втрат і не давали можливості «народним месникам» досягати поставлених цілей. Визнавалося, що завчасно створені партизанські загони були в основному розгромлені.

Згодом партизани відточили свої уміння і виробили тактику, яка стала приносити успіх. Її успіх полягав у їх здатності швидко міняти способи дій залежно від обстановки. Уміло маневруючи, порушуючи зв'язок і постачання противника, з'являючись у найбільш уразливих для нього місцях, завдаючи коротких несподіваних ударів, вони вимотували окупантів і завдавали йому відчутних утрат [360, с. 260].

«История Великой Отечественной войны Советского Союза» суттєво збагатила історіографію проблеми, однак апологетика ролі партії обумовило однобічність дослідження. Ця робота стала взірцем для наступних радянських наукових розробок узагальненого характеру. У ній висвітлення діяльності радянських партизанів і підпільників значною мірою здійснено на українському матеріалі. Шеститомник містить важливі для вивчення історії радянського руху Опору висновки та узагальнення, цінні статистичні і зведені дані.

У 12-томній «Истории Второй мировой войны» [361] було зосереджено великий фактичний і статистичний матеріал, посилення на документи, серед яких і до того невідомі, міститься опис багатьох подій, але, як вважають автори книги «Советская историография», «грунтовного наукового осмислення історії Другої світової війни в цілому, її підсумків і уроків не вийшло. Все повернулося на кола свої, до міфів, догм і стереотипів першого періоду» [850, с. 304, 305].

Великий фактичний матеріал про розвиток підпільно-партизанської боротьби, внесок українського народу у розгром фашистів міститься в 3-томнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та його перекладі російською мовою [908; 899]. У ньому набагато ширше, ніж у попередніх роботах, висвітлені дії партизанів і підпільників у промислових і степових районах України, участь іноземних громадян в радянському русі Опору, роль радянських партизанів України в антифашистській боротьбі на території країн Східної Європи. Крім того, у першому томі значна увага приділена бойовим операціям партизанів, у другому – політичному та економічному саботажу. У виданні вперше спеціальними розділами виокремлено матеріали про диверсії партизанів на ворожих комунікаціях та про розвідувальну діяльність. Автори проголосили бойові дії партизанських загонів най-

активнішою формою боротьби в тилу ворога. У звично негативному світлі подавалася діяльність «українських буржуазних націоналістів».

Праця виконана в традиційному для радянської історіографії руслі з акцентом на керівній ролі Компартії, бойовим і трудовим героїзмом радянських людей, їх морально-політичною єдністю. Саме крізь цю призму подавалася діяльність партизанів і підпільників. Окремі підсумкові дані не дають достатнього уявлення про ефективність опору українців. У негативному ключі висвітлюється політика «українських буржуазних націоналістів». Позитивно слід оцінити спробу пояснити труднощі і помилки у розгортанні народної боротьби на окупованій території.

В аналогічному ключі написано сьомий том восьмитомної «Історії Української РСР» [401]. У ньому також значну увагу приділено питанням народного опору загарбникам. Серед авторів тому були такі авторитетні фахівці з історії антифашистської боротьби, як В. І. Клоков, В. С. Коваль, М. В. Коваль, В. І. Кучер, В. М. Нем'ятий, І. І. Слинько, П. Т. Тронько.

У підготовці багатотомних видань брали участь сотні вчених. Під час роботи було опрацьовано величезний масив архівних матеріалів, значно збагачено фактографію проблеми, уведено до наукового обігу нові краєзнавчі сюжети, відшукано багато імен учасників антифашистської боротьби. Попри характерні вади, притаманні фундаментальним виданням брежнєвського періоду, сучасним історичним установам поки що не вдалося створити жодної, подібної за масштабом, багатотомної комплексної праці, в якій би містився аналіз усіх аспектів історії Другої світової війни в Україні.

Таким чином, наукове вивчення історії антифашистського руху Опору в Україні почалося після закінчення Другої світової війни зусиллями радянських істориків. Жорсткий політичний контроль над діяльністю науковців став визначальним чинником у розвитку радянської історіографії проблеми. Радянська історіографія сформувала й обґрунтувала концепцію «всенародної війни» в тилу ворога, як важливої частини міфу «Великої Вітчизняної війни». Головними положеннями цієї концепції стали: всенародний харак-

тер боротьби з окупантами; категоричне несприйняття населенням окупованих територій нацистської ідеології та окупаційного режиму; визначальна роль комуністичної партії в організації і керівництві рухом Опору; ідейно-політична єдність, патріотизм і масовий героїзм радянських людей.

Пріоритетним напрямом радянської історичної науки вважалась апологетика керівної ролі компартії у створенні та розвитку радянського руху Опору. Організаторська, керівна та ідеологічна робота партії була проголошена вирішальним фактором досягнення перемоги у війні і в розгортанні спротиву загарбникам з боку населення окупованих територій. З точки зору радянських істориків, основні заслуги партії полягали в розробці розгорнутої програми «всенародної боротьби» і конкретних поточних завдань; активній політико-пропагандистській діяльності серед населення окупованих територій; створенні гнучкої системи управління опором; висуненні в керівники підпільно-партизанських формувань авторитетних комуністів; підпорядкуванні народної боротьби інтересам Червоної армії [444, с. 32, 33].

Оскільки диктат Кремля зумовлював розвиток, еволюцію, напрями, тематику, оцінки і висновки досліджень, головним критерієм періодизації історіографії радянського руху Опору стали не наукові звершення, а зміни політичного характеру.

Перший, післявоєнний, період вивчення історії руху Опору (1945–перша пол. 1950-х рр.) характеризувався домінантою ідеологічної складової, обмеженістю джерельної бази, невисоким науковим потенціалом, значна кількість фактографічних помилок, «літописним стилем» викладу матеріалу, зародженням «героїчного пантеону» привілейованих партизанських загонів і підпільних організацій, поверховістю і недостатньою аргументованістю висновків. Основним видом наукових праць були дослідження на регіональну тематику.

Утім, в умовах політики ізоляціонізму та «холодної війни» в СРСР утверджується концепція існування і протистояння двох наук – радянської і «буржуазної». Одним зі значних недоліків радянської історіографії було ігнорування досягнень західних учених. Радянська наука проголошувалася єдино прогресивною, пріоритетною і самодостатньою. Специфічним і квазінауковим продуктом

УРСР став окремий полемічний напрям критики «українського буржуазного націоналізму».

Упродовж обумовленого зміною влади та деякою лібералізацією другого періоду (друга пол. 1950-х–перша пол. 1960-х рр.) полегшився доступ науковців до архівосховищ. Розширення джерельної бази, у свою чергу, сприяло критичнішому аналізу джерел, залученню до наукового обігу нових даних, детальному викладу багатьох подій, більшій свободі в інтерпретації фактів та напрямках дослідницьких пошуків. Як наслідок, дещо покращилася якість історичних праць, стала можливою обмежена наукова дискусія. Були сформульовані і проголошені наукові принципи історизму, партійності та об'єктивності, за якими мали здійснюватися дослідження. Напрацьований у перший період матеріал створив умови для публікації перших узагальнюючих праць з історії підпільно-партизанської боротьби.

Найбільш плідним в науковому плані став останній період (друга пол. 1960-х рр.–1991 рр.), позначений кількісним і тематичним розмаїттям. На цьому етапі стала можливою наукова дискусія щодо загальної і регіональної періодизації розвитку партизанського руху; смислового наповнення термінів «партизанська війна», «партизанський рух», «рух Опору»; кількісних показників «малої війни». Однак, як і раніше, всенародний характер партизанського руху і керівна роль Комуністичної партії дискусіям не підлягали.

Попри названі недоліки, рівень емпіричних досліджень з історії радянського руху Опору виконувався на доволі високому рівні, а масив нагромаджених фактів заклав фундамент для створення праць, які охоплювали територію всієї України, теоретичного осмислення напрацьованого, окреслювали проблематику подальших досліджень.

Наприкінці вказаного періоду завдяки горбачовській «перебудові» ідеологічний і політичний тиск на науку зменшується, допускається обмежений плюралізм думок, полегшується доступ до архівів, відкриваються можливості для ознайомлення з науковими напрацюваннями зарубіжних істориків. Наслідком цих змін стає бум історичних публікацій у періодичних виданнях як наукового, так і популярного характеру. Попри значні зміни в суспільстві і науці, більшість публікацій цього періоду за інерцією ще зберігала методологію, тематику і стилістику часів «застою». Спостеріга-

лося поєднання нових та старих методологічних підходів, оцінок. Тому роки «перебудови» стали не окремим історіографічним періодом у студіях з історії руху Опору, а останнім, перехідним, етапом третього періоду.

Слід зазначити, що здобутки радянської історіографії у вивченні історії антифашистського руху Опору стали важливою частиною величезного масиву наукових досліджень з історії Другої світової війни. За півстоліття історієписання антифашистської боротьби пройшло шлях від перших розвідок до багатотомних фундаментальних академічних видань. Основними напрямками, в яких розвивалися дослідження з історії антифашистської боротьби, стали праці партійно-історичного, проблемно-історичного, локально-історичного та синтетичного плану. Побачили світ понад дві тисячі статей, 90 дисертацій та 150 монографій.

За всіх відомих недоліків радянські історики вдалося зібрати та вивчити величезний фактичний матеріал, зробити важливі узагальнення, розпочати активне теоретичне осмислення теми. Видання величезної кількості наукової літератури дало змогу в цілому відобразити історію радянського руху Опору. Упродовж 1945–1991 рр. радянські дослідники дослідили значну частину питань з історії радянського руху Опору в Україні: структура та система управління антифашистськими формуваннями; участь робітників, селян, інтелігенції, молоді, іноземців, жінок, чекістів у відсічі окупантам; агітаційно-пропагандистська, бойова, розвідувальна та диверсійна робота підпільників і партизанів; підпільна преса і листівки на окупованій території; співпраця партизан з регулярним військом; партизанські рейди; історія більшості кількості партизанських з'єднань і загонів, підпільних груп і організацій; партійне керівництво антифашистською боротьбою; зрив економічних планів окупантів; функціонування партизанських країв і зон; роль «Великої землі», воєнних штабів фронтів і штабів партизанського руху у розгортанні руху Опору; медична служба в партизанських загонах; форми і методи антифашистської боротьби, партизанська тактика; регіональна специфіка боротьби з агресором; створення партизанських резервів; підсумки та ефективність діяльності радянського руху Опору. Також в УРСР було розпочато вивчення питань, пов'язаних зі спротивом цивільного населення. Створені праці узагальнюючого й історіографічного характеру, які містили об'ємну картину

історії радянського Опору і розкривали його внутрішні закономірності.

Разом з тим, не всі аспекти історії руху Опору в Україні були вивчені радянськими істориками в достатній мірі. Спеціального і більш глибокого дослідження потребує залежність завдань і форм боротьби антифашистів від особливостей окупаційного режиму і ситуації на фронті. Ці питання розглядалися в радянській історіографії як статичні: окупаційний режим визначався як людиноненависницький, жорстокий та й годі, але не розрізнялися умови окупації в початковий і кінцевий періоди, правління військової адміністрації та рейхскомісаріату «Україна», не згадується про те, що режим окупації багато в чому суб'єктивно залежав від особи, яка управляла тим чи іншим регіоном.

Окремим історіографічним і полемічним напрямом радянської літератури стала критика «українського буржуазного націоналізму». Однак, комплекс цих праць важко схарактеризувати інакше як псевдонауковий через недотримання наукових принципів об'єктивності, співставлення позицій, критичного опрацювання джерел, насиченість перекрученнями і фальсифікаціями.

З погляду сьогодення значна частина висновків радянських учених застаріла, а фактографічна база потребувала суттєвого уточнення і розширення. Повнішого висвітлення чекали питання агітаційно-пропагандистської, бойової, економічної боротьби антифашистів, кількісного та якісного складу партизанських формувань і підпільних організацій. Особливої уваги істориків заслуговували соціальна база радянського руху Опору; співвідношення стихійності й організованості в русі Опору; структура комуністичного підпілля та її зміни в ході боротьби; недоліки та труднощі початкового періоду партизанської та підпільної боротьби; рівень постачання й оснащення антифашистів; антипартизанські заходи карателів; роль десантних груп в розвитку партизанського руху; ефективність і масовість різних форм боротьби проти окупантів у різні періоди війни; втрати «народних месників» тощо.

Недостатньо розробленими залишалися економічний і моральний опір загарбникам, психологія учасників Опору, їх мотивація до боротьби, питання партизанської і підпільної повсякденності. З точки зору хронології повніше відображені в літературі події 1943–1944 рр., натомість менше досліджені перші етапи розвитку руху

Опору в 1941–1942 рр. Серйозного узагальненого осмислення потребувала проблема спротиву цивільного населення в період окупації.

Підлягають уточненню підсумкові дані про результати антифашистської боротьби. Ті факти, що наводилися в літературі, віддзеркалювали зрив економічних та військово-політичних планів загарбників як наслідок суми факторів – евакуації промислового та сільськогосподарського обладнання, його знищення перед відступом радянських військ, збитків, спричинених бойовими діями та диверсійними актами партизанів і підпільників і самим саботажем мирного населення. Тому перед дослідниками стоїть завдання встановити внесок кожного з цих факторів в антифашистську боротьбу окремо.

Радянська історична наука не створила комплексної праці з діяльності руху Опору в Україні в цілому, включно з опором цивільного населення, єврейським підпіллям, ОУН, УПА та Армією Крайовою. Місце і роль непартійного підпілля у радянському русі Опору також не стали предметом спеціального дослідження. За ці завдання довелося братися вже сучасній українській історіографії.

Сучасне історіописання руху Опору в Україні

3.1. Радянський рух Опору в працях сучасних дослідників

Сучасна українська історіографія руху Опору бере свій початок від утворення незалежної Української держави у 1991 р. Хоча вона базується на фундаменті радянської історичної науки, її представники розпочали пошук нових дискурсів, підходів та методологій. У 90-ті роки почалося переосмислення багатьох старих постулатів, стали розроблятися нові погляди на рух Опору. За останні два з лишком десятиліття вітчизняна історіографія критично оцінила надбання попередніх десятиліть і набула своїх самобутніх рис. Її характерною ознакою стало вивчення народного спротиву загарбникам не з позицій класової боротьби, а через призму соціального (гуманізму, загальнолюдських цінностей) та особистісного (людські стосунки і почуття) виміру. Процес переосмислення більшості основоположних проблем історії антифашистського руху Опору проявився у поступовій відмові від радянської методології наукових пошуків та запозиченні популярних «західних» підходів (мікроісторія, історія повсякденності, усна історія); залученні нових видів і комплексів джерел; критичному аналізу вже відомих джерел та здобутків попередників; переоцінці чинників, що впливали на розвиток радянського підпільно-партизанського руху, перегляді та новому тлумаченні ролі ОУН-УПА в антифашистській боротьбі, активізації регіональних досліджень.

Одну з основ наукового дослідження історії антифашистського руху Опору становлять дисертаційні дослідження. Тематичний контент-аналіз цих праць дає змогу встановити деякі важливі тенденції. У цілому за період 1992–2015 рр. істориками було захищено

близько 90 дисертацій, що тією чи іншою мірою стосуються боротьби проти окупантів в Україні. Найменш активно тематика народної боротьби в тилу ворога розроблялася у 1992–2002 рр., коли захищалося одна-три дисертації на рік. З 2003 р. спостерігалася вибухова активізація дослідницького інтересу до теми. У 2003 р. захищено зразу 7 дисертаційних досліджень. При цьому, у 2006 р. було захищено рекордних 11 дисертацій, у 2003 р., 2005 і 2010 р. – по 7 праць. Очевидно, що з плином часу увага істориків до даної тематики не послаблюється, і в незалежній українській державі активно продовжується розробка питань, пов'язаних з історією боротьби проти окупантів. На наш погляд, тимчасовий спад інтересу до історії руху Опору у перше десятиліття незалежності пояснюється не падінням наукового інтересу, а економічним і суспільним шоком перших років незалежності. Цей спад змінився активізацією досліджень на новій методологічній основі. Разом з тим, з 2011 р. кількість захищених дисертацій знову впала: у 2001–2012 рр. захищено по одній, у 2013 – 2, 2014 – 3, 2015 – 5 дисертацій. Говорити про причини останньої тенденції поки що зарано.

Що стосується місця захисту дисертацій у незалежній Україні, то безумовним лідером тут є Київ – 30 досліджень. Услід за Києвом ідуть Львів (16 досліджень) та Чернівці (6 досліджень). Якщо в радянський період більша частина дисертацій захищалося в Інституті історії України, то за період державної незалежності Інститут історії втратив першість (захищено тільки 5 дисертацій). Натомість виокремилися кілька нових наукових центрів, де особливо активно досліджується рух Опору: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові та Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (по 6 праць), Львівський національний університет ім. І.Франка (8 праць), Київський національний університет ім. Т. Шевченка (10 дисертацій).

Якщо в СРСР не було створено жодної справжньої наукової роботи з історії українського руху Опору, то зі здобуттям державної незалежності України ця проблема починає розроблятися особливо активно. Перша дисертація з антифашистської боротьби ОУН-УПА з'явилася тільки у 1995 р. [1136] Ця тематика висвітлюється у 54 дисертаційних проектах. Тільки дві з них спеціально присвячені боротьбі ОУН-УПА з німецькими окупантами [1136; 1119]. Ще дві дисертації написано про діяльність «бульбівців» [1077;

1167]. З'явилися праці, в яких, серед іншого, висвітлюється й діяльність в Україні польського [1091; 1090; 1115; 1162; 1144] та єврейського [1143; 1109; 1171; 1174; 1128] рухів Опору (по 5 праць), та спротив мирного населення [1173; 1159; 1038; 1032; 1055; 1057; 1174; 1144; 1065; 1039; 1128; 1157] (12 праць).

Таким чином, за роки незалежності створено величезний масив дисертацій з історії антифашистського руху Опору, які висвітлюють його різноманітні аспекти. Ці дослідження стали вагомим внеском у наукову розробку проблеми.

Дисертаційний доробок доповнюються монографіями і статтями різноманітної тематики. Значний обсяг публікацій сучасного історіографічного етапу становлять соціально-історичні дослідження, які розкривають антифашистську діяльність представників окремих прошарків суспільства. Попри велику за обсягом кількість праць, присвячених в часи СРСР участі в русі Опору різних соціальних груп, цю роботу не можна вважати завершеною. Радянські історики ігнорували той факт, що ставлення населення окупованих територій до сталінської влади, а відповідно й до участі в русі Опору не було однозначно позитивним навіть серед партійних функціонерів, державних службовців і робітників. А деякі прошарки суспільства (фольксдойчі, репресовані та члени їх сімей, селяни) переважно ставилися до більшовиків вороже. Отже, існує гостра потреба в оновленні напрацьованого, залученні нових критеріїв, підходів і методів, включення у поле пошуку тих соціальних кластерів, які мало вивчалися або ігнорувалися радянською історіографією. Серед таких можна назвати кадрових військовослужбовців, жінок, неповнолітніх, представників різних національностей, громадян інших держав, колишніх колабораціоністів та перебіжчиків з військових частин окупантів.

Така робота уже здійснюється сучасними дослідниками України і Росії. Власне участі технічної інтелігенції в русі Опору присвячено один з підрозділів дисертації Л. Бриль [1043]. Такою, що заслуговує на увагу, є книга П. Тронька про участь молоді в антифашистській боротьбі [884]. Деякі праці вивчають антифашистську діяльність тих соціальних груп, на які історики СРСР спеціальної уваги не звернули: шахтарі, неповнолітні та інші категорії населення [207; 400; 285]. Соціальну стратифікацію радянського підпільно-партизанського руху показано у статті Л. Ковальської [478]. Вибір-

ковий аналіз особового складу найбільших партизанських формувань дав змогу Г. Голишу вийти на деякі узагальнення та зробити висновок про значну участь юних громадян у партизанському русі. Це дало йому підстави не погоджуватися з науковцями, які обмежують чисельність неповнолітніх партизанів 150 особами [468, с. 224] чи навіть 103 [114, с. 393]. Адже лише в окремих партизанських формуваннях Київщини таких виявлено 38 осіб [1055, с. 11].

У деяких публікаціях певна увага приділяється антифашистській діяльності радянських німців [476; 200]. Принагідно зауважимо, що немає нічого поганого, коли внесок в антифашистську боротьбу жінок досліджують жінки, мешканці певного регіону займаються краєзнавчими пошуками, а роль в русі Опору окремих народів висвітлюють представники відповідних національностей. Однак на певному етапі досліджень, при переході від накопичення суми фактів до теоретичного осмислення, абсолютно необхідним стає більш відсторонений науковий погляд на проблему. Це створює підвалини для критичних оцінок пройденого дослідниками шляху, уникнення корпоративних перебільшень та монополізації права на істину, відтворення об'єктивнішої картини подій.

Докладний аналіз політичних настроїв українських селян на прикладі південних областей дав автор цієї праці. На основі документів радянського і німецького походження він доводив, що сприйняття селянами України нацистського окупаційного режиму, попри усталений погляд радянської історіографії, не було однозначним. Натомість їх ставлення до загарбників пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили нацисти: початкове вітання «нового порядку» однією частиною населення та індиферентність «мовчазної більшості» обіцяли окупаційному режиму доволі міцне підґрунтя в Україні. Але внаслідок повного ігнорування гітлерівцями інтересів селянства та політики фізичного винищення населення, ці настрої змінилися обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросли в стійку ненависть до окупантів. Зміна селянських настроїв на початку 1942 р. була викликана кількома причинами. По-перше, саме на початку 1942 р. починається насильницьке вивезення українців до Німеччини, що викликало сильне невдоволення; по-друге, в лютому 1942 р. оприлюднено новий німецький аграрний лад, який істотно відрізнявся від того, що гітлерівці обіцяли на початку окупації, і який геть не виправдав

сподівань, що українські селяни покладали на нього; по-третє, свавільний, расистський і терористичний характер окупаційного режиму, нехтування елементарними потребами людей відкрили українському населенню справжнє обличчя нацизму; по-четверте, поразка вермахту під Москвою взимку 1942 р. справила великий психологічний вплив на населення окупованих областей, підбадьоривши прибічників радянської влади і змусивши її противників бути обережнішими у виявленні своїх уподобань. Сума цих факторів призвела до масового невдоволення і максимально розширила соціальну базу антифашистського руху Опору [843, с. 54, 55]. Висновки щодо настроїв селян можна певною мірою екстраполювати на все населення республіки.

О. Перехрест в окремому підрозділі своєї монографії «Селянство і радянський партизанський та український визвольний рухи» позиціонує селянство як найчисельніший (46,9%) контингент учасників «малої війни». У цій частині своєї книги автор описує взаємини селян різних областей з партизанами і повстанцями. В аграрних регіонах частка селян в загонах сягала 77%. О. Перехрест описав деякі аспекти діяльності партизанів у сільській місцевості, яким мало уваги приділяли попередники: продовольча ситуація в партизанському середовищі, так звані «господарські операції», спрямовані на забезпечення загонів матеріальними ресурсами тощо. У підсумку вчений зазначає, що ані радянські, ані українські антифашистські формування не змогли б функціонувати без опори на людські, продовольчі і матеріальні ресурси селянства. Власне селяни визначили «історичне обличчя» обидвох течій руху Опору [732, с. 266–291].

Морально-етичних аспектів гендерних стосунків у підпільно-партизанському середовищі торкався у своїх публікаціях В. Гінда. Він доводив, що сексуальне насильство, постійні домагання, фізичне і моральне каліцтво стали суворою буденністю слабкої статі у партизанських загонах. Однак часто жінки добровільно погоджувалися на поширений серед командного складу статус «похідно-польових дружин» (ППД), якщо це обіцяло їм певні переваги. Серед іншого, ППД мали окреме житло, не ходили на бойові завдання, не виконували господарські роботи. Почасти такі жінки були першими у списках на нагородження. Автор також описав

сюжети, пов'язані з вагітністю, з дітьми партизанів, з легітимацією партизанських шлюбів [201].

Одним із важливих напрямів сучасної вітчизняної історіографії стали локально-історичні дослідження. Гостра потреба в сучасних оновлених працях на регіональну тематику була зумовлена вказаними недоліками радянського періоду. Кількісний і тематичний аналіз захищених дисертацій приводить до висновку, що на регіональному рівні вчені та наукові установи приділяли недостатньо уваги висвітленню антифашистської боротьби в тилу ворожих військ. Регіональний дисбаланс негативно позначається на тематиці досліджень, на розвитку місцевих наукових кадрів та шкіл.

Тільки на початку 2016 р. була захищена докторська дисертація С. Стельниковича, присвячена окупаційному режиму на території Вінницької та Житомирської областей. Однак, автор частково розглянув і рух Опору в цих регіонах [1167]. Окремо Житомирська область представлена лише дисертацією В. Жилюк, але вона не включає висвітлення діяльності радянських партизанів і підпільників [1084]. У 2006 р. А. Скоробогатов дослідив питання, пов'язані з рухом Опору у Харкові [1155], а от боротьба антифашистів у Харківській області востаннє була предметом дослідження у 1969 р. [1151]

У 2014 р. захищено кандидатську дисертацію О. Білоуса [1040] про діяльність партизанів Північно-Східної України (Чернігівщина, Сумщина), яку автор назвав «колискою» партизанського руху України. Окремою трагічною сторінкою історії регіону автор називає спалення гітлерівцями понад 100 сіл. На нашу думку, ця цифра свідчить не тільки про людиноненависницький характер «нового порядку», а й про рівень підтримки руху Опору місцевим населенням. Масовість партизанського руху ілюструють дані О. Білоуса про те, що з 1 серпня до 1 довтня 1943 р. до складу Червоної армії було передано 7 779 партизанів, які брали участь у захопленні й утриманні переправ через річки «Мокрого трикутника». З чернігівських і сумських «лісових солдатів» продовжили дії в тилу окупантів тільки бійці Полтавського з'єднання ім. В. Молотова (командир – М. Салай) та з'єднання ім. Й. Сталіна (командир – М. Шукаєв) [123, с. 110]. До позитивних рис дисертації слід віднести опис кадрового забезпечення партизанських загонів, організації медико-санітарної та розвідувальної служб, взаємин з місцевим

насленням. Також дослідник запропонував місцеву періодизацію розвитку радянського партизанського руху. Загалом, дисертацію О. Білоуса важко назвати новаторською. Джерельна база дослідження складається в основному з документів, що зберігаються в ЦДАГОУ, ЦДАВОУ, державних архівах Київської, Чернігівської та Сумської областей. Не залученими до аналізу залишилися документи з архівосховищ СБУ, джерела усної історії. У праці практично не використано матеріали збірника документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944...» [785], значною мірою створеного на матеріалах Чернігівщини і Сумщини. З одного боку, ця база цілком репрезентативна для дисертації, в якій здійснено спробу відтворити загальну картину партизанського руху в обраному регіоні, але з іншого, – зробити на її основі принципово нові наукові відкриття авторові не вдалося.

Варто зазначити, що вимоги й очікування від дисертаційних проектів рік у рік зростають і вимагають від здобувачів усе більших дослідницьких зусиль. Сучасні дисертації виконуються на незрівняно вищому рівні, ніж перші радянські роботи 1940–1950-х рр., але стрімкий розвиток знань не дає «почивати на лаврах». Це стає особливо помітним при порівнянні кандидатських проектів О. Білоуса й І. Капаса.

І. Капась запропонував нестандартний погляд на радянський рух Опору. Його праця ґрунтується на широкому колі джерел не тільки з названих вітчизняних архівів, а й Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), архіву Інституту російської історії Російської академії наук (ІРІ РАН), відкриті для вільного доступу електронні копії з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), документи Центрального державного архіву Республіки Казахстан (ЦДАРК). Та, головне, новаторський характер його праці полягає уже в самій постановці проблеми: «Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація...». І. Капась окремо виділив проблеми «стихійних», «самоутворених», «самоорганізованих» (без керівної вказівки радянських органів влади) партизанських загонів. Розвиваючи цю тезу, він звертає увагу на випадки, коли проведені патріотами з власної ініціативи антифашистські акції подавалися потім як реалізація «завдань партії» [1093, с. 5–15, 18]. Серед іншо-

го, автор проаналізував процедуру визнання діяльності партизанів партійно-державними органами СРСР, специфіку нагородження учасників антифашистської боротьби, державну політику пам'яті щодо руху Опору.

Серед останніх дисертацій, локалізованих західним регіоном України, варто відзначити якісно проведене дослідження Д. Кравчука про радянський рух Опору на Рівненщині. Автор значну увагу приділив впливові Ровенського обласного штабу партизанського руху на розгортання радянської партизанки в регіоні, діяльності радянського підпілля, їх структурним особливостям та партійному керівництву, конфліктам партизан з українськими націоналістами. Д. Кравчук простежив динаміку кількісного зростання загонів та організацій, виявив спроби завищити показники їхньої чисельності після війни. Дисертант наголосив, що не вважає радянських партизанів і підпільників учасниками антифашистського руху Опору, оскільки вони з'явилися не внаслідок ініціативи населення, а за наказом партійних і силових структур за лінією фронту.

За думкою автора, поштовхом для активізації партизанського руху в області стало десантування у червні 1942 р. загону «Переможці» під командуванням Д. Медведєва та інших диверсійних груп. Але справжнє розгортання партизанської війни відбулося з появою в області рейдуючих з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова та А. Бринського, які накопичили значний воєнний досвід. Обраховуючи цифри непоправних втрат партизанів і повстанців у взаємній боротьбі, Д. Кравчук спочатку припустив, що на терені Рівненської області за весь час конфлікту діяло 7 тис. вояків УПА і 6 тис. партизанів, потім співставив їх звіти про знищених супротивників і власні втрати, після чого припустив, що реальні втрати – це середньоарифметичне значення між мінімальною і максимальною цифрами. На наш погляд, отримані результати не можна вважати достовірними, але вони корисні для відстеження певних тенденцій. Зокрема, з цих підрахунків випливає, що повстанці понесли втрати на рівні 15,1% від загальної кількості вояків, а партизани – 6,75%. Пояснюється така диспропорція кращим озброєнням і вишколом останніх [1104, с. 130, 131]. Праця Д. Кравчука супроводжена розлогими додатками, які в динаміці відображають кількісний та якісний склад партизанських загонів, їх операції проти гітлерівців та українських націоналістів, інші відомості.

Важливим промисловим регіоном, який займав в економічних планах гітлерівців особливе місце, була Південно-Східна Україна. Зрив цих планів став основним завданням місцевих партизанів і підпільників. В. Гладуш у своїй дисертації [1053] вперше в українській історіографії запропонував цілісну картину бойової діяльності радянського і оунівського антифашистського підпілля в Запорізькій та Дніпропетровській областях, а також визначив її напрямки та практичні результати. Цінність його роботи визначається також використанням матеріалів зі спецфондів СБУ. Хід антифашистської боротьби на Дніпропетровщині досліджували М. Слободянюк та І. Шахрайчук [841; 1193]. У їх розвідці боротьба радянських партизанів і підпільників, діяльність підпілля ОУН та пасивний спротив населення вперше розглядаються як складові руху Опору, що діяв на території області та цілої України. М. Слободянюк також запропонував сучасний погляд на Павлоградське повстання 1943 р. [693; 838] Цікавий регіональний зріз проблеми містить об'ємне дослідження Н. Лутченка про підпільну організацію Амур-Нижньодніпровського району міста Дніпропетровськ [585].

Періодизацію руху Опору на Запоріжжі запропонував О. Штейнле. Він вважав, що перший період тривав упродовж червня–вересня 1941 р. і характеризувався процесом організації підпілля ще до захоплення регіону гітлерівцями. Для дій на окупованій території області було сформовано підпільний обком, 11 об'єднаних райкомів загальним складом у 310 комуністів та 28 партизанських загонів чисельністю 800 бійців. Другий період (жовтень 1941–лютий 1942 р.) став часом окупації краю та швидкого розгрому підпільної мережі. Практично все заздалегідь залишене підпілля припинило своє існування. З віддаленням лінії фронту зійшла нанівець й активність партизанів у плавнях Дніпра. Наростання опору загарбникам відбувалося у період з лютого 1942 до червня 1943 р., коли посилювалися антифашистські настрої населення, а Москва намагалася закинути на територію області організаторів підпілля і партизанки. Однак саме місцеві групи стали основою підпілля краю. О. Штейнле вдалося нарахувати близько 30 підпільних організацій загальною кількістю 570–670 осіб. У завершальний період (червень 1943–лютий 1944 р.) більшість цих організацій була знищена німецькими репресіями. З іншого боку, активізується партизанський рух та підпільники, які переходили до збройних форм

боротьби. Загальне число партизанів і підпільників у цей період сягало 700–750 осіб, з яких 600 були місцевими жителями. Відповідно до офіційних даних учасники радянського Опору знищили 400 окупантів і колабораціоністів, а загальна кількість учасників руху Опору за підрахунками 2005 р. становила 905 осіб [961].

У Миколаєві вийшла праця М. Шитюка про підпільно-партизанський рух на Миколаївщині [956]. Цікавою також є стаття цього історика під назвою «Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів». На основі раніше недоступних документів Архіву управління Служби безпеки України у Миколаївській області та Державного архіву Миколаївської області автор вніс уточнення в історію підпільної організації «Партизанська іскра» з села Кримка. М. Шитюк спростовував твердження про те, що організаторами молодіжної «Партизанської іскри» були комуністи, а саме директор місцевої школи В. С. Моргуненко. Він наполягав, що члени «Іскри» діяли абсолютно незалежно від партійного підпілля. У результаті аналізу матеріалів чотиритомної справи румунської жандармерії щодо «Партизанської іскри» М. Шитюк описав боротьбу членів організації проти ворога і встановив причини провалу підпільників [955].

Радянському руху Опору на Донбасі присвятив статтю А. Міхненко [631]. Контраверсійну історію краснодонського підпілля з сучасних позицій розглянув В. Семистяга [808]. Луганський історик робить висновок, що ця історія зберігає свою актуальність, оскільки дотепер без відповіді залишається багато аспектів діяльності цього молодіжного підпілля, значна частина загальноприйнятих фактів його історії фальсифікована. Офіційну версію причин провалу «Молодої гвардії» дослідник вважає безпідставною. Усього на Луганщині діяло 16 партизанських загонів та близько 40 підпільних організацій і груп [365, с. 343].

Найповніше діяльність радянських партизанів і підпільників на Донбасі розглянув О. Бровар. Він розкрив різні механізми формування партизанських загонів, підпільних організацій і груп, проаналізував бойову, диверсійну і пропагандистську роботу патріотів проти нацистських загарбників. Дослідник відзначив її місцеві особливості, класифікував за формами і методами, узагальнив результати боротьби в межах регіону та показав її місце в загальноукраїнському русі Опору. О. Бровар детально висвітлив дії міських

партизанських загонів, рейди партизан німецькими тилами, взаємодію «народних месників» з регулярною армією при прориві «Міус-фронту». Також автор зазначив, що «досвід організації партизанських загонів у Сталінській області був врахований при створенні партизанських формувань Ворошиловградської області, що допомогло уникнути деяких помилок і запобігти втратам». У зв'язку з цим виникає запитання: чому не був врахований негативний досвід організації руху Опору у західних та центральних областях УРСР? За даними О. Бровара з жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. партизанами знищено 14 ешелонів з живою силою і технікою ворога, 260 вагонів, 21 міст на шосейних та ґрунтових дорогах, здійснено 29 підривів залізничної колії, а з липня 1942 р. до вересня 1943 р. бійцями 41 партизанського загону, які діяли на Донбасі, знищено до 9 тис. окупантів [1043].

Фахівцями активно розроблялася історія антифашистської боротьби на території Кримського півострова [515; 726; 760]. Соціально-політичні аспекти цієї боротьби висвітлював М. Турба [894]. Хоча його дисертаційний проект був поданий на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, тим не менше, він містить цілісну картину діяльності кримських партизанів. Дослідник виокремив основні етапи розвитку партизанського руху в регіоні, показав форми і методи партизанських дій. Автор відмітив, що на 10 листопада 1941 р. в Криму було організовано 28 партизанських загонів (25 з цивільних осіб і 3 – з червоноармійців), особовий склад яких нараховував 3 734 осіб. Аналізуючи початковий період окупації, він вказав на численні помилки керівництва, яке не врахувало специфіку Криму. Основними труднощами розвитку партизанського руху М. Турба вважав велику концентрацію ворожих військ на півострові, відсутність зручних природних укриттів, віддаленість від лінії фронту [1178, с. 8, 10]. Не можемо погодитися з такою оцінкою автора. Вважаємо, що партизанський рух у Криму був доволі потужним, створював серйозні проблеми для окупантів, фронт пролягав ближче, ніж в інших регіонах України, а природні умови були вельми зручними для партизанської війни. Головні ж труднощі полягали у високій концентрації військ противника та ворожості до радянської влади значної частини місцевого населення. Та все ж методи дослідження, зміст, оцінки і висновки наукових праць М. Турби відрізняються науковою новизною, самостійністю

і нетрадиційністю, що може бути використано для вивчення руху Опору і в інших регіонах України.

О. Романько, Є. Мельничук та А. Мальгін [617; 596; 789] зосредили свої зусилля на дослідженні колабораціонізму, а також стосунків між партизанами і кримськими татарами. Помітним недоліком цих праць є недостатня увага до підпільної діяльності. Цю прогалину дещо виправлено в останній праці О. Романька «Крим у період німецької окупації» [788], при цьому висвітлено діяльність не тільки радянських, а й оунівських підпільників. Видання також доповнене схемами і таблицями. Сильною стороною книги А. Мальгіна є те, що він активно використав мову документів, розмістив значну кількість фотоматеріалів, детальні і зручні карти щодо дислокації партизанських та антипартизанських сил, місць найбільших бойових зіткнень.

У своїх публікаціях О. Романько простежив еволюцію ставлення татар до партизанів та їх участь в русі Опору. Партійне керівництво Криму дуже розраховувало на підтримку татар. Із 5 тис. спеціально залишених там партизанів, 20% становили татари. Багато з них були командирами і комісарами. Куйбишевський й Албатський партизанські загони були повністю татарськими. З приходом німців партизани-татари масово дезертирували і взяли активну участь у розграбуванні партизанських продовольчих баз. Як наслідок, взимку 1941 р. з 28 загонів 25 залишилися взагалі без баз постачання. Дуже часто негативне ставлення татар своїми діями провокували самі партизани, застосовуючи до місцевого населення грабежі, звірства, позасудові розправи. Автор стверджував, що позбавлений підтримки корінного населення Таврії, радянський партизанський рух до середини 1943 р. був фактично паралізований голодом і виснажливими боями з карателями. Разом з тим, далеко не всі татари і татарські села виступили проти партизанів, допомагали їм.

Злам у настроях мирного населення і чисельності партизанів відбувся влітку 1943 р. після відомих перемог Червоної армії. Якщо на 1 червня 1943 р. на півострові залишалось 262 партизани у першому–другому секторах (з яких тільки 6 біли кримськими татарами), то на 1 січня 1944 р. їх стало 3 973 (включаючи 406 татар). Всього за період 1941–1944 р. через кримські партизанські загони пройшло 12 тис. осіб, з яких 1 130 були татарами. 96 татар

загинуло, 103 – пропало без вісти, 177 – дезертирувало. В підпільних організаціях налічувалося близько 2,5 тис. членів, менше сотні з яких були татарами.

Проявом певної тенденції вважаємо те, що жодна з монографій з історії руху Опору в Криму не видана українською мовою. Також ці видання практично не вписані в контекст решти території України, а діяльність українського руху Опору в них на серйозному й об'єктивному рівні не досліджувалася. Хоча на той час Крим не входив до складу УРСР, вважаємо все ж кримсько-український контекст важливою складовою антифашистської боротьби на півострові, що заслуговує на спеціальну увагу. Єдиним винятком можна вважати статтю В. Полякова про українців-партизан Криму [761]. У своїх публікаціях В. Поляков підняв й інші проблемні питання: особливості керівництва й організації партизанського руху у Криму, міфи і реальність в діяльності партизанів Керченського півострова [758; 759].

Змістовний аналіз дисертацій періоду незалежності дав змогу виокремити важливі висновки і узагальнення. Наприклад, Є. Горбуров підкреслив, що з середини 1942 р. основна маса українського населення визначилася зі своєю політичною позицією, через що виникли сприятливі обставини для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї нових сил. Разом з тим, дисертант дійшов висновку, що в силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин рух Опору на Півдні України масовим так і не став. Він констатує, що партизани Криму були кинуті напризволяще. Затиснуті у важкодоступній місцевості, позбавлені можливості самозабезпечення, оточенні карателями, вони вмирали від голоду, холоду і хвороб. Москва так і не змогла налагодити повітряне постачання приречених на загибель загонів. Якщо вищеозначені висновки дослідника заперечень не викликають, то теза про те, що «найбільш дієздатними виявилися формування з місцевих жителів і меншою мірою утворені на базі диверсійно-організаторських груп оточенців» [1059, с. 9], видається недостатньо аргументованою. По-перше, не визначено саме поняття «дієздатності». Незрозуміло, за якими критеріями автор визначає дієздатність: масовість організації, тривалість її існування чи масштаби завданих противнику втрат? Дуже часто активні у боротьбі організації привертали до себе увагу каральних спецслужб, а їх масовість полегшувала інфільт-

рацію туди провокаторів. Все це призводило до швидкого розгрому. Натомість, малоактивні невеликі групи, що зосереджувалися на пропагандистській роботі, могли існувати значно довше. Але на-вряд чи це можна назвати дієздатністю. По-друге, у роботі відсутні кількісні підрахунки такої дієздатності. На нашу думку, дієздатність підпільно-партизанських формувань можна і треба встановлювати за пропонованими критеріями, але залежали ці показники не від того, були вони утворені з місцевих жителів чи з оточенців.

Останніми роками з'явилися дослідження, в яких з нових позицій висвітлюється історія радянського міського підпілля. Ці праці відрізняються від радянських сучасним методологічним інструментарієм: відсутністю вираженої ідеологічної складової, дослідженням не тільки позитивних, а й негативних аспектів діяльності підпілля, увагою до мікроепізодів повсякденного життя підпільників, широким використанням документальних додатків та розлогих цитат з документальних джерел. Зокрема, до таких нових досліджень можна віднести роботи про Полтавщину, Харків, Дніпродзержинськ, Кіровоград, Суми [779; 829; 846; 769; 138]. Однак з історії антифашистського підпілля в інших великих містах таких робіт поки не створено. Взірцем для таких комплексних проєктів могло би слугувати фундаментальне видання «Белград у війні і революції. 1941–1945» [117], що вперше вийшло у 1971 р. Ця двотомна колективна монографія загальним обсягом 825 сторінок хоча й написана під ідеологічним впливом югославського комунізму, тим не менш, є найбільш докладним, насиченим ілюстраціями і заснованим на багатій документальній базі виданням, присвяченим антифашистській боротьбі у великих містах Європи.

Антинацистську діяльність київських підпільників висвітлювали О. Мінгазутдінов, В. Даниленко, А. Деймон, А. Кентій, О. Гогун та інші автори [627; 1204; 258; 500]. Останньою з періодичних публікацій є, хоча й науково-популярна, але фактографічно корисна стаття Л. Хазан [912]. Спеціальне дослідження підризу Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. провів Є. Кабанець, який покладав відповідальність за цей акт вандалізму не на радянську підпільну агентуру, а на німців. І хоча його аргументація не є незаперечною, однак, має під собою серйозні підстави і заслуговує на увагу спеціалістів [408; 409]. Услід за тим в тому ж «Українському історичному журналі» вийшла стаття С. Кота,

котра продовжує і доповнює роботу над проблемами, піднятими Є. Кабанцем [506]. Маловідомим та маловивченим аспектам історії радянського підпілля Києва присвячена монографія М. Слободянюка та О. Лисенка [845]. На основі антропологічного підходу в ній особлива увага приділена повсякденному життю підпільників, їх особистим взаєминам, моральному клімату всередині різних груп та організацій, умовам боротьби проти окупантів.

Порівняно з радянським часом у сучасний історіографічний період спостерігається брак синтетичних праць монографічного формату з історії партизанської та підпільної боротьби, які б охоплювали своїм дослідженням не окремих регіон або соціальну групу, а всю територію України і діяльність «народних месників» загалом. Це лише шість праць за авторством В. Клокова, С. Івашука, М. Головка та інших дослідників [449; 926; 373; 208; 421; 245], аналіз наукових здобутків яких описано нижче. У той час, як в радянському доробку таких видань налічується близько шестидесяти.

На особливу увагу заслуговують напрацювання А. Чайковського, який розпочав комплексне дослідження історії радянського руху Опору ще до проголошення незалежності України, про що писалося вище. Усі праці вченого написані на широкій джерельній базі з використанням великої кількості раніше не введених в обіг документів. Його монографія «Невідома війна» стала помітним кроком уперед в осягненні маловивчених питань руху Опору, переосмисленні застарілих поглядів на його розвиток і особливості. Окрему увагу читачів привернув аналіз невдач і прорахунків Кремля у керівництві радянським рухом Опору у початковий період війни [926]. Щоправда, ця книга була опублікована без посилань на джерела, що суттєво знизило її наукову вартість. Тим не менше, праці А. Чайковського суттєво посприяли формуванню глибшого і синтезованого уявлення про історію руху Опору в Україні.

Феномен радянського патріотизму ретельно проаналізував Р. Гула, який залучив до аналізу архівні документи вітчизняних, російських та польських архівосховищ. Автор підкреслив, що у період існування СРСР не існувало умов для неупередженого вивчення цього явища. Утверджувалася догма про патріотизм усього народу, абсолютизувалися духовна єдність суспільства, його масовий героїзм та вірність соціалістичним ідеалам. Відтак, складний

і багат шаровий феномен патріотизму відображався спрощено й однобічно [245, с. 11, 12].

Р. Гула спочатку з'ясував філософські, соціокультурні та політологічні основи почуття любові до Батьківщини. Він визначив дефініцію «радянський патріотизм», як «суспільно-політичне явище, яке в політичному аспекті асоціювалося з легітимізацією влади на... комуністичних ідеологічних догматах, гордістю за свою соціалістичну країну та безумовною лояльністю до держави через сакралізацію особи керівників. У соціальному аспекті передбачалося домінування пролетарського інтернаціоналізму при створенні наднаціональної спільноти людей – радянського народу. Економічну складову... відображала ударна праця в умовах уніфікованого розподілу та споживання благ...». «Символічне поле» патріотизму створювалося за допомогою «пантеону героїв» [245, с. 44–46].

Окремий розділ своєї монографії Р. Гула присвятив ролі та місцю радянського патріотизму в антифашистському русі Опору. Зокрема, автор розглянув його вплив на зародження і розвиток партизанської війни, а також роль і форми прояву патріотизму в умовах підпільної боротьби. У партизанському середовищі патріотизм проявлявся в усвідомленій комуністичній ідеології, «генетичній любові» до Батьківщини, ненависті до окупантів і колабораціоністів, несприйняття українського націоналізму, «дружба народів СРСР» [245, с. 268].

Р. Гула у своїх монографії і дисертації дослідив не тільки аспекти, пов'язані з патріотизмом, а значно ширше коло питань. Зокрема він детально простежив вплив рішень партійно-державних органів СРСР на розвиток радянського руху Опору [245, с. 269–291]. Важливим є спостереження, що з 31 іменного загону та з'єднання на території України (крім польських і чехословацьких) ім'я державних діячів присвоїли 11 формуванням (В. Леніна, Ф. Дзержинського, С. Кірова, М. Урицького, В. Молотова, Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Берії, А. Мікояна, В. Куйбишева, М. Калініна), героїв громадянської війни – 7 формуванням (В. Боженка, Г. Котовського, В. Чапаєва, О. Залізняка, М. Фрунзе, С. Лазо, О. Пархоменка), постатей української історії – 4 (І. Богуна, М. Коцюбинського, У. Кармалюка, Б. Хмельницького), діячів російської історії – 4 (О. Невського, О. Суворова, М. Кутузова, В. Пожарського), радянських полководців – 3 (Г. Жукова, К. Ворошилова, С. Будьонного). Один загін був

названий на честь льотчика В. Чкалова, чотири з'єднання – на честь партизанських ватажків М. Попудренка, І. Копьонкіна, Ф. Михайлова та І. Боровика. Тобто, комуністичні «герої» займали домінуючі позиції (23 з 31) [245, с. 310, 311]. Ці дані є ще одним підтвердженням загальнорадянського, а не національно-українського характеру радянської партизанки в Україні.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. інтерес до радянської складової руху Опору знизився, а історіографічний процес уповільнився: менше виходило монографій і документальних збірників, захищалося дисертацій. Це обумовлювалося певним вичерпанням тем, нерозроблених або спотворених у період існування СРСР. Виходом із такої локальної пострадянської кризи стала поступова зміна методологічних підходів у вивченні проблеми, позначення нових напрямків досліджень. Помітним цей процес став приблизно з 2005 р., відколи побачили світ ґрунтовні монографічні і документальні дослідження «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)...» (2005 р.), «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944...» (2006 р.), «Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944» (2008 р.), «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» (2010 р.), «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011 р.). Відбулися представницькі міжнародні конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (м. Київ, 2010 р.) та «Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство» (м. Київ, 2014 р.), на яких підбито певні підсумки у розробці теми та позначені подальші напрями досліджень. Вихід згаданих праць і науковий обмін в рамках конференцій стали ознаками справжнього ренесансу у вивченні історії радянського руху Опору на нових джерельних і методологічних засадах. При цьому увага дослідників спрямовувалася і дотепер спрямовується здебільшого на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Їх праці характеризуються наявністю нових положень і оцінок. Зокрема, в багатьох наукових виданнях показано, що населення окупованих територій по-різному поставилося до приходу окупантів. Автори цих публікацій відійшли від практики

висвітлення винятково позитивних сторін діяльності партизан і підпільників, піддали критиці і перегляду положення радянської історіографії про морально-політичну єдність населення і комуністичної партії, масовий характер та ефективність підпільно-партизанської боротьби.

Серед найбільш професійних і неупереджених видань з історії радянського руху Опору в Україні слід виокремити доробок архівістів А. Кентія та В. Лозицького. У 2001 р. на базі архівних документів із фондів партизанського руху Центрального державного архіву громадських об'єднань України було підготовлено і видано науково-довідкове видання «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними» [905]. У передмові автори-упорядники виклали власну концепцію радянського руху Опору. У книзі висвітлюється історія й етапи створення основних партизанських формувань, що вели бойову та диверсійну діяльність в Україні та за її межами; місце партійних і силових структур у формуванні партизанського руху; заходи по закиданню у тил ворога організаторських, диверсійних і розвідувальних груп; розкриваються питання організації та основні напрямки діяльності УШПР, нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху тощо. Автори дійшли висновку, що створення системи партизанських штабів сприяло підвищенню ефективності збройної боротьби.

Логічним продовженням цих зусиль став вихід колективної праці «Радянський рух Опору на окупованій території України» [426], в якій вміщені стислі нариси з історії радянської партизанської і підпільної боротьби проти загарбників. Текст насичений статистичними матеріалами, здійснені відповідні узагальнення та висновки. Проаналізувавши радянські звіти про кількість учасників партизанського руху, автори піддали ці цифри сумніву, зазначивши, що активну боротьбу з окупантами вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб. А. Кентій та В. Лозицький також визнали, що радянські партизани у ставленні до окупантів та їх поплічників не дуже переймалися моральними нормами або приписами міжнародних конвенцій. Полонених, як правило, після допитів знищували, нерідко застосовувалися тортури. Відсутність милосердя у середовищі радянських партизанів автори пояснювали головно жорстокістю нацистів

стосовно місцевого населення, рідних і близьких учасників руху Опору.

У нарисі про підпілля М. Слободянюк наголосив, що як і партизанський рух воно формувалося «згори» за адміністративно-територіальним принципом. Згідно з радянською класифікацією, підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) – підпільні комітети й осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне – підпільні комітети та осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) – організації і групи, сформовані в основному з безпартійних громадян. Характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійні й комсомольські осередки, натомість ані партійні, ані безпартійні групи стихійно майже не виникали (вони з'явилися пізніше). Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні було створено мережу спеціальних розвідувальних і диверсійних груп.

Унаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан з рухом Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, що проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, а також зрадливість та погана конспірація спричинили великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до «неблагонадійних» категорій. До весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність і перейти у стан пасивного підпілля, метою якого була власна безпека ціною майже повної відмови від боротьби з окупантами.

Однак зусилля, спрямовані на створення адміністративним шляхом радянського підпільного руху в тилу ворога, мали не лише негативні наслідки. Вони давали змогу розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, добір кадрів, накопичення матеріальних засобів. У справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Крім того, часто саме від залишків заздалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких із приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними чинниками поживлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси за «нового ладу» законним, ненасильницьким шляхом. Ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці – від індивідуальності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму та заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Початкове вітання «нового ладу» частиною мешканців та байдужість «мовчазної більшості», здавалося, обіцяли німцям міцне підґрунтя в Україні. Та невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування призвели на початку 1942 р. до переоцінки поглядів. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросла у стійку ненависть до окупантів.

Як наслідок, організований «згори» радянський рух Опору здобув підтримку «знизу» і перетворився з партійного на народний. Комуністичне підпілля, що врятувалося від розгрому, зберегло або відновило свою структуру та зв'язки і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельним шляхом розпочався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними. Кульмінацією діяльності підпільників стали збройні повстання проти загарбників та безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії під час захоплення населених пунктів.

На основі широкої джерельної бази, залучення раніше невідомих документів була створена монографія «Війна без пощади і милосердя» [421]. Опубліковане у 2005 р., вказане видання дотепер залишається найбільш якісним і повним викладом історії радянського руху Опору в сучасній вітчизняній історіографії. Дослідження охоплює весь час окупації, кожен з періодів якої аналізується окремо. Автори розглядають бойову, диверсійну і розвідувальну діяльність «лісових солдатів», в тому числі на комунікаціях противника. Багато уваги приділено рейдовій активності, матеріально-технічному і кадровому забезпеченню партизанів. Автори окремо аналізують напружені стосунки між апаратом УШПР та партизанськими ватажками, прорахунки в організації «малої війни», контр-

партизанські заходи німців, стосунки радянських партизанів і вояків УПА.

Серед іншого, А. Кентій та В. Лозицький звернули увагу на той факт, що відсоток українців в апараті УШПР був непропорційно малим: на липень 1943 р. зі 125 співробітників штабу був тільки 41 українець, а більшість становили 60 росіян. Приблизно така ж ситуація спостерігалася на центральному радіовузлі (30 українців і 57 росіян), серед командно-викладацького складу (12 українців проти 41 росіянина) та курсантів (33 українці і 57 росіян).

Особливо цінним для історії партизанського руху є докладне висвітлення ролі і місця диверсійних, розвідувальних та контррозвідувальних дій партизанів, їх матеріально-технічного забезпечення, постановки зв'язкової та медико-санітарної служб, підготовки партизанських кадрів. Так, у монографії подаються відомості, що за період з жовтня 1941 до грудня 1944 р. в партизанських лавах несли службу 210 лікарів, 245 фельдшерів, 254 медсестри, 64 санінструктори. Через лінію фронту «народним месникам» перекинули 999 комплектів аптечок № 1–3, 16 тис. індивідуальних аптечок, 25 тис. індивідуальних санітарних пакетів, 15 автоклавів, 15 операційних комплектів, 5 кг аспірину, 54 ампули адреналіну, 100 ампул атропіну, 3 160 ампул морфію, 86 тис. м марлі, 1,6 т вати, 160,8 тис. бинтів.

Середній відсоток поранених партизанів становив 14%, однак у рейдуючих з'єднаннях він сягав 39%. Усього за даними медико-санітарного відділу УШПР у 1942–1944 рр. партизанськими санітарними частинами було обліковано 10 049 поранених. З них вилікувано безпосередньо в загонах 7 558 осіб (75,2%), евакуйовано на «Велику землю» 2 289 (22,8%), померло від ран 202 (2%). Окрім поранених медики обслуговували 24 803 хворих, з яких вилікували 24 107 (97,3%). Низька кількість поранених і високий відсоток вилікуваних викликає сильний сумнів, проте інших статистичних даних у науковому обігу наразі немає.

Автори зробили висновок, що начальник УШПР Т. Строкач загалом упорався зі своїми обов'язками. Це означає, що й оцінка роботи всього штабу є позитивною. А. Кентій та В. Лозицький також припустили, що недостатнє матеріальне забезпечення партизанів України могло бути пов'язане з побоюванням Москви, що зброя і спорядження можуть потрапити до рук ворогів більшовицької

влади. На жаль, у передмові автори попередили, що найбільш гострі і дискусійні аспекти історії партизанського руху вони залишили майбутнім дослідникам.

Не можна оминати увагою три збірники документів про діяльність радянських партизанів, які суттєво вплинули на розвиток історіографії та поступової зміни колективної пам'яті. На відміну від аналогічних радянських видань, у них підібрані документи, які дають змогу дізнатися не тільки про позитивні, а й про негативні сторони життя «лісових солдатів». Усі три зібрання документів опубліковані російською мовою з метою розширення читацької аудиторії та, як думається, для представлення української точки зору на партизанський рух, а також впливу на російськомовну громадську і наукову думку. Допомогою в цьому послужили не тільки документи, а й вступні статті до самих збірників та їх окремих розділів.

Першим побачив світ збірник «Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории...» [75]. Матеріали книги дають змогу проаналізувати особливості складання звітів про діяльність партизанських загонів, їх тактики і побуту, протистояння з ОУН-УПА. Назви деяких розділів праці засвідчують концептуальну новизну поставлених упорядниками завдань: «Приписки в оперативних звітах», «Тактика випаленої землі», «Комуністичний партизанський терор», «Грабежі, мародерство, бандитизм», «Сексуальне насильство, статева розбещеність», «Пияцтво», «Внутрішні конфлікти». У 2010 р. був підготовлений колективом українських архівістів з ЦДАГО України та виданий у Москві збірник «Партизанская война на Украине...» [63]. У ньому вміщені щоденники командирів партизанських загонів та з'єднань, що дає змогу подивитися на партизанську війну зсередини очима безпосередніх її учасників.

Слідом за ним вийшов друком надзвичайно цікавий за своїм задумом збірник документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944...» [785], головна ідея якого – поглянути на діяльність партизанів і поліцаїв як на братовбивчу війну. Автори намагалися не тільки зафіксувати різницю між цими двома силами, а й показати їх спільні риси («генетичну подобу») у структурі, особовому складі, методах, ставленні до мирного населення, взаєминах один з одним. Автори звертають увагу на тісні родинні та побутові

зв'язки між партизанами і поліцаями, на те, що як одних, так і інших мало цікавили інтереси місцевого населення. Робота створена на основі документів, що стосуються центральних і східних областей України, які мали свою специфіку і доволі розвинений партизанський рух.

Серед найбільш нестандартних висновків укладачів збірника можна виокремити такі: мотивація рядових партизанів і поліцаїв визначалася не ідеологічною прихильністю до комунізму або нацизму, а бажаннями помсти та виживання; кістяк партизанських загонів складався з колишніх «господарів життя» і «слуг влади» (партійний, радянський і господарський актив: комуністи, комсомольці, силовики різних відомств, чиновники), вони ж були головним джерелом поповнення колабораціоністських структур; упродовж усієї війни елемент примусу при формуванні партизанських загонів був більшим, ніж у поліцейських формуваннях; Сумська і Чернігівська області були не тільки центром партизанської війни, а й виставили на службу німцям рекордну по Україні кількість поліцаїв; «ставлення населення центральних і східних областей України до колишніх партизанів більш позитивне, ніж до колишніх поліцаїв, хоча тих і інших селяни вважали цілком своїми».

Науковою новизною позначена вміщена у цьому збірнику стаття О. Гогуна, присвячена ролі спецслужб СРСР у розвитку антифашистської боротьби в Україні. Автор провів комплексний аналіз діяльності структур НКВС-НКДБ УРСР, НКВС-НКДБ СРСР, армійської розвідки по залишенню на окупованій території своєї агентури, закиданню в тил ворога спеціальних груп, головними завданнями яких були розвідка, терор, диверсії, організація підпілля і партизанської війни, інфільтрація у формування ОУН-УПА, Армії Крайової, в окупаційні, громадські і церковні структури [203, с. 34–49].

Хоча О. Гогун є російським істориком, його плідні й об'єктивні напрацювання з історії руху Опору в Україні зробила його публікації незамінними при дослідженні проблеми. Монографія «Сталинские командос...», видана у 2008 р. та перевидана у 2012 р. [204], спиралася на джерельну базу з 12 німецьких, польських, російських та українських архівосховищ. Структура роботи відрізняється новизною та різноплановістю. Про це свідчать назви більшості розділів книги: «Організація партизанських загонів України

у 1941–1944 рр. і управління ними», «Особовий склад партизанських формувань», «Проблемні питання історії радянської партизанської війни», «Дисциплінарні порушення у партизанських загонах», «Внутрішні конфлікти у партизанських структурах».

О. Гогун відзначив, що українці за національністю С. Ковпак та О. Федоров виявилися єдиними партизанами в СРСР двічі удостоєними звання Героя Радянського Союзу, а партизанське з'єднання О. Сабурова стало «інкубатором партизанського руху», оскільки саме з нього вийшла найбільша кількість самостійних загонів і з'єднань. Дослідник досить багато уваги присвятив протистоянню радянських, польських та українських партизанів на західноукраїнських теренах. На початок 1944 р. на території тільки Ровенської і Волинської областей, а також суміжних районів Житомирської і Кам'янець-Подільської областей, діяло до 27 тис. партизанів УШПР (не рахуючи загонів НКДБ і РУ ГШ ЧА). Вояків УПА на той момент налічувалося близько 15 тис. Не маючи достатньо сил і ресурсів, націоналісти не вступали у великі затяжні бої і не розгромили жодного партизанського з'єднання. І все ж, завдяки розгалуженому підпіллю та підтримці населення, УПА не дозволила червоним партизанам стати господарями в Західній Україні. На думку історика, ця міжпартизанська війна завершилася «внічию», хоча обидві сторони завдали один одному болючих ударів. Загальна кількість втрат поки що не підрахована, але в будь-якому випадку йдеться про тисячі загиблих з обох сторін.

У ході дослідження О. Гогун зробив кілька важливих висновків. Партизанський рух створювали три незалежні державні інстанції – ЦШПР-УШПР, НКВС-НКДБ і ГРУ-РУ ГШ. Наявність серед партизанів представників таємної поліції й армійської розвідки, а також їх організація «згори», сприяла утвердженню у західній історіографії тези про штучний та директивний характер радянського партизанського руху. Радянська партизанка – це не «народний рух» (інсургенти), а операції спеціально підготовлених загонів командос трьох типів: диверсанти (підпорядковувалися УШПР), терористи (НКВС-НКДБ), розвідники (РУ-ГРУ). У цьому полягала їх принципова відмінність від рухів Опору інших європейських країн, де вони розвивалися більш-менш спонтанно і не мали значної державної та інституційної підтримки. Це позначалося на ставленні до населення: червоні партизани не вважали інтереси та захист мирних

мешканців пріоритетом своєї діяльності. У низці епізодів спостерігалось цілеспрямоване провокування радянськими партизанами нацистів на звірства з метою підірвати довіру населення до окупаційного режиму. У порівнянні з партизанами Росії та Білорусії партизани України були рухливішими. Зумовлювалося це кількома факторами: відносно високим професіоналізмом керівництва, менш залісненим ландшафтом, недоброзичливістю населення західних областей. Наприклад, у ході рейдів, маршів і боїв з'єднання ім. Сталіна в 1943–1944 рр. пройшло 4,9 тис. км, Вінницьке (1943–1944 рр.) – 6,5 тис., ковпаківське з'єднання в 1941–1944 рр. – 7,5 тис. км. А кавалерійське з'єднання на чолі з М. Наумовим пододало 9 тис. км – шлях, що дорівнює відстані від Берліна до Пхеньяна. Чим менш жорстоким було правління окупантів на певній території, тим важче було червоним партизанам там діяти. Військова й агентурна розвідка у радянських загонах була поставлена краще, ніж в УПА, але гірше, ніж в АК. До 1943 р. основним видом диверсійної діяльності були руйнування господарських об'єктів, тактика «випаленої землі». З 1943 р. диверсанти зосередилися на залізничних комунікаціях. Загалом монографію «Сталинские командос» можна охарактеризувати як багатомірне фундаментальне дослідження історії радянського партизанського руху в Україні.

У цілому новітні дослідження заповнили значну частину «прогалін» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Головні завдання в осмисленні боротьби радянських антифашистів проти загарбників на українських землях можна вважати вирішеними, однак, певна частина аспектів теми потребує оновлення і доопрацювання. Особливих зусиль необхідно докласти для до теоретичних аспектів та інтерпретацій. «вписування» цього феномену в загальну картину Другої світової війни.

3.2. Історіографія українського руху Опору

Підвищеною увагою до національно-визвольної боротьби українського народу, в тому числі періоду Другої світової війни, характеризується пострадянський період вітчизняної історіографії. Після

здобуття державної незалежності проблематика ОУН і УПА стала однією з найбільш популярних серед науковців та публіцистів. Значний попит з боку читацької аудиторії, зняття значної частини перешкод у доступі до архівних документів і зумовили цілу зливу публікацій. Далеко не всі вони відповідали науковим критеріям, а власне наукові праці відрізнялися переважно описовим характером і апологетичним спрямуванням. Водночас, сформувалася група істориків, які професійно підійшли до вирішення дослідницьких завдань.

На концептуальне осмислення діяльності українських націоналістів у воєнний період спрямовувалися публікації М. Коваля [470], В. Кучера [544; 542; 543], С. Кульчицького [528; 525; 523; 521; 529; 524; 526]. Ці та інші фахівці зайняли україноцентричну, але помірковану позицію у питанні історичної оцінки діяльності українського національно-визвольного руху воєнної пори. Зокрема, В. Кучер одним з перших здійснив аналіз програмних положень та інших офіційних документів ОУН і УПА на предмет еволюції політичних та економічних поглядів їх керівництва.

Однозначно позитивно оцінює діяльність цих організацій В. Сергійчук. За висловом автора, його наукові [816; 818; 819] та документальні [66; 68; 67; 70; 69; 71; 72; 73] публікації покликані стати безкомпромісною апологетикою українського національно-визвольного руху. Втім, це не означає необ'єктивності вченого. Він одним з перших висловив думку, що сучасним дослідникам не можна спиратися не тільки на радянську, а й на зарубіжну спадщину. Слід, відкинувши ідеологічні нашарування, опрацьовуючи весь комплекс джерел німецького, радянського й оунівського походження, писати сучасну об'єктивну історію [66, с. 3–5].

На думку І. Патриляка, постановка питання «на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни», є некоректним. Автор акцентує на тому, що приналежність воюючих сторін до того чи іншого табору часто зазнавала змін, а тому цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН і УПА намагалось діяти відповідно до власних уявлень про національні інтереси України [724, с. 81–95]. Деяку увагу приділив бандерівському руху Я. Грицак [236, с. 90–113], який виступає проти ідеалізації ОУН і УПА та вважає, що позитивна історична пам'ять про них на сході України

не буде сприйнята більшістю суспільства і залишиться фактором, який розколює громадську думку.

Опрацювавши поважний масив джерел, Ю. Киричук стверджував, що в УПА налічувалося приблизно 50% членів ОУН-Б. Однак, функції цієї партії в УПА не обмежувалися тільки політикою. Вона діяла у пропагандистській, адміністративній і частково в організаційній сферах.

Широкий спектр питань, пов'язаних з боротьбою ОУН і УПА проти нацистів, охопив А. Русначенко. Дослідник послідовно описав становлення оунівського підпілля, початок організованої збройної боротьби на Волині і Поліссі, збройну боротьбу з окупантами в Галичині у 1943–1944 рр., діяльність похідних груп і підпілля ОУН на Великій Україні, самоврядування в контрольованих повстанцями районах, створення УГВР, функціонування СБ ОУН, рейди УПА на схід країни, територіальну й організаційну структуру повстанської армії, агітаційно-пропагандистську роботу, взаємини ОУН-Б з ОУН-М, позицію УПА щодо дивізії «Галичина».

Автор подає значний обсяг статистичної інформації. Зокрема, на початок вересня 1941 р. структури ОУН-Б у Волинській області склалися з 450 станиць (осередків) і 2 000 членів, у Ровенській області – 700 станиць і 5 000 членів, на Тернопіллі відповідно 690 і 6 000, на Станіславщині – 400 і 1 000, на Дрогобиччині – 400 і 1 000, у Чернівецькій області – 80 і 500. Усього ж в Західній Україні діяло 3 300 станиць і близько 20 000 членів. Соціальний зріз оунівців міста Львів виглядав таким чином: 500 робітників, 300 студентів, 300 учнів, тисячу осіб нараховувала жіноча мережа.

Упродовж воєнних років підтримка бандерівського руху тільки зростала. Так, на 25 жовтня 1943 р. на Дрогобиччині нараховувалося уже 405 станиць і 2 465 членів ОУН-Б (у тому числі 426 жінок, 149 інтелігентів, 28 робітників), а також 2 036 осіб в юнацькій мережі та 2 136 симпатиків. На Станіславщині діяло 500 станиць з 23 870 членів (20% з яких були жінками). На грудень 1943 р. на Тернопільщині було 432 станиці і 7 460 членів ОУН-Б [793, с. 23, 112].

Існування впродовж 1943 р. значної кількості повстанських республік і зон під контролем ОУН-УПА свідчила про потужність і популярність серед населення українського руху Опору. Такі республіки і зони виникли на території сучасних Рівненської, Терно-

пільської, Волинської областей: Колківська, Антонівецька, Ковельська республіки, північна частина Кореччини, Степанщина-Деражнянина. На певний час підрозділи УПА звільняли райцентри Висоцьк, Володимирець, Деражня, Дубровиця, Людвипіль, Степань. У цих місцевостях встановлювалася українська адміністрація, налагоджувалося соціально-економічне життя. 27 серпня 1943 р. командир УПА Клим Савур видав наказ «У справі виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді», згідно з яким слід було негайно провести вибори до сільських і районних рад, організувати земельні комісії для розподілу землі серед селян. У листопаді 1943 р. тільки у 27 селах Людвипільського району працювали адміністрації, поставлені при УПА [793, с. 95, 96].

А. Русначенко також приділив значну увагу антифашистській діяльності ОУН Мельника. До такої діяльності ОУН-М ми відносимо все, що заборонялося нацистами: створення підпільної мережі по всій Україні, ширення самостійницьких ідей, критика «нового порядку» і саботаж розпоряджень окупаційної влади, створення збройних формувань. У квітні 1943 р. мельниківські боївки Волині нараховували 2–3 тис. бійців [793, с. 74]. Хоча мельниківське керівництво не виступило відкрито проти загартників, але діяльність місцевих осередків багато в чому мала антифашистський характер. Попри величезний фактичний матеріал, опрацьований А. Русначенком, все ж головною його заслугою є вперше здійснений порівняльний аналіз українського національно-визвольного руху зі спорідненими рухами у Білорусії та країнах Балтії.

8 травня 1997 р. за дорученням Президента України була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА. Робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА була сформована в Інституті історії України НАН України під керівництвом С. Кульчицького. Її завданням стала підготовка наукового висновку для урядової комісії з вивчення історії цих інституцій. До роботи в групі залучалися О. Веселова, О. Вовк, Є. Горбуров, Л. Гриневич, В. Дзьобак, С. Здіорук, І. Ільюшин, Г. Касьянов, А. Кентій, С. Кокін, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, В. Нікольський, Г. Папакін, І. Патриляк, О. Стельмах, Ю. Шаповал, М. Шитюк, З. Яцишин. Результатом роботи

авторів Урядової комісії став вихід 27 монографічних і документальних видань.

Нового імпульсу науковим пошукам з історії українського руху Опору надав «Фаховий висновок» про діяльність ОУН і УПА [696] та монографія, видана членами робочої групи [695]. Зазначимо, що для створення такого вагомого наукового доробку зусиль ентузіастів-одинаків було б замало. Тільки їх поєднання з державною підтримкою та безпосереднім керівництвом Інституту історії України НАН України дало якісний результат.

У рамках проекту побачило світ 27 книг загальним обсягом 290 друкованих аркушів. Через складність обраного дослідницького завдання керівник групи С. Кульчицький зазначив, що повної узгодженості думок і текстів авторському колективу досягти не вдалося. У першому розділі монографії «Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни» І. Патриляк описав антирадянське збройне повстання ОУН у жовтні 1939–липні 1941 рр., створення та діяльність у 1941–1942 рр. Дружин українських націоналістів, проаналізував прийняття Акту 30 червня 1941 р. Третій розділ (автор – В. Дзьобак) присвячено організації і діяльності «Поліської січі» у 1941 р.

Дуже важливими для розуміння стратегії, тактики, методів політичної і збройної боротьби оунівців є вивчення їх ідеологічних засад. Написаний Г. Касьяновим восьмий розділ «Ідеологія Організації українських націоналістів» дає порівняльну характеристику італійського фашизму, німецького націонал-соціалізму та ідеології ОУН. Також там простежуються теоретичні і практичні розбіжності бандерівської та мельниківської фракцій ОУН, ідеологічна еволюція ОУН-Б упродовж 1941–1944 рр.

Перу А. Кентія належать три розділи колективної монографії. Другий розділ, названий «Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції (1941–1942)», розділ четвертий – «Двофронтна боротьба УПА (1943–перша половина 1944 рр.)» та розділ сьомий «Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946–1956 рр.)». Два з цих розділів безпосередньо стосуються антифашистської діяльності ОУН-УПА. У четвертому розділі А. Кентій зосереджується на військово-підготовчій роботі ОУН-Б, розбудові територіальних структур та штабів повстанської армії, подіям на проти-німецькому фронті УПА.

Роботи видатного історика-архівіста А. Кентія стали підсумком більш ніж 15-річної праці. Переоцінити багаторічні плідні пошуки історика, методиста архівної справи, головного зберігача фондів ЦДАГО України А. Кентія неможливо. У серії книг [425; 427; 428; 422], підготовлених А. Кентієм на основі маловідомих архівних документів з так званого «празького архіву», історія ОУН розглядається комплексно, у контексті стосунків з населенням, різними політичними силами, урядовими і громадськими діячами та організаціями, а також через призму військово-політичних та дипломатичних чинників. У працях історика простежується генеза формувань націоналістів від підпільних груп до повстанської армії, стосунки оунівців з населенням, підсумовуються результати боротьби. Його монографії стали важливим синтетичним дослідженням історії створення та діяльності ОУН-УПА.

Автор предметно і послідовно розглядає діяльність похідних груп ОУН, перехід ОУН-Б на протинімецькі позиції та створення під її керівництвом підпільного і партизанського руху, історію «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця, боротьбу УПА. Серед іншого, дослідник стверджував, що на початках творення своєї УПА бандерівці іноді маскували свої збройні загони під бульбівців і червоних партизанів з метою здобути популярність серед певних кіл волиняків. Почавши збройний виступ проти «нового порядку», повстанська армія поставила собі за мету припинити вивезення молоді на роботу до Німеччини та перешкодити економічному пограбуванню краю. А. Кентій був переконаний, що протинімецька діяльність ОУН-УПА стала скоріше формою збройної самооборони. Активні дії проти німців передбачали не завдання їм максимальної шкоди за будь-яку ціну, а недопущення німецьких атак на територію, контрольовану УПА. Саме тому поза увагою повстанців, як правило, залишалися військові комендатури, штаби, залізниці [695, с. 183].

Торкався дослідник і таких «незручних» тем, як спроби українців зав'язати співпрацю з Німеччиною, силові заходи ОУН-Б, спрямовані на об'єднання під своїм керівництвом повстанського руху, непрості взаємини між «західняками» та «східняками» в УПА. А. Кентій заперечив тезу про те, що набір в УПА відбувався тільки на добровільних засадах: частка примусово мобілізованих серед повстанців перевищувала 50%. Разом з тим історик наголошує, що

УПА була б неможливо вести збройну боротьбу без свого міцного і надійного запілля – розгалуженої мережі ОУН-Б, на якій базувалися моральна стійкість, життєдіяльність і боєздатність народної армії. Наприкінці 1943 р. відбулося часткове згортання протинімецького фронту ОУН-УПА у тих випадках, коли це посилювало інших ворогів України. Відтоді тактика українського руху Опору була зосереджена на самообороні і перестала носити наступальний характер [427, с. 39–99, 189]. Мало того, своєю діяльністю проти радянських партизан і в тилу Червоної армії ОУН-УПА «врятували від повного розгрому сили німецької армії у Східній Галичині» [428, с. 190].

Указаний цикл монографій можна вважати одним з найвдалиших проектів сучасної історіографії та найповнішим дослідженням історії ОУН. Цим самим А. Кентій зробив неоціненний вклад і у вивчення руху Опору в Україні. Він разом зі своїми колегами провів величезну архівну роботу, опублікував велику кількість статей, монографій і збірників документів з історії як радянського, так і українського рухів Опору. Його роботи знаменували собою становлення незалежної від радянської спадщини сучасної історіографії руху Опору в Україні. Вони сприяли формуванню міцного фундаменту для того, щоб поглянути на проблематику з нових ракурсів, критично оцінити наукові здобутки попередників, розробити власні концептуальні позиції.

Помітним внеском в опрацювання теми став доробок І. Патриляка [722; 723]. У трьох з шести розділів його монографії «Встань і борись...» ретельно вивчаються аспекти, пов'язані з антифашистською боротьбою ОУН-УПА. Другий розділ під назвою «Націоналістичне підпілля в перші місяці німецько-радянської війни (червень–грудень 1941 р.)» заповнений аналізом Акта 30 червня та військовотворчими заходами підпілля ОУН-Б влітку–восени 1941 р. За даними дослідника, до грудня 1941 р. у складі похідних груп ОУН-М та ОУН-Б вислали на схід відповідно 1 000 та 1 200 осіб. І. Патриляк не вважає заяву в Акті 30 червня про майбутню тісну співпрацю з «Велико-Німеччиною» актом колабораціонізму, оскільки інший формат реалізації державного суверенітету України в тих обставинах не уявлявся можливим. Ми ж залишаємося при думці, що навіть у тих умовах жодне «дипломатичне прикриття» не скасовує факту заяви про готовність до співпраці (себто колабо-

рації). Щоб уникнути звинувачень у колаборації, ОУН-Б могла проголосити Акт 30 червня без згадки про співпрацю. Звісно, це б означало перехід організації у підпілля, а саме цього бандерівці і не бажали. Тобто у сподіванні на тактичні переваги (які, до речі, так і не справдилися), провід ОУН-Б зробив далекосяжну стратегічну помилку, спробувавши обрати в союзники не демократичний Захід, а нацистську Німеччину. На щастя, гітлерівці самі не дозволили українцям потрапити в цю історичну пастку. У подальшому, за точним висловом І. Патриляка, УПА своєю антифашистською боротьбою врятувала честь окупованої української нації.

У третьому розділі автор розгортає картину діяльності ОУН-Б та ОУН-М у підпіллі, підготовку ними збройного повстання, участь бандерівців у створенні УПА впродовж 1942–початку 1943 р. У цьому процесі виокремлено три стадії протистояння ОУН-УПА гітлерівським загарбникам: пропагандистська (липень 1941–весна 1942 р.), пропагандистсько-самооборонна (квітень–грудень 1942), наступальна (від січня–лютого 1943 р.). І. Патриляк зазначив, що до своєї недобровільної інкорпорації до бандерівської УПА відділи ОУН-М провели кілька спільних з бандерівцями антинімецьких збройних акцій. І. Патриляк деяку увагу приділив не тільки власне підрозділам УПА, а й функціям таких формувань, як самооборонні кущові відділи (СКВ), відділи особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії (ВПЖ), розвідчі відділи (РВ).

Завершується ця частина монографії детальним описом структури, чисельності, трансформації, матеріального і кадрового забезпечення, тактики, озброєння, уніформи і системи нагород у повстанській армії. Так, для фінансування визвольного руху ОУН-Б запровадила 1%-й податок на підприємства і заможних громадян. Іншим важливим джерелом грошових надходжень були безпосередньо підконтрольні оунівцям підприємства. Серед таких історик назвав гарбарні, круподерні, кравецькі майстерні, оліярні, що працювали винятково для потреб УПА. Характеризуючи систему підготовки бійців і командирів, автор докладно описав навчальні програми, систему оцінювання, облаштування вишкільних таборів, харчування та матеріальне забезпечення курсантів, розпорядок дня в повстанських старшинських і підстаршинських школах. Всього в УПА було створено 5 польових старшинських (офіцерських) шкіл, які випустили близько 700 офіцерів. Цікаво, що 12%

навчального часу займав ідеологічно-політичний вишкіл. 68% слухачів військових шкіл мали вік 18–23 роки.

Наукова новизна монографії І. Патриляка особливо яскраво проявилася у створенні «колективного портрету» українського повстанця. Для цього автор провів кропіткі статистичні підрахунки на основі 1 445 евіденційних (облікових) карток вояків військової округи (ВО) «Богун» групи УПА-«Північ», що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. У підсумку виявилися такі показники: 21,59% повстанців були вихідцями з інших регіонів України, Росії, Білорусії, Узбекистану, Казахстану. При цьому з-поза меж України походило 38 вояків (2,62%): 12 росіян, 5 узбеків, 4 білорусів, 2 донських козаків, 1 казах, 1 чех. Крім цього, дослідник типологізував псевдоніми повстанців, заміряв такі показники, як динаміка вступу облікованих осіб в УПА, досвід їх воєнної служби, військові спеціальності і посади, оцінка бійців командирами, рівень освіти. Наприкінці І. Патриляк отримав такі результати: уявний середньостатистичний повстанець ВО «Богун» був українцем (98,2%) родом з місцевості, яка територіально входила до ВО «Богун» (78,41%), уродженець села (90,8%), хлібороб (78,82%) віком від 18 до 28 років (понад 70%) з початковою або неповною середньою освітою (близько 65%), неодружений (75,09%), до приходу в УПА не був знайомий з військовою справою (57,86%). Такий «збірний повстанець» потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (понад 60%), думка командирів про нього переважно добра (66,49%).

У четвертому розділі докладно описані численні антифашистські акції ОУН і УПА, створення УНС в Галичині, українсько-німецькі переговори, а також процес пошуку «нового обличчя» цих формувань через зміну ідеології та спробу заснування позапартійного представництва українського визвольного руху. Стосовно ОУН-М автор дійшов висновку, що, перейшовши взимку 1941–1942 рр. на антинімецькі позиції, зосередившись на адміністративному, економічному, культурному й організаційному опануванні українських земель, мельниківці не змогли створити стійкі збройні формування та глибоко законспіроване розгалужене підпілля. Вони зазнали відчутних утрат від німецьких репресій і поступово втратили свої позиції у визвольному русі. Підбиваючи підсумки, І. Патриляк називає досягнуті у розбудові підпілля ОУН-Б та загонів УПА резуль-

тати як «дивовижний успіх», здобутий всупереч несприятливим обставинам. Українці програли війну за незалежність, але виявили при цьому таку самопожертву, мужність і героїзм, яких до цього часу не знала вітчизняна історія. Ідеали незалежності і свободи врешті-решт стали знов актуальними на рубежі ХХ–ХХІ ст. і перемогли.

Діаспорна україністика також здійснила масштабний археографічний проект по виданню 50-томного комплексу «Літопис Української Повстанської Армії», в якому вміщено документи і наративи з історії самостійницького руху, які збереглися переважно у зарубіжних архівах та приватних колекціях [55]. Щоправда, томи 43, 44, 46, 49, 50 укладені на основі знайденого у 2004 р. повстанського архіву в с. Озерна Тернопільської області. Кожен том або група томів Літопису присвячені окремим темам і друкуються у міру підготовки й опрацювання матеріалу. В них відображено організаційні структури, форми діяльності, географічне розповсюдження народної армії. Найбільш широко у «Літописі УПА» представлені матеріали, присвячені Волині та Галичині. Сучасні дослідники звернули увагу на такі недоліки «Літопису УПА», як однобічність джерельної бази через недоступність архівосховищ Радянського Союзу, глорифікаційний та тенденційний підбір матеріалів, відсіювання документів щодо Волинської трагедії, антисемітизму та колабораціонізму. Однак варто відзначити, що радянській науці так і не вдалося створити щось подібне до «Літопису» радянської партизанки.

Угодою між Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України і видавництвом «Літопис УПА» (м. Торонто, Канада) у 1992 р. започатковане видання «Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія» [56]. Якщо в «Основній серії» продовжують оприлюднюватися документи і спогади, упорядковані працівниками канадського видавничого комітету, то томи «Нової серії» готують до друку українські науковці на базі документів, виявлених у центральних та регіональних архівах України.

Заснована у 2000 р. третя серія «Бібліотека» на початок 2014 р. містила 12 томів спогадів й аналітичних розвідок. У контексті вивчення антифашистської боротьби найбільший інтерес у цій серії викликають томи від сьомого до дванадцятого. Для популяризації визвольної боротьби започатковано четверту серію «Події і Люди», в якій опубліковано 28 книг та готуються до друку інші досліджен-

ня. Майже всі 28 томів оповідають про діячів ОУН-УПА, які були учасниками як національно-визвольної боротьби, так і антифашистського руху Опору. Не всі видані томи стосуються антифашистської боротьби, але в усіх чотирьох серіях вміщені не тільки цінні документи, а й змістовні наукові праці з різних аспектів історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни. Це надає виданню окрім археографічної, ще й історіографічної вартості.

Праці зарубіжних авторів не відносяться до предмету нашого дослідження. Однак не можна оминати згадкою таких істориків, як Л. Шанковський, В. Косик, Дж. Армстронг, адже вони справили сильний вплив на становлення сучасної української історіографії. Серед видань небагатьох зарубіжних дослідників неукраїнського походження, які зверталися до вивчення українського націоналізму періоду Другої світової війни, найбільш цінною є праця Дж. Армстронга «Український націоналізм», яка двічі доопрацьовувалася автором в 1963 та 1990 роках і пропонує читачам цілісне концептуальне бачення проблеми. Хоча автор зміг скористатися переважно зарубіжними джерелами, його праця є взірцем об'єктивного і виваженого підходу до вивчення проблеми, що і сьогодні залишається єдиним зарубіжним комплексним дослідженням феномену українського націоналізму.

У своїй книзі американський історик подає картину розвитку українського націоналістичного руху під час війни, описує перехід оунівців до антинацистського опору, їх взаємини з церквою, аналізує географічні різновиди націоналізму, ставлення різних верств населення до самостійницьких ідей та проблеми ОУН в пристосуванні своєї програми до умов Центральної і Східної України. На думку Дж. Армстронга, існували істотні відмінності в мірі поширення націоналізму і сприйняття ідей ОУН в Західній Україні, з одного боку, і в Наддніпрянській – з іншого. Автор окреслив ієрархію вартостей населення Наддніпрянської України в умовах німецької окупації: 1) збереження фізичного існування; 2) економічний добробут; 3) стабільна влада, яка певною мірою забезпечувала б і особисту свободу людини; 4) громадянська рівноправність; 5) «національне самоздійснення в галузі культури і, можливо, політичної влади». Отже потреба національної самореалізації існувала, але мала останній серед названих пріоритет. З огляду на цю шкалу однією з помилок оунівців Дж. Армстронг уважав їх крайній етно-

центризм: намагання заборонити офіційне вживання російської мови, зокрема вигнання з органів влади тих, хто не користується українською мовою. Такі заходи звужували соціальну базу ОУН, заганяючи багатьох росіян в опозицію до українського національно-визвольного руху і відштовхуючи більш поміркованих українців [987, р. 204, 205].

Дослідивши соціальну приналежність носіїв самостійницької ідеї у Наддніпрянській Україні, автор знайшов між ними переважно студентство, гуманітарну та технічну інтелігенцію. Через відсутність привабливої для східноукраїнських селян аграрної програми масово мобілізувати їх на боротьбу за незалежну Україну їм також не вдалося [987, р. 193]. Про робітників названого регіону американський історик писав: «Навіть якщо б українське твердження про те, що великий приплив позбавлених власності селян... призвів до українізації міського робітничого класу, було б прийняте, немає доказів, що ці люди стали цікавитися політикою або відіграли скільки-небудь важливу роль в націоналістичній діяльності». Далі автор наголошував, що жахливі злидні, німецькі езекуції, програма залучення остарбайтерів, страх перед комуністичними агентами були чинниками, які мали для пересічного городянина набагато більше значення, ніж усі зусилля національного руху. У підсумку Дж. Армстронг уважав, що національно-визвольний рух не сягнув глибоко в маси і не представляв усього народу: «Основні маси залишилися незаангажовані» [987, р. 182, 189, 190].

Полемізуючи з Дж. Армстронгом навколо тези про загальну невдачу українського націоналізму на Наддніпрянській Україні, написав свою монографію Л. Шанковський. У його праці йдеться про діяльність похідних груп ОУН у центральних та східних областях України, підпільну боротьбу оунівців проти окупантів, створення Української головної визвольної ради тощо [944]. Як безпосередній учасник національно-визвольної боротьби, автор розглядає діяльність ОУН в романтичному ореолі, вважає її політичний та ідеологічний вплив на наддніпрянських українців сильнішим за вплив радянських партизанів і підпільників. З нашої точки зору, Л. Шанковський перебільшує силу й авторитет оунівського підпілля на схід від р. Збруч. Попри це, його монографія є базовою працею для вивчення українського руху Опору на Наддніпрянщині.

Л. Шанковський був першим українським істориком, котрий наполягав на діяльності відділів УПА у 1943 р. на території Кіровоградської області. Оскільки дослідник спирався тільки на оунівські джерела, то згадане твердження не можна було прийняти як незаперечний факт. Тільки у 2000 р. нам вдалося знайти підтвердження цієї інформації у документах радянського походження. Так, начальник кіровоградського облуправління НКДБ УРСР Лебін 19 березня 1944 р. повідомляв, що ОУН займалася створенням на території області «своєї повстанської дивізії» [44, арк. 8]. У звіті обкому КПУ про антифашистську боротьбу на території Кіровоградської області згадувалося, що оунівцями був створений партизанський загін, очолений людиною на ім'я Залізник-Крамар-«Стодоля Назар»-Накінечний, який у 1943 р. був розгромлений радянськими партизанськими загонами ім. Сталіна та ім. Ворошилова [43, с. 62]. Існування націоналістичних збройних формувань на Кіровоградщині підтверджується і німецькими документами, які опинилися в розпорядженні В. Косика. Наприклад, один із командирів радянських партизанів І. Кирпа, захоплений німцями на початку листопада 1943 р., заявляв, що «українські націоналісти створюють полки вільних стрільців у Чорному лісі, за 75 км на північний захід від Кривого Рогу» [503, с. 414]. Підтвердження джерелами іншого походження фактів, наведених Л. Шанковським, посилює довіру й до інших його тверджень, які поки що не перевірені джерелами з вітчизняних архівів.

На жаль, унікальний фактографічний матеріал цієї монографії межує з непідтвердженими фактами й апологетикою, які часто покликані не до встановлення історичної істини, а до обґрунтування власних концепцій автора. В цілому праця Л. Шанковського є дещо застарілою, а вітчизняна історіографія конче потребує нового ґрунтовного і комплексного дослідження історії похідних груп ОУН. Першою такою спробою стала книга В. Заведюка [323].

Ще одна важлива праця Л. Шанковського присвячена історії Української Повстанської Армії. У ній розкриваються основні етапи еволюції та діяльності загонів Т. Бульби-Боровця, збройних відділів ОУН-М та бандерівської УПА [945]. Роботи Л. Шанковського довгий час були одними з найбільш цитованих в українському науковому середовищі 1990-х рр.

Національно-визвольний рух періоду Другої світової війни на теренах України в широкому історичному контексті репрезентував В. Косик [503; 504; 501; 502]. Автор охопив дослідженням суспільно-політичні процеси всіх регіонів України. Дослідник увів до наукового обігу унікальний масив раніше невідомих документів з архівів Німеччини. Це дало змогу подивитися на український рух Опору очима німецьких окупантів. В. Косик стверджував, що за умов панування тоталітарних режимів, українські націоналісти змушені були обрати відповідні до ситуації форми боротьби заради збереження генофонду нації та відродження своєї держави. Як прибічник бандерівської фракції ОУН, В. Косик вважає, що реальний спротив нацизму і сталінізму чинила винятково ОУН-Б.

Синтетичні праці діаспорних авторів, які охоплюють історію ОУН або УПА всього періоду німецько-фашистської окупації [113; 553; 629] і є корисними для використання, стали особливим етапом розвитку історіографії проблеми, але мають описовий характер, вже застаріли і не можуть служити неупередженим джерелом інформації. Незважаючи на неспростовні досягнення, українська діаспорна історіографія некритично оцінює діяльність ОУН і УПА.

Єдино об'єктивним серед істориків діаспори поглядом на історичний феномен ОУН-УПА є два есе І. Лисяка-Рудницького «Український визвольний рух під час другої світової війни» і «Українська Національна рада та ідея соборності» [577, с. 247–270]. Здійснити доволі неупереджений фаховий аналіз стратегії, тактики та організаційної діяльності УПА вдалося також Ю. Тис-Крохмалуку [1022].

Хоча Г. Мотика також не є українським істориком, його працю неможливо оминати при відтворенні цілісної картини антифашистської діяльності ОУН і УПА. Продуктом 20-річних наукових пошуків і тривалого діалогу з українськими істориками стала монографія Г. Мотики «Українська партизанка 1942–1960...» [1008], значна частина якої присвячена подіям Другої світової війни. Основою праці стали польські, російські, українські та білоруські архівні джерела. Попри заявлені хронологічні рамки, автор приділив увагу українському націоналістичному підпіллю ще у міжвоєнній Речі Посполитій, таким чином уводячи читачів у тему. Загалом структура роботи відповідає сучасним світовим нормам для наукових монографій: автор комплексно розглянув усі аспекти історії

ОУН і УПА, не залишив без уваги дотичні явища (проблема антисемітських погромів 1941 р., ОУН Мельника, УПА Т. Бульби-Боровця, діяльність радянських партизанів в Західній Україні і т. д.), здійснив порівняльні аналізи, приділив місце питанням соціальної історії. У третьому розділі, який охоплює період 1942–1944 рр., подається характеристика нацистському окупаційному режиму, репресіям німців проти українських націоналістів, конференціям і з'їздам ОУН-Б, створенню УГВР. У четвертому розділі висвітлюються питання розвитку і структури ОУН та УПА. Г. Мотика описує обмундирування, озброєння, кадрове і фінансове забезпечення, тактику, пропаганду, принципи конспірації названих організацій. Певне місце присвячене діяльності жінок в українському підпіллі, іноземних відділів УПА, жандармерії УПА, СБ ОУН, молодіжної організації, УЧХ тощо. У п'ятому розділі розглядається бойова діяльність ОУН-УПА проти німців та радянських партизанів, стосунки УПА з угорцями, євреями та волинськими чехами. Шостий розділ цілком присвячений польсько-українським стосункам у 1943–1945 рр.

Осібнo від інших стоїть група авторів, які мешкають в Україні, але різко негативно оцінюють діяльність ОУН і УПА [614; 175; 116]. Їх творчість продовжує радянську традицію ставлення до націоналістичних рухів і зосереджена на боротьбі за визнання цих формувань злочинними та колабораціоністськими. В аналогічній тональності витримані деякі книги, що вийшли в Російській Федерації [301]. Слабким місцем цієї літератури є її однобічність і публіцистично-полемічне наповнення.

Важливі аспекти історії ОУН та УПА, пов'язані з їх антифашистською боротьбою, дослідили Я. Антонюк, Д. Веденєєв, Г. Биструхін, В. В'ятрович, В. Деревінський та інші науковці. На основі спогадів, документів, наукової і публіцистичної літератури у праці Я. Антонюка [97] розповідається про розвиток і діяльність Служби безпеки ОУН-Б у Волинській області. Хронологічно книга охоплює як обидва періоди радянської окупації, так і період панування «нового порядку». У праці розкриті раніше невідомі, часто замовчувані, «темні» сторінки діяльності «есбістів». Були висвітлені питання структури СБ, процес підготовки працівників, боротьба з німецької і радянською агентурою, слідчо-оперативна і розвідувально-агентурна робота тощо. Цінність монографії полягає в тому, що вона

суттєво доповнює уявлення про діяльність СБ ОУН-Б по всій Україні.

Визнаним спеціалістом з історії спецслужб українського руху Опору є Д. Веденєєв. Саме він, у співавторстві з Г. Биструхіним, підготував перші узагальнені праці з історії розвідувальної, контррозвідувальної та диверсійно-терористичної діяльності ОУН та УПА [161; 164]. Монографія «Меч і тризуб...» створена на основі широкого кола джерел з Центральних державних архівів громадських об'єднань та вищих органів влади України, архівів МВС та СБУ, залучені документи польських архівосховищ. У книзі розглянуто історію Служби безпеки ОУН-Б, польової жандармерії УПА, розвідувально-диверсійних структур та співробітництво українських націоналістів з іноземними спецслужбами. У виданні вказується, що поляки вважали розвідувальні спецслужби ОУН найкращими в Європі. У додатках Д. Веденєєв та Г. Биструхін оприлюднили значну кількість фотографій, біографічні довідки на окремих керівників спецслужб ОУН-УПА, схему організації розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ОУН-Б в Західній Україні 1940–1941 рр., схему розвідувального апарату УПА 1943–1945 рр., структуру СБ ОУН у 1943–1944 рр., схему органів та осередків СБ в УПА, схему органів військово-польової жандармерії УПА та інших структур.

Автори дійшли висновку, що спецслужби ОУН-УПА виникли внаслідок необхідності розвідувального забезпечення і контррозвідувального захисту від підривної діяльності противників. Загальне управління спецорганами здійснювалося політичним керівництвом, яке залучило до цих органів достатньо кваліфіковані та ідеологічно віддані кадри. Було налагоджено професійну підготовку та виховну роботу серед особового складу, запозичення досвіду іноземних спецслужб та співробітництво з деякими з них.

Помітними у науковому середовищі стали праці Ю. Киричука [435; 437; 436] та В. Трофимовича [889]. Ю. Киричук охопив своїм дослідженням широкий спектр питань історії ОУН-УПА періоду окупації від соціального складу, бойової діяльності, матеріального забезпечення до ставлення до євреїв. Автор встановив, що господарства, які мали понад 5 га землі, були обкладені натуральним податком і віддавали на потреби УПА 5 кг м'яса, 2 кг жиру, 10 кг борошна і яровини. Було створено щільну мережу дрібних промисло-

вих підприємств, які виробляли папір, сірники, тютюн, мило, мармелад, каву, макарони та багато інших потрібних повстанцям продуктів та речей. Помітну роль в економічному житті українського руху Опору відігравали євреї, яких УПА взяла під свою охорону. Перший публічний виступ бандерівців на захист єврейського населення відбувся 1 листопада 1943 р. У лісах Волині для цих людей були облаштовані табори біля с. Прицька (100 осіб) та містечка Кудрінки (400 осіб).

Перевагами УПА Ю. Киричук назвав:

- 1) ідейність (знали, за що воювали);
- 2) добрий морально-психологічний стан (відвага, ентузіазм, жертвовність);

- 3) психологічна та фізична загартованість і витривалість;

- 4) військова хитрість, винахідливість, ініціатива;

- 5) максимально раціональне використання наявних засобів.

До недоліків дослідник зарахував:

- 1) слабка військова підготовка;

- 2) строкате озброєння, що ускладнювало технічне обслуговування і забезпечення боєприпасами;

- 3) чисельна перевага противника;

- 4) брак командирських кадрів;

- 5) відсутність повноцінного тилу;

- 6) неможливість швидкої концентрації сил та їх передислокації на великі відстані [438, с. 145, 146, 413, 414].

Оскільки феномен ОУН-УПА був, у першу чергу, рухом національно-визвольним, то національні питання завжди мали для його учасників пріоритетне значення. Актуальною і малодослідженою залишається тема взаємин між учасниками українського руху Опору та єврейським населенням. У цьому контексті значний інтерес викликає праця В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв». Не заперечуючи зростання антисемітських настроїв у Галичині 1939–1941 рр., автор зосереджує увагу на обставинах, за яких ці настрої почали зростати: активна співпраця євреїв з більшовиками, непропорційне представництво в органах влади. Цим, з його точки зору, і пояснювалася жорстка антиєврейська позиція ОУН-Б, яка вважала цю громаду ворожою і неблагонадійною для української справи. Окрім того, особливої жорсткості вимагали обставини воєнного часу. Водночас дослідник наводить зафіксовані випадки, коли місцеві

проводили ОУН-Б з власних політичних інтересів запобігали єврейським погромам на початку нацистської окупації. Він же заперечує участь батальйону «Нахтігаль» у розстрілах польської й єврейської інтелігенції у Львові у 1941 р.

З початком гітлерівських репресій проти самої ОУН єврейське питання відходить на другий план. Разом з тим В. В'ятрович наводить цитату з німецького поліційного звіту про те, що «рух Бандери» забезпечував євреїв фальшивими документами. Загальна позиція ОУН-Б до єврейського питання в цей період була сформульована у квітні 1942 р. на Другій конференції ОУН: «Незважаючи на негативне відношення до жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму вважаємо за недоцільне... брати участь у протижидівських акціях». В. В'ятрович наголошував на відмові бандерівських ідеологів від термінів «жидо-більшовизм» та «московсько-жидівська комуна» (востаннє згадуються в документах ОУН-Б 30 червня 1942 р.), які замінюються терміном «московський більшовизм». А у 1943 р. відбуваються радикальні зміни в усій ідеології бандерівського руху, включаючи і ставлення до євреїв. 1 листопада 1943 р. відбувається перший публічний виступ Головної команди УПА на захист євреїв, які будуть вважатися «повноправними громадянами України».

Зміни у ставленні до євреїв відбувалися не лише на рівні декларацій, а й проявляються на практиці. В. В'ятрович наводить значну кількість прикладів допомоги українських повстанців лісовим таборам євреїв у волинських лісах, порятуку євреїв від карателів. Серед рятівників була і дружина Головного командира УПА Наталія Шухевич, яка впродовж 1942–1943 рр. переховувала семилітню єврейську дівчинку Ірину Райсінберг. У розділі «Період Другої світової війни» В. В'ятрович докладно описав службу в УПА єврейських медиків, один з яких, «доктор «Кум» був нагороджений Срібним хрестом заслуги УПА. Автор визнає, що питання участі євреїв в ОУН-УПА залишається малодослідженим і після виходу його книги [186].

У ширшому контексті розглянув національну політику ОУН В. Деревінський [267]. Він детально розглянув теорію і практику ставлення керівництва ОУН-Б та УПА до сусідніх народів і національних меншин. Аналізуючи ідейно-теоретичні основи етнопатристичної політики ОУН-Б і УПА, автор встановив, що бандерівська

ідеологія пережила значну еволюцію, а під час Другої світової війни була розроблена і почала втілюватися у життя цілісна концепція етнонаціональної політики. В. Деревінський так сформулював засади і чинники національної політики ОУН-Б та УПА: взаємини з іншими народами і державами на основі взаємоповаги, рівноправності і невтручання у внутрішні справи; створення фронту спільної боротьби народів, поневолених нацистами і більшовиками, за своє соціальне і національне визволення; право кожного народу на створення власної держави в його етнографічних межах. Єдиний висновок автора, з яким не можна погодитися, це теза про успіх національної політики ОУН-Б і УПА. Адже поодинокі випадки співпраці й епізодичного порозуміння не спростовують того факту, що українці так і не знайшли серед сусідніх народів міцних і щирих союзників. Навпаки, у роки Другої світової війни майже з усіма ними відбувалася жорстка ідеологічна і збройна конфронтація. У вирі великих і малих протистоянь український народ міг спиратися тільки на власні, дуже обмежені ресурси, що й зумовило його політичну поразку.

Дуже змістовними і добре структурованими стали дисертація та публікації В. Малюги про весь комплекс діяльності пропагандистських осередків ОУН і УПА [599; 1119]. Автор докладно описує всю організаційну структуру цих осередків. Обласні референтури пропаганди ОУН відповідали за усну і друковану пропаганду, вишкіл, політвиховання, поширення літератури, проведення зборів. Констатується, що в ОУН і УПА приділяли першочергову увагу питанням агітації та пропаганди, які прирівнювалися до бойової. В УПА цим видом боротьби опікувалися 6-ті відділи, при бойових підрозділах перебували старшини-політвиховники, загальне керівництво покладалося на Головний осередок пропаганди при Головному Командувачі УПА. Як самостійну одиницю при УПА було створено Українську пресову службу.

Агітаційна робота УПА активізувалася з 1943 р., коли її очолив Й. Позичанюк. Навколо нього згуртувалася група талановитих пропагандистів: Я. Старух, Д. Маївський, П. Федун, О. Дяків, Я. Бусел. Найкращим оратором бандерівців уважався В. Галаса («Орлан»). Я. Старух видав книжку «Упир фашизму», де проаналізував ідеологію італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму. «Ідея і чин» став головним теоретичним часописом ОУН-Б. З лип-

ня 1943 р. на Рівненщині почав виходити місячний журнал УПА «До зброї». Вельми популярним став сатиричний журнал УПА «Український перець». Найбільша друкарня УПА була розташована у Миколаївському районі Львівщини. У жовтні–листопаді 1943 р. почала виходити в ефір радіостанція УПА «Вільна Україна», розташована на околицях сіл Ямельниці і Сопота Сколівського району Львівщини. Передачі проводилися українською і російською мовами. Основним диктором була наддніпрянка «Зіна», а ефіри англійською і французькою мовами вів бельгієць А. Газенбрук («Західний»). Автор робить висновок, що агітаційна мережа ОУН і УПА охоплювала всю Україну. Поступово пропаганда ОУН і УПА стає оперативною, аргументованою і переконливою, краще технічно забезпеченою. Це проявлялося й у використанні такого масового і популярного засобу пропаганди, як радіомовлення. Про підпільні радіостанції ОУН і УПА написали К. Ющенко та В. Мороз [635; 1223].

На високому рівні проведено аналіз періодичних друкованих видань ОУН і УПА у праці Олександри Стасюк [863]. Дослідниця вивчила схему діяльності структур пропаганди і підпільних друкарень, напрями та еволюцію видавничо-пропагандистської роботи, проаналізувала тематику друків, механізми ідеологічного, інтелектуального, естетичного та граматичного контролю текстів. На теперішній момент праця О. Стасюк є найповнішим дослідженням видавничої діяльності ОУН і УПА.

Деякі автори здійснили соціальні зрізи діяльності ОУН-УПА. Так, І. Бігун висвітлив перебування в УПА голандців [1196]. Якщо голандці, бельгійці, французи, німці переважно працювали в адміністративних підрозділах, то узбеки, азербайджанці, грузини, вірмени, литовці, кубанські козаки створили в УПА національні курені. Більшість з них потрапила до повстанців з німецького полону або колабораціоністських формувань. Після повернення радянської влади вони переважно залишили повстанські лави і перейшли до Червоної армії.

Роль жінок в українському русі Опору зацікавила В. Лаврищук, Н. Шевченко, Л. Онишко, Т. Антонову, О. Кісь, М. Мандрик [550; 952; 694; 96; 600; 441]. Так, Т. Антонова підкреслила особливості жіночого сприйняття війни. Жінка сильніше, ніж чоловік, відчувала моральне і фізичне виснаження. У лавах УПА жінки переважно

виконували роль медсестер, лікарів, зв'язкових, друкарок. Найбільш «жіночою» ланкою в українському русі Опору був Український Червоний Хрест. Проте роль жінки на війні не обмежувалася медичною чи технічною ланками. Як приклад, автор називає розвідниць УПА С. Прошак-Костюк та О. Пограничну, бійця Парасковію Саган [95].

28 листопада 2013 р. з ініціативи представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», Української Асоціації дослідників жіночої історії, Української Асоціації усної історії у Національній академії наук України відбулася міжнародна конференція «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства». У рамках дискусії обговорювалася специфіка гендерного погляду на війну взагалі та на Другу світову війну зокрема. Участь жінок у воєнних діях є особливо цікавою, зважаючи на те, що для багатьох жінок, які не підлягали обов'язковій мобілізації, вибір на користь участі у війні був добровільним, а відтак, свідомим. Подібні форуми дають можливість обмінятися досвідом та результатами досліджень, визначити подальші напрями і вдосконалити методологію наукових пошуків.

Матеріальним втіленням роботи конференції став вихід у 2015 р. збірника наукових праць. Дві статті збірника стосуються історії руху Опору [189]. Публікація М. Гавришко присвячена долі «фактичних дружин» учасників ОУН та УПА. Щоправда, авторка головну увагу приділила подіям післявоєнного часу. Дослідниця одразу наголосила, що традиційна жіноча тематика невиправдано зводиться до аналізу найпоширеніших соціальних ролей: медпрацівник, машиністка, зв'язкова, розвідниця, кулеметниця. Водночас нехтуються проблеми, пов'язані з жіночою тілесністю, гігієною, сексуальною поведінкою. М. Гавришко зробила висновок, що часто до позашлюбних стосунків учасників визвольних змагань штовхали самі обставини їх існування. Соціальний статус фактичних дружин був нижчим від становища заміжньої жінки.

Перш ніж потрапити до «дорослої» ОУН, більшість її членів пройшла через молодіжні оунівські структури, зокрема Юнацтво ОУН. В останні роки з'явилася низка вітчизняних публікацій, яка висвітлює цю сторінку історії українського визвольного руху [188;

522]. Так, В. Кульчицький вивчив соціально-економічні, політичні та культурно-просвітницькі передумови виникнення і діяльності організацій національного спрямування у першій половині ХХ ст., розвиток системи виховання молоді в діяльності організацій національного спрямування, основні прогресивні ідеї та суперечності виховної роботи з молоддю. Навчання і підготовку молоді для СБ ОУН та народної міліції ОУН дослідив В. Огороднік [1134; 686].

Спеціально і найбільш повно тему молодіжних організацій воєнного періоду розглянув О. Іщук [407]. Він з'ясував, що у 1939–1944 рр. при ОУН з метою виховання молоді була створена організація Юнацтво. Головним її завданням стало залучення якнайбільшої кількості молодих людей до національно-визвольного руху. З 1941 р. Юнацтво ОУН було централізоване, розбудоване в самостійну мережу і структурувалося за тим же принципом, що і вся мережа ОУН, тобто поділялося на ланки, станиці, районні, надрайонні, повітові, окружні, обласні та крайові організації. Керівник ланки Юнацтва входив до складу кожного проводу ОУН. Під час німецької окупації Юнацтво тільки в Галичині налічувало кілька десят тисяч осіб. Величезний кадровий резерв українського національно-визвольного руху пояснювався наполегливою роботою націоналістів з молоддю у міжвоєнний період.

Низку статей на тему угорсько-українських взаємин оприлюднив О. Пагіря [715; 714; 713; 717; 718]. Він розглянув питання від бойових дій між угорською армією та відділами УПА до спроб порозуміння. Результатом цих розвідок став вихід монографії в рамках проекту «Літопис УПА» [715]. Просторовий ареал книги охоплює Волинь, Галичину і Закарпаття. Також історик описав спроби знайти точки дотику керівництва ОУН-УПА з румунами [716].

У рамках проекту «Літопис УПА. Бібліотека» видано книгу В. Ковальчука [479]. Акцент у його праці зроблений не на військово-політичній діяльності ОУН-УПА, а на розвитку і функціонуванні мережі ОУН-Б та запілля УПА. Ця мережа включала в себе референтури зв'язку, жіноцтва, господарські, політичні, організаційно-мобілізаційні та інші. Коло охоплених дослідником питань включало специфіку діловодства та архівної справи в запіллі УПА, особливості діяльності референтур запілля УПА, регіональні відмінності функціонування референтур, проблему криптонімів та псевдонімів. Окремий розділ присвячений посадовцям мережі

ОУН-Б та запілля УПА. Автор окреслив межі свого наукового пошуку Волинню і Південним Поліссям, але наголосив на потребі типологізації особливостей функціонування мережі ОУН(б) та запілля УПА в рамках цілої УПА, українського національно-визвольного руху як такого та в ширших політичних та інтелектуальних контекстах.

У 2006 і 2008 роках це завдання значною мірою вирішила Г. Стародубець у своїх двох монографіях [860; 858], щоправда, у дещо відмінних від окупаційного періоду хронологічних межах. На її думку, введення до наукового обігу дефініції «повстанське запілля» сприяє розширенню понятійного апарату і доповнює «науково-теоретичну конструкцію українського національно-визвольного руху». Дослідниця визначила повстанське запілля як контрольовану УПА територію, на якій вибудовувалася система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єкта українського повстанського руху. Ядром і керівною політичною силою запілля виступало підпілля ОУН(б). Автор розкрила особливості розвитку запілля, його географічне розповсюдження, структуру, функції, запропонувала періодизацію. Величезний матеріальний та моральний внесок запілля у забезпечення функціонування українського руху Опору дав Г. Стародубець підстави вважати його важливим структурним елементом останнього.

Автор наголосила, що результативність будь-якого збройного руху визначається рівнем його матеріально-технічного забезпечення. Унікальність ОУН-УПА полягала в тому, що цьому руху довелося покладатися винятково на власні сили. З огляду на це, особливого значення набував контроль над продовольством і населенням. Саме ці чинники і стали вузлом протиріч українських повстанців з окупантами та червоними партизанами. Г. Стародубець помітила важливу економічну причину активізації україно-німецького протистояння у другій половині 1943 р. Це була пора жнив і, відповідно, «битви» за врожай.

Внутрішні конфлікти в ОУН-Б та їх вплив на перебіг антифашистської боротьби простежено в окремих розділах монографії В. Дзьобака [270]. Підґрунтям конфліктів у бандерівському середовищі стали протиріччя між ідеологічними засадами довоєнної доби та кардинальна зміна ситуації після проголошення Акту 30 червня

1941 р. ставка на Німеччину як на головного союзника в боротьбі з СРСР зазнало невдачі.

Автор виокремлює три періоди розвитку конфліктів в ОУН-Б:

1. 1941–листопад 1942 рр.: конфлікт у Проводі з питання про розгортання антигітлерівської боротьби. Поштовхом для відкритого конфлікту став арешт нацистами С. Бандери та інших провідників організації.

2. Грудень 1942–квітень 1943 рр. Прихід до влади М. Лебедя не призвів до консолідації ОУН-Б, навпаки, вона опинилася на межі системної кризи і розвалу. Наростала напруга в дискусіях довкола питань ідеології, програми і практичних дій. Альтернативою ОУН-Б багато хто став уважати УПА, що виникла всупереч позиції М. Лебедя.

3. Травень 1943–листопад 1944 рр.: заміна М. Лебедя на Р. Шухевича, затухання конфлікту, повернення УПА під ідеологічне прикриття і загальне керівництво ОУН. Ігнорування та придушення силою цих конфліктів призвело до послаблення національно-визвольного руху і об'єднання усіх українських патріотів в єдиному антифашистському фронті.

З повагою ставлячись до позиції В. Дзьобака, все ж зазначимо, що в умовах двофронтової і безкомпромісної боротьби проти надзвичайно могутніх тоталітарних потуг, об'єднання усіх українських патріотів на демократичних і добровільних засадах навряд чи було можливе. Доволі ефективно протистояння ОУН-УПА сталінізму і гітлерізму стало можливим саме завдяки авторитарному характеру ОУН-Б, необхідними проявами чого стали жорстка дисципліна, жертвовність, ініціативність, рішучість, непоступливість та послідовність у проведенні рішень у житті. Не заперечуючи низки прикрих політичних помилок, все ж підкреслимо, що внаслідок внутрішньопартійної дискусії в ОУН-Б були прийняті правильні рішення: перехід в опозицію до нацизму, створення УПА, зміна риторики стосовно національних меншин, демократизація і соціалізація ідеології під впливом роботи у Східній Україні, спроби утворити загальноукраїнський фронт боротьби проти тоталітаризму. Такі радикальні зміни свідчили, що при всій авторитарності ОУН-Б, в ній була можлива внутрішньопартійна дискусія, зміна керівництва, колективне управління і гнучке реагування на зміни політичної обстановки.

Натомість невдача політичного проекту Т. Бульби-Боровця якраз і полягала в тому, що його демократичність вела до непотрібних у воєнних умовах м'якотілості, нерішучості та постійних вагань. Отаман, який створив «Поліську Січ» як колабораціоністську структуру, не зміг нічого протиставити німцям, коли вони зажадали її розпуску. Врешті наново створивши УПА – «Поліська Січ» як силу антифашистську, він знову не зміг протистояти волі оунівців включити це формування до складу бандерівської УПА. Свідченням невпевненості стали постійні намагання домовитися то з німцями, то з бандерівцями, то з радянськими партизанами. Реальна воєнна сила і бойовий дух бульбівців також, на нашу думку, сильно переоцінені в сучасній літературі. Насамкінець, Т. Бульба-Боровець знову спробував домовитися з окупантами, якими був обманутий і запроторений до концтабору. Про слабкість кадрового потенціалу і соціальної бази бульбівців свідчить і те, що після арешту отамана, його партія і збройні сили швидко зникли з політичної арени.

І все ж УПА – «Поліська Січ» (пізніше – Українська народна революційна армія, УНРА) посідає окреме і важливе місце в історії українського руху Опору. Над його науковим вивченням найбільш глибоко і результативно серед вітчизняних учених попрацював саме В. Дзьобак [272]. Історик послідовно реконструював всі аспекти діяльності Т. Бульби-Боровця, його політичні переконання, військово-політичну діяльність УПА (Б-Б) – УНРА, відносини з німцями, бандерівцями, радянськими партизанами, поляками, місцевим населенням. І, попри неоднозначні кроки Т. Бульби-Боровця, автор зазначає, що створена ним УПА – «Поліська Січ» виступала в ролі продовжувача традиції української національно-визвольної боротьби.

Поряд з цим В. Дзьобак зазначав, що у підрозділах бульбівців співіснували націоналісти і комуністи, монархісти і республіканці. Їх армія не спиралася на чітко визначену ідеологію, запропонувавши прихильникам лише загальні гасла. Крім того, бажання домовитися з німцями призвело до відтоку з лав УПА (Б-Б) тих, хто прагнув активної боротьби з окупантами. В історичному сенсі це сильно дискредитувало ідею української держави і відштовхнуло від неї східних українців, зазначив автор. Окрім В. Дзьобака історіографію цього питання репрезентують публікації Г. Стародубець,

І. Миткалика, Ю. Киричука, А. Кентія, О. Ленартовича та ін. [630; 437; 422, с. 238–317; 727; 557, с. 183–206] Дисертація, два нариси і кілька періодичних публікацій про діяльність «бульбівців» вийшли з-під пера С. Стельниковича [869; 871; 1167; 868; 870].

Упродовж двох останніх десятиліть з'явилася значна кількість праць, присвячених українському рухові Опору на регіональну тематику. В. Мазурок, розглядаючи історію антифашистської боротьби на Волині, навів кілька фактів, з яких випливає, що український рух Опору був представлений формуваннями ОУН-Б, ОУН-М, гетьманцями, загонами Т. Бульби-Боровця, Фронту української революції (ФУР) під орудою Т. Басюка. Діяли в краї і формування без чіткої політичної орієнтації. Всі вони до осені 1943 р. були підпорядковані або роззброєні бандерівцями. Торкаючись питань взаємодії українського руху Опору з радянськими партизанами й Армією Крайовою, автор наводить цікаві факти. Так, до 20 вересня 1943 р. Ровенський штаб партизанського руху завербував 98 агентів серед українських самостійників, троє з яких входили до командної ланки УПА. Армія Крайова у відповідь на антипольські акції сформувала «волинську самооборону», яка охопила 40% польських сіл [1115].

Взагалі Волинь як колыска повстанської армії привернула значну увагу дослідників українського руху Опору. Цю тему розробляли О. Никончук [675], О. Озимчук [1136] і О. Ленартович [557]. Про діяльність ОУН-Б на Волині написала монографію і захистила дисертацію Г. Стародубець [1164; 859]. Вона встановила, що вже у 1942 р. були закладені основи трифронтової боротьби: проти радянських партизанів, польських колоністів і гітлерівців одночасно. Це значно послаблювало українські самостійницькі сили. Головною особливістю 1942 р. в діяльності бандерівців стала наявність внутрішньопартійного конфлікту між «волинською» і «галицькою» групами. Головний Провід не зміг реально оцінити настрої населення Волині. Саме тому намагання Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ активізувати збройний опір окупантам оунівським керівництвом не підтримувалися. Зовнішнім проявом цього конфлікту стала інертність бандерівського руху у військовій площині, яка тривала до середини осені 1942 р. Ситуація змінилася на початку 1943 р., а біля витоків УПА стояли три основні сили українського

національно-визвольного руху: ОУН-Б, ОУН-М, «Поліська Січ» – УПА Т. Бульби-Боровця.

Ще одним центром українського руху Опору стала Галичина. Цьому краю присвячені дисертації Н. Мизака та В. Старки [1126; 1162]. Діяльність ОУН-УПА у Тернопільській області вивчав Ф. Полянський [1144]. Автор дійшов висновку, що радянському підпіллю не вдалося створити там єдиної централізованої структури. Значного впливу в краї воно не мало. Польський рух Опору особливо сильні позиції мав на півдні області – у Бучацькому районі. Боротьбу з німцями вели також курені УПА-Захід, що діяли на території центральної і південної Тернопільщини: «Сірі Вовки» (командир П. Хамчук), Подільський курінь (Я. Белінський), курінь «Крука» (Б. Федик) та інші. Бережанська округа стала місцем перебування керівників ОУН-УПА Р. Шухевича, М. Арсенича, Я. Бусла, а також проведення важливих заходів організаційно-військового характеру (III Надзвичайний Збір ОУН, численні засідання Проводу ОУН).

Події у Галичині та Волині потрапили у сферу наукових інтересів М. Вегеша та К. Сміяна [150]. Завдяки М. Вегешу [151] науковий загал познайомився з діяльністю українського руху Опору в угорській зоні окупації. Щоправда, її результати важко назвати успішними. Упродовж березня–липня 1942 р. на Закарпатті угорці заарештували більш ніж півтори тисячі членів та «симпатиків» ОУН-Б. Відновити підпільну мережу вдалося тільки у 1944 р. Національний рух Опору поширював свій вплив і на етнічні українські землі у складі Білорусії. Невеликі розвідки про це оприлюднили білоруси Р. Клявець та І. Валаханович [146; 454; 1215] та українці А. Кукурудза, В. Горбачук і С. Демидов [259; 519; 214].

Приєднаний до Румунії Буковинський край також не залишився осторонь у боротьбі проти окупантів України. В. Підлубний сформулював політичну, організаторську та бойову діяльність структур ОУН і УПА в цьому регіоні, простежив процес та обставини створення сотень і куренів УПА, окремо зупинився на перемовинах українських націоналістів з представниками румунського уряду [1141].

У рамках своїх досліджень торкалися різних аспектів антифашистського руху Опору О. Суровцев, А. Дуда та В. Старик [297; 1174]. І. Фостій [1182] встановив, що відразу після відступу Черво-

ної армії за Дністер у Чернівцях владу перебрала Українська Національна Рада, до складу якої входили Іларій Карбулицький, Юрій Дідів, Роман Шавло, Василь Шерей та Петро Войновський. У Вижниці теж був створений Тимчасовий Український Комітет під керівництвом Мирослава Мичківського, який намагався поширити свій вплив на всі села району. Однак українська влада проіснувала лише тиждень, її замінили примарями окупантів. 11 липня румунські жандарми і військові підрозділи познімали з сільських рад українські прапори. До збройного конфлікту не дійшло. 7 липня 1941 р. в готелі «Чорний орел» у присутності представника німецького командування відбулися переговори членів Національної Ради з представниками окупантів, де було укладено угоду про те, що українці припиняють підготовку збройних акцій проти румунської адміністрації. Патріотам дозволялося вивести членів підпілля до німецької зони окупації під виглядом робочої колони. Усі, хто залишав Буковину, позбавлялися румунського громадянства. У такий спосіб Румунія убезпечила себе від збройного українського опору і позбулася активного українського елемента. Згодом з цих людей був сформований так званий «Буковинський курінь». Виїзд двох націоналістичних груп значно зменшив кількість оунівців у краї, але в районах ще залишалось близько 1 100 активістів. Одні з них зверталися до німецького уряду щодо приєднання Буковини до рейхскомісаріату «Україна», інші вели підпільну пропаганду за українську державу, збирали зброю, готувалися до збройної боротьби. Організованої збройної боротьби проти румунських окупантів український рух Опору не вів.

Помітною інституцією, яка спеціалізується на історії ОУН і УПА здебільшого на західноукраїнських землях, можна вважати колектив авторів, що сформувався навколо львівського Центру досліджень визвольного руху при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Результати пошуків цього центру публікуються у науковому збірнику «Український визвольний рух». Від 2003 до 2014 р. надруковано вже дев'ятнадцять чисел збірника. Серед авторів, публікації яких торкаються і питань антифашистської боротьби, слід назвати В. В'ятровича [185; 187; 182; 1199; 1201], Р. Забілого [320; 319; 1209], І. Марчука [609; 610; 608; 607], В. Мороза [636; 633] та інших.

Останнім часом спостерігається вихід тематики Центру за межі визначеного регіону. Співробітники Центру проявляють інтерес не тільки до Західної, а й до Східної України. З ініціативи тодішніх голови СБУ В. Наливайченка і директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича у 2008 р. при цьому архіві було створено Центр вивчення документів з історії визвольного руху. До роботи у Центрі залучили О. Іщука, В. Ковальчука, В. Огородніка, О. Пагірю, Ю. Польову [756] та інших. Результатом їхньої діяльності стало оприлюднення кількох книг і понад 60 статей.

Якщо діяльність ОУН-УПА на заході України була загальновідомим фактом і підтверджувалася відповідними науковими напрацюваннями, то історія націоналістичного підпілля та повстанського руху у центральних, східних та південних областях республіки довгий час залишалася «білою плямою» української історії. За термінологією ОУН вони називалися «східноукраїнські землі» (СУЗ) або «осередньо-східноукраїнські землі» (ОСУЗ). Лічені діаспорні видання на цю тему [76; 74; 57; 944] містили безцінний емпіричний матеріал і стали важливою початковою віхою у вивченні питання. Але ці праці страждали на однобічність джерельної бази, заідеологізованість та застарілу методологію. Зусиллями сучасних українських істориків, місцевих краєзнавців-ентузіастів цю прогалину вдається поступово ліквідувати. Такі дослідження важливі також з огляду на необхідність дати відповідь на питання, був національний рух Опору явищем регіональним чи загальноукраїнським.

З колискою і головним осередком повстанського руху межувала Житомирщина, на теренах якої весь період окупації точилася гостра конкуренція за вплив на населення між радянськими партизанами та формуваннями ОУН і УПА. Праці В. Жилюк стали першою спробою систематизувати інформацію про діяльність українського руху Опору в регіоні [1085; 317]. Дослідниця зазначала, що у важких в умовах «нового порядку» оунівцям вдалося розбудувати в області густу мережу. Свій вплив житомирчани поширювали на західні райони Київщини і північну Вінничину. Навесні 1942 р. ця мережа потерпала від масових арештів. Якщо у 1941–першій половині 1942 рр. місцеві керівники були здебільшого членами похідних груп, то в подальшому вони все більше замінялися на місцевих жителів. Прикметною ознакою участі місцевого населення було те, що часто до лав ОУН вступали цілими родинами або більшістю

членів сім'ї. Згадує В. Жилюк і про існування польської підпільної організації у Довбишському районі, де на той момент частка етнічних поляків сягала 50%.

Головною формою повстанського руху на Сході України був рейд. Перший рейд на Житомирщину на рубежі 1942–1943 рр. здійснила сотня «Верещаки». Під час рейдів загони УПА вступали в бій з німцями та радянськими партизанами. За радянськими оцінками, восени 1943 р. загальна чисельність відділів УПА в області перевищувала 1 200 бійців.

Крім В. Жилюк рейди УПА на території Житомирської області проаналізував О. Озимчук [687]. Чимало публікацій з історії структур ОУН-УПА у Житомирській та суміжних районах Київської області опублікував І. Ковальчук [484; 481; 485; 482]. Про оунівське підпілля Києва написали С. Курило та С. Кот [507; 534]. Наскільки ефективним був український рух Опору на сучасній Хмельниччині з'ясовував Ю. Олійник [689; 690].

Спеціалістом з історії ОУН на Сумщині вважається Г. Іванущенко, який підготував з цієї теми низку публікацій [369; 1211; 368; 370; 1214; 1212; 1213], виявив у Державному архіві Сумської області та оприлюднив два збірники відповідних документів [61; 62]. Короткий нарис історії ОУН-УПА на Вінничині підготував А. Малигін [594]. Діяльності ОУН на Кіровоградщині присвячена колективна розвідка місцевих дослідників [129]. Вони звернули увагу на суттєву перешкоду у розгортанні українського руху Опору: неузгодженість дій бандерівців і мельниківців дезорієнтувала прибічників на місцях, призвела до конфліктів між ними.

Першими дослідниками історії ОУН на Дніпропетровщині стали П. Хобот та Д. Куделя [917; 918; 517]. Вони використали в своїх публікаціях раніше невідомі документи, значно доповнивши архівним матеріалом з України доробок Л. Шанковського, з яким вони згодні щодо загальної оцінки діяльності ОУН в регіоні як потужної політичної сили. З ініціативи П. Хобота у 2010 р. побачив світ збірник статей «Діяльність підпілля ОУН на Сході України», на сторінках якого вміщено публікації краєзнавців про діяльність оунівців у Дніпропетровській та інших областях сходу України [276]. Грунтовніше історію українського руху Опору розглянуто у дисертаціях В. Гладуша та М. Слободянюка [1053; 1159], співавторських виданнях І. Шахрайчука та М. Слободянюка [841; 842], а також

у статті Н. Харченка [914]. Кілька статей на тему діяльності ОУН на Криворіжжі і Донеччині оприлюднив Р. Шляхтич [957; 958; 959].

Серед запорізьких краєзнавців особливо слід відзначити праці О. Мороко [637], який став піонером у вивченні історії ОУН в області, та Ю. Щура. Останній на основі матеріалів з архіву Управління СБУ в Запорізькій області та місцевих державних архівів уперше зміг представити комплексну картину діяльності оунівців в краї [966; 970; 973; 971; 969; 965]. Автор охопив своїми науковими пошуками не тільки цей регіон, а й усю Наддніпрянщину [968; 967]. Він назвав Дніпропетровськ «столицею українського націоналізму» на Півдні України, де вже задокументовано біографічні дані близько 700 учасників оунівського підпілля періоду Другої світової війни [972, с. 24].

Процес досліджень відбувається як у вигляді публікацій наукових статей у часописах [162], так і більш ґрунтовних та синтетичних праць. На сьогодні світ побачило кілька видань, що дають уявлення про особливості зародження та діяльності підпілля ОУН у цих регіонах [937; 371; 621]. З'явилися дослідники діяльності ОУН на Миколаївщині [293; 326], Харківщині [893] та Донбасі [681; 286; 287].

Написана на основі широкого кола невідомих раніше джерел вітчизняних та румунських архівів розвідка Т. Вінцковського та І. Нікульчі [169] заповнила «білу пляму» розгортання українського руху Опору в румунській окупаційній зоні. Дослідники виявили на цій території структури ОУН-М, ОУН-Б, а також групи УНРівського та гетьманського спрямування. Автори доводять, що самостійницькі ідеї мали підтримку у частини населення «Трансністрії». На цю категорію і спиралася ОУН у боротьбі за відновлення незалежної української держави. Т. Вінцковський та І. Нікульча піддають сумніву тезу Л. Шанковського, що наприкінці окупації у «Трансністрії» налічувалося 5 000 активістів і симпатиків ОУН-Б у складі 1 200 ланок. Натомість співавтори наводять дані румунських спецслужб, за якими на липень 1942 р. було виявлено 557 українських «ірредентистів» (з них 44 керівники, 493 активісти, 12 осіб, здатних на теракти, 8 прихильників). Причому переважна більшість підпілля «Трансністрії» (393 особи) зосереджувалася у Тульчинському повіті, тоді як в Одеському повіті – 4. Румунам вдалося

у середині 1942 р. арештувати бандерівське керівництво на Буковині. Однак, упродовж другої половини року оунівці змогли відновити свою мережу і розбудувати її до рівня районів і підрайонів. Увесь період окупації активно діяло й українське підпілля у «Трансністрії».

Почали також з'являтися праці, автори яких роблять спроби охопити в одному дослідженні всю Східну і Центральну Україну або кілька областей, встановити місцеву специфіку українського руху Опору, зробити необхідні узагальнення [216; 215; 480]. Наприклад, П. Медведок з'ясував, як виглядала діяльність оунівського підпілля у Східній Україні у світлі німецьких документів [616].

Є. Горбуров услід за діаспорними істориками звернув увагу на особливості національного складу і ментальності населення Півдня України, які поставили оунівців перед необхідністю вироблення специфічних форм діяльності. У своїй агітації місцеві осередки ОУН більше уваги приділяли не національним, а соціально-економічним питанням, викривали злочини сталінського й гітлерівського режимів, обстоювали на переваги української державності. Що стосується збройних виступів проти нацистів, то вони не мали систематичного характеру і не завдали відчутних втрат ворогу [1060, с. 10, 11].

Разом з М. Шитюком, Є. Горбуров видав на цю ж тему невелику книгу [217]. Автори стверджували, що бандерівське і мельниківське керівництво усвідомлювало важливість південноукраїнського регіону для національно-визвольного руху. Вістря їх діяльності спрямовувалися в агітаційно-пропагандистське русло. Спільним для всіх похідних груп стало прагнення максимально використати можливості легальної роботи. Це зумовило відчутні втрати від німецьких репресій. З поверненням більшовиків оунівське підпілля доволі швидко було розгромлене.

На основі широкого кола документів із загальноукраїнських, відомчих та обласних архівів написана вступна стаття В. Сергійчука до документального видання «Український здвиг: Наддніпрянщина» [71, с. 3–20]. У ній здійснено аналіз діяльності ОУН і УПА у Великій Україні. В. Сергійчук віднайшов цікаві документи, згідно з якими ОУН-Б планувала проголосити президентом Української держави Дмитра Донцова, а в румунській зоні окупації мала бути утворена «Українська армія Трансністрії». Автор погодився

з Дж. Армстронгом в тому, що український націоналізм був єдиним некомуністичним рухом, який спромігся вести широку пропаганду на окупованій території. Незважаючи на помилки, націоналісти викликали ентузіазм і були достатньо гнучкими, щоб пристосувати свою програму до умов Східної України.

Отже, завдяки діaporним і вітчизняним дослідникам стало відомо, що загони УПА діяли не тільки в Західній Україні, а й на величезних східноукраїнських просторах: Житомирщині, Київщині, Чернігівщині, Хмельниччині, Вінничині, Черкащині, Кіровоградщині. Головною метою діяльності УПА в цих регіонах було засвідчити українську військову присутність, захистити населення від фашистів і «совєтів» та вести активну пропаганду серед місцевого люду за допомогою мітингів, зборів, розповсюдження друкованої продукції.

Однак слід зауважити, що жоден з фахівців у цьому питанні не зазначив, що партизанський рух УПА в цих областях, хоча й користувався певною підтримкою місцевого населення, тим не менше, не міг довго існувати без постійної матеріальної і кадрової підтримки з Волині та Галичини. Значна частина загонів УПА прийшла у ці області рейдами з західноукраїнських земель. Інші підрозділи утворилися з членів місцевого підпілля ОУН напередодні повернення радянської влади, активної антифашистської боротьби не проводили, а з приходом Червоної армії швидко припинили своє існування.

З огляду на недостатню підтримку населення, головною формою діяльності українського руху Опору у Великій Україні стала не партизанка УПА, а підпілля ОУН. Отже, діяльність підпілля ОУН у східних областях досліджена доволі ґрунтовно, так само це стосується й антифашистської діяльності УПА та підпілля ОУН у сільській місцевості західних областей. На цьому фоні очевидною прогалиною виглядає висвітлення боротьби з окупантами оунівського підпілля у містах Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття. Помітні наукові напрацювання з цієї тематики дотепер відсутні.

Підсумовуючи здобутки і тенденції сучасного етапу історіографії, можемо виділити в його розвитку два періоди. У пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій носила локальний і описовий характер. Бракувало монографічних та синтетичних досліджень. Значній кількості праць був притаманний методологіч-

ний еkleктизм; праці з історії українського Опору перебували під впливом діаспорних авторів, а публікації про діяльність радянських антифашистів – під впливом радянської концепції «всенародної війни» з притаманною їм стилістикою й апологетикою.

Оприлюднення у 2005 р. результатів роботи створеної у 1997 р. робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА надало нового імпульсу науковим пошукам з історії українського Опору. Цьому також сприяли і деякі інші чинники, вплив яких став помітним після 2005 р.: відкриття у 2004 р. повстанського архіву в с. Озерна Тернопільської області; створення у 2008 р. з ініціативи тодішніх голови СБУ В. Наливайченка і директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича Центру вивчення документів з історії визвольного руху при цьому архіві.

Якісні зміни спостерігалися не тільки у вивченні українського, а й радянського руху Опору. На рубежі ХХ–ХХІ ст. науковий інтерес до радянських партизанів і підпільників знизився, а історіографічний процес уповільнився: менше виходило монографій і документальних збірників, захищалося дисертацій. Це було обумовлено певним вичерпанням тем, не розроблених або спотворених у період існування СРСР. Виходом з такої локальної пострадянської кризи стала поступова зміна методологій і підходів у вивченні проблеми, позначення нових напрямків досліджень. Помітним цей процес став приблизно з 2005 р., відколи побачили світ ґрунтовні монографічні і документальні дослідження «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)...» (2005 р.), «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944...» (2006 р.), «Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944» (2008 р.), «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» (2010 р.), «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011 р.). Поряд з тим відбулися представницькі міжнародні конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (м. Київ, 2010 р.) та «Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство» (м. Київ, 2014 р.), на яких підбито певні підсумки у розробці теми та позначені подальші напрями досліджень. Вихід згаданих праць

і науковий обмін в рамках конференцій стали ознаками справжнього ренесансу у вивченні історії радянського руху Опору на нових джерельних і методологічних засадах. При цьому увага дослідників спрямовувалася і дотепер спрямовується здебільшого на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Їх праці характеризуються наявністю нових положень і оцінок. Зокрема, в багатьох наукових виданнях було показано, що населення окупованих територій по-різному поставилося до приходу окупантів. Автори цих публікацій відійшли від практики висвітлення виключно позитивних сторін діяльності партизан і підпільників, піддали критиці і перегляду положення радянської історіографії про морально-політичну єдність населення і комуністичної партії, масовий характер та ефективність підпільно-партизанської боротьби.

Не менш важливою історіографічною подією став Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради України В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко від 9 квітня 2005 р. за підписом докторів історичних наук, професорів О. Гуржія, В. Кучера, В. Короля, С. Кульчицького, О. Лисенка, О. Реєнта, В. Сергійчука, В. Стецкевича, О. Удода та Ю. Шаповала. У листі йшлося про те, що «утворення незалежної Української держави дозволило вченим... розпочати формування нової, наукової концепції історії Другої світової війни», оскільки радянська концепція була «позначена суцільною глорифікацією, героїзацією, ідеологізацією, міфологізацією», подекуди фальсифікацією або замовчуванням багатьох її сторінок. Автори виступили проти постійних спроб диктувати науковцям своє бачення історії від прорадянських структур на кшталт Ради ветеранів Великої Вітчизняної війни, комітету Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів та інвалідів, з одного боку, та радикальної частини національно-демократичних сил – з іншого.

Фахівці зазначили, що проблема ОУН і УПА залишається предметом гарячих дискусій. «Вириваючи з контексту один її сегмент – співпрацю частини керівників українського підпілля з гітлерівцями, «непримиренні» цілковито ігнорують той факт, що мільйони громадян України підтримували самостійницький рух, надавали йому всіляку підтримку, а екстраполяція звинувачень у колаборації на всіх його учасників... юридично й історично є некоректною». У заключному резюме цього листа зазначалося: «Закликаємо вас,

пане Президенте, пане голово Верховної Ради, пані прем'єр-міністр, створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції». Оприлюднення цього листа є важливим з огляду на те, що вперше авторитетні історики згуртовано і публічно виступили проти будь-якого ідеологічного й адміністративного тиску на науку, а також наголосили на необхідності створення україноцентричної концепції історії Другої світової війни [922].

Показово також, що у 2005 р. до влади вперше прийшли сили, які відверто визнали участь ОУН і УПА в антифашистській боротьбі. Хоча в незалежній Україні політика більше не є визначальним чинником в історіографічному процесі, вона все ж зберігає помітний вплив на його розвиток. І прихід до влади націонал-демократів, і відкритий лист авторитетних істориків стали маркерами того, що змінився дискурс не тільки в наукових дослідженнях, – кардинально змінилася позиція можновладців, намітився перелом у суспільних настроях та колективній пам'яті.

Отже, названі чинники ознаменували перехід до наступного періоду історіографії антифашистської боротьби: від фактографічних розвідок локального характеру до всеукраїнських узагальнень монографічного формату; від заперечення радянської методології до створення нових наукових інструментів; від емпіричного описання подій до теоретичного осмислення явищ і процесів; від апологетики або «очорнення» до більшої об'єктивності.

3.3. Проблема кількісних показників ефективності руху Опору

Нові тенденції сучасного історіографічного етапу дали змогу по-іншому подивитися на складні аспекти історії боротьби проти гітлерівського режиму. Дискусійними і непростими для дослідження були і залишаються питання, пов'язані з ефективністю антифашистського руху Опору. Аби відповісти на питання про ефективність руху Опору, слід обумовити критерії аналізу цього аспекту проблеми. На нашу думку, до них належать: кількість втрат живої

сили і воєнної техніки противника; співвідношення втрат окупантів і антифашистів; кількість військовослужбовців окупаційних формувань, що залучалися для боротьби з рухом Опору і відволікалися з фронту; розмір економічних збитків, включаючи знищені і недоотримані матеріальні цінності; психологічний вплив на загарбників і цивільне населення. У цьому підрозділі зосередимося на кількісних критеріях ефективності антифашистської боротьби.

На момент розпаду СРСР радянська історіографія так і не змогла однозначно встановити точні кількісні показники антифашистської боротьби. У 1985 р. Т. Логунова пояснила недостатню вивченість кількісних показників антифашистської боротьби «складністю процесу формування і розвитку джерелознавчої бази», умовами суворої конспірації, відсутністю зв'язку з багатьма загонами та групами. На думку Т. Логунової, «ці цифри взяті довільно» [581, с. 19, 20]. Зроблені розрахунки були піддані гострій критиці сучасними дослідниками та й у самих радянських фахівців довіри не викликали.

На ще одну проблему радянської статистики звернув увагу О. Гогун. Це стосується дублювання кількісних підрахунків. Вчений навів приклад, коли НКВС УРСР зарахував до створених цим відомством партизанських загонів не тільки «свої», а й підрозділи, підготовлені партійними органами. У свою чергу ЦК КП(б)У «привласнив» собі й загони створені по лінії НКВС [203, с. 36]. У коло цієї проблеми входить і вирішення питання про тих учасників руху Опору, які, іноді по кілька разів, переходили від партизанських до підпільних форм боротьби і навпаки. Такі особи могли бути підраховані одночасно і як партизани, і як підпільники.

У близьких за часом публікації серйозних наукових монографіях відрізняються декілька кількісних показників. Наприклад, у роботі «Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине» вказується, що 63,5 тис. партизанів і підпільників України були нагороджені урядовими нагородами [353, с. 185], а у колективному виданні «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине» подана інша цифра у 63,7 тис. [662, с. 419] Якщо мова йде про поступову «інфляцію» цифр або різні документальні джерела, це спонукає до їх перерахунку. Коли ж цифра зросла внаслідок післявоєнного нагородження учасників партизанського руху, то виникає питання про критерії, що використовуються. Отже,

робота дослідників з цифрами передбачає визначення чітких критеріїв підрахунків; прискіпливий, комплексний і порівняльний підхід, а іноді – повний перерахунок кількісних показників.

Згідно з офіційними даними, на території УРСР упродовж усієї війни діяло 500 тис. партизанів, серед яких було 30 697 жінок [900, с. 415; 225, с. 252]. А. Чайковський назвав це «міфом про півмільйонну партизанську армію» [926, с. 247]. М. Коваль піддав сумніву радянські цифри, що з червня до вересня 1941 р. на території УРСР було створено 23 підпільних обкоми, 688 міськкомів та райкомів. Також він заперечив радянські підрахунки середини 1960-х років, згідно з якими за весь період окупації в республіці діяло 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників. Попередня цифра у 200 тис. партизанів, об'єднаних у 2 145 загонів і груп теж не викликає довіри фахівця. Для вирішення кількісної проблеми М. Коваль пропонував створити Книгу партизанської слави з поіменним реєстром учасників руху Опору. З огляду на можливості радянських партизанів і підпільників М. Коваль називає їх здобутки доволі «скромними». Автор пояснює це тим, що радянське керівництво і не вважало воєнні та воєнно-економічні здобутки головними. На першому місці стояли завдання масштабної дестабілізації німецького тилу, створення ефекту постійної присутності органів радянської влади у вигляді партизанських загонів та підпільних організацій, підтримання переконання у швидкому поверненні Червоної армії [904, с. 256, 270, 271].

На поточний момент останнім словом і своєрідним підсумком усього, що було написано вітчизняними вченими щодо кількості учасників радянського руху Опору на території України, стала стаття В. Лозицького в «Українському історичному журналі». Зважено, докладно і послідовно автор простежив процес кількісних підрахунків у радянській літературі, вказав чинники, що впливали на роботу істориків, розкрив механізми ухвалення рішень при визначенні офіційних цифр.

В. Лозицький справедливо зауважує, що чимало науковців, висловлюючи сумнів щодо офіційної цифри у півмільйона учасників радянського руху Опору на території України, разом з тим не наводять достовірних спростувань і науково обґрунтованих доказів своїх сумнівів. Погоджуючися з авторитетним архівістом, зазначимо все ж, що будь-який науковий пошук починається з критики вже

зробленого. Враховуючи складність завдання, зробити таку роботу у стислий час, в рамках кількох невеликих розвідок, силами одного-двох дослідників не вдасться. Врешті-решт саме поява сумнівів у офіційних цифрах, хай не бездоганно обгрунтованих, і спонукала В. Лозицького як спеціаліста у цій сфері теж взятися за перо.

У статті «До питання про загальну чисельність партизанів УРСР» автор зазначив, що офіційна цифра учасників радянського партизанського руху за 30 років виросла зі 175 тисяч у 1945 р. до 501 750 осіб. У 1975 р. Більш як півмільйону бійців, які воювали у складі 60 партизанських з'єднань і 2 тис. партизанських загонів і груп, допомагали 103 462 підпільники та 1 431 700 учасників інших форм боротьби. Ці цифри були однотайно підтверджені 22 грудня 2010 р. на засіданні Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді України. В. Лозицький наголошує на потребі уточнення цих цифр, підкреслюючи, що кількість партизанів могла коливатися від 180 до 500 тис. Самому автору найбільш вірогідною видається цифра у 220 тис. партизанів та 34 406 підпільників, яка зафіксована у заключному томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» [360, с. 255]. Московський колектив цього видання не визнав достовірність цифри у півмільйона партизанів, яка народилася в кабінетах вищого партійного керівництва України.

Корисною для дослідників є наведена В. Лозицьким інформація щодо розвитку радянської партизанки у різних республіках СРСР та окремих областях УРСР. Згідно з даними колишнього керівника ЦШПР П. Пономаренка, кількість радянських партизанів по союзних республіках розподілялася таким чином: Білоруська – 374 тис., Російська – 250, Українська – 240, Латвійська – 12, Литовська – 10, Естонська – 7, Карело-Фінська – 5,5, Молдавська – 2 тис. осіб. Разом – 900,5 тис. осіб.

На основі оприлюдненої В. Лозицьким порівняльної таблиці кількості радянських партизанів у різних українських областях можна зробити деякі цікаві підрахунки та висновки. Візьмемо, на наш погляд, найбільш збалансовані дані за 1964 р., відповідно до яких загальна чисельність партизанів УРСР сягала 227 817 осіб. Найбільше партизанів виявилось на Житомирщині – 24 607, Чернігівщині – 16 855, Сумщині – 15 693. Найменше «народних месників» билось на теренах Івано-Франківської – 0, Чернівецької – 13 та За-

порізької областей – 1 986. У найзручніших для дислокації партизанів північних Житомирській, Київській, Сумській та Чернігівській областях зосереджувалася армія у 68 858 озброєних антифашистів. Густозаселені, але позбавлені великих лісових масивів степові області України (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська) дали в загальну скарбничку партизанського руху 45 929 бійців. Менш інтенсивним партизанський рух був у лісостеповій зоні Вінницької, Полтавської, Хмельницької та Черкаської областей – 32 315 осіб.

Як виявилось, у західних Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях, які вирізнялися відносно вузькою соціальною базою радянського партизанського руху, під час окупації воювало лише 24 321 партизанів. Таким чином, в одній Житомирській області партизанів було стільки ж, скільки в усіх семи західних областях республіки, які до того ж перебували під німецьким правлінням значно довше. Особливі умови діяльності партизанів існували в Криму, де впродовж війни діяло 12 575 бійців [582].

Станом на 1 серпня 1945 р. за списками УШПР в Україні нараховувалося 174 944 учасники партизанського руху. З них за списками 4-го управління НКВС УРСР за червень 1941 р.–червень 1942 р. пройшло 33 049, а згідно з даними УШПР за 1942–1944 рр. – 141 895 особи. Перевіряючи ці цифри, А. Кентій та В. Лозицький порівняли їх з кількістю наявного у партизанів озброєння. Виявилось, що майже 95 тис. одиниць зброї (гармат, мінометів, ПТР, кулеметів, автоматів, гвинтівок, пістолетів) цілком зіставні з цифрою 174 944 учасники партизанського руху. Що стосується 326 806 осіб, приналежність яких до партизанів була додатково встановлена у 1960–1970-х рр., то важко оцінити як рівень забезпечення їх зброєю, так і характер та масштаби діяльності. На основі цих фактів автори стверджували, що активну боротьбу з окупантами вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб [426, с. 37].

Цінною працею для визначення кількісних показників ефективності партизанського руху в Україні є монографія О. Гогуна. У ній автор наполягає, що впродовж німецько-радянської війни через формування, підпорядковані УШПР, НКВС УРСР, НКВС-НКДБ

СРСР та військовим розвідслужбам, пройшло близько 115 тис. осіб, а піку своєї могутності радянська партизанка досягла на рубежі 1943–1944 рр., коли одночасно в загонах і з'єднаннях нараховувалося до 50 тис. бійців [205, с. 342].

Крім загальної цифри учасників партизанського руху необхідно відстежити й кількість антифашистів у певному регіоні або в Україні загалом на конкретний момент часу. Це дасть можливість вловити динаміку розвитку антифашистської боротьби, виявити тенденції та особливості цього явища. За даними оперативного відділу УШПР, чисельність діючих партизанських формувань виглядала так: червень 1942 р. – 4 043 осіб, грудень 1942 р. – 6 954, січень 1943 р. – 8 582, вересень 1943 р. – 34 170, січень 1944 р. – 43 291 особа (за іншими даними – 47 789 бійців) [426, с. 36]. Незважаючи на те, що після звільнення Лівобережжя і багатьох територій Правобережжя значна частина партизанських формувань була розформована, на початку 1944 р. кількість партизанів не зменшилася, а збільшилася. Якщо у грудні 1943 р. загальна чисельність партизанів України становила 43 497 осіб, то у січні 1944 р. – 47 789 [353, с. 73]. У праці Д. Григоровича, В. Замлинського, В. Нем'ятого наведено нові дані про динаміку кількісного зростання партизанських загонів і з'єднань, які діяли на території України: у 1941 р. – 28 100 осіб, 1942 р. – 76 745, 1943 р. – 301 565, 1944 р. – 95 342 [225, с. 252].

Звісно, цифрові дані, наведені за доволі великий відрізок часу (пора року або рік), не можна вважати абсолютно точними. На щастя, збереглося достатньо архівних документів, які уможливають встановлення вірогідної кількості учасників руху Опору у певні часові відрізки. Так, А. Чайковський подає відомості про те, що на 15 лютого 1942 р. (щоправда за неповними даними) на території УРСР діяло 716 партизанських загонів чисельністю 24 690 осіб, 605 винищувальних груп чисельністю у 1 881 осіб, а також 493 розвідувально-диверсійні групи. Слід, однак, зауважити, що на літо 1942 р. УШПР мав зв'язок тільки з частиною цих загонів, які налічували 12 тис. бійців, а реальною силою, на яку міг спиратись у своїх планах УШПР, були всього 22 загони загальною кількістю у 3 688 осіб. Цей же дослідник подає цифрові дані стосовно підпілля. Восени 1941 р. загальна чисельність підпілля та диверсійно-розвідувальних груп оцінювалась у 30 тис. осіб. На момент повного

звільнення України в тилу ворога діяло 65 партизанських з'єднань, 14 бригад, 447 загонів, 228 груп загальним числом у 175 тис. бійців [925, с. 51, 77, 79, 106].

Впадає в очі те, що деякі цифри, взяті вченими з радянських архівів, не корелюються між собою. Зокрема це вищенаведені дані про чисельність партизанів на момент повного звільнення України у А. Чайковського, з одного боку, та цифра загальної кількості «народних месників», які діяли в Україні у праці Д. Григоровича, В. Замлинського, В. Нем'ятого «Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны», – з іншого. Природу цих та інших кількісних невідповідностей необхідно встановити майбутнім дослідникам.

При кількісних підрахунках слід також враховувати дані щодо партизанського резерву. Тобто це ті люди, які готові були до активної боротьби з загарбниками, але на певний момент не могли бути забезпечені зброєю та іншим постачанням. Цей ресурс поповнення партизанських лав був практично необмеженим. На першу половину 1943 р. тільки у Ровенській, Житомирській, Чернігівській і Сумській областях такий резерв становив 200 тис. осіб [359, с. 459]. Щоправда, ця цифра виглядає не зовсім правдоподібно. Більш реалістичною є оціночна цифра УШПР у 50 тис. людей резерву для всієї України станом на вересень 1943 р. [925, с. 131]

Більшими темпами, ніж чисельність, зростала бойова активність радянських патріотів. Така активність призводила до поступового перехоплення антифашистами ініціативи у веденні бойових дій, що примушувало окупантів переходити від наступальних каральних операцій проти партизанів до оборони своїх об'єктів. Це суттєво зменшувало втрати партизанських загонів і збільшувало втрати противника, створювало психологічну і пропагандистську перевагу. Впродовж 1943 р. партизани і підпільники СРСР здійснили майже у 5 разів більше підривів поїздів, розгромили у 5 разів більше ворожих гарнізонів, штабів та інших воєнних об'єктів, знищили майже у 4 рази більше живої сили противника, ніж у попередньому році [359, с. 493].

Ще одним показником ефективності руху Опору вважається кількість військових підрозділів, які відволікалися з фронту для боротьби з партизанами. За німецькими даними, в окупованих регіонах СРСР у 1942 р. за партизанами полювали близько 25 спеціаль-

них дивізій, 30 полків і 100 поліцейських батальйонів. Роком пізніше до протипартизанських операцій було залучено допоміжні частини з росіян, українців і прибалтів загальною чисельністю в півмільйона чоловік. Розмах партизанської війни примусив німців відволікати для охорони шляхів сполучення і стримування народних месників навіть танкові дивізії. У 1943 р. для каральних експедицій, які проводилися вже щомісяця, залучалося по 10 тис. військовослужбовців. Одна з найбільших експедицій здійснювалася силами двох танкових дивізій, трьох німецьких та однієї угорської піхотних дивізій за сприяння чисельних допоміжних підрозділів [784, с. 285].

М. Коваль вважав, що антифашистська боротьба в Україні стала справжнім «другим фронтом». Він писав, що «для боротьби проти партизанів і охорони тилу від них окупанти вимушені тримати велику кількість військ: 1941 р. – 50 тис., 1942 р. – 120 тис., 1943 р. – 424 тис., 1944 р. – 192 тис.» [469, с. 40]. Для порівняння, у 1944 р. німці змушені були тримати у Югославії 700-тисячне військо, яке могло лише стримувати, але не розгромити партизанів Тіто. А у Франції 1944 року формування руху Опору відволікли на себе понад 250 тис. гітлерівців [360, с. 323]. Підсумкова статистика стосовно УПА відсутня, але дані про деякі операції нацистів проти повстанців дають уявлення про те, що й у боротьбі проти них окупантам доводилося залучати великі сили. Наприклад, у червні–серпні 1943 р. німці кинули проти УПА на Волині 10 тис. солдатів (з них 3 тис. було вбито), 50 танків і 27 літаків [114, с. 307].

Наступний важливий кількісний показник – це втрати загарбників, які були завдані їм партизанами і підпільниками. Згідно з офіційною радянською статистикою, втрати живої сили противника вбитими і пораненими від бойової діяльності партизанів СРСР становили 1,6 млн (за даними східнонімецьких істориків – тільки 500 тис.), а від партизанів України – 468 тис. 682 осіб. Цифри втрат включають в себе солдат, офіцерів, службовців окупаційної адміністрації, колабораціоністів [582]. За деякими оцінками, втрати німецьких військ на окупованій території СРСР від ударів партизанів становили майже 10% особового складу [674]. Щоправда, А. Чайковський назвав «дутими» підрахунки, згідно з якими партизанами СРСР було знищено 18% від усіх окупантів на Східному фронті, а українськими партизанами – 6%. Також фахівець сумнівається

в офіційних даних нібито партизани знищили 5% бронетехніки Німеччини. За підрахунками А. Чайковського, з цієї кількості можна було б сформувати 5 бронетанкових дивізій, тоді як всього на Східному фронті діяло 32 бронетанкові дивізії [926, с. 182, 183].

О. Гогун переконаний, що результативність радянських партизанів була завищена у 10–20 разів. За його приблизними оцінками, «лісові солдати», підпорядковані НКВС УРСР та УШПР, протягом 1941–1944 рр. знищили 10–15 тис. німців, їх союзників та колабораціоністів. Від половини до двох третин убитих становили громадяни СРСР [205, с. 184, 194].

Окрім цього, партизани іноді захоплювали у ворога багаті трофеї. На січень 1943 р. УШПР мав дані про такі трофеї, що надійшли на озброєння партизанських з'єднань України: 4 танки, 24 гармати, 110 мінометів, 519 кулеметів, 262 автомати, 4 344 гвинтівки, 2 633 міни, 2 748 гранат, 1,7 млн т патронів, 25 радіостанцій [925, с. 217]. Усього за період окупації радянські партизани відбили у ворога 13 танків і бронемашин, 190 гармат, 67 протитанкових рушниць, 506 мінометів і гранатометів, 3 217 кулеметів, 5 971 автомат, 60 355 гвинтівок, 2 903 пістолети, 63,3 тис. мін і снарядів, 27,2 тис. гранат, 12,2 млн набоїв, 28 т вибухових речовин [33, арк. 52].

Отже, згідно з даними оперативного відділу УШПР у 1941–1944 рр. партизанами України було вбито і поранено 468 682 солдат і офіцерів противника (з них 8 131 – у 1941 р., 44 236 – у 1942 р., 292 285 – у 1943 р., 120 030 – у 1944 р.). Ними пущено під укіс 4 958 ешелонів і 61 бронепοїзд (23 ешелони – у 1941 р., 232 ешелони і 1 бронепοїзд – у 1942 р., 3 688 і 38 – у 1943 р., 1 015 і 22 – у 1944 р.). При цьому знищено і пошкоджено 5 294 паровози, 51 981 вагон, платформа і цистерна [360, с. 281].

Крім того, радянські партизани України за весь період окупації знищили і пошкодили 211 літаків, 1 566 танків і бронемашин, 13 535 автомашин, 1 444 тракторів, 821 гармату і міномет, 264 кулемети. Вони підірвали, зруйнували або спалили 607 залізничних і 1 589 шосейних мостів, 402 промислових підприємства, 915 складів, 59 електростанцій, 42 водокачки, 248 вузлів зв'язку, пошкодили 2 тис. км телефонно-телеграфного зв'язку, а також потопили 29 катерів, 22 пароплави і 54 баржі. Наприкінці 1944 р. в УШПР склали реєстр 84 населених пунктів і місцевостей України, де

відбувалися найбільші партизанські операції. У ньому констатовалося, що партизанами України знищено 44 залізничних вузла, а кількість відбитих в окупантів населених пунктів сягнула 139. Крім того, партизанами було розгромлено 467 гарнізонів, комендатур, штабів, кущів поліції противника [662, с. 418; 532, с. 311; 904, с. 270].

Для порівняння, партизани Білорусії вивели з ладу близько півмільйона військовослужбовців Німеччини та її союзників, пустили під укіс 11 128 ешелонів [360, с. 281]. Загалом партизани СРСР пустили під укіс понад 20 тис. поїздів, підірвали 58 бронепоїздів, вивели з ладу 10 тис. паровозів і 110 тис. вагонів, підірвали або спалили більше 12 тис. залізничних і шосейних мостів, знищили понад 65 тис. автомашин, знищили або вивели з ладу 2 300 танків і бронемашин, збили та знищили на землі більше 1 100 літаків, вивели з ладу понад 17 тис. км зв'язку [324, с. 357]. Особовий склад польської Армії Крайової, чисельність якої сягала 350–380 тис. бійців, на 30 червня 1944 р. знищив 32 поїзди, близько 4 300 транспортних засобів, 130 складів зі зброєю і спорядженням, 1 200 бензоцистерн, 40 залізничних мостів, 5 нафтових свердловин, пошкодив 19 000 вагонів і близько 6 900 локомотивів, заморозив три великі доменні печі, провів майже 25 000 диверсійних акцій на воєнних заводах, здійснив близько 5 700 замахів на фашистських військовослужбовців і функціонерів окупаційної адміністрації, звільнив ув'язнених з 16 тюрем, провів загалом 110 тис. різних антинімецьких акцій (від нищення німецької символіки до псування обладнання). Великим успіхом польських антифашистів стало здобуття розвідданих про початок виробництва гітлерівцями ракет Фау-1 і Фау-2 у Пенемюнде. Інформацію поляки передали до Лондона, і в серпні 1943 р. англійська авіація розбомбила завод з виробництва ракет [345, с. 525]. Точних даних про загальні бойові втрати у протистоянні окупантів та ОУН-УПА в науковому обігу поки що немає.

Архівні джерела дають змогу визначити і порівняти між собою кількісні показники ефективності не тільки радянського руху Опору в цілому, а й частини його окремих партизанських і підпільних формувань. Адже кожне формування подавало звіти з зазначенням завданих окупантам втрат. Наприклад, відомо, що за роки війни партизанське з'єднання О. Федорова пустило під укіс 641 нацист-

ський ешелон, з'єднання С. Малікова – 383, А. Сабурова – 369, А. Одухи – 287, І. Федорова – 204, І. Шитова – 163, А. Грабчака – 163, В. Бегми та І. Скубка – по 117, Ф. Короткова – 109 і т. д. [925, с. 136]

Для того, щоб підрахунки були об'єктивними, важливо не тільки порівняти між собою радянські і німецькі звіти, а й спробувати встановити такий показник, як співвідношення людських втрат партизанів і окупантів у взаємній боротьбі. Порівняння цієї пропорції з показниками в інших країнах Європи та зі співвідношенням втрат на фронті сприятиме уникненню перекручень і видавання бажаного за дійсне. Враховуючи радянську систему приписок, слід співставляти дані про знищені антифашистами мости, паровози, пароплави, електростанції з їх загальною кількістю на той час в Україні або певному регіоні. Це допоможе подивитися на радянську статистику більш реалістично, з'ясувати певні нюанси наведених цифр.

У процесі підрахунків необхідно також встановити кількість втрат і співвідношення за роками, по регіонах, окремо серед партизанів і серед підпільників. Очевидно, що за цими показниками існують суттєві різночитання, а їх з'ясування уможливить краще розуміння процесів, що відбувалися в різних місцевостях на різних етапах розвитку руху Опору. Не секрет, що у початковий період окупації втрати партизанів і підпільників були значно більшими, ніж у наступні періоди, а в міру розгортання руху Опору, наростання ударів по комунікаціях, співвідношення стало змінюватися на користь антифашистів. Крім того, існують методики, за допомогою яких, визначивши завдані окупантам втрати, можна приблизно встановити і кількість партизанів, необхідних для заподіяння таких втрат.

Звіти УШПР дають цифру у 14 тис. убитих та 10 тис. поранених партизанів за період 1941–1944 рр., тобто близько 8% від загальної кількості у 175 400. Це – без урахування втрат загонів, підпорядкованих ГРУ та НКВС, а також 30 тис. партизанів, які «зникли» у 1941–1942 рр. Деякі сучасні автори подають цифру у 24, 50, 60 і навіть 100 тис. загиблих «народних месників» [421, с. 15, 16; 725, с. 297, 298].

Про втрати підпільників можна судити зокрема і по тому, що згідно з даними А. Чайковського, у 1941 р. до боротьби змогли

приступити тільки 13 підпільних обкомів КП(б)У (57% створених на вересень 1941 р.), близько 110 міськкомів і райкомів (16%), понад 280 партійних осередків (7%), 4 обкоми комсомолу (44%), більше 100 міськкомів і райкомів ЛКСМУ (47%) [925, с. 51]. Автор дотримується думки, що в УРСР загинуло 30% партизанів і 40–45% підпільників. Найбільших утрат партизанський рух зазнав у 1941–1942 рр. – понад 35 тис. загиблих. У 1943–1944 рр. загинуло ще 13–15 тисяч. Пізніше А. Чайковський змінив ці цифри в сторону зростання: 40 тис. безповоротних втрат у 1941–1942 рр. та 15–20 тис. – у 1943–1944 рр. [926, с. 392] Цей параметр включає не тільки партизанів, які загинули у бою, а й втрати від хвороб, полонених, дезертирів і перебіжчиків, зниклих без вісти.

У СРСР ніколи не згадували про тих партизанів, які перейшли на бік ворога. О. Гогун уперше оприлюднив цифру у 338 партизанів, які перейшли на бік окупантів згідно з даними УШПР. Документ датований 22 листопада 1942 року [785, с. 10]. Відобразити готовність членів ВКП(б) до спротиву на окупованих територіях допомагає і така статистика: з 564 536 членів республіканської парторганізації на окупованій землі України з різних причин залишилося 113 425 комуністів, з них 69 125 після визволення від фашистів було відмовлено у поновленні членства в партії з формулюванням: «Не виконав вказівки товариша Сталіна – не вів збройної боротьби» [668, с. 126, 127]. Такі фрагментарні дані не віддзеркалюють повної картини, але їх аналіз, співставлення з іншими цифрами і показниками, подальший архівний пошук дадуть можливість зробити певні узагальнення.

Неповними, але такими, що створюють можливості для розуміння певних тенденцій і пропорцій, є порівняльні дані про кількість активних партизанських загонів в Україні та їх особового складу на 1 жовтня 1941 р. та станом на 1 травня наступного року. Це відповідно 738 загонів чисельністю у 26 257 осіб, а також 191 диверсійна група (1 374 осіб), з одного боку, та лише 200 загонів з загальною кількістю у 12 тис. бійців, з іншого [423, с. 17].

Про активну участь партизанів і підпільників у боротьбі з загарбниками, їх ефективність і високі заслуги свідчила і кількість бойових відзнак. Свідченням зростання престижу партизанів і визнання їхніх заслуг стало запровадження 2 лютого 1943 р. Президією Верховної Ради СРСР медалі «Партизану Великої Вітчизняної війни»

I і II ступенів. Із лютого до грудня 1943 р. цією медаллю в СРСР було нагороджено 21 793 осіб [359, с. 494]. Радянське командування високо оцінювало і надавало великого значення діяльності партизанів УРСР. Недаремно зі 190 учасників руху Опору на окупованій території СРСР, які отримали звання Героя Радянського Союзу, 95 були представниками УРСР (О. Гогун подає інші цифри: 172 Герої, з яких 55 – представники УРСР, тобто 32% [205, с. 500]), а двічі удостоєні цього звання лише командири радянських партизанських з'єднань України – С. Ковпак та О. Федоров [582, с. 170]. Усього 63,5 тис. партизанів і підпільників України були нагороджені урядовими нагородами [353, с. 185]. Обставини, в яких відзначилися бійці, їх класифікація і порівняння, критерії нагородження можуть стати темою окремого дисертаційного дослідження. Статистика нагороджень учасників українського та польського рухів Опору дотепер залишається дослідницькою «цілиною».

Певно єдиним недоліком вищезгаданої ґрунтовної статті В. Лозицького є те, що він не дав повного переліку критеріїв, за якими здійснювалися в УРСР підрахунки учасників партизанського руху. Автор статті тільки підкреслив, що потрібно з'ясувати, за якими критеріями здійснювалося визначення чисельності особового складу партизанських формувань. Публічність і узгодження таких критеріїв значно просунули б справу вперед. Перед сучасними дослідниками першочергово постала проблема не скільки нарахувати учасників «малої війни», а як їх рахувати. Адже перш ніж переходити до нових підрахунків, потрібно виробити правильну методику. Опора на хибну чи застарілу методологію не дасть об'єктивних результатів. Один з таких застарілих підходів критикує В. Лозицький: «Що ж стосується мільйонів українських патріотів, котрі підтримували партизанів, здійснювали саботаж політичних й економічних заходів окупаційних властей, то ще після закінчення війни їх справедливо відносили до категорії «учасників інших форм боротьби». Отже, зараховувати їх до партизанів, які зі зброєю в руках боролися з ворогом, – неправомірно» [582].

Потребують наукового пояснення й уточнення кілька критеріїв: тривалість перебування особи у складі загону чи організації для визнання її учасником руху Опору; тривалість існування й якість роботи загону чи організації для визнання їх приналежності до антифашистської боротьби. Викликає питання і певна розбіжність

критеріїв зарахування до антифашистів на початку і наприкінці окупації. У 1941 р., щоб врешті бути офіційно визнаним партизаном чи підпільником, іноді було достатньо значитися у списках загону або організації. Можна було не брати участі в жодних актах опору, але саме членство в антифашистському формуванні гарантувало офіційне визнання, зарахування до загальної кількості «народних месників». Інакше виглядала ситуація у 1943–1944 рр., коли списки і діяльність загонів і організацій доволі прискіпливо перевірялася, а учасником партизанської війни могли визнати тільки після двох–трьох місяців, проведених в русі Опору. Можна погодитися з таким підходом радянських спецслужб і партійних органів, а можна його й заперечити, вдосконалити. У будь-якому випадку, ці критерії мають бути науково обґрунтовані, узгоджені або, в разі неузгодження, обумовлені в кожному історичному дослідженні. Отже, кількісні підрахунки радянського періоду потребують ретельної перевірки на новій методологічній основі.

До початку пошукової роботи дослідникам слід відповісти на низку обов'язкових запитань. Чи змінювалися критерії кількісних підрахунків учасників партизанського руху в часи існування СРСР? Чи були ці критерії єдиними у всіх союзних республіках, регіонах, організаціях і загонах? Чи не потребують ці критерії змін? Якими були відповідні критерії в інших країнах? Якщо в цілому звіт організації або загону не був визнаний офіційними органами, чи можна визнати окремих учасників цих загонів і організацій учасниками руху Опору? Якщо окрема особа, а таких було чимало, певний час була колабораціоністом (служила в німецькій поліції, військових формуваннях), а потім перейшла до антифашистів і довгий час боролася з ворогом, після окупації була засуджена радянськими правоохоронними органами за співробітництво з окупантами, чи можна визнати таку особу учасником антифашистської боротьби? Чи повинні науковці при визначенні участі або неучасті певної особи або формування в русі Опору спиратися лише на офіційну позицію влади? Чи не слід провести перевірку достовірності офіційно затверджених звітів партизанських загонів і підпільних організацій? На які документи спиратися при підрахунках: первинні рукописні звіти учасників руху Опору та протоколи бесід з ними чи на пізніші офіційні партійні звіти? Скільки первинних документів залишилося в архівах після радянських чисток?

Очевидно, що специфіка боротьби в тилу ворога, обмеженість джерельної бази є серйозними перепонами для кількісних підрахунків. Вихід існує тільки один – підрахувати те, що можливо, а решту встановити приблизно за тими технологіями підрахунків, які добре напрацьовані військовими істориками інших країн світу. Поряд з простими кількісними підрахунками слід провести велику роботу зі встановлення абсолютних і відносних цифр, що ілюструють чисельність в антифашистських формуваннях кадрових військовослужбовців, робітників, селян, інтелігенції, жінок, різних вікових категорій, регіонального походження, національного складу, партійної приналежності антифашистів, співвіднести ці дані за періодами і регіонами. Така масштабна робота не може бути виконана окремими науковцями. Потрібні зусилля великих авторських колективів, залучення наукових установ та відповідна підтримка держави. Доки нові дослідження не проведені, історикам доводиться послуговуватися підрахунками, які здебільшого були зроблені в Радянському Союзі.

Малодослідженими залишаються кількісні показники діяльності українського, польського та єврейського рухів Опору в Україні. Тут також на перший план виходить вироблення критеріїв кількісних підрахунків. Передусім, на основі відвертої наукової дискусії історичним інституціям та провідним дослідникам історії руху Опору в Україні потрібно дати узгоджені відповіді на питання: скільки часу особа має пробути в УПА (мається на увазі УПА під проводом ОУН-Б), щоб бути визнаною її вояком; чи зараховувати до УПА членів СБ ОУН. Як кваліфікувати так званих «симпатиків» та членів місцевої самооборони? Аналогічних відповідей потребує визначення статусу учасників антифашистської боротьби у складі польських і єврейських формувань.

Згідно з німецькими даними від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалася в 20 тис. вояків, а разом з Самооборонними кущовими відділами (СКВ) – 35–40 тисяч. А. Кентій цитує командира радянського партизанського з'єднання О. Сабурова, який 15 лютого 1944 р. доповів до УШПР, що 40% бійців УПА не були етнічними українцями. Пояснювалося це широкою присутністю серед повстанців колишніх військовослужбовців армій антигітлерівської коаліції, які зуміли вирватися з німецького полону, включно

з росіянами, євреями, голандцями, кавказцями тощо. Їх переважна більшість залишила УПА після повернення Червоної армії.

Серед власне українців у складі УПА воювало майже 60% галичан, 30% волиняків та поліщуків, 10% наддніпрянців. Абсолютна більшість повстанців походила з селян (60%), а також робітників (25%) та інтелігенції (15%). Серед нижчого особового складу селян було ще більше – 85%. Вища освіта серед упівців була надзвичайно рідкісним явищем [427, с. 95, 96, 98; 438, с. 142].

В. Бузейчук навів результати власних підрахунків, що ілюструють участь представників інших національностей в боротьбі за незалежну Україну. Автор не погодився з підрахунками П. Мірчука, який твердив, що чисельність повстанців на той час становила 100 тис. осіб, включаючи 80 тис. українців і 20 тис. представників інших народів. Узявши за основу дані, згідно з якими на початок 1944 р. до складу УПА входили близько 50 українських куренів та 15 національних куренів, а курінь мав трьохсотенну структуру з кількістю вояків у сотні від 130 до 186, В. Бузейчук дійшов висновку, що особовий склад УПА мінімально налічував 25 350, а максимально – 36 270 бійців. Відповідно і кількість вояків іншонаціональних підрозділів могла максимально сягати 8 370 осіб [141, с. 34–36].

Про наукову дискусію щодо встановлення кількісного складу ОУН і УПА стисло, але інформативно написала Я. Примаченко. Вона здійснила порівняльну характеристику підрахунків Дж. Армстронга, П. Содоля, П. Мірчука, Ю. Тис-Крохмалюка, Л. Шанковського, Р. Магочія, Т. Снайдера [771, с. 96, 97].

Найретельніші підрахунки кількісного складу УПА здійснив І. Патриляк. Він уважав перебільшеними німецькі (100–200 тис. осіб) та радянські (80–90 тис.) оцінки чисельності українських повстанців і припустив, що ці цифри включали в себе оунівське підпілля та самооборонні відділи. Дослідник наголосив, що пікове піднесення визвольного руху спостерігалось у різних регіонах у різні періоди. За його підрахунками, чисельність УПА з кінця 1943 до середини 1944 р. коливалася в межах 14–23 тис. вояків. Загальна кількість задіяних в мережі ОУН-УПА (бойові відділи, тиліві служби, цивільна мережа) сягала 150 тис. осіб. У боротьбі з німцями, угорцями та румунами у період 1941–1944 рр. українські повстанці і підпільники втратили приблизно 5–7 тис. людей [723, с. 234, 235].

І це при тому, що забезпечення українського руху Опору зброєю було найбільшою турботою командування. Наприклад, у другій половині 1943 р. північна група УПА-Північ (Дубовий) мала менше 20 набоїв «на кріс» [427, с. 181].

Дуже важливою, у ході проведення кількісних підрахунків, є проблема членів сільської самооборони, поодинокі спеціальні розвідки про яку почали з'являтися з 90-х років ХХ ст. [1010; 1011; 875; 130; 913] Найдокладніше про українську самооборону написала Г. Стародубець, яка спробувала окреслити її основні завдання: захист місцевого населення від ворожих нападів, організація вартової служби, підпільно-диверсійної та розвідувальної роботи, збирання зброї [858, с. 206–224]. Певну увагу приділив польській самообороні І. Ільюшин [1091]. Деякі загони самооборони перебували під повним контролем Армії Крайової або Батальйонів Хлопських (на початок 1943 р. тільки на Волині АК створила близько 100 самооборонних баз), проте інші служили окупантам і навіть використовувалися в антипартизанських акціях. Самооборонні відділи в одних випадках брали участь в каральних акціях разом з окупантами, в інших – проводили антифашистську діяльність [387, с. 289–291, 297–300].

За твердженням А. Русначенка, перші українські самооборонні відділи в Галичині з'явилися ще у 1941 р. У 1943 р. вони стали відомі під назвою Українська народна самооборона (УНС) і брали участь у відбитті Карпатського рейду С. Ковпака. На Волині і Поліссі з 1942 р. під контролем ОУН почали виникати Самооборонні Кущові Відділи (СКВ), в окремих випадках такі формування називалися Відділами Особливого Призначення (ВОП). 30 серпня 1943 р. Дмитро Клячківський (командир УПА на Волині) видав наказ про мобілізацію до СКВ усього українського сільського населення регіону. Відділ об'єднував мешканців 4–7 станиць, у ньому нараховувалось 30–50 осіб (3–4 рої). На чолі проводу відділу стояв кущовий (підпорядковувався ОУН), його заступником був військовий командир (підпорядковувався УПА). Також до складу проводу входили господарник, референт СБ і референт УЧХ [793, с. 166].

Сільський самозахист відрізнявся від УПА тим, що його учасники постійно і легально проживали в селах, займалися власним господарством й об'єднувалися у відділи тільки для виконання певної акції. Відповідно на їх озброєнні було мало вогнепальної

і багато холодної (коси, вила, сокири, ножі) зброї. Основні об'язки СКВ полягали у забезпеченні УПА зв'язком, розвідданими, транспортом, продовольчими та іншими матеріальними ресурсами, військовій підготовці населення, будівництві підземних бункерів, облаштуванні й утриманні лікарень і складів. Також, в разі потреби, відділ УПА з допомогою СКВ міг за короткий час збільшити свою чисельність і провести велику акцію.

Зарахування або незарахування загонів самооборони до УПА, Армії Крайової та радянської партизанки, гадаємо, суттєво вплине на підсумкову цифру чисельності усіх формацій. Адже значна частина тих, кого вважають повстанцями чи партизанами, належала саме до таких загонів. Основним заняттям членів самооборони було сільське господарство. До зброї ці селяни бралися, як правило, у випадку наближення до їхньої місцевості окупантів або «не своїх» партизанів. У будь-якому разі, членів сільської самооборони слід вважати учасниками руху Опору, оскільки вони, якщо й не були в повному сенсі слова партизанами, то вже точно – членами антифашистського підпілля. Нині у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні наукові праці з історії самооборонних формувань на території України.

Стосовно ефективності антифашистської боротьби українського руху Опору, слід зазначити, що брак достовірних джерел і відповідних ґрунтовних досліджень не дає змоги однозначно оцінити розмір завданої окупантам шкоди. За даними Л. Шанковського, влітку 1943 р. у сутичках між УПА і нацистами втрати становили 1 237 українців і понад 3 тис. німців убитими і пораненими. Восени цього ж року в боях було знищено та поранено півтори тисячі німецьких вояків та 414 повстанців [945, с. 42, 46]. З огляду на гіршу військову підготовку, дисципліну й озброєння упівців співвідношення втрат викликає деякий сумнів.

О. Денищук у своїх пошуках був умотивований звинуваченнями ОУН-УПА у співпраці з нацистами. Спростовуючи цю тезу, автор провів прискіпливе дослідження і встановив, що УПА та збройні відділи ОУН-Б провели на всій території України 2 526 протинімецьких акцій, в яких загинуло 12 427, поранено 2 047, взято у полон 2 448 окупантів та їх союзників. У цій боротьбі бандерівці втратили вбитими 2 251, пораненими 475, полоненими 536 [265, с. 32]. Певний скепсис викликає п'ятикратна бойова перевага українців над

німцями і ця неймовірна диспропорція вимагає якогось пояснення. Однак слід підкреслити, що кожна з обрахованих О. Денищуком протинімецьких акцій супроводжується коротким описом і відповідним джерельним посиланням.

Отже, виходячи з сукупності таких факторів, як співвідношення втрат окупантів і антифашистів; кількості військовослужбовців окупаційних формувань, які залучалися для боротьби з рухом Опору і відволікалися з фронту; розмір економічних збитків, завданих окупантам; ступінь психологічного впливу на загарбників і цивільне населення; реалізація поставлених перед рухом Опору цілей, можна об'єктивніше судити про ефективність руху Опору у боротьбі з загарбниками.

Вважаючи кількісні показники надзвичайно важливим критерієм ефективності руху Опору, все ж зазначимо, що сучасній історіографії слід відійти від радянської схеми «більші цифри – більша ефективність». Саме з таких позицій виникла і ще триває тенденція до постійного перебільшення кількісних показників. Необхідно розуміти, що частка учасників підпілля і партизанських загонів по відносно загальної чисельності населення і не могла бути високою. Крім того, збільшення арифметичної кількості антифашистів при збереженні цифр про завдані ними втрати веде до зниження показника ефективності їхньої боротьби.

Враховуючи мобілізації, евакуації, вивезення до Німеччини, смерть, стан здоров'я та життєві обставини, на окупованій території залишилося дуже мало чоловіків, придатних до ведення антифашистської боротьби. Якщо ми визнаємо, що рух Опору був тільки допоміжним засобом у веденні війни і ніяк не міг змінити фронтову ситуацію в стратегічному плані, то головне завдання антифашистів полягало у приверненні на свій бік і захисті населення, у виконанні завдань на користь діючої армії та створенні атмосфери нетерпимості до окупантів. Ці завдання могли бути виконані наявною кількістю партизанів і підпільників. І, загалом, були реалізовані в останній період окупації.

Здобуття державної незалежності принесло у вітчизняну історіографію якісні зміни. З моменту розпаду СРСР почалася сучасна епоха української історіографії, яка відкрила нові можливості для наукового аналізу фальсифікованих, малодосліджених і зовсім недосліджених питань діяльності руху Опору, критичної переоцінки надбань попередників. Хоча вона базується на фундаменті радянської історичної науки, за останні чверть століття українські історики перебували у постійному пошуку нового інструментарію досліджень та поступово долали установки радянської методології. Сучасний історіографічний процес, хоча й залишається чутливим до кон'юнктурних і політичних впливів та соціальних запитів, все ж зберігає достатню самостійність і розвивається за внутрішніми закономірностями, доволі автономно від зміни державної влади.

Вітчизняні історики активно включилися в розробку табуйованої в СРСР проблематики: розвінчання концепції «всенародної боротьби у тилу ворога», висвітлення недоліків в організації радянського підпільно-партизанського руху та його регіональних особливостей, уточнення соціальної бази різних течій руху Опору, критики кількісних показників ефективності радянського Опору, активний обмін та діалог із зарубіжними фахівцями. Однією з особливостей сучасної історіографії проблеми стало те, що пріоритетну увагу науковці спрямували на вивчення діяльності ОУН та УПА під час Другої світової війни.

За період 1992–2015 рр. вітчизняна історична наука виробила власні пріоритетні напрями досліджень, набула самобутніх рис. Однією з її характерних ознак стало вивчення спротиву загарбникам не з позицій класової боротьби, а через призму національного (почуття етнічного патріотизму), соціального (гуманізму, загальнолюдських цінностей) та особистісного (людські стосунки і почуття) виміру. Процес переосмислення більшості основоположних проблем історії антифашистського руху Опору проявився у запозиченні сучасних методологій (мікроісторія, історія повсякденності, усна історія); залученні нових видів і комплексів джерел; критичному аналізу вже відомих джерел та здобутків попередників; переоцінці чинників, що впливали на розвиток радянського підпільно-партизанського руху, перегляді та новому тлумаченні ролі ОУН і УПА в антифашистській боротьбі, активізації регіональних досліджень.

У сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виокремити два періоди, характеристики яких притаманні публікаціям з історії як радянського, так і українського рухів Опору. Якщо у пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій мала локальний і описовий характер, то з 2005 р. суттєво зросла кількість синтетичних праць монографічного формату, в яких здійснювалися узагальнення всеукраїнського характеру і теоретичне осмислення різних аспектів теми. Усього впродовж сучасного історіографічного періоду вітчизняними науковцями захищено понад 90 дисертацій, видано близько 200 монографій та 4 тисячі наукових статей, що стосуються історії руху Опору в Україні.

Серед тем, які найбільш ґрунтовно й інтенсивно розроблялися сучасними фахівцями з історії радянського руху Опору, можна назвати такі: історія та етапи створення основних партизанських формувань, їх соціальний склад; місце партійних і силових структур у формуванні партизанського руху; заходи з закидання у тил ворога організаторських, диверсійних і розвідувальних груп; комплексний аналіз діяльності структур НКВС-НКДБ УРСР, НКВС-НКДБ СРСР, армійської розвідки по залишенню на окупованій території своєї агентури, закиданню в тил ворога спеціальних груп, головними завданнями яких були розвідка, теракти, диверсії, організація підпілля і партизанської війни, інфільтрація у формування ОУН-УПА, Армії Крайової, в окупаційні, громадські і церковні структури; організація й основні напрямки діяльності УШПР, нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху; роль і місце інституту комісарів у загонах; бойова, терористична, диверсійна і розвідувальна діяльність «лісових солдатів»; матеріально-технічне і кадрове забезпечення партизанів; приписки в оперативних звітах; тактика випаленої землі; стосунки між апаратом УШПР та партизанськими ватажками; внутрішні конфлікти і дисциплінарні порушення у партизанських загонах у партизанському середовищі; стан моралі у загонах та організаціях; порівняльна характеристика діяльності партизанів і поліцаїв; взаємини радянських партизанів і вояків УПА; прорахунки в організації «малої війни»; контрзаходи німців проти партизанів; цілісний виклад історії радянського руху Опору; легітимація і меморіалізація руху Опору.

Створений упродовж 1991–2015 рр. наратив з історії руху Опору вже кількісно й якісно перевершує масив публікацій 1945–1991 рр. Виріс рівень документалізації, аргументації, методології досліджень. Розширено проблематику наукових пошуків. Сформувалися наукові центри, які ініціюють дослідження з історії руху Опору й акумулюють їх результати: Інститут історії НАН України, Центр досліджень визвольного руху при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та інші. Серед науковців, які зробили помітний внесок у висвітлення проблеми, варто відзначити Я. Антонюка, Г. Биструхіна, Д. Веденеєва, В. В'ятровича, Є. Горбурова, Л. Гриневича, В. Деревінського, В. Дзьобака, В. Жилюк, О. Іщука, Г. Касьянова, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Ковальчука, С. Кульчицького, В. Кучера, О. Ленартовича, О. Лисенка, В. Лозицького, В. Малюгу, Н. Мизака, О. Пагірі, Г. Папакіна, І. Патриляка, А. Русначенка, В. Сергійчука, А. Скоробогатова, М. Слободянюка, Г. Стародубець, О. Стасюк, С. Стельниковича, В. Стецкевича, А. Чайковського, Ю. Шаповала, Ю. Щура, подружжя В. Шайкан і В. Шайкан. Більшість цих дослідників стоять на позиціях україноцентризму.

Найкраще опрацьованими стали питання позиціонування українських націоналістів щодо окупаційного режиму; кількісний і якісний склад ОУН і УПА; становлення оунівського підпілля; початок організованої збройної боротьби на Волині і Поліссі; силовий тиск ОУН-Б для об'єднання під своїм керівництвом повстанського руху; збройна боротьба з окупантами в Галичині у 1943–1944 рр.; діяльність похідних груп і підпілля ОУН на Великій Україні; структура, чисельність, матеріальне і кадрове забезпечення, тактика, озброєння, уніформа і система нагород у повстанському війську; бойові та рейдові дії УПА на протинімецькому фронті; стосунки оунівців і повстанців з населенням; самоврядування в контрольованих повстанцями районах; еволюція політичних та економічних поглядів керівництва ОУН і УПА; створення УГВР; діяльність Служби безпеки ОУН-Б, польової жандармерії і розвідувально-диверсійних структур УПА; функціонування запілля УПА, самооборонних кущових відділів (СКВ), відділів особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії (ВПЖ), розвідчих відділів (РВ); територіальна й організаційна структура повстанської армії; видавнича й агітаційно-пропагандистська робота українського руху Опору;

взаємини ОУН-Б з ОУН-М; діяльність Т. Бульби-Боровця та його прихильників; позиція УПА щодо національних меншин та дивізії «Галичина»; непрості взаємини між «західняками» та «східняками» в УПА переговори лідерів українського Опору з представниками Німеччини, Угорщини та Румунії; біографічні портрети багатьох активних учасників ОУН і УПА; періодизація протистояння ОУН-УПА гітлерівським загарбникам; сильні і слабкі сторони повстанської армії.

На фоні загальних дослідницьких успіхів очевидною прогалиною виглядає висвітлення протистояння окупантам оунівського підпілля у містах Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття. Помітні наукові праці на цю тематику просто відсутні. Подальших пошуків потребують біографічні дослідження учасників усіх форм і течій Опору; ґрунтовнішого дослідження чекає й історія Українського Червоного Хреста, який діяв під орудою ОУН-УПА; не здійснено повноцінний порівняльний аналіз антифашистської боротьби в Україні з іншими країнами Європи та республіками СРСР.

Дискусійними і непростими для дослідження залишаються питання, пов'язані з кількісними показниками ефективності антифашистського руху Опору. Радянська історіографія не змогла з достатньою вірогідністю й об'єктивністю встановити цифрові параметри антифашистської боротьби. Малодослідженими залишаються кількісні показники діяльності українського, польського та єврейського рухів Опору в Україні. Необхідне також продовження роботи над кількісними підрахунками результатів антифашистської діяльності українського Опору: розширення і глибше опрацювання джерельної бази, розробка адекватніших критеріїв для підрахунків. З огляду на те, що кількісні показники є важливим критерієм ефективності руху Опору, вважаємо, що сучасній історіографії слід відійти від схеми «більші цифри – більша ефективність» і постійного перебільшення цифрових показників.

Попри досягнення певних результатів, сучасним українським дослідникам також не вдалося відтворити цілісну цифрову картину історії руху Опору в Україні. Головною перепорою в реалізації цього завдання є відсутність чітких та узгоджених критеріїв кількісних підрахунків, а також специфіка джерельної бази. На сучасному етапі використання хибної чи застарілої методології не дасть об'єктивних результатів. Відповідно, сьогодні не видається

коректним і визначення певних цифр об'єктивними або необ'єктивними. Тільки після вироблення чітких критеріїв можна буде здійснити перерахунок, уточнення, перевірку найбільш характерних показників ефективності руху Опору. Поряд з простими кількісними підрахунками варто провести роботу зі встановлення абсолютних і відносних цифр чисельності в антифашистських формуваннях представників різних соціальних груп і категорій населення, співвіднести ці дані по періодах і регіонах.

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідження заповнили значну частину «прогалін» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Головні завдання у вивченні боротьби радянських антифашистів проти загарбників можна вважати вирішеними. Також у цілому розв'язаними як на фактографічному, так і на узагальнюючому рівні, можна вважати більшість аспектів історії національного Опору. У синтетичних працях вдалося відтворити комплексну картину діяльності радянського і, окремо, українського рухів Опору. Однак, створити працю, в якій би комплексно розглядалася діяльність обидвох національно-політичних течій руху Опору (радянської й української), поки що не вдалося. Подальших цілеспрямованих інтелектуальних зусиль потребують теоретико-концептуальні аспекти цієї проблематики.

Перспективні напрями досліджень з історії руху Опору

4.1. Польський та єврейський рухи Опору в Україні у сучасних публікаціях

Завдання будь-якої історіографічної праці полягає не тільки в узагальненні вже здійсненого для наукової розробки проблеми, а й в окресленні подальших напрямів досліджень. Немає сумніву, що кожен аспект історії руху Опору в Україні має значну перспективу подальших пошуків за умови залучення нових джерельних комплексів та вдосконалення методологічних підходів. Разом з тим існують напрями, в яких за умови докладання певних зусиль можуть бути досягнуті відчутні наукові прориви. Найбільш перспективну проблематику недостатньо досліджених аспектів теми можна об'єднати у чотири групи: польський і єврейський рухи Опору, цивільний спротив, історична антропологія в дослідженнях з історії руху Опору, кількісні параметри ефективності руху Опору.

Якщо науковий доробок з історії радянського й українського рухів Опору є вагомим і продовжує викликати дослідницький інтерес, то про історію діяльності польського й єврейського рухів Опору аналогічними здобутками цього не скажеш. Реконструкція цілісної історичної картини організованої боротьби поляків та євреїв проти нацистів ще далека від завершення. Розглянемо стан вивчення цієї тематики докладніше.

Наявність значної маси етнічних поляків у Східній Галичині і Західній Волині створювала умови для розгортання діяльності у цих регіонах польських антифашистських організацій. У деяких місцевостях, більшості міст, сільських районах навколо Львова, на Тернопільщині поляки взагалі кількісно переважали українське населення. Незважаючи на численні факти, радянська історіографія

ігнорувала існування в західних областях України польського руху Опору. Польські антифашисти некомуністичного спрямування згадувалися тільки в окремих публікаціях та й то в негативному ключі. Так, автори однієї з колективних монографій зазначали: «великої шкоди мобілізації польського народу на антифашистську боротьбу завдавала польська реакція, яка в ім'я своїх класових інтересів перешкоджала її розвитку..., проводячи... лінію утримання від антифашистських дій», «все більш підступно діяло проти польського народу і польське реакційне підпілля» [133, с. 92, 104]. Немає жодної згадки в радянській літературі про організоване Армією Крайовою при наближенні до міста радянських військ антигітлерівське повстання у Львові.

Ситуація змінилася на краще лише на рубежі ХХ–ХХІ ст. Перш за все, це стосується праць, які охоплювали ширшу проблематику з історії Польщі. Абсолютна більшість українських фахівців висвітлює діяльність польського руху Опору в Західній Україні з точки зору українсько-польських взаємин, у центрі яких перебуває «Волинська трагедія» [946; 822; 575; 374; 819; 183; 1200]. Стосовно цієї сумної сторінки нашої минувшини між польськими та українськими істориками точиться активна дискусія, часто з полярними оцінками подій. Певному зближенню наукових позицій фахівців сусідніх країн сприяло проведення польсько-українських наукових форумів, матеріали яких вміщено в серії «Україна – Польща: важкі питання». Однак у цілому тематика національно-визвольної боротьби продовжує залишатися полем наукових та ідеологічних дискусій. При цьому, відбуваються вони не тільки між українцями і поляками, а й усередині національних таборів. Так, у Польщі найбільш помірковану позицію свого часу займали Р. Тожецький, Г. Мотика, Т. Ольшанський, у той час як більшість польських істориків давала доволі різкі оцінки діяльності українських націоналістів, «закриваючи очі» на аналогічні акції «своїх». В Україні виваженої лінії дотримується І. Ільюшин, натомість В. В'ятрович, В. Сергійчук покладають головну провину за кровопролиття на польські шовіністичні кола.

Зосередженість на польсько-українських справах витиснула з поля зору польсько-німецькі взаємини в Україні. З цієї причини боротьба поляків проти нацистів розглядалася дослідниками тільки епізодично, не перебуваючи у центрі уваги. Спеціально присвячені

питанням антифашистської діяльності польських нелегальних структур лише кілька наукових статей. Донині в незалежній Україні так і не створено комплексної праці, яка б охоплювала всі аспекти антифашистської боротьби польського руху Опору на українських землях. Втім, навіть проведена дослідницька робота дала змогу реконструювати процес виникнення, основні напрямки діяльності, чисельність, дислокацію, організаційну структуру, командний склад формувань польського Опору. Значно гіршою є ситуація з вивченням пропагандистської, саботажної, диверсійної, бойової діяльності поляків власне проти гітлерівських окупантів.

Для дослідників польського руху Опору на українських землях корисними будуть публікації Л. Зашкільняка – одного з найкращих полоністів сучасної України [344; 345; 1210; 346; 347]. Його праці покликані оцінити загальні здобутки вітчизняної полоністики, включно з проблематикою антифашистської діяльності поляків. За роки незалежності було захищено кілька дисертацій, які спеціально або у ширшому контексті вивчали історію польського руху Опору [1115; 1162; 1144]. Кілька розвідок з теми опубліковані П. Поліщуком [752; 749; 750; 751] та В. Токарським [882]. Зокрема В. Токарський докладно розібрався в доволі складній організаційній структурі та керівному складі неоднорідного польського підпілля на Західній Україні у 1939–1941 рр. Він же оприлюднив кількісні показники результатів радянських репресій проти нелегального Союзу збройної боротьби. Упродовж 1943 р. на Волині постало до 188 осередків (пляцувок) польської самооборони, які охопили 40% польських поселень. Найбільші бази самооборони виникли у населених пунктах Пшебраже (Луччина), Гута Степанська і Стара Гута (Костопільщина), Панська Долина (Дубенщина), Засмики (Ковельщина), Білін (Володимирщина). Ще одним важливим чинником створення баз самооборони і партизанських загонів для командування АК став масовий вступ поляків до комуністичних партизанських загонів. Так, до липня 1944 р. у Львівській окрузі АК організувала 20 партизанських загонів, які разом з місцевою самообороною об'єднували близько 3 тис. осіб. Наприкінці 1943 р. збройне підпілля АК на Тернопільщині нараховувало 11 тис. осіб. Крім того, варшавське керівництво АК надсилало в регіон великі підрозділи з корінних польських земель. Зокрема у червні 1943 р. 1 500 озброєних поляків прибули у Почаїв, а у березні 1944 р. –

600 осіб на Зборівщину в Тернопільській області [701, с. 37, 38, 41]. Загальна чисельність вояків АК в Західній Україні, за даними М. Вовка, сягала 43 тисяч. З них на Волині діяло 8 000, на Львівщині – 15 000, Тернопільщині – 13 000, Станіславівщині – 7 000 аківців [170, с. 198].

Серед українських дослідників, які займалися історією польського руху Опору в Україні слід відзначити тернопільчан О. Гайдая, Б. Хаварівського і В. Ханаса, які у своїх здебільшого науково-популярних виданнях ввели до наукового обігу матеріали фонду Армії Крайової з колишнього архіву Тернопільського обкому компартії. Їх розвідки присвячені як періоду 1939–1941, так і 1941–1945 рр. [193; 190; 191; 192] На думку авторів книги «Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині», різноманітність підпільних організацій у регіоні свідчила, з одного боку, про масштаби опору, а з іншого, – про особисті амбіції і хаос, викликаний блискавичним руйнуванням польської держави. Дослідники констатували, що в історії польського руху Опору в Західній Україні у 1939–1941 рр. залишається багато невирішених питань, праці українських та польських істориків мають фрагментарний характер і не можуть претендувати на статус завершених монографічних досліджень [192, с. 52].

Наприклад, автори на одинадцяти сторінках (с. 67–77) детально аналізують історіографію і фактичні деталі так званого «Чортківського повстання» 21–22 січня 1940 р. Шістнадцяти-, вісімнадцятирічні поляки-гімназисти м. Чортків Тернопільської області під керівництвом декількох польських офіцерів здійснили невдалу спробу захоплення військових і громадських об'єктів міста з метою оволодіння зброєю і транспортом з подальшим проривом через кордон на територію Румунії і далі до Франції аби влитися до лав польської армії. План повстання передбачав силами трьох ударних груп загальною чисельністю близько 240 осіб роззброїти дві радянські військові частини, захопити залізничну станцію, тюрму, приміщення НКВС. Унаслідок подій, що сталися, повстання повністю провалилося, загинуло 11 більшовиків і 30 поляків, ще 600 повстанців було заарештовано. Автори схиляються до думки, що спроба повстання була спровокована органами НКВС з метою нейтралізації підпільних структур польського руху Опору. Як би там не було, з нашої точки зору, чисельність і активність польського підпілля

свідчила про готовність поляків до жертв і боротьби проти окупантів задля відновлення польської держави.

О. Гайдай, Б. Хаварівський і В. Ханас приділили увагу й діяльності інших організацій польського руху Опору на Тернопіллі. На кінець 1939 р. польське підпілля Бучача налічувало близько 60 членів, на озброєнні вони мали 20 гвинтівок, 7 револьверів, 5 гранат. Тернопільська «конспірація» об'єднувала 400 осіб. У Бережанах польська військова організація сягала кількості до трьохсот членів. Конспіративні структури орієнтувалися на підготовку загального повстання проти нацистів і «совєтів» під час вторгнення союзників на територію Польщі. На переконання цього колективу авторів, серйозною перешкодою в діяльності польського підпілля (як молодіжного, так і «дорослого») були недбалість і легковажність, що призводили до проникнення провокаторів і провалів. Завважимо, що недостатня конспірація була спільною рисою польського, українського і радянського підпілля. Врешті-решт, автори підсумовують, що в умовах радянської тоталітарної системи польське підпілля на «східних кресах» у 1939–1941 рр. не виконало і не могло виконати головні завдання, поставлені перед ним військово-політичним керівництвом Польщі на еміграції. Однак саме це підпілля стало перехідною ланкою від офіційних структур польської держави до підпільної Армії Крайової [192, с. 93–96, 109].

Значну увагу організації польського руху Опору приділив А. Русначенко. На момент виходу книги автору не було відомо про загальну кількість польського підпілля на території Західної України в роки війни. Він наводить цифрові дані лише про фінансову підтримку Польської підпільної держави з боку союзників у 1943 р. Загальна сума сягала 10 млн. доларів США. У підсумку А. Русначенко робить висновок, що на західноукраїнських теренах виникло два національних підпілля – польське й українське, та дві партизанські армії – АК та УПА. Окрім того, діяли радянське підпілля і партизани. Якщо до радянського руху Опору поляки ставилися нейтрально або позитивно, то з ОУН-УПА у них виникла жорстока конфронтація. Після низки боїв між 27-ю дивізією АК та підрозділами УПА у січні-березні 1944 р. під контролем поляків опинилася територія з чотирьох повітів у районі Володимир-Волинського. Одним з наслідків «Волинської трагедії» А. Русначенко назвав по-

силення радянської партизанки на Волині, до якої зголосилося близько 5 тис. поляків [793, с. 139–178].

Системним осмисленням феноменології польського Опору в Україні позначені праці І. Ільюшина [1091; 377; 384; 388; 386; 375; 378; 376; 381; 1090; 384; 982]. По-перше, дослідник вважає, що діяльність Армії Крайової на польських та українських землях відрізнялася за формами, характером і періодами. Зокрема, боротьба з українським самостійницьким рухом стала для АК на цій території пріоритетною. По-друге, він спростовує твердження багатьох польських авторів про те, що Армія Крайова не брала участі у винищенні мирного українського населення на Волині. З іншого боку, І. Ільюшин вважає, що українські повстанці організували виступи не проти окремих польських сіл, які допомагали німцям і «советам» проти українців, а здійснили масову антипольську акцію, доказом чого може слугувати факт одночасного нападу УПА 11–13 липня 1943 р. на півтори сотні польських поселень. При цьому він наголошує, що свідчень про домовленості ОУН-Б з нацистами щодо спільних дій проти поляків не існує. Партизанські загони Армії Крайової були сформовані на Волині уже після початку антипольської акції ОУН-УПА. Керівництво польського руху Опору категорично відкидало можливість перегляду довоєнних кордонів Речі Посполитої на користь українців і припускало можливість створення української держави лише на Наддніпрянщині [387, с. 10, 14, 17, 20, 51, 53, 69]. Втім, у нашому дослідженні не буде докладно розглядатися проблематика україно-польських взаємин, оскільки його предметом є, насамперед, антифашистська діяльність на території України.

Польське підпілля, представлене найперше загальнопольською організацією Союз збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*), уже від початку 1940 р. розгорнуло в Західній Україні активну діяльність з метою підготовки збройного виступу вже навесні цього ж року. Згодом СЗБ розколовся на СЗБ-1 та СЗБ-2. Окрім Союзу збройної боротьби діяли й інші підпільні формування, як то: Армія оборони Крайової, Харцерська незалежно-військова організація, Легіон незалежної Польщі, Польська організація боротьби за волю, Таємна організація військова та інші. Деякі групи пізніше влилися в СЗБ або, діючи самостійно, узгоджували свої акції зі структурами польського уряду на окупованій території.

Польське підпілля займалося підготовкою саботажно-диверсійних акцій, включно з диверсіями на залізницях, організацією терактів проти чекістів і міліції, плануванням збройних повстань, у тому числі у Львові. Однак, згідно з інструкціями уряду на еміграції головні зусилля польського підпілля на радянській території мали зосереджуватися на розвідувальній діяльності. Від підпілля очікували щотижневих розвіддонесень через радіозв'язок і щомісячних – через кур'єрів. Проте для цього бракувало фахівців і коштів. Річний бюджет витрат польського підпілля в радянській зоні окупації становив солідну суму у 90 тисяч доларів. З них 27 тисяч призначалося для організаційної роботи, 9 тисяч – на витрати для переказу грошей з-за кордону, 6 тисяч – на забезпечення конспіративними квартирами. Цим бюджетом передбачалося утримання 350 «штатних» офіцерів.

Унаслідок депортацій, репресій й інфільтрації своїх агентів у польське середовище з другої половини 1940 р. НКВС зміг практично паралізувати діяльність СЗБ і поставити її під контроль своєї агентури. При цьому в боротьбі з польським підпіллям радянські спецслужби були на порядок ефективніші за німецькі. На відміну від німецької зони окупації в радянській зоні до літа 1940 р. діяльність польського підпілля була паралізована або поставлена під контроль чекістів. Тільки у Львові радянські агенти встановили контроль за 12 явочними квартирами СЗБ. Усього з вересня 1939 по червень 1941 р. на території Західної України радянські спецслужби викрили 340 організацій і груп польського опору, 9 949 причетних до їх діяльності заарештували, до вищої міри покарання засудили 124 особи [387, с. 34, 141, 142, 156–159; 882, с. 6]. У відсотковому відношенні у Львівському окрузі залишилися незаарештованими тільки 25% польських підпільників, у Станіславському – 40% [383, с. 157]. Була захоплена матеріальна база СЗБ в Західній Україні, що зберігалася у домініканському костьолі Львова: 1 200 золотих годинників, а також золоті каблучки, портсигари, браслети, брошки. У фінансиста підпілля професора Р. Ренського вилучили 789 золотих монет різних країн. Репресії посягли страх і розгубленість серед польського населення, але головним результатом цих провалів стала відмова Головного командування СЗБ від планів збройного повстання проти «советів». З того часу пріоритетним завданням стало збереження сил і розгалуження впливів нелегальної мережі.

Дошкульних ударів зазнали поляки і від німців улітку 1942 р., коли польське підпілля на Волині було практично знищене. Головне командування у Варшаві заборонило підпільну діяльність у цьому краї, окрім допомоги саботажно-диверсійній організації «Вахляж». Однак упродовж наступного року підпільну мережу було відновлено. На думку І. Ільюшина, втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів до УПА покращила умови діяльності польського підпілля в містах і містечках, але погіршила у сільській місцевості. Як і ОУН-УПА, польський рух Опору переходить до активної протинімецької боротьби лише наприкінці 1942–на початку 1943 р. У другій половині 1943 р. на Волині налічувалося 9 польських партизанських загонів чисельністю 1 200 бійців, до яких долучалося 3 600 озброєних членів самооборони. І. Ільюшин називає створену у 1944 р. 27-му Волинську дивізію АК однією з найпотужніших бойових одиниць польського руху Опору взагалі. У цей же період волинська УПА мала 10–15 тисяч вояків [387, с. 179, 263, 268].

На озброєнні 27-ї Волинської дивізії АК налічувалося 620 пістолетів, 5 тис. гвинтівок, 220 автоматів, 200 ручних і 30 станкових кулеметів, 6 протитанкових рушниць, 11 гармат. Джерелами зброї для поляків стали старі запаси воєнних кампаній 1939 і 1941 років, крадіжки і закупівля у німців та угорців, трофеї, невеликі англо-американські поставки. Однак усі ці джерела повною мірою не задовольняли потреб аківців ані в зброї, ані в обмундируванні та взутті. Чверть бійців дивізії носила форму Війська Польського, частина мала німецькі або угорські однострої, решта – напівцивільний одяг. Офіцерський склад дивізії налічував 130 осіб, у тому числі 1 підполковник, 3 майори, 5 капітанів, 20 поручників, 100 підпоручників і підхорунжих [387, с. 288, 291, 328, 329].

Польський рух Опору в Західній Україні з самого початку мав кадрову і матеріальну підтримку з Центральної Польщі та від лондонського уряду. 18 березня 1944 р. поблизу села Чишки Львівської області Армія Крайова отримала перший англо-американський вантаж зі зброєю, скинутий з повітря. До липня цього року загопи АК отримали 24 повітряні вантажі від західних союзників. У такий спосіб вдалося передати на озброєння АК 1 000 автоматів і півмільйона набоїв до них, 1 000 пістолетів, 80 кулеметів, 2,5 тис. ру-

чних гранат, вибухівку. Ще 30 літаків з різних причин не змогли доставити вантаж до пунктів призначення [387, с. 341].

З монографії І. Ільюшина стає очевидним, що головним фронтом польського руху Опору в Західній Україні був антиукраїнський. Тим не менш, автор приділив певну увагу протинімецьким діям поляків, які доволі часто співпрацювали з радянськими військами і партизанами. Так, місцевий польський загін «Кедиву» на чолі з К. Войчеховським спільно з радянським загоном Б. Крутікова висадили в повітря залізничний міст в районі Плухова на Бродівщині. Польська самооборона Гути Пеняцької на чолі з М. Шерочуком надала допомогу радянському розвіднику М. Кузнєцову в його поїзді до Львова. У січні–березні 1944 р. формування АК на Волині витримали 10 боїв і сутичок з німцями. Під час спільних дій з частинами Червоної армії 27-а Волинська дивізія АК забезпечила постійну переправу через р. Західний Буг для радянських партизанських загонів, захопила залізничні станції Туропин і Турійськ, чим перерізала сполучення між Ковелем і Володимир-Волинським. Під час квітневих боїв та виходу з першого німецького оточення Волинська дивізія втратила 350 бійців убитими, 160 пораненими, 260 полоненими, 1 600 відбилися від основних сил дивізії і розпрошилися по території західної Волині. За період з кінця квітня до 10 червня 1944 р., коли дивізія вела бої на території Полісся і проривалася з другого німецького оточення, поляки втратили 180 жовнірів убитими, 140 пораненими, 30 полоненими, дезертирувало 220 осіб. Зрештою, дивізія форсувала р. Західний Буг і вийшла на територію Люблінщини [387, с. 293, 330–340].

Про діяльність польського руху Опору на західноукраїнських землях часів німецької окупації писали Р. Офіцинський і Л. Хаврак. За їх твердженням, Армія Крайова мала чотири основні напрямки діяльності: розвідка, саботаж, диверсії та репресії. Автори переконані, що головною особливістю діяльності польського руху Опору в цьому регіоні було те, що пріоритетним завданням тут стало протиборство не з німцями, а з українськими націоналістами. Характерно, що загони допоміжної охоронної поліції (шуцманшафт) сформовані з поляків, часто підтримували місцеві бази польської самооборони, постачали їм німецьку зброю, брали участь у спільних з Армією Крайовою нападах на українські села. Дуже часто саме україно-польське протистояння призводило до створення й активі-

зації польських підпільних структур. У відповідь на напади українців поляки почали створювати у селах самооборонні відділи, які часто ставали місцевими осередками АК. Упродовж 1943 р. на Волині постало до 188 осередків (пляцувок) польської самооборони, які охопили 40% польських поселень. Найбільші бази самооборони виникли у населених пунктах Пшебраже (Луччина), Гута Степанська і Стара Гута (Костопільщина), Панська Долина (Дубенщина), Засмики (Ковельщина), Білин (Володимирщина). Ще одним важливим чинником створення баз самооборони і партизанських загонів для командування АК став масовий вступ поляків до комуністичних партизанських загонів. Так, до липня 1944 р. у Львівській окрузі АК організувала 20 партизанських загонів, які разом з місцевою самообороною об'єднували близько 3 тис. осіб. Наприкінці 1943 р. збройне підпілля АК на Тернопільщині нараховувало 11 тис. чол. Крім того, варшавське керівництво АК надсилало в регіон великі підрозділи з корінних польських земель. Зокрема у червні 1943 р. 1 500 озброєних поляків прибули в Почаїв, а у березні 1944 р. – 600 осіб на Зборівщину в Тернопільській області [701, с. 37, 38, 41; 793, с. 159].

Одним з напрямів боротьби польської конспірації, на якому зробили акцент Р. Офіцинський і Л. Хаврак, стала протидія створенню і діяльності дивізії СС «Галичина». Вона знайшла вияв у пропагандистській кампанії проти утворення дивізії, а згодом й у збройному протистоянні з нею польських збройних загонів. Однак, участі у придушенні Варшавського повстання дивізійники не брали [701, с. 56–62].

Із наближенням до західноукраїнських теренів Червоної армії, керівники Польської підпільної держави спланували масовану акцію «Буря» (Burza). Політична мета акції полягала в тому, щоби напередодні приходу радянських військ підняти збройне повстання проти гітлерівців, захопити деякі великі міста та інші території, встановити там правління, підпорядковане лондонському уряду і, таким чином, представити себе як єдину і законну владу на польських, західнобілоруських і західноукраїнських землях. Відповідно до задуму Головного командування АК, наявні в Західній Україні польські сили мали лише прикривати протинімецьке повстання саботажно-диверсійними акціями, центром якого мала стати Центральна Польща.

У першій половині березня 1944 р. АК спільно з радянськими військами провела координовану диверсійну операцію на шляхах Тернопіль–Красне, Тернопіль–Потутори, Броди–Красне, а також бої в Тернополі та Микулинцях. Окремі відділи АК надавали допомогу радянським загонам під Бродами. Як на Волині, так і в Галичині поляки пустили під укіс або серйозно пошкодили значну кількість німецьких ешелонів, підірвали кілька мостів, пошкодили телеграфні лінії, вчинили напади на автоколони. Кульмінацією акції «Буря» в Західній Україні стали спільні бої і визволення Львова 22–27 липня 1944 р. силами радянської армії зв сприяння 5-ї піхотної дивізії АК (3 тис. вояків) і 14-го полку уланів. Командувач Львівського округу АК полковник Владислав Филипковський мав у своєму розпорядженні 7 тис. вояків. Проте польським планам самотужки захопити Львів здійснитися не судилося, а після звільнення міста та загалом території краю «совети» примусили більшість формувань АК роззброїтися [345, с. 531; 701, с. 45].

Помітна збройна активність польського і радянського рухів Опору на західноукраїнських землях свідчила про те, що ОУН-УПА не вдалося стати повноправними господарями не тільки у Центральній і Східній Україні, а й у Галичині та на Волині. Українське Полісся і значна частина Волині перебували під контролем радянських партизанів, сільські райони компактного проживання поляків та переважна частина західноукраїнських міст симпатизували Армії Крайовій.

Якщо порівнювати специфіку незбройних методів протидії окупантам в Україні та сусідній Польщі, можемо побачити суттєві відмінності. Поляки багато уваги приділяли питанням вищої і середньої освіти, наукової і видавничої діяльності, соціальної допомоги [1018; 1000; 1007; 1006]. Наприклад, представники Польської підпільної держави змогли створити широку мережу нелегальної освіти. У підпіллі діяло багато загальноосвітніх шкіл, які охопили майже 70% дітей і молоді (близько 1 млн осіб). Також функціонували таємні університети та інші вищі школи, в яких навчалося 11 тис. студентів. Ці конспіративні вищі вручили дипломи магістрів майже 1 400 особам, в них було захищено 113 докторських і 33 габілітаційні наукові праці. За матеріальної допомоги структур польського уряду, що перебував на еміграції, виходило друком понад 1 000 найменувань часописів, наукових і літературних праць.

З 1940 р. у Польському генерал-губернаторстві діяла Головна опікунська рада, яка поширила свою діяльність на все польське населення. Для допомоги нужденним, вимушеним переселенцям, біженцям вона розпоряджалася добровільними пожертвами як з краю, так і з-за кордону. Наприкінці 1942 р. була створена Рада допомоги євреям («Жегота»), члени якої надавали посильну допомогу невільникам гетто: переховували людей, збирали для них їжу й одяг, виготовляли фальшиві документи [345, с. 525]. Серед іншого, активісти «Жеготи» врятували кілька тисяч дітей зі Львівського гетто.

Нічого подібного представники ані радянського, ані українського рухів Опору досягти не змогли. Перші через докорінну відмінність менталітету і зосередженість на концепції «всенародної війни» з акцентом на збройні і диверсійні форми боротьби, а другі, – через відсутність необхідних державних структур, матеріальних і людських ресурсів.

У цьому сенсі слід віддати належне значному, хоча й не синтезованому в територіальних межах Західної України, доробку польської історіографії [999; 994; 1012; 1013; 1010; 1011]. Польські фахівці змогли звернутися до історії польського руху Опору в Західній Україні тільки після повалення комуністичного режиму у 1989 р. Вагомим внеском у розробку цієї проблематики є праці В. Філяра [995; 996], Я. Туровського [1024], Р. Тожецького [1023], Я. Венгерського [1025; 1028; 1026; 1027; 1029]. Р. Внук [1030] у своїх монографії і докторській дисертації зосередив увагу на дослідженні діяльності польського руху Опору за «перших советів» (1939–1941 рр.). У цей період стихійно виникає багато польських підпільних організацій не тільки на західноукраїнських землях, а й в інших регіонах республіки, наприклад, у Полтаві. За підрахунками Р. Внука, у 1939–1941 рр. загальна кількість польських підпільників у східних воєводствах Речі Посполитої, окупованих СРСР, становила 25–30 тис. Тобто стільки ж, скільки й на території Польського генерал-губернаторства, окупованого німцями.

Білоруські історики також видали низку солідних праць з цієї тематики. Серед таких слід відзначити праці С. Сильвановича й Я. Семашка [880; 826]. Колективна монографія «Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.)» на сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням польського руху Опору в Білорусії [757]. Вона написана на основі широкого

кола джерел з польських і білоруських архівів. Робота створена чотирма авторами, кожен з яких написав один з розділів. Два з цих розділів – «Становлення і діяльність польського підпілля у вересні 1939–червні 1941» (С. Сильванович) та «Польське підпілля у період німецької окупації» (В. Барабаш) – безпосередньо присвячені функціонуванню польського руху Опору в період Другої світової війни. Важливими висновками роботи є тези про значну підтримку Армії Крайової білоруським населенням та активну участь у цій армії західних білорусів як католиків, так і православних.

Зрештою, з проаналізованих текстів можна зробити висновок, що антифашистська боротьба сил польського руху Опору в Західній Україні не була завданням пріоритетним. Мало того, вона обумовлювалась і підпорядковувалась реалізації інших завдань: суперництву з українськими самостійницькими формуваннями та намаганням домогтися від СРСР визнання лондонського уряду і довоєнних кордонів Польщі. Жоден з вітчизняних дослідників історії польського руху Опору в Україні не подав узагальнені дані про результати антифашистської боротьби поляків, кількість їхніх втрат. Не до кінця вивченою і систематизованою залишається структура підпільних і партизанських формувань поляків на західноукраїнських землях, соціальний склад організацій і загонів. Відсутні спеціальні дослідження про формування польського руху Опору, невідконтрольні АК, як то НСЗ, Селянські батальйони, Гвардія Людова. Також не розроблено періодизацію антифашистської діяльності польського руху Опору.

Серед національно-політичних течій руху Опору в Україні найменше дослідженою є організована боротьба єврейського народу. Значна частина громадян єврейської національності боролася з фашизмом у складі радянського, українського і польського рухів Опору. Ш. Спектор і Г. Розенблат, залучивши раніше невідомі архівні матеріали, розкрили участь євреїв у радянському русі Опору [787; 1221]. Ш. Спектор навів статистичні дані про кількість євреїв у різних партизанських формуваннях України, розповів про особисті долі деяких героїв. О. Гогун показав боротьбу осіб єврейської національності в лавах як радянських, так і українських антифашистських формувань [1202; 1203]. М. Слободянюк зупинився на з'ясуванні участі євреїв у антифашистській боротьбі радянського підпілля столиці України [844]. Зокрема вдалося встановити, що

членами київського підпілля були євреї С. Пекер, С. Лінько, В. Письменний, В. Ліберман, О. Світлична, Т. Маркус, Л. Дісіна, Л. Шрайбман-Гуменюк, секретар запасного підпільного міськкому Києва С. Бруз та інші. Прицьому Ольга Світлична у 1998 р. була нагороджена орденом Княгині Ольги, а у 2006 р. Тетяна Маркус стала єдиною жінкою за всі роки незалежності, яка стала Героєм України за бойові заслуги.

У 2010 р. захистила свою дисертацію О. Трепкачова, яка окремий підрозділ присвятила боротьбі євреїв проти нацистського геноциду. Вона поділила цю боротьбу на дві складові: «протистояння» (вчинення активних дій з метою самозбереження, що включали ухиляння від розпоряджень окупантів, саботаж, втечу) та «опір» (перш за все, збройний). Дослідниця склала списки євреїв – учасників руху Опору у Дніпропетровській області. Зокрема, серед них згадується один з керівників дніпропетровського підпілля Борис Сондак, який взяв активну участь у резонансному підриві складу боєприпасів на вул. Лагерній, підриві мосту через рукав Дніпра та підпалі будівлі біржі праці. На жаль, праця О. Трепкачової містить прикрі фактичні помилки і структурні недоліки. Наприклад, авторка твердить, що ізраїльський меморіал «Яд Вашем» визнав 15 тис. українців Праведниками народів світу, що майже всемеро перевищує реальну цифру [1176].

І. Альтман у шостому розділі своєї книги простежив найпоширеніші методи спротиву євреїв. До них він відносив прагнення будь-що зберегти життя власне і своїх близьких, невиконання розпоряджень влади, нелегальні виробництво і торгівлю, спроби дати фізичну відсіч, намагання сховатися або втекти, ухиляння від реєстрації чи роботи, підробку «арійських» документів, мужню поведінку під час страт, акти самогубства, прояви солідарності і добротності, передсмертні слова про відплату катам. Також автор звертає увагу на важливі умови, в яких здійснювався опір євреїв: надзвичайна складність організованого опору обумовлювалася майже повною відсутністю чоловіків призовного віку, а також безжальною системою колективної відповідальності і заручництва [88, с. 305–372].

Втім, євреї боролися з нацизмом не тільки у складі радянських, українських, польських антифашистських формувань, а й створювали власні незалежні партизанські загони і підпільні організації,

які можна об'єднати поняттям «єврейський рух Опору». На виникнення особливого єврейського Опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, яка передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення. Тож специфіка єврейського Опору визначалася його територіальною ізоляваністю від решти населення й особливостями окупаційної політики щодо євреїв з боку нацистів.

М. Тяглий подає таку типологію єврейського спротиву Голокосту: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення і діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне і духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної і людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище і втечі, збройний опір (підпільна і партизанська діяльність, повстання) [896, с. 65].

З точки зору одного з фахівців з цієї проблематики С. Єлисаветського, який залучив матеріали російських, польських, білоруських, ізраїльських архівів, єврейський рух Опору на території України був представлений розрізненими бойовими групами, які утворювалися у відповідних гетто. Тільки у Волинській і Ровенській областях виникло 18 єврейських бойових груп, зокрема у Любомлі, Шацьку, Маневичах, Дубно, Рафалівці, Дубровиці. Ці групи займалися облаштуванням схованок для євреїв на території гетто, збиранням зброї, організацією взаємодопомоги і втеч, індивідуальними терактами. Трагічним апофеозом їх діяльності ставали повстання або збройні виступи під час повної ліквідації того чи іншого гетто, що супроводжувалося масовим винищенням єврейського населення. Так сталося у волинських гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина. Кременецьке гетто боронилося цілий тиждень, тільки за два перші дні опору було вбито 16 німців і поліцаїв. Найбільш підготовлений опір чинили 60 підпільників з тучинського гетто. Більшість з них загинули, але їх героїзм дав змогу утекти від карателів двом тисячам приречених на знищення людей [312, с. 60].

У Галичині потужні бойові групи діяли у Львівському гетто і таборі примусової праці у Бродах. Збройні виступи відбулися

у Рогатині, Борщові, Бродах. Найбільшою резонансною акцією було кількадедне повстання восени 1943 р. ста двадцяти єврейських підпільників під час остаточної ліквідації нацистами Янівського концтабору з львівськими євреями, де ще залишалося 5 тис. ув'язнених. О. Гогун і Ж. Ковба наводять документ, в якому повідомлялося: «Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і бритвами, різали горлянки і розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і протягом певного часу обстрілювала німців... Вбито 40 німців, всіх євреїв замордовано» [206].

Іноді єврейські боївки проводили операції за межами своїх гетто або створювали свої партизанські загони. Так, напередодні ліквідації Борщівського гетто на Тернопільщині підпільники перебравися у сусідній ліс. Звідти 17 листопада 1943 р. вони здійснили напад на Борщівську в'язницю і звільнили 50 арештантів. Перші єврейські партизанські загони і групи виникли на Волині у 1942 р. Одну з партизанських груп чисельністю у 12 бійців сформували колишні міліціонери м. Сарни Ровенської області М. Місюра та Е. Бакальчук. Другу єврейську партизанську групу створив радянський офіцер О. Абугов, який утік з полону у Ковелі. Невдовзі обидві групи підпорядкувалися радянським партизанам і об'єдналися в радянський партизанський загін ім. Ворошилова під командуванням М. Місюри [312, с. 60, 64].

С. Єлисаветський згадує про діяльність й інших єврейських партизанських загонів у Прикарпатті і на Волині, які спочатку діяли самостійно, а потім приєдналися до радянського руху Опору. Автор звертає увагу на труднощі, з якими стикалися єврейські загони: відсутність бойового досвіду, брак зброї і боєприпасів, загроза з боку різних лісових формувань, складність стосунків з радянськими партизанами. Від себе додамо, що така «складність» варіювалася від неприязні до роззброєння та прямих нападів на єврейські загони. Причому такі випадки спостерігалися у стосунках не тільки з радянськими, а й з польськими і українськими партизанами. Узагальнених кількісних даних про єврейський рух Опору в Україні у статті не подається. Проте дослідник навів дані про участь 2 929 євреїв у підпільній і партизанській боротьбі на території України, з яких 306 обіймали різні командирські посади, 26 – керували партизанськими загонами й об'єднаннями, більше трьохсот з них загинули в боях. Також С. Єлисаветським відтворено біогра-

фічні портрети сотень євреїв – учасників радянського руху Опору [312; 302].

В інших регіонах України про існування самостійних єврейських партизанських загонів або сильних підпільних організацій майже нічого не відомо. На нашу думку, причинами цього стали два фактори. Перший визначався набагато меншою здатністю євреїв, які давно жили під більшовицькою владою, до самоорганізації, другий обумовлювався значно меншою кількістю громадян єврейської національності на території Центральної і Східної України. Частина з них встигла евакуюватися, інші були масово знищені нацистами одразу в перші місяці окупації.

Підсумовуючи, слід констатувати, що вивчення історії єврейського руху Опору в Україні залишається неповним. Як правило, дослідники предметом своїх наукових пошуків роблять участь осіб єврейської національності у будь-яких формах спротиву окупантам. На нашу ж думку, настав час виокремити історію організованого і політично незалежного єврейського руху Опору (підпілля і партизанки) в окреме дослідження. За суттєвої обмеженості джерел історики вже провели величезну роботу. Однак евристичні можливості потенційної джерельної бази ще далеко не вичерпані. Потрібно продовжити збирання усних свідчень про єврейський опір на території України. Велике поле діяльності чекає на істориків у румунських, угорських, польських архівах. Подальше наукове опрацювання цієї теми має орієнтуватися на комплексну реконструкцію наступних аспектів: форми і види єврейського опору, партизанські загони, підпільні організації в гетто, збройні повстання в гетто, індивідуальні стратегії спротиву, міжнаціональні форми солідарності у протидії окупантам.

4.2. Цивільний спротив і його місце в історії руху Опору

Окрім організованих, активних форм руху Опору, саме спротив цивільного населення відіграв важливу роль у поразці та вигнанні загарбників з української землі. Згідно з особливостями мотивації цивільного спротиву, його організаційної та ідеологічної неоформ-

леності, його не можна відносити ні до радянського руху Опору, ні до будь-якої іншої організованої національно-політичної течії Опору в Україні. Цивільний неорганізований спротив мирного населення окупантам слід вважати окремою формою антифашистського руху Опору в Україні, серед представників якого були люди різної політичної орієнтації або зовсім аполітичні [1159, с. 76, 77]. З цієї причини цивільний опір заслуговує на окреме дослідження, що видається принципово важливим для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому.

Як писав А. Борозняк, зростання інтересу до історичної антропології спонукало професійних істориків піддати перегляду саме поняття антифашистської боротьби. До нього стали включати не тільки акції організованих антифашистів, а й ізольовані один від одного і раніше невідомі загалу вчинки громадян, які зберегли людяність і знайшли в собі мужність протистояти варварській машині знищення людей. У мас-медіа стали звичними заголовки «тихі», «забуті» або «неоспівані» герої. У Німеччині такі акції отримали назву «Опір рятувальників» (Rettungswiderstand), а їх учасників стали називати «інші німці» («другие немцы», «anderen Deutschen»). Раніше ці особи не визнавалися учасниками руху Опору ані в Східній, ані в Західній Німеччині. Американський історик Ф. Штерн радив сучасним німцям пишатися не лише тими, хто свідомо виступав проти режиму, а й тими, хто «зумів спонтанно зберегти гідність». Рецензуючи резонансну книгу «Інші німці» німецького історика С. Мадієвського, А. Борозняк ставить важливі запитання, які повною мірою є актуальними і для України: «Якби автор рецензованої книги обмежився лише викладенням фактів, його заслуги... були б уже очевидні. Але він іде далі, розглядаючи проблематику рятувальників в контексті еволюції історичної пам'яті. Чому подвиги конкретних рятувальників залишались невідомими, хоча про це говорилося у низці показів свідків? Чому історія німців, котрі брали участь у рятуванні людей від загибелі... здобула в ФРН... суспільне визнання тільки після демонстрації художніх фільмів «Список Шиндлера» (1994, режисер С. Спілберг) і «Піаніст» (2001, режисер Р. Поланскі)? Відповідаючи на ці запитання, можна послатися на надзвичайну обмеженість джерельної бази (письмові документи з'являлись, головню, в разі провалів спроб порятунку). Очевидним є успішний розвиток «нової біогра-

фічної історії», предметом якої – на основі розуміння органічного взаємозв'язку мікро- і макроісторії – є життєписання простих, малопомітних людей. Торкаючись ролі телебачення, слід сказати, що прогрес історичної науки в ФРН незрідка досягається в пограничній зоні – між історичним знанням і суспільною свідомістю» [132, с. 174].

Як у радянські часи, так і тепер, цивільний спротив серйозно недооцінений з точки зору впливу на організовані форми руху Опору та внеску у боротьбу з окупантами. Збройна боротьба справді стала найбільш ефективною там, де для неї були сприятливі умови. Але там, де цих умов не було (в містах, степових районах), найефективнішою формою боротьби став спротив мирного населення. Хоча показати важливість цивільного спротиву у цифрах доволі важко, при уважному погляді на цей феномен він набуває матеріальних обрисів.

Наприклад, стихійний опір на Волині набрав такого розмаху, що примусив ОУН-Б перейти до формування партизанських загонів, адже ситуація почала виходити з-під її контролю, як визнавали самі провідники організації. Якби ОУН-Б не сформувала УПА, то волиняки пішли б у радянську партизанку, до бульбівців або в «білі» партизани. Влітку 1943 р. один з керівних членів ОУН-Б Василь Макар писав: «Повстанчу акцію... ми мусили розгорнути, і це не було зарано... а навіть запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одного боку, стали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другого – «черво-на партизанка» заливала терен. Друге: ще до повстанчої акції німота масово винищувала села... У зв'язку з цим люди втікали у ліси й блукали самопас... Почалися грабунки. Інші пішли у комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусили організаційно охоплювати людей в лісі. Почулися голоси: «Де ж той Провід? Чому не дає завдання бити німців?» [924, с. 236]. Таким чином, не ОУН-Б привела людей до лісу, а люди привели туди ОУН-Б. Цей випадок показує силу впливу суспільних настроїв і наростання народного опору на політичні сили й обстановку на окупованій території. Аналогічний тиск громадськості відчували на собі керівники Армії Крайової.

Ще один приклад наводить І. Дерейко. Коли невдоволення місцевого люду «новим порядком» почало зростати, воно стало все

більше підтримувати партизанів і підпільників, що призвело до активізації останніх. Натомість лояльність і боєздатність колабораціоністських структур різко впала. Як наслідок, поліція була більше не змозі подолати «повальний пасивний саботаж» населення, а тим більше боротися з партизанами. На середину 1942 р. навіть збір продовольства і мобілізацію на роботу до Німеччини довелося перекласти на німецькі військові і поліційні частини [269, с. 65]. Відповідно, особовий склад і техніка цих підрозділів відволікалися з фронту, на якому дефіцит людських і матеріально-технічних резервів зростав з кожним місяцем.

Важливість співпраці населення з окупаційною владою деякі далекоглядні німецькі аналітики усвідомлювали ще до початку радянсько-німецької війни. Ще у «Зеленій течці» Герінга наголошувалося, що «без добровільного сприяння селян взагалі неможливе суттєве охоплення врожаю впродовж тривалого часу. Це вже показали події 1917/18 рр., коли Німеччині, незважаючи на наявність 750.000 осіб експедиційних військ, не вдалося розбити пасивний опір селян...» [8, арк. 138].

Історія повторилася й у 1941–1944 рр. Як джерело продовольства і робочої сили з усіх східних територій, що їх захопила Німеччина, Україна була найважливішою. Саме тому нацистські лідери покладали особливі надії на використання економічних можливостей України після її захоплення. Опір населення в такому економічно важливому регіоні міг мати надзвичайно серйозні воєнні наслідки. Характерною у цьому відношенні є позиція начальника диверсійної служби абверу групи армій «Південь» Т. Оберлендера, у звітах якого давався найбільш глибокий і об'єктивний аналіз подій і процесів, що відбувалися на окупованій території, і прогнози якого на подальший розвиток ситуації вивилися найточнішими. Він розумів, що настрої мирного населення були під час Другої світової війни одним з тих важливих чинників, що впливали на хід і результати війни в цілому. Т. Оберлендер в листі до командувача групи армій «Південь» наголошував: «Зброя, воєнна економіка і психологія під час тотальної війни – рівнозначні. Якщо немає мінімуму одного з цих факторів, що здійснюють вирішальний вплив на результат війни, то він знижує успіхи інших... Правильне поводження з населенням окупованих територій має дуже велике значення» [6, арк. 12]. 28 жовтня 1941 р. Т. Оберлендер написав про

можливості економічного використання України таке: «Набагато більшою небезпекою, ніж активний спротив партизанів, тут є пасивний опір – трудовий саботаж, у подоланні якого ми маємо ще менші шанси на успіх» [3, арк. 72]. Також Т. Оберлендер влучно помітив особливість українського селянського менталітету: «якщо від українського селянина вимагаєш 100%, то отримаєш 60%, якщо ж вимагаєш 80%, отримаєш 80%» [6, арк. 8]. Голос цього аналітика залишився непочутим у вищих ешелонах влади Рейху, яке було осліплене переконанням у своїй расовій «зверхності» над слов'янами.

Отже, непомітний для поверхового погляду цивільний спротив мав серйозний вплив на ситуацію як на фронті, так і в тилу окупантів. Емоційний звіт начальника відділу продовольства при генерал-комісарі Житомира за 17 червня 1943 р. віддзеркалює становище по всьому Рейхскомісаріату «Україна»: «у той час [листопад 1941 р. – Авт.] виявилось можливим з меншою кількістю людей зробити більше продуктивної роботи, ніж тепер при 10-кратному збільшенні числа сільськогосподарських начальників» [2, арк. 281]. Та обставина, що український селянин працював на німців лише під примусом і опирався грабунку, змусила їх організувати інститут «сільськогосподарських фюрерів» і уповноважених по заготівлі сільськогосподарських продуктів. До 15 квітня 1942 р. з цією метою в Німеччині було мобілізовано 13 028 сільськогосподарських фюрерів, а на 18 грудня 1942 р. в Україні перебувало 11 500 уповноважених [324, с. 285]. Таким чином, своїм саботажем селяни спричинили значне кількісне збільшення окупаційного апарату в Україні, що стало реальним внеском у перемогу над ворогом, оскільки велика частина цих чиновників за відсутності саботажу могла потрапити на фронт. За визнанням самих німців, окупаційний апарат в РКУ налічував 200 тис. осіб, три чверті з яких можна було за умови співпраці місцевого населення вивільнити для фронту [5, арк. 46].

Радянська історична наука визнавала велике значення цивільного опору (у радянській термінології – «масовий саботаж»). У 1965 р. наголосив на важливості поглибленого вивчення «боротьби неозброєного населення» проти окупантів А. Курносов [535]. У 1975 р. В. Нем'ятий висловив переконання в необхідності всебічного вивчення цієї форми боротьби, побачивши в цьому велику практичну та ідеологічну користь: «По-перше, це дає можливість

розкрити класову сутність боротьби радянських людей; нерозривний союз і єдність дій робітників, селян та інтелігенції... По-друге, розширює основу для узагальнення конкретних матеріалів, цифрових даних про зрив планів гітлерівців... дає змогу судити, що боротьба радянських людей в тилу ворога не тільки за соціально-політичним змістом, а й за кількістю учасників була всенародною. По-третє, показує величезну організаторську роботу Комуністичної партії, її місцевих підпільних органів...» [444, с. 107, 108].

В. Клоков звертає увагу на те, що економічний саботаж завдавав окупантам не менших втрат, ніж збройні напади і диверсії. Він зазначав, що активну участь у боротьбі могла взяти лише невелика частина населення. Діти, літні люди, інваліди, багатодітні матері не могли проводити не тільки збройну, а й диверсійну діяльність. Однак саме на їх підтримку і допомогу спиралися активні учасники руху Опору. Якщо найвищою формою народної боротьби була збройна боротьба партизанських загонів, то найпоширенішими її формами стали відмова від виконання розпоряджень окупаційних властей та саботаж робітників і службовців на підприємствах [444, с. 71, 82, 91, 102]. Ба більше, деякі історики заявили, що «все економічне життя на окупованій радянській території було паралізоване опором радянського народу» [325, с. 360].

Врешті, в радянській літературі така форма руху Опору була названа наймасовішою [171, с. 167]. Тільки осіб, які допомагали радянським партизанам і підпільникам України, за офіційними даними нараховувалося 1 млн 431 тис. 700 осіб. За радянською класифікацією, до учасників «інших форм боротьби» віднесли зв'язківців партизанських загонів, розвідників, провідників, господарів явочних квартир, осіб, які лікували поранених бійців, розповсюджували листівки, ремонтували зброю, постачали продукти харчування, випікали хліб тощо [582, с.156].

Разом з тим, в СРСР історики розглядали цивільний спротив лише як допомогу підпільникам і партизанам з боку неозброєного населення, як частину радянського руху Опору, а не як окрему форму боротьби з окупантами [181, с. 5, 6], і фактично не досліджували цю форму Опору як його окрему складову [581, с. 18, 19, 28]. Причиною цього стала хибна теза про «всенародну» підтримку партизанів і підпільників мешканцями окупованих територій.

Відповідно до цієї концепції питанню спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага, проте спеціально присвячених цій темі праць в СРСР написано не було. Такий невірний концептуальний підхід спричинився до слабкого рівня розробки цієї важливої проблеми в радянський період. Через це сформувані цілісне уявлення про напрацювання істориків у питаннях цивільного спротиву можна лише на основі наукових публікацій, у центрі уваги яких перебували ширші проблеми: заходи радянського уряду з евакуації або знищення економічного потенціалу районів під загрозою окупації; удари антифашистів по економічних об'єктах; сукупний саботаж партизанами, підпільниками і мирним населенням економічних заходів окупантів. Але навіть в рамках більш масштабних досліджень фахівці не могли не побачити важливої ролі цивільного спротиву, особливо в регіонах, не пристосованих для масштабної партизанської війни.

У контексті вивчення «всенародної боротьби» проти окупантів уперше в українській радянській історіографії на цивільний спротив звернули увагу Т. Халепо та П. Індиченко [1183; 1088]. Значне місце цій формі боротьби відведено у колективній праці В. Клокова, І. Кулика та І. Слинька. Вони зробили висновок про тісний зв'язок саботажу заходів окупантів з економічними диверсіями [448, с. 62].

Рельєфніше цю форму боротьби виокремили Л. Кизя і В. Клоков, які зазначали, що «найважливішою формою боротьби українського народу проти загарбників у малолісистих і степових районах, а також в містах і промислових центрах, був саботаж заходів окупаційних властей і широка диверсійна діяльність підпільних груп і патріотів-одинаків» [852, с. 322]. Проте це положення вони підкріплюють лише поодинокими фактами, що не мають узагальненого характеру. Крім того, автори змішують дві такі різні форми боротьби як організований опір радянського підпілля і неорганізований спротив цивільного населення.

У розділі «Саботаж економічних планів окупантів» історіографічної праці В. Клокова значну увагу приділено питанням цивільного спротиву. Дослідник наголошував, що бойові дії партизанів і підпільників давали негайний ефект. Цим вони ніби заступали собою результативність упертої боротьби основної маси населення, яка насправді може бути прирівняна до результатів боротьби

партизанів. Як доказ автор наводить деякі цифрові дані. Так, у 1943 р. окупанти запланували отримати з металургійних заводів України 1 млн т сталі, а вдалося виплавити лише 150 тис. т. Збір зерна також виконувався у значно менших від запланованого обсягах: в окрузі «Волинь» – 11%, Північному Поділлі – 43,6%, в окрузі «Вінниця» – 53,3% [444, с. 71–89].

Значно більше уваги найбільш поширеній формі руху Опору приділено у 3-му томі «Історії радянського робітничого класу». Окремі підрозділи праці присвячені саботажу, масовому ухилянню від роботи, боротьбі проти вивезення населення до Німеччини, боротьбі робітників за збереження підприємств і матеріальних цінностей напередодні приходу Червоної армії. Наприклад, у виданні наводяться численні приклади ухилення від роботи на гітлерівців. За даними самих німців на початок 1942 р. у великих промислових центрах кількість осіб, які ухилялися від роботи становила: у Дніпропетровську – 24,7 тис. осіб, у Дніпродзержинську – 3 014, Запоріжжі – 6 157, Нікополі – 9 621, Кривому Розі – 8 600, Кременчуці – 5 515, Кіровограді – 6 462. На Дарницькому вагоноремонтному заводі Києва щоденно не виходило на роботу 25–35% робітників. У м. Красний Луч на Донеччині розгнівані нацисти за відмову від роботи скинули до шурфу шахти «Богдан» живими і розстріляними близько 2 тисяч шахтарів і членів їх сімей [366, с. 301, 302].

Своєрідним символом боротьби радянських робітників проти окупантів став Макар Мазай (1910–1941) – сталевар Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча. Застосувавши новаторські методи, він у 1936 р. встановив рекорд виплавки сталі: за 6 годин 40 хвилин домігся виплавки 15 т із 1 квадратного метру поду мартенівської печі. М. Мазай не встиг евакуюватися і після захоплення міста німцями переховувався в околицях Маріуполя. Намагаючись залучити знаменитого сталевара на свій бік, німці спочатку використали обіцянки, а коли це не допомогло, застосували тортури. Врешті, незламний робітник був розстріляний у листопаді 1941 р.

Особливості джерельної бази історії цивільного спротиву зумовили те, що спочатку цю форму боротьби почали досліджувати на загальноукраїнському рівні. Згодом накопичення джерел і вдосконалення методології дали змогу здійснювати дослідження й на регіональному матеріалі. Так, Г. Ємченко у своїй роботі доходить висновку, що основною формою боротьби на Донбасі стає саме масо-

вий саботаж економічних заходів окупантів [303]. К. Дубина на прикладі столиці України розкриває особливості економічної складової антифашистської боротьби підпільників і населення [294]. На відміну від попередників, автор показав, що на боротьбу з ворогом піднімались не тільки партизани і підпільники, а й люди, не пов'язані з організованим рухом Опору. Також К. Дубина звертає увагу на те, що форми і методи економічного саботажу були надзвичайно різноманітними і видозмінювалися залежно від нагальних завдань. Якщо на початку окупації стояло завдання знищувати економічний потенціал загарбаних територій, то напередодні повернення радянської армії патріоти робили все можливе для збереження підприємств і матеріальних цінностей.

У монографії С. Лаути про колгоспне селянство України у роки війни особлива увага приділяється протидії вилученню окупантами сільськогосподарських продуктів. Однак автор практично не подає узагальнених даних з обраної теми [551]. На дослідженні опору мирного населення як у селах, так і у містах спеціалізувався П. Дишлевий [274; 273]. Боротьбі українців проти рабського використання їх трудових і людських ресурсів, у тому числі на окупованій території, присвячена книга М. Ковалю [461]. Багато уваги у своїх працях приділяв цим питанням В. Нем'ятий [670; 666; 665; 669]. Про зрив планів окупантів щодо промисловості України яскраву уяву дає його книга «Діла безсмертні». Автор пише про провал планів німців щодо безперешкодного використання промислових підприємств Миколаєва і Херсона. Причиною цього став саботаж робітників [667, с. 40].

Окремі, але показові, приклади цивільного спротиву наводить В. Кучер. Серед них саботування економічних заходів окупантів, збір і передача антифашистам одягу, продовольства, зброї. Так, працівники складів у м. Любар Житомирської області таємно від окупантів передали з'єднанню І. Шитова 130 кг солі, 290 кг цукру, 1 200 коробок сірників, 16 кг тютюну, 250 пачок цигарок. Члени Коростишівської підпільної організації тої ж області зібрали для партизанів 25 кожухів, 17 плащів, 56 пар білизни, 17 пар валянок, 21 пара чобіт. Мешканці с. Нового в Середино-Будському районі Сумщини виловили для партизанів з дна річки Улиця 50 гвинтівок, а з річки Неруса – ротний міномет і 20 тис. патронів. Саботуючи розпорядження німецької адміністрації, селяни Новоград-

Волинського району у 1942 р. обмолотили 685 т збіжжя проти 1 116 т у 1941 р. [545, с. 72, 117–121].

У десятому розділі третього тому «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» також вміщено сюжет про цивільний спротив. У підрозділі «Боротьба радянських людей проти окупантів у містах та інших населених пунктах» [359, с. 438–494] зазначається, що навколо комуністичного підпілля згуртувалися десятки тисяч радянських патріотів, які допомагали підпільним організаціям і партизанським загонам, саботували заходи і розпорядження окупаційних властей. Особливо помітно підтримка зросла після Сталінградської битви. Серед методів боротьби називаються ухиляння від роботи, зрив випуску продукції, псування обладнання, затягування поставок продовольства, зменшення посівних площ. Наприклад, у 1943 р. у багатьох районах України селяни засіяли менше половини полів, а у м. Горлівка Донецької області за 2 роки окупації так і не було запущено жодної шахти або заводу. З цього робиться висновок, що «повсякденна боротьба радянських людей» підривала сили і дезорганізовувала тил загарбників, створювала величезні труднощі для їх армії й адміністрації, сприяла перемогам Червоної армії і визволенню рідної землі від гітлерівців.

Значно більше уваги незбройним формам опору радянські історики стали приділяти з другої половини 1960-х років. Найповніше узагальнення цих форм було подане у тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.». У ньому поважне місце посідає висвітлення боротьби цивільного населення за зрив економічних планів окупантів. Цивільний спротив визнається наймасовішою формою спротиву: «найбільш масовою формою боротьби з ворогом, яка охопила найширші маси населення, була боротьба робітників і селян, інтелігенції проти економічних, політичних і воєнних заходів окупантів, проти їх планів налагодити промислове виробництво...» [900, с. 517]. Підкреслено також тісний зв'язок між завданнями й інтересами окупантів та цілями і видами опору населення. Наприклад, якщо у початковий період війни комуністи закликали людей знищувати економічний потенціал, що залишився на окупованій території, то напередодні повернення Червоної армії населення вже закликали до збереження економічних об'єктів.

У виданні подаються дані про розмах й ефективність цієї форми боротьби. Зокрема вперше в радянській історіографії підраховано, що в актах саботажу і диверсій брало участь до 1,5 млн осіб, а окупантам вдалося налагодити роботу лише 0,02% довоєнної кількості підприємств республіки і використати лише 1/4 продукції сільського господарства від рівня її довоєнного виробництва [900, с. 414, 415]. Щоправда, авторам означеної роботи не вдалося чітко розділити рівень впливу на провал економічної політики окупантів, з одного боку, проведеної радянськими властями евакуації, та опору населення, – з іншого. У цілому наведені дані все ж не дають чіткого і цілісного уявлення про цивільний спротив населення України фашистам.

Л. Кондратенко стверджувала, що опублікована в СРСР література не давала повного розуміння того, яке місце у зриві економічних планів загарбників відіграла евакуація, а яке – «всенародний саботаж» і диверсії радянського руху Опору. Сукупність же цих факторів призвела до того, що на металургійних підприємствах Донбасу і Придніпров'я замість запланованих 1 млн т сталі у 1943 р. і 2 млн т у 1944 р. німці змогли отримати лише 30–70 тис. т сталі на рік, у той час як до війни Україна виплавляла 9 млн т сталі на рік. У Кривбасі окупанти сподівалися видобувати 15 тис. т залізної руди на день, а по факту виходило тільки 3–6 тис. т на місяць. Дрогобицько-бориславський нафтогазовий басейн давав у 1942 р. 35,8 млн м³ проти 495,1 млн м³ у 1940 р. За весь період окупації німцям вдалося отримати на Донбасі близько 4,1 млн т вугілля, тоді як до війни регіон давав 90 млн т на рік. Хоча ці дані не дають змоги чітко виокремити вплив на ці показники дій партизанів, підпільників і учасників цивільного спротиву, але якщо порівняти їх з післявоєнною статистикою, то ефект боротьби антифашистів стає більш зрозумілим. У 1943–1945 рр. було відновлено 33% довоєнної потужності вугільних шахт Донбасу, 23% – доменних і мартенівських печей, 29% прокатних станів, 44% машинобудівних заводів, видобувалося 34% залізної руди. В абсолютних показниках 1943–1945 років в УРСР було вироблено 4 750 тис. т залізної руди, 50 млн т вугілля, 2 252 тис. т чавуну, 1 880 тис. т сталі, 1 322 тис. т прокату. Те, що радянській владі після визволення території України вдалося швидко запуснути підприємства і значно перевищити показники випуску продукції у порівнянні з періодом окупації,

свідчило про значну роль антифашистської боротьби у зриві економічних планів гітлерівців [497, с. 74, 75, 80].

На нашу думку, на рівень промислового і сільськогосподарського виробництва окупованих територій впливали не тільки евакуація, діяльність руху Опору і цивільний спротив, але також низька продуктивність праці робітників через погане харчування і хвороби, дефіцит кадрів, гірші, ніж в СРСР, організація виробництва і контроль над ним.

Серед усіх радянських досліджень з історії руху Опору цивільному спротиву населення найбільше місця відведено в ґрунтовній монографії М. Загорулька та А. Юденкова. Ця праця витримала три видання в 1970, 1974 та 1980 роках та містить величезний фактичний і статистичний матеріал. М. Загорулько та А. Юденков у прибутанному тогочасним установкам глорифікаційному стилі наголошували на важливості і значенні цивільного спротиву: «будь-які, навіть... незначні диверсії набували великого значення в силу багатократності, масовості, всезагальності. Вони дезорганізовували все господарське життя окупантів. Крім того, не можна забувати і про їх політичне значення в розгортанні всенародної боротьби... Людина, яка здійснила диверсію, визначила своє місце в боротьбі. Це вже боєць» [324, с. 202–265]. Значна увага в роботі приділена боротьбі цивільного населення України проти окупантів. Науковці видокремили дві основні форми спротиву: активну (партизанська і підпільна боротьба) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір окупантам) [324, с. 191]. Численні випадки цивільного спротиву розглянуті дослідниками у розділах і підрозділах «Перешкоди патріотів при відновленні окупантами промисловості і транспорту», «Війна у рудниках, на шахтах і в заводських цехах», «Диверсії на транспорті», «Зрив планів захоплення продовольства і сільськогосподарської сировини», «Захист населення від вивезення до Німеччини», «Боротьба за збереження народних багатств під час вигнання загарбників».

Не виходячи за межі радянської історичної концепції «всенародної війни» (згідно з якою цивільний спротив не виокремлювався в окрему складову руху Опору нарівні з партизанською і підпільною боротьбою, а також вважався повністю підконтрольним і керованим компартією), автори все ж намагалися уникати псевдонаукових ідеологічних штампів. Це значно підвищує цінність роботи

порівняно з іншими радянськими виданнями, в яких порушувалися схожі питання, а також робить її актуальною і для сучасних дослідників. На жаль, як і в інших радянських працях [1080], цивільний спротив розглядався лише в межах «саботажу політичних, економічних і військових заходів окупантів».

Сучасні українські історики не поспішають розробляти маловивчену тему опору цивільного населення окупантам. Як і раніше, неорганізовані форми боротьби залишаються на узбіччі дослідницької уваги. Це добре ілюструє українська навчальна література, яка зовсім обходить увагою цивільний спротив населення [876, с. 410; 248, с. 230; 892, с. 85–90; 237, с. 236; 805, с. 400, 404]. Деякі аспекти цієї проблеми зацікавили фахівців, але цілісне спеціальне дослідження так донині і не проведене. На диво, вивченням участі українців у рятуванні поляків під час «Волинської трагедії» поки більше опікується польський, а не український Інститут національної пам'яті. У «Кресовій книзі справедливих» згадано 882 випадки допомоги, вчинені 1 341 особою. Встановлено 896 імен рятівників-українців. Наведено 384 випадки вбивств рятівників. Завдяки цим людям були врятовані 2 527 людських життів [512]. Подібна ситуація склалася і з фіксацією випадків, коли українці рятували від Голокосту осіб єврейської національності. Цей історіографічний напрям лише меншою мірою формується вітчизняними істориками. Серед іншого, пошукова робота в цій царині дасть можливість протидіяти формуванню у польському суспільстві образу українця як «різуна» через факти людяного ставлення українців до поляків під час Другої світової війни; висвітлення позицій тих суспільно-політичних сил Західної України, які засудили цей злочин. Не менше це стосується і спільних сторінок історії українського та єврейського народів.

Отже, цивільний спротив заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища загалом. Допоки ж висвітлюється не історія руху Опору в цілому, а лише історія його організованих форм.

Певна, хоча й недостатня, увага приділяється висвітленню історії цивільного опору в сучасних дисертаціях. В. Абакумова у другому розділі свого дисертаційного дослідження розглядає особливості окупаційної політики на Луганщині та її вплив на настрої місцевого населення. Вона підкреслює, що стихійний рух Опору

охоплював усі сфери життя суспільства: політичну, соціально-економічну, духовну. Серед методів боротьби неозброєного населення дисертантка виокремлює: допомогу мешканців тим групам населення, які переслідувались окупаційною владою; спротив вивезенню населення до Німеччини; ухиляння від обов'язкової здачі речей, виконання продовольчих поставок, сплати податків; невихід на роботу, недбалість і шкідництво під час роботи; «опір духовному, моральному гнобленню шляхом відстоювання загальнолюдських цінностей та соціалістичних ідеалів» [1032, с. 8]. В одному з підрозділів монографії О. Перехреста під назвою «Заходи окупантів з вивезення сільського населення на роботу до Рейху та протидія їм» висвітлюються питання цивільного опору, але знов-таки їм не приділяється спеціальної уваги [732, с. 258–265].

Навіть у діяльності театральних працівників можна побачити спроби протистояти режиму [342]. В. Гайдабура називає деякі види спротиву через театральну творчість, через ідеї, які намагалися донести до глядача актори: блокування расових настанов нацистів, ідеї патріотизму, гуманізму, віри в перемогу. Іноді ці ідеї звучали так голосно, що їх небезпека ставала зрозумілою й окупантам. Так, за «націоналістичний» репертуар були закриті київські театри імені М. Садовського та імені Г. Затиркевич-Карпинської. Крім того, театри використовували як захисне середовище існування: переховували там військовополонених, євреїв, молодь, що підлягала насильницькому вербуванню до Німеччини [1051, с. 6, 13, 14].

Цікавий аспект цивільного спротиву оприлюднив П. Шорніков. Він зосередив увагу на протидії боротьбі румунських окупантів з російською мовою у Бесарабії. У цьому краї командування румунських військ 5 листопада 1941 р. заборонило розмовляти «ворожою мовою» у громадських місцях. Через десять днів спеціальне розпорядження із заборонаю використання російської мови службовцями і торгівцями видав губернатор «Бесарабії» К. Войкулеску. Для порушників заборони передбачалося тюремне ув'язнення терміном до двох років. Були вилучені (а потім вивезені або знищені) з публічних бібліотек і у населення російськомовні книги і грамплатівки. Незважаючи на арешти, на весну 1942 р. у середовищі чиновників, у крамницях і громадських місцях російська мова залишалася дуже поширеною. Причому, нею намагалися розмовляти та співати пісень не тільки представники національних меншин,

а й етнічні молдавани. Посилення покарань за використання російської, коли з 22 червня 1942 р. за це передбачалося три роки ув'язнення і 100 тис. леїв штрафу, свідчило про провал кампанії румунізації Бесарабії [960].

Окрім концептуальних прогалин важливою причиною недостатнього осмислення історії цивільного спротиву є складність, невпорядкованість і недостатність джерельної бази. Для відтворення цілісної і об'єктивної картини історії опору мирного населення потрібно, без перебільшення, провести титанічну роботу. Адже неправильне ставлення до народного опору наклало негативний відбиток на документальні джерела, з яких ми можемо дізнатися про цю форму боротьби. Труднощі пошуків обумовлені необхідністю узагальнення величезної кількості, на перший погляд, непомітних і малозначущих фактів, фрагментарно розкиданих по безлічі фондів, справ і окремих документів. Тільки велика сума зібраних і систематизованих відомостей у підсумку може створити підґрунтя для співставлення значення цивільного спротиву з результатами збройної боротьби партизанів і підпілля. У цьому плані «неораною цілиною» залишаються німецькі, угорські та румунські архівні фонди воєнного періоду.

Однією з груп джерел, на які слід звернути увагу дослідникам, є розпорядження окупаційних властей та звіти різного походження про становище на окупованих територіях. Наприклад, першою німецькою акцією, яку саботувало населення України, стало збирання теплих речей для солдат вермахту взимку 1941–1942 рр. Ця кампанія дістала назву «Вінтергільфе» («Зимова допомога»). Населення всіляко намагалося саботувати цю кампанію і, як результат, практично ніде німцям не вдалося зібрати заплановану кількість одягу. Зрозуміло, що місцевим жителям самим бракувало теплового одягу, але у Дніпропетровську на 12 січня 1942 р. зі 120 домоуправлінь 21 взагалі не здали теплі речі [47]. Дніпропетровська міська управа, визнавши своє безсилля, через рік після початку «Вінтергільфе», 12 листопада 1942 р. видала наказ з повідомленням про зрив населенням здачі речей для німецької армії. Наказ вкотре зобов'язував жителів міста негайно здати всі теплі речі, погрожуючи, що «порушники» будуть покарані, а речі конфісковані [37, арк. 34, 35]. Українці зривали й акції зі збирання металевих і гумових виробів. Так, у вигляді нагороди за здачу кольорових металів німці

через оголошення в газеті «Нове Українське слово» 25 листопада 1941 р. обіцяли населенню «додаткові продукти харчування». Рік по тому, 13 листопада 1942 р., ця ж газета вміщує «Відозву», яка опосередковано визнала провал цієї кампанії. Закінчення «Відозви» містило погрозу: «Не здані до цього часу металеві речі підлягають конфіскації, а особи, які запізналися з їх здаванням будуть покарані» [45]. Ці факти свідчили про те, що акти цивільного спротиву набули достатньо великих масштабів, щоб привернути до себе увагу гітлерівських чиновників і примусити їх вживати якихось заходів для виходу з ситуації.

Ще один спосіб вилучити потрібну досліднику інформацію про економічний саботаж мирного населення, – це порівняння економічних показників періоду окупації, з одного боку, та періоду після звільнення певних територій радянськими військами, – з іншого. Наприклад, у Дніпродзержинську гітлерівці планували здійснити першу плавку сталі на заводі ім. Дзержинського через три з половиною місяці, а через чотири місяці – відновити виробництво прокату. Проте, внаслідок саботажу, перша плавка відбулася на 629-й день з початку ремонту, а перший прокат – на 547-й день. За весь період окупації німці спромоглися виплавити там лише 5-добовий довоєнний виробіток заводу по сталі і 12-годинний виробіток по прокату. Доказом того, що причиною такої низької продуктивності було, перш за все, небажання робітників працювати, є те, що після повернення радянської влади завод дав першу плавку на 26-й день після вигнання окупантів, а перший прокат – через 40 днів [9, арк. 17].

Зрозуміло, існували й інші причини низької ефективності праці робітників. Часто підприємства не працювали або діяли не на повну потужність не з вини саботажників, а внаслідок руйнувань під час бойових дій, вивезення виробничих потужностей вглиб СРСР або до Німеччини, через фізичне виснаження робітників, нестачу палива, сировини, електрики, робочих рук, транспорту. Проте на визволених територіях підприємства перебували спочатку в такому ж, а часто й гіршому стані, ніж за німців, а продуктивність була значно більшою. Та й самі окупанти у численних звітах, донесеннях та повідомленнях різного авторства і характеру головною причиною низької ефективності промислового виробництва називають саме опір населення [3, арк. 1, 70, 71; 5, арк. 46; 8, арк. 138]. Це під-

тверджується і даними про економічний саботаж на селі. У 1943 р. валова продукція сільського господарства окупованих районів СРСР становила 16% довоєнної [856, с. 159], а в неокупованих районах – 63% [360, с. 67]. Також при визначенні ефективності цивільного спротиву слід підрахувати віковий склад населення окупованих територій і визначити його працездатну частину в містах і сільській місцевості.

Хоча цифрових даних про розміри цивільного опору мало, проте й вони дають можливість уявити його масштаби й ефективність. Протидія вивезенню людей на невідільницьку працю до Німеччини набрала широкого розмаху. Спочатку нацисти сподівалися набрати необхідну робочу силу добровільно. Але вже перша акція добровільного набору дала замість запланованих 100 тис. робітників лише 17 тис. [642, с. 222] За весь період окупації лише 352 тис. з 2,2 млн робітників з РКУ (16%) було набрано добровільно [503, с. 366]. Після провалу добровільного набору гітлерівці перейшли до насильницької мобілізації. Мобілізовані, не бажаючи їхати до Німеччини, масово втікали в ліси, переховувалися в балках, в скирдах, на горищах і в льохах, ухилялися від реєстрації, приховували свій вік, відмовлялися з'являтися на збірні пункти, тікали по дорозі до Німеччини, вдавалися до самоскалічення. Наприклад, у квітні 1943 р. у Томаківці Дніпропетровської області було схоплено для відправки до Німеччини 1 225 осіб, але більше чотирьохсот з них розбіглося [39, арк. 89]. На Кіровоградщині всього за час окупації від вивезення ухилилося 170 тис. осіб [661, с. 322].

Про те, як ухиляння від депортації до Рейху впливало на зрив планів ворога, свідчили німецькі повідомлення з України. Вони визнавали, що незважаючи на зусилля поліції, в 1942 р. набрано лише 25–30% потрібного контингенту [461, с. 68]. Яскравим доказом безсилля німців перед масовим ухилянням населення від вивезення в рабство є слова з розпорядження штадткомісара Дніпропетровська Клостермана від 14 вересня 1943 р.: «Оскільки погрози тюремного ув'язнення досить сильно не вплинули, то я дав розпорядження, щоб в усіх сім'ях, члени яких будуть ухилятися від другого транспортування, конфіскувати весь мертвий та живий інвентар, доки зобов'язані не підкоряться закону трудової повинності» [46]. Неспроможність окупантів побороти трудовий саботаж свідчила про його надзвичайну масовість.

Отже, спротив місцевого населення окупаційній політиці почався з самого моменту встановлення «нового порядку» і набув різноманітних і масових різновидів. Особливість цивільного спротиву полягала в тому, що він був переважно пасивним за своїм характером. Адже практично всі акти спротиву стали відповіддю на дії окупаційної влади, а не власною ініціативою. Унікальність цієї форми боротьби полягає в тому, що цивільний спротив являє собою яскравий приклад суспільної самоорганізації та самодіяльності населення. Між тим цивільний спротив в Україні суттєво відрізнявся від аналогічних форм опору в Західній Європі. Відмінність полягала у майже повній (за деякими винятками) відсутності в Україні високоорганізованих форм громадянської солідарності, масових проявів спротиву, як то страйків, маніфестацій, бойкотів тощо. Це зумовлювалося трьома факторами: історичним минулим, менталітетом населення, особливостями і жорстокішим характером окупаційного режиму.

Структурним чинником перемоги, тим більше у такому жорсткому фізичному та ідеологічному протистоянні, як Друга світова війна, завжди були духовні сили народу. Смісл терміну «духовність» є доволі широким і його розуміння різняться залежно від галузі науки, релігійних або ідеологічних переконань. У цій праці під терміном «духовність» розуміються моральні цінності і традиції, сконцентровані, як правило, в релігійних та ідеологічних вченнях і практиках. Релігійні почуття та моральні чесноти стали вагомими складовими патріотичної діяльності, а незрідка – й антифашистської боротьби. Тож духовний спротив ворогу став окремою і дуже важливою складовою спротиву цивільного.

І. Грідіна точно визначила духовний чинник, як один з вирішальних при впливі на підсумки протистояння 1939–1945 рр.: «Під час війни такі ментальні риси українців, як пасивність, конформізм, індивідуалізм не могли забезпечити навіть елементарного виживання. Єдиним виходом стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. За таких умов затребуваними стали притаманні українцям глибоке почуття любові до своєї домівки, родини, культури і готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей... нацистська влада не могла дати радянській людині надію на краще майбутнє, адже вона його просто не планувала, а через цинічне, зверхнє ставлення до українського населення вважала недоцільним

докладати зайвих зусиль щодо його привернення на свій бік... Невизнання інших форм мислення та життєвого укладу українського народу, недооцінка його моральної сили та національної життєвої волі, неухвалне ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя пануванням радянської влади призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни» [1065, с. 31, 32].

Режим терору і колективної відповідальності, створені нацистами в Україні, постійна загроза життю залишали дуже мало можливостей для пересічної людини вижити в лояльний до окупантів спосіб. Більшість людей не могла взяти участь у партизанській і підпільній боротьбі з «новим порядком», але кожен міг встати у внутрішню опозицію до режиму, заперечити його цінності та ідеологію, створити для окупантів атмосферу ворожої нетерпимості, зробити посильний внесок у вигнання загарбників.

Духовний спротив передбачав осмислення подій війни в контексті певної релігії або системи цінностей, збереження людської гідності і здійснювався різноманітними методами як релігійними спільнотами, так і окремими особами. Серед таких методів можна виокремити протистояння втручанням окупантів у церковне життя; протистояння намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; протистояння геноциду євреїв і циган; створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; допомога активним учасникам руху Опору – підпільникам і партизанам.

У радянській історіографії питання духовності трактувалися у специфічний спосіб [827]. На важливості вивчення «морального опору» наголосив у 1965 р. А. Курносов, включаючи «прояви нелояльності» [535, с. 192]. Показово, що у шостому томі «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» у четвертому розділі «Торжество радянської соціалістичної ідеології» було вміщено підрозділ «Духовне обличчя радянського народу – народу переможця» [360, с. 151–172]. У цьому тексті подане концентроване бачення духовності радянського народу періоду війни. Основні тези цього підрозділу на «радянській новомові» виглядають так: непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розумін-

ня радянськими людьми інтересів соціалістичної Батьківщини, справедливі цілі Великої Вітчизняної війни, пристрасне прагнення за будь-яких обставин віддати себе для перемоги були тими джерелами сили, що породжували масовий героїзм, який був вельми характерним для духовного обличчя радянського народу. Лише незначна частка населення, переважно у західних областях країни, виявилася «морально нестійкою». Навіть ті («а їх було не так уже й багато»), хто спочатку проявив нерішучість чи страх, в ході війни ставали мужніми і віддавали всі сили боротьбі. Не можна назвати ці тези цілком неправдивими. Однак відомо, що настрої населення, його духовність і цінності не вкладалися у монопольне «прокрустове ложе» міфологеми про непохитну віру в торжество комунізму. Реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою. Всю цю неоднозначність радянським історикам було заборонено помічати.

До переваг вищезгаданого підрозділу належить аналіз духовного стану противника. Констатується відсутність духовного піднесення в німецьких тилу й армії, оскільки для такого явища не існувало «соціальних джерел». Мораль бандитизму, підкорення народів і захоплення чужих територій не могла служити твердою духовною основою для німецьких трудящих. Тому вже перші перемоги Червоної армії спричинили початок морального занепаду.

Може здатися, що ведучи мову про «духовність», дослідники Другої світової входять у далекі від реальності «захмарні» сфери. Однак, якщо ми звернемося до сучасності, то побачимо, що сучасні війни, у першу чергу, виграються не на полі бою, а у засобах масової інформації. Важливим чинником перемоги стало завоювання суспільної свідомості. Саме тому світові наддержави надають інформаційним «війнам» такого великого значення. У цих «битвах інформацій» у протиборство вступають духовні цінності, що беруть початок у культурі, традиціях, ментальності, релігії, ідеології, історії тих чи інших країн.

Не менш значущим був духовний чинник і під час Другої світової війни. Про важливість духовного стану суспільства для перемоги у війні свідчать численні факти. Вже у жовтні 1941 р. командування вермахту видало спеціальну директиву про духовне виховання в армії. В директиві вказувалося, що «боездатність армії у все більшій мірі залежить від духу і внутрішньої гнучкості

військ», тому «вихованню світогляду, поряд із бойовим навчанням, слід надати в прийдешню зиму особливого значення». Генерали були свідомі того, що такі важливі чинники перемоги, як бойовий дух, стійкість і винахідливість, готовність до самопожертви, воля до опору залежать від духовного стану солдат.

Зневіра німців у своєму керівництві, усвідомлення безнадійності продовження війни, зростання кількості втрат і поразок, ворожість населення призводили до численних випадків морального розкладання, недбалого виконання своїх обов'язків, дезертирства, самогубства, продажу зброї, відмови від виконання наказів. Відсутність волі до опору не дозволила справдитися сподіванням фанатичних нацистів на розпалювання партизанської війни німецького населення проти військ союзників на території самого Третього рейху.

Таким чином, руйнівний вплив на моральний дух німецьких армій та окупаційної адміністрації справляли не тільки перемоги союзників на фронтах. Вороже ставлення окупованого населення, наростання пасивного й активного спротиву, постійне відчуття небезпеки і непевності, усвідомлення моральної неправоти призводило до деморалізації і дезорганізації загарбників. Розкладання окупаційних установ і військових підрозділів набувало все більших масштабів. Доходило до зниження дисципліни, самоскалічення, дезертирства, прямих відмов вирушати на фронт, створення антифашистських підпільних груп. Саме в цьому і полягало велике морально-психологічне значення руху Опору.

На перший погляд абстрактні поняття «боездатність», «деморалізація», «розкладання» на полі бою втілювалися в конкретні цифри. Коли бойовий дух вояків вермахту почав стрімко падати, кількість і якість взятих у полон військовослужбовців різко змінилася. У січні–травні 1945 р. війська 2-го Білоруського фронту взяли в полон майже 118 тис. німецьких солдатів та офіцерів, з них здалися без опору 37,5 тис. і перейшли на радянський бік понад 22 тис. осіб. На 3-му Білоруському фронті з 230 тис. полонених здалися без бою 105,5 тис. військовослужбовців противника і перейшли добровільно понад 4 350 осіб. На 1-му Українському фронті було захоплено 151 тис. осіб, з яких здалося без бою 28 тис. і перебігло більше 5 600 [360, с. 167, 170]. Тобто, тільки у смузі трьох фронтів безславно здалися 171 тис. і ще 32 тис. перейшло на бік Червоної

армії. Якби ця двохсоттисячна військова потуга зберігала високу боєздатність, війна могла тривати ще кілька місяців.

У справі створення осудливої атмосфери щодо окупантів дуже ефективною зброєю стала народна творчість. Наприклад, у своїй докторській дисертації І. Грідіна дослідила антинацистський фольклор. Вона слушно вважає, що фольклор є показником ступеня лояльності. В умовах тоталітарного режиму «непідцензурний гумор виконував близьку до захисної понижуючу функцію». Народ підсвідомо прагнув зруйнувати існуючий світ за допомогою комічного. Наприклад, анекдоти своєрідним чином «заповнювали інформаційні лакуни в офіційних трактуваннях, і хоч у гіпертрофованій формі, але виявляли справжній стан речей». Спрямована проти ворога сатира «виконувала компенсаторну функцію, даючи вихід почуттям гніву, ненависті та презирства, була відповіддю на ставлення окупантів до українського народу». Виходячи з факту наявності великої кількості нецензурних частівок, говірок та анекдотів вона робить висновок про вкрай вороже і презирливе ставлення населення до окупантів [1065, с. 25, 26]. На нашу думку, фольклор став одним із методів спротиву загарбникам. Проте спеціальні дослідження з антинацистського фольклору практично відсутні, за винятком згаданої дисертації І. Грідіної, дисертації філолога Р. Крамара та двох наукових статей [1105; 315; 558].

Поширеною мотивацією представників духовного спротиву були релігійна віра і релігійні моральні цінності, які спонукали віруючих у той чи інший спосіб цю віру і цінності проявляти. В умовах України це переважно стосувалося представників різних течій християнства, а також юдаїзму. Враховуючи той факт, що за переписом 1937 р. понад 50% мешканців УРСР назвали себе віруючими [1065, с. 17], релігійні почуття і мотиви поведінки заслуговують на прискіпливу увагу істориків. Ці люди могли не мати прямої мети боротися з загарбниками, але оскільки окупаційна політика мала глибоко антихристиянський характер, то вже самі прояви християнської віри та християнських (або інших) духовних цінностей ставали формою спротиву окупантам. На думку І. Грідіної, «саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни» [1065, с. 32]. Цей висновок вказує на виняткове значення духовних форм спротиву окупан-

там. Про важливість духовного життя суспільства як важливого чинника воєнної перемоги свідчить і значна увага (у вигляді контролю або репресій) до цього питання з боку як сталінського, так і гітлерівського режимів.

Наведемо кілька ілюстрацій до згаданих методів релігійного опору. Окремі епізоди спротиву втручанню окупантів у церковне життя на Закарпатті описує в своїх статтях Ю. Данилець. Православні ієрархи і монастирі сербської юрисдикції протистояли намаганням угорської влади створити «автокефальну» православну церкву в Угорщині під юрисдикцією патріарха Константинополя [1206]. Форми протидії румунізації релігійного життя у «Трансністрії» згадує М. Михайлуца. Цей спротив проявлявся у намаганнях зберегти церковнослов'янську мову і «старий стиль» в церковних обрядах [1127, с. 25].

Згідно з наведеними Ю. Данильцем [1205; 1206] даними, на Закарпатті кілька православних священнослужителів допомагали радянським партизанам, за що були репресовані угорцями. Форми допомоги активним учасникам Опору були різними: постачання продуктами і медикаментами, надання притулку для відпочинку і лікування поранених, видача фіктивних документів, передача розвідувальної інформації і безпосередня участь у боях зі зброєю в руках.

Незаперечним, на думку білоруської дослідниці С. Сілової, є той факт, що певна частина православного духовенства не прийняла окупаційну владу і співчутливо ставилася до радянського партизанського і підпільного руху, йдучи за установками Московської патріархії. «Нехай ваші місцеві партизани будуть для вас не тільки прикладом і схваленням, а й предметом постійного піклування. Пам'ятайте, що будь-яка послуга, надана партизану, є послуга Батьківщині і зайвим кроком вашого власного звільнення від фашистського полону», – писав у відомому зверненні до вірних майбутній московський патріарх Сергій у січні 1942 р. [823, с. 66]

У вивченні історії духовного спротиву священнослужителів і вірних УГКЦ важливою є проблема їх ставлення до боротьби ОУН-УПА та інших організованих формувань руху Опору. Частина духовенства УГКЦ прихильно ставилася до бандерівців, а деякі безпосередньо брали участь у діяльності ОУН-УПА. Але керівництво УГКЦ зайняло стосовно цієї політичної сили дуже стриману

позицію. Головною причиною стало те, що Джон Армстронг назвав несумісністю християнства з інтегральним націоналізмом [101, с. 43].

З наукових позицій на проблему поглянули історики незалежної України [817]. О. Лисенко у своїй статті відстежив відносини УГКЦ та УАПЦ з ОУН та зробив аналіз ідеологічних точок дотику та розходжень між цими інституціями. На його думку, взаємини УГКЦ та А. Шептицького з лідерами УПА та обох відгалужень ОУН не були простими, оскільки існувала «корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму» [572, с. 34]. З одного боку, 1 липня 1941 р. митрополит привітав проголошення представниками ОУН-Б Акту відновлення Української держави. З метою консолідації суспільства довкола ідеї української державності 6 липня 1941 р. у Львові відбулася нарада представників української громадськості. Серед присутніх були авторитетні священнослужителі УГКЦ Й. Сліпий, Ю. Дзєрович, А. Кахтанюк і Б. Костецький. Значна кількість парафіяльних священників (парохів) взяла активну участь у створенні місцевих органів влади відповідно до Акту 30 червня.

Тим не менше, залишаючись прихильником створення української держави, митрополит заперечував пріоритет нації і держави перед християнською вірою, ставив Божі заповіді вище за політичні інтереси. У виданні «Календар Студіону» він писав: «Хай ніхто з нас не йде за модерними політичними чи суспільними кличами, що немовби то в ім'я національного добра важуться усувати з життя Божі заповіді, як неактуальні чи шкідливі. Скільки разів в історії ми бачили і бачимо, до чого докочується людина, коли з гордості і злоби розбиває таблиці Божих Заповідей, а на їх місце ставить свою самоволю! Скільки разів ми бачили і бачимо, що діється, коли з відносин людини до людини і народу до народу усунеться поняття справедливості, тієї християнської праведності. Ціла людська культура, від віків нагромаджені здобутки людського ума і серця будуть тоді зведені до упадку і руїни. Настане хаос і варварство. Не буде ніякого ладу і права. Законом буде самоволя в насильство сильнішого над слабким» [486, с. 131].

На думку Я. Біласа, зусилля А. Шептицького спрямовувалися на узгодження як ідеології, так і практичної діяльності національно-визвольних сил з християнською мораллю, на захист її від ради-

кальних політичних впливів та від захоплення актами терору. У межах цієї моралі митрополит «намагався скерувати національно-визвольний рух у русло боротьби як проти радянських, так і німецьких окупантів, проте складні реалії того часу зумовлювали балансування митрополита між різними політичними силами, приводили подеколи до не завжди виважених політичних кроків». Державотворчу концепцію митрополита Я. Білас визначає як «клерикально-консервативну» [1038, с. 5, 6, 12].

В одному з листів владика закликав «наївних українських патріотів» відмовитися від «повороту до поганства» і виразного бажання «усунути Христа і поставити батьківщину на його місце». Проявом такого бажання А. Шептицький уважав носіння тризуба без хреста і заміну традиційного в Галичині привітання «Слава Ісусу Христу!» на вигук «Слава Україні!». Глава УГКЦ засуджував убивство українцями як українців, так і поляків, і євреїв [923, с. 104].

Разом з тим, маючи міцні зв'язки в націоналістичному середовищі, УГКЦ докладала зусиль до внутрішньоукраїнського та польсько-українського примирення. Про це свідчить листування митрополита з римо-католицьким архієпископом М. Твардовським, лейтмотивом якого був пастирський обов'язок запобігти розростанню конфлікту. З ініціативи і сприяння А. Шептицького весною літом 1942 р. відбувалися переговори між польським та українським підпіллям [1172, с. 15]. 7 липня 1941 р. А. Шептицький надіслав лист до А. Мельника з закликом порозумітися з С. Бандерою. У серпні цього ж року ієрархи УГКЦ організували в митрополичих палатах зустріч представників бандерівського і мельниківського керівництва з метою припинення міжусобиць і об'єднання заради спільних інтересів [1172, с. 16]. Однак тертя між кліриками та націоналістами не означали, що греко-католицька церква відсторонилася від боротьби за власну державу. Цьому аспекту діяльності кліру і вірних УГКЦ присвячена праця В. Сергійчука [817].

На відміну від греко-католицького кліру православні ієрархи, які виступали за автокефалію, майже відкрито підтримували політику націоналістів за відродження української державності. Луцький єпископ Полікарп із захопленням зустрів Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.: «Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена

у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю... Нехай Господь милосердний допомагає тобі, народе мій, і тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу» [572, с. 39]. Діячі націоналістичного руху, в свою чергу, також шукали в церкві опору для поширення свого впливу, прагнули перетворити її на інструмент реалізації своїх цілей.

В. Гордієнко висвітлює діяльність автокефалістів для підтримки боротьби за українську державність. З 1943 р. єпископ УАПЦ у Ровно Платон організовує нелегальні курси військових священників, які після їх закінчення мали нести служіння в загонах УПА. Благочинним духовенства УПА став о. Олексій Гуменюк. Авторитет духовенства був доволі високим, оскільки думка священнослужителів іноді впливала на ухвалення рішень керівництва українських повстанців. Про масштаб участі священників УАПЦ в антифашистському Опорі також свідчить і те, що 43 з них були убиті німецькими карателями, причому деякі були спалені живцем разом з мешканцями своїх парафій [218, с. 118]. Крім того, духовенство УАПЦ зазнало терору з боку польських збройних формувань.

У дисертації Д. Забзалюка вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз зародження і розвитку, форм і методів діяльності українського військового духовенства збройних формацій національних державних утворень першої половини ХХ ст. та УПА. Автор стверджує, що через складнощі партизанської війни, капеланами в УПА, як правило, ставали місцеві парафіяльні священники у місцях дислокування повстанських частин [1086, с. 14].

Якщо керівництво УАПЦ потайки підтримувало ОУН-УПА, УГКЦ проявляло стриманість і неоднозначність, то керівник АПЦ Олексій Громадський зайняв непримиренну позицію. У дисертаціях В. Гончаренка і Ю. Волошина, статті О. Лисенка проаналізовано причини і наслідки терору УПА проти духовенства Автономної церкви [1061, с. 4; 572, с. 44–50]. Від рук бойовиків УПА загинули митрополит АПЦ Олексій Громадський, єпископ Ковельський і Володимирський АПЦ Мануїл Тарнавський, ігумен Загаєцького монастиря, настоятелі Ковельського і Кременецького соборів та інші. За даними Ю. Волошина, всього УПА убила 13 священнослужителів АПЦ [176, с. 32].

Якщо участь представників греко-католицької та православних церков у спротиві окупантам знаходить певне висвітлення у вітчизняній історіографії, то про аналогічну діяльність римо-католицького кліру та членів протестантських церков відомо дуже мало. Між тим ця лакуна обіцяє ретельним дослідникам плідні наукові результати. Певним дороговказом для них може стати польське видання «Духовенство луцької дієцезії. Жертви війни і репресій окупантів 1939–1945» [990]. У ньому містяться біографічні дані на 110 римо-католицьких священослужителів, з яких половина загинула від рук німців, «совєтів» і українських націоналістів. Деякі з них відігравали активну роль у польському підпіллі, як то львівський священнослужитель Владислав Рафал Керницький [1016], – капелан і скарбник Армії Крайової у Львівському окрузі. Інші клірики постраждали за свою душпастирську діяльність. Ще один інформативно насичений польський збірник називається «Релігійне життя у Польщі під гітлерівською окупацією» [1031]. Методологічним орієнтиром для українських дослідників також можуть слугувати дві монографії білоруських авторів. У роботі Е. Ярмусика найбільш цікавими є шостий і сьомий розділи – «Католицьке духовенство в Армії Крайовій» та «Репресії проти духовенства, вірних і Костьола». Книга С. Силової цілком присвячена патріотичній діяльності православного духовенства Білорусії в роки війни [981].

Важливим явищем духовного спротиву стала протидія намаганням нацистів посіяти на окупованих територіях атмосферу страху, відчаю, взаємної ворожнечі, спонукати людей до якнайбільшого морального падіння і втрати людяності. І тут роль церкви була визначальною. Це глибоко усвідомлював А. Шептицький, який своїми посланнями, листами, зверненнями, повчаннями прагнув зупинити моральний розклад суспільства. Його погляди відображені у листі до Українського центрального комітету (16 липня 1941 р.), листі «Про злочин чоловікоубивства» (від 9 жовтня 1941 р.), проповіді-статті «Марія Мати» (квітень 1942 р.), посланні «Не убий!» (21 листопада 1942 р.) та інших.

У цих документах глава греко-католиків наголошував, що насильство та вбивство є виявом морального падіння. Вони не виправдовуються тим, що доведені до розпачу, звичайні слабкі люди втратили відчуття справедливості та людяності і почали красти та вбивати. Митрополит пояснював, що деморалізація несе в собі

прокляття, бо людська природа вироджується, а вбивства отруюють ціле суспільство, негативно впливають на майбутнє всього українського народу [486, с. 129]. Також А. Шептицький засуджував міжконфесійне протистояння різних течій християнства: православних, римо- і греко-католиків.

З моральної точки зору надзвичайно важливим для християнських церков та окремих християн було протистояння геноциду єврейського народу. Порятунком євреїв вписано окремою сторінкою в героїчний літопис Опору у всіх країнах Європи. На окупованій території України дуже часто кара на смерть чекала не тільки за збройний опір, а й за переховування розшукуваних осіб, підробку документів, недозволену торгівлю, непокору на робочому місці тощо. Навіть за неповідомлення влади про місцезнаходження євреїв винних чекало суворе покарання. Саме тому особи неєврейського походження, які допомагали євреям, виявляли справжній героїзм. За їх мужність спеціальна комісія ізраїльського Інституту вивчення історії Голокосту «Яд Вашем» присуджує звання «праведник народів світу». Згідно з ізраїльським законом про Пам'ять Катастрофи від 1951 р. так називають неєвреїв, які рятували євреїв від нацистів, ризикуючи власним життям.

Показовим фактом ставлення українців до євреїв та до політики окупантів є кількість «праведників світу». На 1 січня 2012 р. в Україні налічувалося майже 10%, тобто 2 402 від загальної кількості 24 355 «праведників світу». Україна посідає четверте місце за кількістю «праведників світу» серед країн Європи, поступаючись тільки Польщі (6 339 праведників), Нідерландам (5 204) та Франції (3 513) [1207]. Це при тому, що на відміну від згаданих країн, українці змогли почати підрахунок своїх «праведників світу» лише з 1991 року, а не одразу після війни. До того ж, за оцінкою «Яд Вашем», ця цифра заледве відображає десяту частину зібраних свідчень про акти рятування. Тільки на Львівщині у 1943 р. гітлерівці стратили понад сто українців за надання притулку євреям. Всього, за даними М. Тяглого, на території України було врятовано понад 17 тис. євреїв [897, с. 476].

Значну кількість прикладів індивідуального і масового порятунку євреїв українцями подав М. Коваль. За його даними, тільки в Галичині за цей «злочин» покарано смертю понад 100 українців [467]. Декілька прикладів допомоги київським євреям з боку укра-

їнського населення, і навіть поліцаїв, наводить А. Прусин [775, с. 51, 52]. Рятування євреїв членами німецьких розстрільних команд від знищення у Бабиному Яру описує А. Круглов [514]. Значну частину свого життя присвятив збиранню свідчень про допомогу українського населення євреям виходець з України Я. Сусленський [879].

Уже три видання (1998, 2000 і 2009 роки) витримала книга Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла» [487]. У своїй роботі автор подає значну кількість фактів порятунку євреїв населенням Східної Галичини, визначає способи та мотиви рятування. Особливу увагу Ж. Ковба приділила ролі в цьому процесі римо-католицької і греко-католицької церков, постаті митрополита А. Шептицького. На її погляд, 70% українців і поляків Галичини «пасивно чи активно співчували євреям». Значною мірою це сталося під впливом релігійних цінностей: «У Галичині церква і костьол, більшість пастирів виступили в обороні євреїв». Крім того, дослідниця простежила розвиток історіографії проблеми, окреслила шляхи подальших пошуків.

О. Гончаренко кваліфікував допомогу євреям з боку населення як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі [1057, с. 14]. Це була перша в українській історіографії спроба диференціювати духовний спротив в окрему категорію. О. Гончаренко присвятив один з підрозділів четвертого розділу своєї кандидатської дисертації участі населення Київщини в порятунку євреїв від масового знищення. Автор наголосив, що гітлерівцям не вдалося використати населення у реалізації заходів геноциду. Навпаки, незважаючи на жорстокі покарання, факти допомоги переслідуваним були «непоодинокими», участь у порятунку євреїв брали навіть місцеві поліцаї та службовці органів влади генерального округу «Київ», а форми порятунку іноді набували колективного характеру. Загалом дисертант характеризує пасивні форми опору як такі, що не мали політичної основи, не пов'язувалися з певною ідеологією, а ґрунтувалися на принципах загальнолюдської моралі і спрямовувались переважно на власне виживання, порятунок близьких, збереження людської гідності. Рятували, переховували не носіїв певної ідеології, а сусідів по соціуму й ареалу проживання [1057, с. 14, 15].

Випадок, коли у порятунку євреїв взяв участь німецький військовослужбовець описує Ф. Винокурова: «Клару Ройтман з чотирма утікачками неподалік від Бершаді впіймали німці, «відвели назад до Краснопілки, кинули у смертний погріб. Це було 25 грудня 1943 року... на католицьке Різдво. Вночі німець вивів їх у двір. Всі зрозуміли: ведуть на розстріл. Плач, прощання, а потім мовчки пішли вперед. Недалеко від мосту німець зупинив їх і почав показувати сімейні фотографії. «Кіндер, кіндер, майне кляйне кіндер», – говорив він. Серед приречених була вчителька німецької мови з Тульчина, яка щось йому відповідала. А потім німець сказав: «Тікайте, може, Бог врятує мене?!» Так залишилася живою моя сестра», – згадує Бетя Євсейвна. Попри відчутний мотив надії на винагороду, чим завжди грішили й грішать чимало віруючих і невіруючих, визначальним у долі єврейських утікачок став усе-таки момент Різдва. Навряд чи в інший день душа слухняного солдата змогла б так відкритися назустріч ризикованому добру» [167, с. 116]. Ще одна цікава стаття Ф. Винокурової про порятунок євреїв на території Вінничини має назву «Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації» [168].

Широко відомі факти порятунку євреїв настоятелем Покровської православної церкви на Подолі Олексієм Олександровичем Глаголевим, його дружиною Тетяною Павлівною та їх дітьми-підлітками Магдалиною і Миколою. У жовтні 1941 р. своячка О. Глаголева Марія Єгоричева попросила сім'ю священника допомогти своїй невістці, єврейці Ізабеллі Міркіній сховатися від нацистів. Глаголеви поселили Ізабеллу та її дворічну донечку у себе як своїх родичів. Крім того, отець Олексій оформив церковні метрики на жінку Дмитра Пасічного Поліну і його тещу Євгенію Шевельову. Багато зусиль, щоправда невдалих, доклали Глаголеви для порятунку хрещених євреїв Миколи і Людмили Гермайзе та їх сина Юрія. 12 вересня 1991 р. Олексій, Тетяна і Магдалина Глаголеви, а 8 жовтня 2000 р. Микола Глаголев були удостоєні звання «Праведник народів світу» [64].

Римо-католицькі парафії та монастирі Львова, Борщева, Товмача, Станіслава, Долини переховували та переправляли за кордон велику кількість євреїв. Восени 1941 р. у львівських газетах пройшла інформація про чотири тисячі юдеїв, які зголосилися повернутися на римо-католицизм [487, с. 146]. Зафіксовані також випадки

видачі підроблених «арійських» документів євреям служителями вірмено-католицької церкви Львова [897, с. 476]. На думку К. Беркгофа, серед українців євреям найчастіше допомагали представники протестантських деномінацій: баптисти й євангелісти, які тільки на Волині врятували сотні переслідуваних. У цьому їм сприяли тісні корпоративні зв'язки між протестантськими громадами та окремими вірянами [118, с. 95].

Активну участь у врятуванні євреїв брала Українська греко-католицька церква як організація в цілому, так і особисто митрополит Андрей Шептицький, його брат архімандрит Климентій Шептицький, ієромонах Даниїл Тимчина, священник Омелян Ковч, настоятель монастиря Марко Стек, ігуменя Йосифа (Олена Вітер) та багато інших. Про громадянську позицію і пастирське служіння Климентія Шептицького писали В. Чернописька і К. Лабинська [938; 549]. Ж. Ковба вважає, що Климентій координував діяльність священнослужителів різних монастирів Галичини у справі порятунку євреїв [488, с. 143]. У 1995 р. він отримав звання «Праведник народів світу».

Духовний подвиг О. Ковча зацікавив В. Біласа, М. Матіос, В. Худицького [1197; 1217; 921]. Омелян Ковч з 1922 р. був парохом (парафіяльним священником) у галицькому містечку Перемишляни. Коли в Перемишлянах встановився «новий порядок» і почалося масове винищення євреїв, О. Ковч звернувся з закликом не співпрацювати з новою владою і не брати участі в антиєврейських акціях. Сам священник переховував євреїв, видавав фальшиві свідоцтва про хрещення, а також вихрестив від 600 до 2 000 євреїв. Священник також написав звернення до Гітлера, в якому засуджував убивство євреїв і вимагав дозволити відвідувати єврейські гетто [921].

30 грудня 1942 р. панотця арештували німці з вимогою визнання провини, припинення подальшого хрещення євреїв та засудження окупаційної політики. Після відмови підписати ці зобов'язання О. Ковча в серпні 1943 р. перевели до концтабору «Майданек» біля Любліна. Та навіть там панотець продовжував священницьке служіння, вважаючи своє перебування у концтаборі місіонерством. Отець Омелян провадив для ув'язнених незалежно від їхньої конфесійної приналежності богослужіння, сповіді, причастя і хрещення. 25 березня 1944 р. О. Ковч помер від гнійного запалення правої

ноги. Папа римський Іван Павло II проголосив його блаженним мучеником, а Єврейська Рада України присвоїла О. Ковчу звання «Праведник України».

З ініціативи А. Шептицького була створена таємна група священнослужителів, які займалися допомогою євреям. За даними Ж. Ковби, до її складу входили особистий секретар митрополита Володимир Грицай, керівник канцелярії Микола Галянт, ігумен монастиря студитів Климентій Шептицький, парафіяльні священники, ченці студитського і василіянського орденів. Вони захищали, збирали одяг і харчі, переховували, виготовляли «арійські» документи і сприяли переходу євреїв через кордон до румунської або угорської зон окупації. Ж. Ковба наводить приклади тих акцій греко-католиків, які свідчать про механізм порятунку євреїв. Це перевезення у серпні 1942 р. особистим автомобілем митрополита понад єврейських 80 дітей до монастирів студитів в Уневі та Якторові. Зокрема в Уневському монастирі переховували Адама Ротфельда – майбутнього міністра закордонних справ Польщі. Був урятований і Давид Кагане – майбутній головний рабин Війська Польського, військово-повітряних сил Ізраїля та єврейської громади в Аргентині. Вдало завершилася рятувальна операція на взуттєвій фабриці «Солід», яку організував монах-студит німецької національності Петерс. На його підприємстві переховувалися і заробляли собі на життя єврейські шевці та їхні сім'ї [488, с. 145, 146].

Ю. Корогодський вважає, що від кількадесят до кількисот євреїв були врятовані УГКЦ під орудою А. Шептицького, і ця рятувальна операція не має аналогів в історії Другої світової війни. Також автор звертає увагу на політичні мотиви, які заважають світовому визнанню важливої ролі А. Шептицького у порятунку євреїв на території України [1216]. О. Сурмач стверджує, що митрополит Андрей був єдиним в Україні духовним і політичним лідером, який наважився протестувати проти масових убивств євреїв [1172, с. 15]. Священнослужителі переховували євреїв у своїх помешканнях, церковних будівлях або знаходили місця у родинах парафіян. Понад 240 парафіяльних священників видавали свідоцтва про хрещення, фальшиві або правдиві метрики євреям, де вони були записані як поляки або українці.

І. Щупак у своїй статті доходить кількох важливих висновків. По-перше, дії А. Шептицького не були кон'юнктурними, а визна-

чалися власним баченням майбутнього України. Митрополит, як керівник греко-католицької церкви, переймався передовсім інтересами своєї конфесії і свого народу. А. Шептицькому вдалося поставити УГКЦ на рівень духовного керівництва українським визвольним рухом в Західній Україні. По-друге, політична і громадянська позиція митрополита не завжди формувалася на основі об'єктивної та повної інформації. Крім того, А. Шептицький «не був позбавлений певних ілюзій, що, можливо, походили з його власного минулого, або з певних ідеологічних настанов». По-третє, «зміни історичних умов, нові соціально-політичні явища, що виявлялися, змушували митрополита Шептицького змінювати своє ставлення щодо цих явищ. Так, якщо до 1941 р. митрополит вважав найбільшим злом для долі українського народу більшовицький режим, то згодом він дійшов висновку, що репресивний нацистський режим є ще більшим злом, бо він не тільки перешкоджав здійсненню споконвічних сподівань українців на розбудову української незалежної держави, не тільки піддавав репресіям багатьох українців, а й морально нівечив українців через намагання нацистів залучити їх до репресій та геноциду». За висловом колишнього міністра закордонних справ Польщі професора Адама Ротфельда (якого врятував брат митрополита Андрея Шептицького – Климентій), «Його (А. Шептицького) «співробітництво» з нацистами було більш, ніж обмежено, а його намір допомогти тим, кому загрожувала небезпека, був дійсно безмежним» [963, с. 98].

Тетяна Чайка, стверджуючи, що «факт колаборації з німцями в діяльності митрополита Андрея часів Другої світової війни заперечувати неможливо», водночас ставить питання про те, що колаборація буває різною, з різною мотивацією і здійснюється різними засобами. Щодо А. Шептицького, то Т. Чайка вважає, що він не поділяв цілей нацистів, але стверджує, що митрополит здійснював певну колаборацію на рівні засобів. Тобто використовував лояльність до окупаційного режиму, заяви про підтримку деяких його заходів, виконання певних розпоряджень як засіб досягнення власних цілей [923, с. 102, 105].

Всеукраїнський центр вивчення Голокосту та меморіальний центр єврейської історії та культури «Ткума» провели міжнародну наукову конференцію «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарних режимів». Матеріали

цієї конференції були опубліковані у збірнику «Проблеми історії Голокосту» [167; 486; 603; 754; 780; 923; 963]. Учасники конференції позитивно оцінили роль А. Шептицького у порятунку євреїв і розкрили різні аспекти цієї його діяльності.

Усього А. Шептицький зберіг життя 150 простим євреям і 15 рабинам. У цій справі йому допомагали близько 240 священиків та ченців [897, с. 476]. Проте, виступивши ініціатором й ініціатором порятунку євреїв за допомогою УГКЦ, А. Шептицький разом з тим не ставив це в обов'язок усім підлеглим. Не всі священнослужителі вважали це своєю справою. В умовах варварської окупаційної політики їм частіше доводилося думати про власне виживання і допомогу парафіянам. Євреї не були їх пріоритетом. Крім того, покарання за допомогу євреям тягнуло за собою репресії не лише проти священнослужителя, а й проти його родини, парафії, монастиря. Були також священики, котрі вважали, що євреям допомагати не потрібно. Оскільки Боже покарання за гріхи неможливо відвернути людськими зусиллями [488, с. 147]. Згідно з Біблією, євреї взяли на себе і своїх нащадків провину за розп'яття і смерть Ісуса Христа і тому несуть заслужену кару з волі Божої, а християни, як і євреї, мусять молитися і коритися Божому Провидінню.

Втім, було багато випадків, коли священики приймали рішення про допомогу євреям на власний розсуд, без узгодження з керівництвом. Так діяв парох містечка Товсте на Тернопільщині Антон Навольський, який переховував у парохіяльному домі п'ять єврейських дітей та ще шість єврейських родин у вірних. Крім того, він мав вплив на місцевих українських поліцаїв, завдяки чому дізнавався про антиєврейські акції і передавав попередження в гетто. Отець Іван Нагірний з монастиря редемптористів отримав від Українського допомогового комітету дозвіл обслуговувати полонених у Львівській цитаделі. Під виглядом ченців у грудні 1941 р. він вивів звідти п'ять єврейських лікарів [488, с. 146].

Загальну оцінку наукового доробку з дослідження порятунку євреїв на теренах України та інших країн Європи дав І. Щупак. Він окреслив коло науковців, які займаються цією проблемою та їх основні здобутки. І Щупак наголошує на докорінній відмінності умов для порятунку євреїв на території України від умов у західноєвропейських країнах. Якщо в Західній Європі рятівникові найчастіше загрожував арешт, то в Україні неминуче присуджувалася смертна

кара. Автор констатував, що донині недостатньо вивчене ставлення місцевого населення до осіб, які рятували євреїв. Також потребує подальших підрахунків кількість рятівників, аналіз їх мотивації, соціального походження, національної та релігійної ідентифікації, регіональних особливостей порятунку [1222].

Варто звернути увагу майбутніх дослідників на акти порятунку євреїв на території України, які здобули всесвітню відомість. Однак ці випадки практично не асоціюються з Україною і не «zasлужили» належної уваги вітчизняних науковців. Серед таких можна назвати діяльність поляка за походженням Г. Шимоновича, який очолював чилійське консульське відділення в Чернівцях і зажив слави чернівецького «Валенберга». О. Суровцев розповідає, що цей дипломат більше року видавав євреям чилійські паспорти і допомагав їм виїхати за кордон [1174, с. 12].

Практично відсутні вітчизняні наукові дослідження щодо діяльності міського голови Чернівців Траяна Поповича. Він, діючи всупереч наказу маршала Антонеску, зміг переконати губернатора «Буковини» Калотеску і врятувати від депортації з Чернівців до таборів у «Трансністрії» 20 тисяч чернівецьких євреїв, де майже всіх їх чекала загибель [177]. Ця особистість заслуговує на увагу українських істориків, адже його діяльність відбувалася на території сучасної України. Хоча Т. Попович вважається румуном, його прізвище вказує, можливо, на українське походження і потребує глибшого дослідження його родоводу. Ще менше відомий подвиг бургомістра Кременчука Синиці-Верховського, який видавав фіктивні довідки євреям і був за це страчений.

Підсумовуючи наукові напрацювання з історії цивільного спротиву в Україні, зазначимо наступне. Обмеженість і особливості джерельної бази історії цивільного спротиву поки що не дають змоги перейти до створення узагальнених праць з цієї проблеми, а потребують продовження ретельних джерелознавчих і фактологічних пошуків. Якщо наукова розробка багатьох питань з історії партизанських і підпільних форм руху Опору давно і плідно ведеться, то вивчення історії цивільного опору українців під фашистською окупацією донині перебуває у початковій стадії. Разом з тим, деякі аспекти проблеми вже достатньо досліджені, а результати цих досліджень матеріалізовані не тільки у періодичному, а й у монографічному форматі.

4.3. Рух Опору через призму історичної антропології та історичної психології

У 1995 р. М. Коваль справедливо критикував радянську історіографію за суб'єктивістський підхід, який перешкоджав об'єктивному розумінню історичного процесу. Цей підхід проявлявся, з одного боку, у звеличенні діянь окремих посадових осіб та перебільшення значення подій, до яких ці особи були причетні, а з іншого, – у пониженні ролі народних мас. За такого підходу, діяльність і подвиги пересічних людей стають безликими, неперсоніфікованими, трафаретними, такими, що втратили свою індивідуальність та унікальність. У наукових працях цього штибу одні прізвища можна безболісно замінити на інші без утрати смислу, адже унікальним фактам в них не знаходилося місця як нетиповим [462, с. 14].

Характерною ознакою вітчизняної науки ХХІ ст. є поворот до антропоцентризму з його увагою не до суспільств і держав, а безпосередньо до самої людини, оскільки окрім писаної історії Другої світової війни функціонує ще й історія окремих учасників та свідків тогочасних подій. Отже, найперспективнішим напрямом подальших досліджень з історії руху Опору нині постає історична антропологія, визначальними ознаками якої є міждисциплінарність, перехід від історії подій до історії особистості, погляд на історичні явища з точки зору учасників, фокусування на міжособистісній і міжгруповій взаємодії, дослідження повсякденності, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, стратегій виживання, усної, локальної і гендерної історії. Дуже точно висловила суть антропологізації І. Грідіна: «Антропологізація історії, у тому числі й Другої світової війни, пояснюється прагненням віддати належне основному чиннику будь-якої війни – людині» [242, с. 184]. Історія повсякденності, мікроісторія, соціальна історія дають можливість не тільки встановити якісь факти, а й їх вплив на конкретних людей, дізнатися про їх думки, почуття і ставлення до цих фактів [321, с. 23, 24].

У таких дослідженнях на перший план виходить особистість, її почуття, самосприйняття та мотивація. За словами Н. Яковенко, «не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади,

а уявлення про владу та своє їй підпорядкування; не церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [233, с. 22]. Такий підхід робить цікавими не лише визначних, а й звичайних людей, дає можливість брати до уваги багато окремих людських доль [568, с. 14]. Таким чином, історичні події реконструюються не лише через візію укладача документа або дослідника, що його вивчає, (тобто, «ззовні»), а й поглядом учасника, свідка подій (тобто, «зсередини»). Це збагачує джерельну базу та сприяє на основі порівняльного аналізу архівних джерел та свідчень очевидців відтворенню об'єктивної картини подій.

Не можна сказати, що в СРСР антропологічний підхід цілком відкидався, але він і не був у центрі уваги. Навіть у питаннях повсякденності дослідникам доводилося відшуковувати ідеологічну складову, заявляючи, що, попри постійні злигодні і поневір'яння, антифашисти жили так, як личить радянським людям. В. Кучер присвятив окремий підрозділ своєї монографії побуту, господарському і культурному життю на території партизанських країв і зон [545, с. 122–137]. Серед іншого, він описує способи будівництва партизанських жител; принципи розміщення загонів на стоянках, їх укріплення та охорони; діяльність тилових і господарських підрозділів, заготівельних команд; участь партизанів у польових роботах та закладання ними продовольчих баз; роботу побутових майстерень і сільськогосподарських підприємств; медичне обслуговування й організацію гігієни; культурно-освітню роботу і художню самодіяльність. Значну частину своєї монографії вчений присвятив «збереженню соціалістичних норм громадського і сімейного побуту» сільського населення окупованих територій А. Залеський [328].

М. Петров, М. Дудко, Н. Маєвська і Д. Скрипниченко описали організацію і роботу медичної служби в партизанських загонах, роль «Великої землі» в евакуації поранених, постачанні кадрами та медикаментами [735; 587; 831; 300]. Н. Маєвська сама була начальником медико-санітарної служби та головним хірургом партизанського з'єднання С. Ковпака. Тому питання організації лікування поранених і хворих в умовах партизанських рейдів, медичної евакуації, санітарно-протиепідемічної та профілактичної діяльності автор книги розглянула зі знанням справи, так би мовити, зсеред-

ни. У книзі робиться висновок про високу ефективність медичних служб партизанських загонів.

Антропологічний напрям давно і плідно розробляється на Заході [1020] та в Росії [220; 87; 1114; 1131; 1181; 209; 318; 824]. На цей момент, аналогічний напрямок вітчизняних досліджень програє нашим сусідам у якості і кількості студій. Значна частина російських праць створюються в рамках наукового проекту «Приватне життя радянської людини в умовах воєнного часу: простір, кордони і механізми реалізації (1941–1945 рр.)», у 2002 р. засновано щорічник «Военно-историческая антропология». Російські колеги простежують морально-психологічний стан різних категорій населення в умовах війни, формулюють певні закономірності й особливості, роблять цікаві теоретичні узагальнення. Їх надбання, значною мірою, можна екстраполювати на український ґрунт завдяки схожості історичної долі, ментальності, структури населення та природи руху Опору. Психологічним портретам трьох командирів партизанських з'єднань України (С. Ковпак, В. Бегма, О. Сабуров) та психологічним особливостям радянських партизанів присвятив частину своєї монографії О. Гогун [205, с. 334–339].

Серед останніх українських праць, слід відзначити дисертацію А. Данілової, в якій авторка вперше спробувала охопити весь спектр повсякденних умов життя радянських партизанів: їх житлові умови, забезпечення продовольством та обмундируванням, суспільно-політичне життя, санітарно-гігієнічну та санітарно-профілактичну ситуацію в загонах, умови лікування в партизанському шпиталі, приватну сферу і дозвілля людей, гендерні і міжособистісні стосунки в колективі [1070]. Складнішим, через обмеженість джерельної бази, але не менш важливим завданням майбутнього є всебічне висвітлення повсякденності підпільників.

Нові методологічні завдання перед вітчизняною історіографією руху Опору окреслив І. Капась. Він звернув увагу на необхідність дослідження таких аспектів проблеми, як повсякденне життя пересічної людини, забезпечення одягом, зброєю, відносини між учасниками антифашистської боротьби, стосунки з місцевим населенням і т. п. [412, с. 237] Важливою для методологічного й історіографічного осмислення історії повсякденності є стаття О. Удода [898].

Значним кроком уперед у розробці антропологічної історії міського населення, в тому числі і руху Опору, стали книги українських істориків А. Скоробогатова, В. Бубнова, В. Постолатія, А. Слоневського та Л. Яценка, М. Слободянюка та О. Лисенка [829; 846; 769; 138; 845], статті К. Курилишина, Т. Заболотної, Т. Вронської та С. Гальченко [828; 179; 322; 533], колективна праця «Запорізький рахунок Великій війні» [341]. Однією з останніх наукових робіт, в якій розкриваються повсякденні умови життя і роботи мешканців великих міст окупованої України є монографія М. Лободи [580]. Щоденний побут поляків Львова у 1939–1944 рр. дослідив фахівець із Польщі Г. Грицюк [997]. На особливу увагу заслуговує монографія П. Чернеги, в якій розглянуто виробничу діяльність і матеріально-побутове становище робітників України в роки Другої світової війни [934].

На жаль, поки Україні бракує таких досліджень щодо сільської місцевості та багатьох інших аспектів антропологічного напрямку. Винятком є праці О. Перехреста, особливо важливою з яких є його монографія «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище». У ній автор розглянув особливості сільського життя в освітній, культурній, релігійній, побутовій, медичній, господарській та інших сферах, висвітлив роль сільського населення в антифашистській боротьбі [729; 730; 731; 732].

Однією з унікальних і найцікавіших сторінок повсякденної історії УПА є спорудження криївок та бункерів. Розпочата в цьому напрямку робота [907; 1220] має дати відповіді на питання про авторство і особливості архітектури цих укриттів, типологію різного роду схованок, їх внутрішній простір і його функціональне призначення, способи освітлення, каналізації та вентиляції, психологічні особливості тривалого існування у замкненому просторі. Про обмундирування, амуніцію та озброєння вояків УПА написали О. Дергай і Ю. Довган [266; 288]. Аналогічні сучасні розвідки необхідні і щодо представників радянського, польського, єврейського рухів Опору, що мали власні особливості в уніформі, відзнаках, видах зброї, будівництві різного роду споруд.

У межах «антропологічного повороту» від макроісторії до історії пересічної людини відбувається і так званий «візуальний поворот» (точніше – аудіовізуальний) – поняття, що виникло у культурології й уже з'явилося в історичній науці. Зростання значення

і поява масових способів аудіовізуальної передачі інформації (кінематограф, телебачення, картографія, образотворче і плакатне мистецтво, фотографія) сприяли формуванню нового виду історичних джерел – аудіовізуальних. Історична реальність почала переосмислюватися з позицій аудіовізуального сприйняття, в контексті історії образів. Виникла аудіовізуальна антропологія. Антропоцентричний підхід зробив аудіовізуальне джерело не менш важливим, ніж джерело текстуальне. Адже воно репрезентує один з небагатьох способів дослідження важковловимих аспектів соціального життя. При роботі з аудіовізуальним джерелом завдання дослідника полягає у реконструкції історичної реальності на основі оцінки образу, закладеного у джерело. Складність роботи з такими джерелами полягає в тому, що їх сприйняття ґрунтується не на логіці, а на чуттєвому досвіді.

Надзвичайно важливою є думка Я. Грицака про роль і характер образів, знаків і символів: «Тут ми підходимо до однієї з найхарактерніших ознак суспільної пам'яті: вона є мітичною за означенням. Міт тут не означає солодкої неправди чи цинічної маніпуляції. Під мітами тут розуміємо, радше, набір тих архетипних знаків і символів, які слугують нам якби емоційно навантаженими дороговказами у цьому світі» [236, с. 65]. З'ясування впливу цих образів, колективних міфів, символів на поведінку місцевого населення, а також механізмів формування історичної пам'яті, того, які з цих образів виникли під час окупації, а які були сформовані у післявоєнний період, стало би важливою частиною ґрунтового дослідження з психоісторії війни в цілому і руху Опору зокрема.

Образний асоціативний ряд значною мірою формувався під впливом візуальних образів засобів масової інформації, мистецтва, наочної пропаганди: телебачення, кінофільмів, театральних постановок, живопису, фотографій, поштівок, плакатів, карикатур, зустрічей з ветеранами. Вплив візуальних образів на формування історичної пам'яті про війну і рух Опору – актуальна і перспективна тема, яка поки що не знайшла належного висвітлення у вітчизняному історіописанні. Осмислення нового феномену в науковому середовищі, вироблення відповідних методологічних підходів зайняли певний час і розробка цієї тематики в Україні уже робить перші вдалі кроки [313; 243; 1208; 915; 588]. Заслуговує на озна-

йомлення стаття росіянина Б. Соколова про сюжети з історії руху Опору (в тому числі УПА) в кіно і на телебаченні [854].

В «Архівах окупації...» та нещодавно виданій «Ілюстрованій історії Києва» є сторінки, присвячені радянському підпіллю та самостійницькому рухові [48, с. 713–740; 389]. Першими помітними успіхами у цій царині стали чудові ілюстровані видання з історії українського руху Опору: «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених», «Армія безсмертних. Повстанські світлини», «Бофони: грошові документи ОУН і УПА» та «УПА-«Захід» у фотографіях» [442; 99; 907; 49; 59]. В останній з цих книг Нестор Мизак опублікував понад півтори тисячі повстанських світлин, зібраних ним упродовж двадцятирічної пошукової праці. Кожна фотографія фотоальбому забезпечена анотаціями про рік і місце народження повстанця, дату його загибелі, псевдо.

На часі випуск аналогічних праць з історії радянського і польського рухів Опору. Тут у нагоді можуть стати і зарубіжні видання схожої тематики. Наприклад, «Брати і сестри» А. Поліковського [745]. У цьому виданні подані найбільш характерні для різних періодів війни фотографії, що супроводжуються влучними авторськими коментарями. Серед таких можна назвати світлини «Німці входять до села», «Радянські солдати, які здаються у полон», «Комбат», «Наше дело правое», «Граната», «Полуторка», «Партизани» та інші.

Автори виданої в Чехії збірки «Українська Повстанська Армія інакше» досліджують творчість повстанських поетів, нагороди УПА, архітектуру українського Резистансу, образ українських повстанців у сучасній художній літературі. У вступному слові до цього видання зазначається: «Досліджуючи історію УПА... легенду чи дійсність... слід шукати у фольклорі, музиці, пісні, в образотворчому мистецтві, в архітектурі, побутовій культурі, а також у соціології, видавничій справі» [906].

У згаданому виданні також представлена і графіка Ніла Хасевича. Цей художник і вояк УПА фактично створив візуальний образ УПА. Він був автором безлічі агітаційних плакатів, поштівок, ксилографій, журнальних ілюстрацій і карикатур. Саме Хасевич розробив дизайн нагород УПА. З творчістю художника можна ознайомитися в трьох ілюстрованих альбомах [51; 60], а 103 оригінали його гравюр у 2008 р. передані на зберігання до Національного

музею історії України в період Другої світової війни. Наукова робота його життєвого і творчого шляху ще далека від завершення [249; 821; 1208].

Продовжуючи студії в аудіовізуальному напрямку, необхідно також докласти зусиль для наукового аналізу пісенної та поетичної творчості радянських партизанів, вояків Армії Крайової, єврейського Опору. У радянській історіографії таку роботу розпочато І. Гуторовим ще в далекому 1949 р. [250] Спеціальною темою могли б стати передсмертні листи, записки, графіті на тюремних стінах, що їх писали засуджені на ув'язнення або смерть антифашистів. Ці написи є цінним джерелом для вивчення мотивації учасників руху Опору, особливостей їхнього патріотизму, також вони зосереджують увагу на особистих якостях партизанів і підпільників. Першими серед сучасних істориків зробили крок у цьому напрямку Т. Вронська й О. Лисенко [180]. Вони вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії обрали за об'єкт дослідження написи на стінах в'язнів нацистських тюрем – унікальний комплекс джерел періоду Другої світової війни. Н. Мизак у своїй науково-популярній роботі [58] здійснив аналіз не тільки пісенної творчості членів ОУН і УПА, а й їх поезії, листів, публіцистики, колядок, малюнків, марок, вишивок та сувенірів. Завдяки матеріалам етнографічних експедицій студентів Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова на Прикарпаття зібрано колекцію українських народних пісень про національно-визвольний рух 40–50-х рр. ХХ ст. [210]

Давно назріло створення сучасного атласу з історії антифашистського руху в Україні. До нього могли б увійти крупномасштабні карти щодо дислокації радянських, українських та польських партизанів в окремі хронологічні періоди; розташування партизанських країв та зон; розміщення радянських, українських, єврейських та польських підпільних організацій із зазначенням кількості підпільників у містах. У такому атласі необхідно показати географію та динаміку партизанських рейдів, війни на комунікаціях; місця і дати повстань у населених пунктах, захоплення населених пунктів, випадки взаємодії з регулярними військами; місця десантування та райони діяльності диверсійних, розвідувальних та організаційних груп. Варто відобразити карти бойових дій партизанів різного політичного спрямування не тільки з окупантами, а й між

собою. Слід проілюструвати хід і результати репресій фашистів проти підпілля. Особливе місце має бути відведене схематизації допомоги з «Великої землі»: наземні маршрути й обсяги постачання, розташування лісових аеродромів та місць скидання вантажів радянською та англо-американською авіацією. Відповідний контент для такого атласу уже напрацьований радянськими, польськими та сучасними українськими фахівцями. Створення атласу є завданням не тільки навчального і популяризаторського, а й наукового значення. Проект стимулюватиме уточнення деяких фактів, а головне – структуризації та систематизації знань про історію руху Опору в Україні.

Поява аудіовізуальних способів передачі інформації (а відповідно і перевага образних чинників сприйняття, пам'яті, мислення, творчості, поведінки людей) підштовхнула істориків до поглибленого вивчення цих явищ. З аудіовізуальними дослідженнями тісно пов'язані дослідження з психоісторії – напряму історичної науки, що ґрунтується на психоаналізі. Психоісторія (історична психологія) намагається пояснити дії «індивідів в історичних групах»; які емоційні, психологічні фактори впливали на події, визначали їх особливості; як змінювалися психіка і менталітет людей у визначений проміжок часу. Одним з основоположників психоісторії є американець Ллойд Демос, знаменита книга якого «Основи психоісторії» [992] вийшла в російському перекладі в 2000 р. [260] Він твердив, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію.

Психологічний вплив руху Опору на загарбників і цивільне населення важко виміряти в цифрах, однак, не варто недооцінювати його значення. Москва розраховувала на партизанів не стільки через їхнє військове значення, скільки як свідчення присутності радянської влади на окупованій території та життєздатності сталінського режиму. Німецький дослідник Т. Риплі висловився з цього приводу так: «Партизани не тільки відволікали війська з лінії фронту, а й здійснювали згубний вплив на моральний дух німців. Їх, як здавалося, безсистемні смертоносні атаки доводили простих солдатів до параної і примушували відчувати страх перед місцевим населенням, яке завжди могло допомагати партизанам» [784, с. 284].

Хоча в Радянському Союзі спеціальні дослідження з психоісторії не велися, тим не менше, при розробці питань агітації, пропаганди, політичної роботи комуністів, досліджувався і психологічний вплив цих чинників на розмах боротьби проти нацизму. Радянські історики швидко збагнули важливість психологічного фактору у війні. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» наголошувалося: «Суттєвий вплив на способи партизанської боротьби і особливо на її результативність здійснював і такий чисто суб'єктивний фактор, як особисті якості партизанських керівників» [360, с. 259]. На нашу думку, питання потрібно ставити ширше: дослідити вплив на становлення і функціонування підпільно-партизанських структур ментальних особливостей населення; пропагандистських заходів гітлерівського і сталінського режимів; панівних у суспільстві моделей поведінки; психологічних особливостей окремих осіб. У цьому контексті слід згадати монографію А. Чайковського, один з розділів якої називається «Психологія «малої війни» [926, с. 36–63].

У СРСР сформувалася група істориків, які займалися цими питаннями [977; 229; 228]. Особливо плідними були їх досягнення у сфері вивчення психологічного впливу агітаційно-пропагандистської роботи з населенням. Так, у монографії А. Юденкова вперше розглядається політична робота Компартії серед населення окупованих територій, в якій розкриваються форми і методи цієї роботи, її труднощі на початковому етапі війни. Автор вважає, що провал політичних заходів нацистів стався саме завдяки комуністичному вихованню і пропаганді серед радянських людей. Велика роль у книзі відведена історії створення партизанських і підпільних формувань, їх ролі в політичній роботі з населенням [976].

І сьогодні важливим завданням науковців є опрацювання величезного корпусу антифашистської друкованої продукції. Інформаційні війни ХХ–початку ХХІ ст. роблять цю тему особливо актуальною. Російський автор Ю. Басістов назвав листівки «особливим театром воєнних дій» [109]. Друковану продукцію Резистансу можна поділити на освітню, агітаційну, навчальну і творчу. Контент-аналіз цих видань дає змогу з'ясувати пріоритетну аудиторію, тематику і напрями пропаганди; виявити регіональні особливості паперової агітації; з'ясувати еволюцію поглядів радянського, польського, бандерівського керівництва на насущні питання України

воєнного часу. Але головне, на нашу думку, наукове завдання вітчизняних дослідників полягає у вивченні психологічного впливу антифашистського друку на цивільне населення, колабораціоністів, окупантів та самих учасників Опору. Адже саме агітація антифашистів часто призводила до дезертирства або переходу на бік партизанів військовослужбовців окупаційних підрозділів, зниження їх боєздатності. Через брак об'єктивних відомостей про становище воюючих сторін газети і листівки були цінним альтернативним джерелом інформації для населення окупованих територій, впливали на його настрої, готовність до спротиву.

Спеціальні дослідження щодо ефективності друкованої та усної пропаганди можуть спиратися на широке коло джерел. Наприклад, етнічний єврей Соломон Пекер брав участь в усній агітаційній роботі київського підпілля серед киян. З його свідчень це виглядало так: «У мене була велика сива борода... Волосся було довге, як у попа, чорні окуляри, посох. Носив свитку, як монахи носять... Брав Біблію і по-маленечку з паличкою йшов на базар... Сідаю, розкриваю Біблію і починаю читати... Коли публіка біля мене збереться, я починаю говорити: «Люди добрі, що робиться на білому світі від того, що ви перестали вірити в Бога... від того, що даєте ворогу проливати нашу кров... Близька година відплати з тими, хто проливає людську кров, близька година звільнення від тих людей, котрі проливають нашу кров». Оцінити впливовість такої агітації допомагає реакція людей на слова Пекера: «Клали мені яєчка, хліб, все що хочете. Я, бувало, принесу додому сотні дві грошей, яєчка, хліб та інше. Збиралися в більшості старі люди і жінки. Чулися зітхання. Я хрещуся, і вони хрестяться. Я бачив, що співчуття було велике. Особливо великий успіх був у передсвяткові дні. На Великдень приніс шістдесят яєць додому. Я відчував себе задоволеним, що я міг... людям розповісти, що робиться і в масі викликати співчуття» [36, арк. 3, 4]. Подібні документи дають змогу оцінити емоційну атмосферу, яка панувала серед громадян на окупованих територіях; психологічний вплив антифашистської пропаганди на аудиторію; різного роду психологічні прийоми, що їх використовували учасники Опору, аби домогтися поставлених цілей.

У донесенні розвідниці Мацко зазначалося: «Надзвичайно великі труднощі у парторганізації викликає відсутність інформації про хід війни, міжнародне становище СРСР, внутрішнє становище

і т. п... В умовах наклепів і брехні... що поширюються німцями, відсутність правильної, хоча й суворої інформації, породжує у частини населення невпевненість у перемозі Червоної Армії, гнітюче відчуття безперспективності і іноді прагнення пристосуватися до нового порядку...» [16, арк. 110]. «Листівками, особливо жінки, буквально дихають. Кожен живе тільки тим, щоби дізнатися щонебудь новеньке, а дізнатися можна тільки по листівках», – згадував другий секретар Жовтневого райкому КП(б)У м. Києва Михайло Хмель [25, арк. 85]. Листівки морально підтримували прорадянськи налаштовану частину населення окупованих районів і підказували, як можна боротися за своє визволення. Через листівки підпільники згуртовували патріотів і спрямовували їх боротьбу.

Майбутні дослідники могли б взяти за основу чудово структуровану роботу американців Джона Армстронга, Александра Далліна, Ральфа Маврогордато і Вільгельма Молла «Психологічна партизанська війна і ставлення населення» [100, с. 148–241]. Автори присвятили увагу питанням створення партизанами і підпільниками ефекту присутності більшовицької влади на окупованих територіях, чим зміцнювали у населення у швидке її повернення і сприяли посиленню опору; психологічного тиску на осіб, яких хотіли залучити до боротьби або виключити зі співпраці з ворогом через патріотичні заклики або залякування (особливо це стосувалося членів партії і комсомолу); провокативні операції проти окупантів і колабораціоністів з метою викликати неспівмірні репресії проти мирного населення і спонукати останнє до активної підтримки антифашистів тощо.

Вітчизняним фахівцям може стати у нагоді дослідницький досвід та методологія таких представників російської психоісторії, як В. Зима, М. Козлов та О. Сенявська [352; 491; 1101; 809; 813; 814; 812; 811; 815]. Серед питань, якими займаються російські вчені, слід виокремити ті, які можуть допомогти у дослідженні психології руху Опору в Україні: особливості суспільної свідомості та її державно-політичного регулювання; символи і міфи війни; психологія бою, героїчний порив і паніка; солдатські фаталізм, релігійність і забобони; чинники формування, стан і особливості масової свідомості населення в роки війни; відображення реалій воєнного часу в масовій свідомості; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантна поведінка як механізм адаптації до со-

ціально-економічних умов; етапи формування образів ворога і героя у масовій свідомості; психологічний вплив радянської та німецької пропаганди на населення окупованих територій.

Безпосередньо психологія учасників радянської партизанки зацікавила А. Гогуна. Один з розділів його монографії присвячений дисциплінарним порушенням. Найпоширенішими серед них автор назвав розбій, пиятику і статеву розпусту. В іншому розділі аналізуються внутрішні конфлікти у партизанському середовищі: між партизанами різних відомств, між командуванням загонів і УШПР, між самими командирами загонів, конфлікти всередині загонів. Наявність різного рівня конфліктів у деяких випадках спричинила поразки партизанів від карателів [205, с. 390–482].

Варто додати, що прискіпливої уваги потребує проблема морального падіння і психологічних патологій воєнного періоду. Документи містять достатньо свідчень про поширення пияцтва, статевої розпусти (осібно тут стоїть доля українок, які стали коханками німецьких офіцерів), шахрайства, грабунків і бандитизму. Неабияк у той час знецінилося людське життя, повсякденно порушувалися міжнародні закони ведення війни, гуманне поводження з полоненими. Все це впливало на характер та мотивації антифашистської боротьби. У цьому контексті важливо з'ясувати, як жорстокість породжувала жорстокість, тортури відгукувалися тортуррами, як наростала хвиля вбивств і які способи позбавлення життя набували масового характеру, в тому числі й серед учасників руху Опору.

Цікавий погляд на прояви жорстокості членів СБ ОУН стосовно до «сексотів» запропонували історик Я. Антонюк і психіатр П. Кисляк [98]. Зокрема вони виокремили зовнішні, внутрішні та соціально-психологічні чинники напруженості, яким піддавався слідчий СБ при вирішенні питання про вину чи невинність підозрюваного. До зовнішніх (об'єктивних) чинників вони відносили: 1) обмежений термін вирішення складної ситуації, 2) невідповідність наявних засобів складності завдання, 3) протистояння оточення, 4) плинність обставин, 5) несприятливий збіг обставин, 6) відсутність допомоги. До внутрішніх чинників належали: 1) відчуття власного безсилля, 2) наявність ризику для здоров'я і життя, 3) пошук найкращого рішення, 4) боротьба мотивів, 5) боротьба із «самим собою», 6) психічна виснаженість, 7) негативні психічні стани (невпевненість, пригніченість, апатія), 8) функціональна неготов-

ність до реалізації мети (брак знань, умінь, навичок). До соціально-психологічних факторів дослідники віднесли: 1) надходження великої кількості інформації одночасно, 2) нерозуміння вимог керівництва, 3) необхідність термінового ухвалення рішення, 4) відсутність досвіду подолання складних ситуацій, 5) усвідомлення власної відповідальності за кінцевий результат, 6) обмеження можливостей (інтелектуальних, фізичних, емоційних, функціональних) і засобів (інструментів, приладів, машин тощо). Під тиском цих чинників слідчий СБ міг ухвалити помилкове рішення. Крім того, причиною жорстокості міг стати постійний вплив на «есбешників» негативних емоцій: страху, ненависті, суму, підозрілості, злості, розпачу і т. д. Насправді подібні психоемоційні стани притаманні учасникам будь-яких підпільно-партизанських формувань і переважно саме вони визначають їх поведінку в реальному житті.

А. Русначенко віднайшов у документах свідчення щодо проблем психологічної сумісності вихідців з різних регіонів України в лавах УПА. «Східняки» скаржилися начальству на упередженість і дискримінацію щодо них з боку «західняків». Ще однією проблемою формувань ОУН-УПА стало питання дисципліни. Серед проявів недисциплінованості називалися пияцтво, тютюнопаління, неробство, неуцтво, розголошення таємниці, самовільні виступи, крадіжки, непристойна лайка [793, с. 84]. Названі психологічні аспекти потребують ґрунтовних досліджень стосовно усіх течій руху Опору. Цікаво, що тютюнопаління та непристойна лайка серед радянських партизанів як прояв недисциплінованості чи аморальності дослідниками не згадується.

Спостереження Д. Веденєєва та Г. Биструхіна призвели до виявлення в особового складу спецслужб ОУН-УПА (СБ ОУН, військово-польова жандармерія) характерних морально-психологічних рис «екстремістськи налаштованих осіб»: беззастережна відданість ідейним переконанням; готовність до ризику і самопожертви; зневага до власного і чужого життя, до норм законності та моралі; цілеспрямована або немотивована жорстокість; кастовий, «орденський» дух і своєрідний романтизм боротьби; висока дисциплінованість і субординованість; перевага негативних емоцій (ненависть до ворогів та осіб, які їм допомагали), конфронтаційний стиль мислення [161, с. 355]. Немає сумніву, що така шкала особистісних рис та цінностей була притаманна і значному відсотку простих вояків

УПА, а також представникам радянського та польського рухів Опору. Джерела такої етики слід шукати в особливостях воєнного часу, який суттєво впливає на психіку людей, іноді змінюючи її кардинально.

Одним з провідних вітчизняних спеціалістів у галузі історичних антропології і психології періоду Другої світової війни наразі є донецька дослідниця І. Грідіна [241; 244; 240]. Вона переконана, що «менталітет, умонастрої і психологічні орієнтації людини є самостійним чинником політичного або економічного розвитку, вони впливають на особливості соціальної поведінки і певною мірою визначають механізм ухвалення рішень... Саме тому надзвичайну актуальність та дослідницький інтерес представляють трансформація світосприйняття людей під впливом певної ідеології, адаптація їх до нового життєвого укладу, зміни традиційних і вкорінення нових стереотипів і цінностей у звичках та навиках усвідомлення власного життя; політика та ідеологія щодо оформлення повсякденних практик» [1065, с. 1].

У своїй докторській дисертації І. Грідіна проаналізувала цивільне населення України як носія духовності за демографічною, соціальною, національною, релігійною, гендерною ознаками; визначила роль релігійної свідомості населення України в роки Другої світової війни; реконструювала духовне життя народу через мовний дискурс, фольклор та сміхову культуру; виявила духовні стратегії виживання людей в екстремальних умовах війни; встановила чинники «патріотизації» населення.

Для розуміння психологічного впливу радянського патріотизму на учасників руху Опору корисною може видатися монографія Р. Гули. Він відзначив успіх Кремля у створенні і використанні «радянського українського патріотизму» як похідної загальносоюзного патріотизму, для мобілізації частини етнічних українців на боротьбу з окупантами. Основними складовими радянського патріотизму автор називає гордість за країну, віру в соціалістичні ідеали, любов до Батьківщини. При цьому, формування радянського патріотизму було процесом нелінійним, який супроводжувався пошуком оптимальних ідеологем для масового споживання. Загалом позитивно оцінюючи радянський патріотизм, Р. Гула розглядає патріотизм учасників ОУН і УПА як сукупність протиріч самопожертви і зради, любові до свого краю і помсти іншим етносам,

гуманістичних ідеалів і терору, військового героїзму і звірств [245, с. 439, 445, 454]. Від себе додамо, що з подібною проблемою стикалися представники усіх течій руху Опору.

Концептуальними положеннями з цієї тематики насичені напрацювання В. Гриневича. Автор ґрунтовно досліджує суспільні настрої першого періоду Другої світової війни та процес формування радянських ідентичності та патріотизму в Україні [234; 233]. На думку автора, новий тип української радянської ідентичності формувався через поєднання культурницького націоналізму творчої еліти та державницького «громадянського» націоналізму партократії. Обидва формувались на основі визнання української державності, її етнічних кордонів, власних культури й історії. Разом з тим, український радянський націоналізм носив вторинний характер перед націоналізмом російським, який часто рядився у шати інтернаціоналізму [232, с. 365].

На окрему увагу дослідників чекає такий пов'язаний з патріотизмом фактор як бойовий дух (воля до боротьби). Очевидно, що в різні періоди готовність мирних жителів та безпосередніх учасників руху Опору до боротьби і самопожертви коливалися. Вплив психологічних чинників на рівень бойового духу поки ніхто у вітчизняних історичних працях не висвітлював. У неповному списку таких чинників можемо перерахувати співвідношення перемог і поразок, побутові умови (включно зі впливом хвороб і паразитів), якість харчування, загальний рівень моралі та дисципліни, особисті стосунки та мікроклімат у колективі, вміле керівництво, ідеологічна обробка, ступінь фізичного і морального виснаження, ставлення місцевого населення тощо.

Певні висновки про психологічний стан і бойовий дух антифашистів дозволяє зробити аналіз понесених утрат. Наприклад, за час рейду Вінницького партизанського з'єднання втрати становили: 31 убитий, 81 поранений, 51 пропалий без вісти, 56 дезертирів [421, с. 161]. Впадає в очі велика кількість дезертирів, до того ж і серед пропалих без вісти могла бути значна частка полонених або дезертирів. Слід також врахувати, що йшов не 1941 чи 1942 рік, а середина 1943 р. Надмірний відсоток полонених і дезертирів завжди свідчить про низький рівень волі до боротьби.

Патріотизм та воля до боротьби не виникали нізвідки. Учасники руху Опору надихалися зразками героїчної та жертвовної поведінки

окремих персоналій. Без особистих прикладів громадянської мужності опір не мав би ні моральної сили, ні відданих послідовників. Тому для розуміння природи та особливостей руху Опору вкрай необхідно проводити біографічні дослідження, які, крім іншого, мають для сучасного суспільства ще й велике виховне значення.

Наукова біографістика є однією з недостатньо розвинених галузей історії руху Опору в Україні. У СРСР було опубліковано величезну кількість біографічних праць про учасників народної боротьби. Вже у 1951 р. за віршовану повість «Макар Мазай» поет С. І. Кірсанов отримав Сталінську премію, що свідчило про велике суспільне значення, якого надавали таким творам в Радянському Союзі. Проте написані вони були переважно в художньо-публіцистичному, а не науковому жанрі. Цікаві та інформативні видання, створені, в тому числі, і такими науковцями, як Л. Кизя [202], не можна, на жаль, віднести до чисто фахових. Цю художньо-публіцистичну біографістику радянського періоду також слід проаналізувати в окремому науковому дослідженні, з'ясувати вплив цієї літератури на погляди науковців та на історичну пам'ять людей. Лише невелика кількість біографічних розідок наукового характеру все ж була опублікована в «УІЖ» [434; 628; 354]. У Росії побачила світ ціла біографічна енциклопедія, до якої ввійшло 2 350 життєписів, у тому числі й учасників радянського руху Опору [330].

У незалежній Україні біографічні дослідження доволі активно розробляються. Найбільш помітними є праці про Т. Бульбу-Боровця, А. Шептицького, Р. Шухевича, В. Кука, Т. Бульбу-Боровця, Д. Клячківського, С. Ленкавського, Петра Федуна, Галину Дидик, Катерину Зарицьку, Хаїма Сигала та Наталію Шухевич [271; 131; 1038; 163; 1138; 1154; 1047; 184; 1219]. Декілька біографій опубліковані в рамках проекту «Літопис УПА» (серія «Події і люди») [52; 372; 634]. Серед активних учасників цього проекту слід виокремити О. Іщука, який з допомогою співавторів створив цілий масив біографічних портретів [601; 406; 404; 403; 402; 405]. Названі розвідки стосуються переважно представників українського руху Опору і при вивченні їх життєвого шляху охоплюють не тільки період Другої світової війни. З іншого боку, майже відсутні публікації про діячів радянського руху Опору. Винятком є невеликі нариси про М. Кузнецова, Д. Медведева, П. Форманчука та І. Кудрю,

надруковані переважно в одному виданні з біографіями українських націоналістів [165; 1198]. Очевидно, що далеко не всі названі біографічні праці можна віднести до психоісторії, однак, значна їх частина містить елементи історичної психології.

Таким чином, на порядку денному стоїть завдання створити окремі й об'єктивні наукові дослідження про В. Бегму, П. Вершигору, С. Ковпака, М. Лебеда, С. Малікова, Д. Медведєва, М. Наумова, М. Попудренка, О. Сабурова, М. Салая, Є. Стахова, І. Федорова, О. Федорова та багатьох інших. Окрім видатних діячів партизанського і підпільного руху необхідно реконструювати біографії пересічних учасників антифашистської боротьби. Це дасть змогу подивитися на життя антифашистів з інших ракурсів, виявити в ньому не тільки виняткове, а й звичайне, буденне, середньостатистичне. Здійснювати ці біографічні дослідження варто не на старій методології, в основі якої лежить увага переважно до «видимої» діяльності персонажа. Потрібен психологічний аналіз його вчинків, створення психологічного портрету, вивчення його внутрішніх переживань і мотивів, впливу сімейних та особистих взаємин на публічну діяльність. Вирішенню цього завдання сприятимуть новітні документальні видання, в яких зібрані щоденники партизанських командирів, таємне листування радянських функціонерів та інші джерела [75; 63].

З огляду на те, наскільки різними за віком, культурно-освітнім рівнем, життєвим досвідом були учасники підпільних і партизанських формувань, стає зрозуміло, що фактор особистісних якостей, особистих взаємин, психологічної сумісності серйозно впливав на діяльність та ефективність окремих підрозділів. Неймовірно важким завданням керівників підпільних організацій і груп стала підтримка конспірації і дисципліни, без яких виживання підпілля практично зводилося до нуля. Їм постійно доводилось мати справу з порушенням правил конспірації, недобросовісним виконанням завдань, пасивністю і прямою непокорю, суперництвом і самовіллям з боку підлеглих, конфліктами між членами організацій, плітками, змовами, зловживанням спиртними напоями, розпустою, крадіжками і привласненням матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і моральна неспроможність як керівників, так і рядових членів підпілля призводили до розконспірації організацій, дезертирства і зрадництва.

Наприклад, постійним супутником деяких підпільних організацій Києва, включаючи міськком, стали пияцтво, статева розпуста і легковажність. Якщо до підпільного середовища проникала «бацила» морального розкладання, це призводило до внутрішніх конфліктів, послаблення дисципліни, розконспірації, провалів і загибелі багатьох людей. За даними НКДБ УРСР, «члени бюро підпільного міськкому КП(б)У Петрушко... Рябошапка, Смагін та ін. конкретних вказівок не давали, людьми не керували, розклалися у побуті і займалися пияцтвом. На ґрунті пияцтва, побутового розкладання, розбазарювання не за призначенням коштів і продуктів харчування між членами організації відбувалися сварки» [14, арк. 128].

Олександра Герасимова у своїх показах змальовує загальну картину взаємин між чоловіками і жінками у київському підпіллі весною–влітку 1943 р.: «особливо за останній час наші хлопці стали здорово пити... Ваня приходив і говорив – народ розпустився. Взагалі в організації з'явилося дуже багато жінок... деякі погано поведуться. Гроші добувають для організації, а їх пропивають. Зокрема Соня Лавриненко зійшла з Печерським і в одній з п'янок приревнувала його до однієї зв'язкової. Був цілий скандал з цього приводу і Соня вирішила отруїти Печерського. П'ятницький говорив, що вони не знають, що робити з Сонею Лавриненко, очевидно, її доведеться прибрати. В організації почався провал за провалом. Дівчата сильно пиячили, почалися скандали. Кілька разів справа доходила до того, що ледь не вся організація повинна була провалитися... я бачила Геннадія і він сказав мені, що він іде до Знам'янки і бере з собою Соню для того, щоби прибрати її, тому що вона хоче на ґрунті ревності видати його. Потім я дізналася, що Геннадій начебто застрелив Соню» [19, арк. 52].

Кілька фактів зрадиництва у київському підпіллі відбулися саме на ґрунті особистої неприязні і конфліктів. Серед них слід назвати Дмитра Благова з підпільної організації Г. Голеця, який став пити і хуліганити, проговорився стороннім людям, що є підпільником, проявляв непокору керівнику групи. Неодноразові вмовляння, бесіди, спроби відправити Благова з Києва до партизанського загону виявилися безуспішними. Під час останньої розмови з Благовим йому погрожували розстрілом, що, мабуть, і підштовхнуло його до зради [20, арк. 89–93].

Деякі кияни відмовилися допомагати підпіллю через страх за своїх близьких. Очевидно, саме про це йшлося, коли жінка Миколи Артюшенка спустила в унітаз кілька кілограмів толу, призначеного для підриву водокачки [24, арк. 61]. Інші ж, навпаки, надмірно залучали своїх родичів до нелегальної діяльності. Так, у деякі підпільні групи організації Г. К. Голеця нові члени залучалися з числа рідних (чоловіки, дружини, сестри, брати). Занадто велика кількість родичів призводила до помилкових рішень, продиктованих не обов'язком перед Батьківщиною, а родинними зв'язками. Наприклад, до групи Пономаренка-Грищенка належала сім'я Мочульських. Члени групи знали, що Жора Мочульський – ненадійна людина, має зв'язки з жінками легкої поведінки і що це може призвести до провалу. На жаль, соратники обмежились розмовами з Мочульським, жаліючи його дружину і дітей. Врешті-решт, Мочульський був арештований і видав учасників своєї групи [42, арк. 8].

Перебування на нелегальному становищі, факти зради, поразки і репресії сприяли розповсюдженню серед підпільників стану взаємної недовіри і підозрливості. Принагідно зазначимо, що така психологічна атмосфера притаманна будь-якому підпіллю у будь-які часи. Так, після чергових арештів керівник однієї з підпільних організацій Ленінського району Г. К. Голець був несправедливо запідозрений у зраді. Командир партизанського загону І. Хитриченко, з яким активно співпрацював Голець, віддав таємний наказ про розстріл Голеця. Лише випадковість, правильна поведінка і витримка Голеця допомогли йому уникнути безглуздої смерті [20, арк. 100–108]. Показово, що сам Хитриченко у 1944 р. був засуджений Особливою нарадою «за підозрілі зв'язки з німецькими каральними органами».

Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, не можна сказати, що київське підпілля суцільно складалося з п'яниць, розпусників, боягузів та інтриганів. Сам факт членства у нелегальній організації загрожував кожному з підпільників матеріальними і моральними випробовуваннями, тортурами і смертю. А значить, кожен з них мав певну частку сміливості і любові до Вітчизни. Одна і та сама людина в особистих стосунках могла показати себе не з кращого боку, але у боротьбі з окупантами часто проявляла позитивні якості характеру.

В архівних документах відклалося чимало випадків стійкої і героїчної поведінки підпільників. Коли після зради І. Кучеренка був арештований секретар Сталінського райкому ЛКСМУ Г. Сініцин, його товариші шукали можливості його звільнення. Заступник Г. Сініцина Олександр Подвласов іде на смертельний ризик. Він перекидає воду до тюрми гестапо і, отримавши виклик на ремонт, обходить всі камери ув'язнених. Подвласов не знайшов Сініцина, але зробив усе можливе, щоб його врятувати [41, арк. 27].

Командир збройних загонів київського міськкому В. Чернишов під час арешту кинувся на гестапівців з сокирою, поранив двох з них, намагався утекти і був захоплений лише після поранення у ногу [1, арк. 100]. А от у Івана Васильєва, який 15 червня 1942 р. потрапив у засідку на явочній квартирі Якименко, не було ні вогнепальної, ні холодної зброї. Тоді він розбив гестапівцю голову графіном і зник [18, арк. 18].

Виявляли мужність не тільки підпільники, а й ті, хто їм допомагав. Коли гестапівці заарештували члена диверсійної групи Г. Дудкіна, він скористався моментом і сильним ударом в обличчя збив з ніг одного гестапівця. Під час замішання Дудкін забіг у двір, де була якась їдальня. Він зайшов до їдальні і сказав: «Товариші, я не бандит, я комуніст. Врятуйте мене». Якась жінка випустила його через чорний хід і він зміг утекти [15, арк. 31].

У рамках майбутніх психоісторичних досліджень потребує створення та класифікації індивідуальний і колективний психологічний портрет антифашиста. У цьому випадку не можна задовольнитися міфічним образом партизана і підпільника, створеним радянською пропагандою. Хоча сам по собі процес формування цього міфічного образу заслуговує на увагу. У радянській літературі стереотипний образ підпільника практично завжди супроводжується героїчним ореолом. Це людина, весь сенс життя якої зводиться до боротьби з ворогами. У неї майже немає слабких місць, меркантильних інтересів і особистого життя. Підпільник-керівник – мудрий і авторитетний, а підлеглі – сумлінні відважні виконавці. Приблизно такий образ антифашиста і закріпився у суспільній свідомості.

Проте навіть крізь час, історичну традицію і офіціоз документів стає помітним, що борці з окупантами, так само як і інші люди, кохали, боялися, хворіли, помилялися, конфліктували. Їхні дії могли

бути суперечливими, а мотиви – заплутаними. Зрозуміло, що психологічних портретів антифашистів існує стільки ж, скільки було самих антифашистів. Тому відтворити універсальний образ типового вояка УПА чи радянського підпільника не видається можливим. Але існує і для їх стратифікації, виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів.

У ході дослідження історії київського підпілля автору вдалося виокремити чотири психологічних типи, поширених серед київських підпільників. Звісно, що така типологізація є доволі умовною, але вона допомагає краще зрозуміти мотивацію учасників Опору; атмосферу, що панувала в їх середовищі; рівень компетентності керівників та виконавців; ступінь боєздатності й уразливості підпільних структур перед каральними органами; співвідношення впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників на ефективність боротьби; ступінь достовірності поданих керівництву звітів про свою діяльність.

Певно, найбільш позитивним прикладом героя-підпільника був секретар підпільного Залізничного райкому партії Олександр Сидорович Пироговський. Доступні свідчення про Пироговського характеризують його як доброго сім'янина, відданого радянського патріота і жертвовного підпільника. Поряд з тим, Пироговський постає в образі ідеаліста-романтика, котрий у повсякденній підпільній роботі надто довіряв людям, оточував себе персонами, далекими від його власного ідеалу, і не мав необхідних для такого керівника амбіцій, волі і жорсткості. Хоча саме організацію Пироговського можна назвати найуспішнішою підпільною структурою окупованого Києва, але й вона, врешті-решт, пережила зрадництво і провали.

За спогадами дружини Пироговського Надії, на відміну від багатьох інших підпільників, її чоловік ніколи не використовував свою керівну позицію в особистих цілях і був щирим комуністом: «Він був дуже доброю людиною... любив сім'ю, турботливий, уважний... ще коли партторгом на лісозаводі «1-го травня» працював, народ його дуже любив за прямоту, правдивість і наполегливість. Пам'ятаю, робітники навіть до нього на квартиру ходили і розповідали про свої потреби, він ніколи не залишав без уваги людину. А при німцях він весь віддався підпільній роботі. За ці два роки він не працював і жили ми тільки на те, що я заробляла...

Грошей не вистачало. Ми завжди були голодні... Чоловік змушений був піти працювати, коли я захворіла на тиф» [17, арк. 94]. О. Пироговський героїчно поведився і врешті був розстріляний у гестапівській в'язниці після провалу організації.

Один з найближчих соратників О. Пироговського – другий секретар Залізничного райкому Георгій Павлович Мироничев, отримав від інструктора оргінструкторського відділу Київського міськкому КП(б)У С. Чепіжко, яка після визволення Києва від окупантів займалася перевіркою діяльності київського партійного підпілля, зовсім не приязну характеристику: «...про Мироничева доводиться сказати як про людину недалеко. Він несерйозний у своїх справах і вчинках, не принциповий, він може сперечатися до безкінечності по дрібницях, випускаючи головне... більше піклується про власний добробут, аніж про товаришів і роботу. Складається таке враження, що він серйозно віддавався торгівлі шапками на базарі і трохи займався підпільною діяльністю. Із розмови із Зайцевою Т., з якою жив Мироничев... встановлено, що жили вони добре... мали можливість щороку влаштовувати пишні іменини і ялинку своєму синові, запрошуючи гостей до 30 осіб. У повній мірі характеризує Мироничева як людину нескромну, аполітичну, той факт, що він подав до партійних органів рахунок на оплату зарплати всім підпільним працівникам і перш за все собі за весь період окупації за оренду хазяям конспіративних квартир в сумі 311.20 р. Мироничев упродовж року після визволення м. Києва ніде не працював (живучи невідомо на які кошти) тільки тому, що він не хоче йти на рядову господарську роботу, а претендує тільки на партійну керівну роботу» [40, арк. 22, 23]. Впадає в око різниця між зубожінням керівника підпільного райкому і непоганими матеріальними статками його підлеглого. Також С. Чепіжко звертає увагу на інші негативні якості Мироничева: «Аналізуючи діяльність Петрушко і Мироничева, не можна не помітити якусь надмірну легкість у поведінці, в словах і ділах. Просто надзвичайна несерйозність і безвідповідальність. Мироничев дає завдання підірвати Дніпровський міст спочатку Добриніну, затим Ільковському, обіцяючи нагороду, – орден Леніна і Героя, – не забезпечуючи вибухівкою... Колесникову... доручає одному підірвати залізничну колію в Боярці (не говорячи, де саме, чому саме в Боярці), не забезпечуючи вибухівкою» [40, арк. 20].

Показово, що Мироничев характеризував Пироговського як людину слабеньку, безвольну і безініціативну. Однак це не завадило Мироничеву приписати собі заслуги «слабенького» Пироговського. У першому варіанті звіту про роботу Залізничного підпільного райкому КП(б)У Мироничев про Пироговського взагалі не згадував [22, арк. 91].

Поруч з героями-романтиками і меркантильними кар'єристами в підпільному середовищі можна було зустріти авантюристів і піжонів на кшталт Жоржа (Георгія) Левицького. До війни Георгій Ісайович працював директором трамвайного тресту в Кишиневі, був членом партії. Перейшовши на нелегальне становище, Жорж не любив приділяти багато уваги питанням організаційного будівництва і конспірації, зате любив випити, красиве життя і жінок.

Такі люди, як Г. Левицький, були незамінні при проведенні терактів, диверсій і збройних наскоків. Саме з цієї причини Левицький був уведений до складу штабу диверсійно-підіривної діяльності при підпільному міськкомі Києва. Один з соратників описував Жоржа таким чином: «Жорж Левицький по натурі хвалько... Він був активним в розмовах, у нього завжди були такі слова – я зроблю, я повідомлю, доповім, але конкретного нічого не було. У нього були розмови – кому б голову відірвати. Його сильно цікавило матеріальне питання. Коли я йому дав можливість продати діжку каустика за 30 тисяч, то у нього зразу з'явився новий костюм, новий капелюх, а курих він не махорку, а цигарки. Він багато разів обіцяв познайомити мене з Івкіним, але... здається, він сам нічого не знав» [23, арк. 110].

Ще один психотип підпільників – це люди, які приєдналися до руху Опору лише з наближенням Червоної армії. Як правило, вони вступали в підпільні організації з кон'юнктурних міркувань, не відрізнялися активністю і відданістю. Іван Іванович Костенко тільки на початку вересня 1943 р. був залучений до підпілля членом бюро міськкома Петром Рябошапкою. Уже 10 вересня за рекомендацією Рябошапки його ввели до складу бюро Петровського підпільного райкому КП(б)У. А приблизно 20 вересня 1943 р. рішенням підпільного міськкому Костенко призначається начальником штабу збройних загонів міськкому. Не менш карколомну кар'єру зробив Абрам Зельманович Несвежинський (в документах також проходить під ім'ям Нестеров Олександр Зиновійович). За рекомендаці-

єю Костенка він був прийнятий у вересні 1943 р. до підпільної організації. Не встигнувши провести жодної роботи проти окупантів і проявити себе в ділі, вже у жовтні 1943 р. він став начальником бойового штабу збройних загонів підпільного міськкому. Незабаром за пияцтво і недотримання конспірації Несвежинський з цієї посади був усунений. Але замість того, щоб повністю відсторонити Несвежинського від керівництва, міськком призначив його начальником розвідки своїх збройних загонів [14, арк. 129, 130]. Така кадрова політика мала сумні наслідки. Арештований 29 жовтня 1943 р., Несвежинський заявив агенту абвера, що вступив до підпільної організації не ідейно, а щоби виправдатися перед радянською владою. Далі він сам запропонував видати соратників, які ще залишалися на волі і взяти його на роботу в абвер [1, арк. 103].

Незважаючи на хаос воєнного часу, життєвий шлях І. Костенка і О. Несвежинського складався напрочуд синхронно. Кожен з них займав посаду начальника штабу полка Червоної армії. Обидва потрапили в оточення і полон в Уманському котлі. Після звільнення з полону разом стали займатися спекуляцією в окупованому Києві. Майже одночасно стали членами підпільної організації, займають керівні посади у київському міськкомі. Обидва були заарештовані німцями, стали зрадниками і разом на очних ставках викривали підпільників, які не визнавали своєї вини. Після війни обидва отримали від радянської влади по 10 років позбавлення волі [13, арк. 112].

У підсумку варто зазначити, що попри людські симпатії та антипатії, не можна однозначно оцінювати той чи інший психотип позитивно або негативно. Усі чотири психологічних типи (ідеалісти-романтики, меркантильні кар'єристи, авантюристи, пристосованці) знаходили своє місце у підпіллі, і при правильному застосуванні могли приносити користь спільній справі.

З огляду на це важливими і донині недостатньо дослідженими залишаються питання мотивації учасників антифашистської боротьби. Встановлення мотивів спротиву дасть можливість краще пізнати особливості зародження і розвитку руху Опору, зрозуміти його інтенсивність та масовість у різні періоди окупації. Особливо важливим встановлення мотивації антифашистів стає у світлі дискусії про причини початку руху Опору: жорстокість окупаційного

режиму чи ідеологічне несприйняття нацизму населенням окупованих територій вкупі з організаторською роллю Компартії.

Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного опору ідеологічну мотивацію [497, с. 58], залишаючи поза увагою інші. Така позиція дала підстави радянським історикам стверджувати, начебто, партія не лише підтримувала і спрямовувала спротив населення, а й безпосередньо керувала боротьбою, надавала їй організованого характеру. Однак численні радянські і німецькі джерела, сучасні українські дослідники називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях спротиву загарбникам.

На нашу думку, серед мотивів спротиву можна виокремити три групи: ідеологічні (більше притаманні учасникам організованих форм руху Опору), економічні та побутово-психологічні (більше притаманні учасникам цивільного спротиву). Ідеологічні мотиви спонукали українців до свідомого опору загарбникам і корінілися в патріотизмі, національній гідності, несприйнятті нацистської та фашистської ідеологій багатьма жителями України, а також могли ґрунтуватися на моральних та релігійних переконаннях. Показово, що економічна експлуатація та умови життя в радянському тилу були не легшими, ніж на окупованій території. Тим не менше масового опору населення радянському режиму не було, а нацистський «новий порядок» зіштовхнувся з потужним рухом Опору. Очевидно, що причини цього лежать не в економічній, а в ідеологічній та психологічній площині. Саме ідеологічні і психологічні мотиви давали змогу підтримувати в учасників Опору волю до боротьби.

У випадку з УПА можна виокремити ще один ідеологічний мотив – політичну конкуренцію. Адже коли градус незадоволення окупаційним режимом українців Волині підвищився, керівництво ОУН-Б зрозуміло, що коли воно не створить власні партизанські загони, то вони все одно будуть створені, але вже не ними, а їх політичними конкурентами: іншими самостійницькими силами або радянськими структурами. Аналогічна ситуація склалася і у польському русі Опору на західноукраїнських землях. Польсько-українське протистояння та початок вступу поляків до радянських партизанських загонів змусив керівництво Польської підпільної держави приступити до створення власної партизанки.

Іще один ідеологічний аспект, який потребує уваги, це вплив на політику деяких національно-політичних течій руху Опору досвіду Першої світової війни та подій 1917–1921 рр. Адже однією з причин «Волинської трагедії» стало побоювання перед повторенням територіальних плебісцитів після закінчення Другої світової війни, як це сталося після Першої світової. Те, що керівники ОУН-УПА очікували повторення подій Першої світової війни, призвело до того, що вони помилилися в оцінці характеру німецького окупаційного режиму, а також вчасно не приступили до розбудови підпільних структур і підготовки тривалої партизанської війни, сподіваючись на всеукраїнську революцію. В СРСР при підготовці до партизанської війни бездумно спиралися на досвід партизанської війни часів громадянської війни.

Економічні мотиви спротиву (невдоволення людей погіршенням свого матеріального становища і відстоювання власних економічних інтересів) могли бути викликані як свідомими, так і несвідомими факторами. Люди свідомо піднімалися на боротьбу, розуміючи, що нацистське панування несе населенню лише смерть, пригноблення і злидні. Несвідомими можна назвати такі випадки спротиву, коли людина навіть не здогадується, що своїми діями бореться з окупантами (це в неї виходить мимоволі, спонтанно), або ця боротьба не є основною метою її вчинків. Наприклад, розкрадання матеріальних цінностей, з одного боку, спричинялося прагненням завдати збитків окупантам, а з іншого, – забезпечити своє власне існування. Небажання продуктивно працювати на німців вмотивовувалося як свідомим небажанням підтримувати нацистів, так і просто матеріальною незацікавленістю в результатах своєї праці. Український селянин намагався виробляти сільськогосподарську продукцію тільки для власного споживання, а робітник уважав марним працювати інтенсивніше, не з ненависті до окупантів, а з незацікавленості у сумлінній роботі через низьку оплату праці. Ухилення від здачі теплих речей для вермахту пояснювалося перш за все небажанням залишитися без одягу, а не намаганням зробити свій внесок у розгром ворога під Москвою взимку 1941/42 рр. Ще одним економічним мотивом до спротиву могли бути чисто меркантильні міркування зубожілої людини отримати доступ до їжі й одягу у підпільників чи партизанів, підвищити свій соціальний статус.

Побутово-психологічні мотиви частіше були несвідомими, мали епізодичний та ситуативний характер і ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, які не влаштовували населення. Так, для окремої людини прагнення допомогти червоноармійцям посприяло не лише патріотичними почуттями, а й, для багатьох, звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, який також перебуває в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Крім того, при наближенні Червоної армії дехто завдяки участі (або імітації участі) в антифашистській діяльності намагався заслужити прихильність радянської влади. У цьому випадку головним мотивом опору загарбникам був страх перед поверненням каральних органів СРСР. Непоодинокими були й випадки примусової мобілізації молоді в партизанські загони. Відмова у допомозі партизанам продовольством, одягом або притулком могла нести загрозу життю, здоров'ю і майну такої особи. Отже, мотивація мобілізованих або примушених до співпраці також ґрунтувалася на почутті страху.

Також до побутово-психологічних мотивів належали: солідарність з родичами чи друзями, яких переслідували нацисти, або які уже стали партизанами чи підпільниками; побоювання репресій за неучасть в антифашистській боротьбі в разі повернення радянської влади; небажання опинитися в ізоляції та ворожому оточенні, коли в певній місцевості більшість населення підтримує антифашистів, свого роду «стадне» почуття; життєві обставини або відсутність іншого вибору (наприклад, коли німці приходили спалити село за допомогу партизанам і, попри власне бажання, доводилося тікати до лісу); пошуки романтики і вільного життя, до яких прагнула ідеалістично налаштована молодь (такий мотив простежується у значній кількості молодих учасників організації «Партизанська іскра» села Кримка Миколаївської області); звичка діяти певним чином (наприклад, коли на пропозицію залишитися у підпіллі багато комуністів відповідали згодою не через внутрішнє бажання це зробити, а в силу звички беззаперечно підкорятися начальству); відчай, коли приречені на знищення і тим поставлені у безвихідь євреї гетто піднімали повстання, навіть не маючи надії на успіх; прагнення помсти за смерть, страждання або приниження близьких чи самого учасника спротиву. С. Мадієвський наводить ще один

доволі кумедний мотив опору з помсти: «При комплектуванні фронтового борделю одна з кандидаток була забракована через вік (їй було за сорок). Це настільки її образило... що вона стала переховувати євреїв» [54].

Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і кожен з них мав велике значення в розгортанні спротиву людей окупаційній політиці нацистів. З цієї причини іноді важко встановити, чому лікар видав фальшиву довідку про незадовільний стан здоров'я молодій людині, яку хотіли забрати до Німеччини: через отриманий хабар, власну низьку кваліфікацію чи патріотичне прагнення саботувати розпорядження окупантів. Саме поєднання всіх трьох груп мотивацій і зумовило масовість руху Опору в Україні.

Глибокий психологічний аналіз мотивацій рятівників євреїв здійснили дослідники Голокосту. М. Тяглий сформулював 18 мотивів рятівників: 1) співчуття, 2) сімейне виховання, 3) родинні зв'язки та знайомства, 4) фактор релігійно-етичний, 5) незадоволені батьківські почуття при рятуванні дітей, 6) несприйняття окупантів та їх дій, 7) загроза смерті, 8) почуття самотності, 9) отримання допомоги від євреїв в попередній період, 10) докори сумління за інші скоєні вчинки, 11) ототожнення долі жертви з власною в минулому (наприклад, довоєнні репресії), 12) емпатія, 13) надія на аналогічну допомогу собі в майбутньому в скрутні часи, 14) почуття прихильності або любові, 15) потреба в робочій силі або фахівцях, 16) компенсація за бездіяльність інших, 17) причетність до спільної справи (у разі рятування великим колективом), 18) потреба довести собі або іншим свою значущість. Психологи Перл та Семюел Олінери поділили рятівників на три соціопсихологічні групи: нормоцентристи (для яких визначальним стало почуття обов'язку щодо «референтної групи»), аксіоцентристи (які насамперед керувалися власними моральними принципами, незалежно від того, хто потребував допомоги) і особи з розвинутим почуттям емпатії. Емпатія визначається як розуміння емоційного стану іншої людини і демонстрація цього розуміння, коливається від легкого емоційного відгуку до повного занурення в почуття іншої людини. Особливими формами емпатії є співпереживання і співчуття. Нехама Тек, однак, вважала, що в основі дій рятівників лежали не вищезначені мотиви, а особистісна риса, яку вона назвала

«автономний альтруїзм» (готовність самовіддано надати допомогу, не боючися вступити в конфронтацію з суспільством) [897, с. 477].

Важливо зауважити, що мотивацію до спротиву не можна розглядати статично, адже співвідношення мотивів було різним в різні відрізки часу, в різних регіонах та соціальних групах. Краще зрозуміти психологічний стан населення України на початку радянсько-німецької війни та екстраполювати ці дані на особливості розвитку руху Опору дають змогу праці Ю. Ніколайця [676; 1132; 680; 679; 677; 678] і В. Гриневича [234]. В. Клоков описує психологічні фактори, які вплинули на неготовність більшості населення окупованих територій одразу включитися в боротьбу проти агресорів. Труднощі переходу від мирного часу до воєнного він вбачає у страху дорослих за своїх дітей, надії на швидке повернення Червоної армії, осмислення нових умов, пошук свого місця в загальній боротьбі [444, с. 67]. І. Грідіна звертає увагу на певні ментальні особливості українців та психологічний перелом у свідомості населення окупованих територій: «окупаційна влада не розгледіла у лояльному ставленні та примарній пасивності українського населення нескорений дух боротьби проти ворога. І коли «новий порядок» проявив своє справжнє вороже обличчя, ця пасивність та інертність змінилась жагучою ненавистю, бажанням будь-якими силами звільнитися з-під іноземного рабства, що засвідчив розмах націоналістичного та радянського рухів опору» [244, с. 158]. На нашу думку, ставлення цивільного населення до окупантів зазнало певних змін головним чином в залежності від політики окупантів. Настрої людей еволюціонували від індиферентності або прихильності більшості населення до приходу німців до свідомого несприйняття нацистського панування. Невиправдані сподівання мешканців окупованої України на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування ведуть на початку 1942 р. до переоцінки поглядів на чужоземне правління та його політичної переорієнтації [1159, с. 88, 89].

Отже, досліджуючи мотивацію спротиву, приходимо до необхідності вивчати і мотиви співпраці з нацистами. Це дасть змогу краще зрозуміти причини, які спонукали людей до спротиву. Не випадково «Нова Кембриджська модерна історія» розглядає ці поняття в одному контексті [1019, р. 549, 550]. З урахуванням складності досліджуваного явища, польський історик Чеслав Ма-

дайчик виокремлював три види співпраці з ворогом: добровільна зрада або продажництво (включаючи ідейних зрадників Батьківщини); нейтральна співпраця (колаборація «розуму»); ситуативні стосунки між колабораціоністами й окупантами в залежності від періоду війни («партнерська» колаборація) [1005, s. 335–390].

Багатовимірну і цілісну картину феномену колабораціонізму в Україні відтворила В. Шайкан. Дослідниця визначила це явище як добровільну і примусову співпрацю з окупантами, якому вона дала вичерпне пояснення, розкривши зовнішні (соціально-політичні) та внутрішні (індивідуально-психологічні) причини його появи. За її типологією колабораціонізм поділявся на побутовий, військовий, економічний, культурний, адміністративний та індивідуально-політичний. Крім того, автор підкреслює різницю між колабораціонізмом (співпрацею) і пособництвом (сприянням) [940].

В. Шайкан зробила кілька важливих висновків, які стосуються українського руху Опору. Зокрема вона вважає, що «ситуативна, тимчасова співпраця з гітлерівцями з тактичних міркувань на тривалий час дискредитувала боротьбу УПА і ОУН за УССД. Угодовська позиція однієї з гілок ОУН-М, УЦК, гетьманців, колаборантів, діяльність яких різною мірою була пов'язана з окупаційним режимом, несправедливо та необґрунтовано екстраполювалася на ОУН і УПА в цілому. Жорстокі заходи Служби безпеки ОУН-Б у боротьбі з ворогами української державності, колаборантами та пособниками окупантів, дезертирами з УПА, радянськими активістами та іншими категоріями населення не мали нічого спільного з колабораціонізмом» [1190, с. 33].

У переліку російських праць, присвячених проблемі колабораціонізму, найпомітнішою є монографія М. Семиряги [806]. Він кваліфікує колабораціонізм у політичній, військовій, економічній соціокультурній сферах як зраду. Одновимірно і однозначно М. Семиряга зараховує до колабораціоністів усіх українських націоналістів. Відомий дослідник колаборації Б. Ковальов вважає, що при вивченні колабораціонізму слід враховувати «соціально-політичні і національні витоки колабораціонізму, а також причини особистого характеру». Серед причин співпраці з ворогом він називає обставини побутового, психологічного і світоглядного плану [457, с. 12].

В «Енциклопедії історії України» колабораціонізм визначається лише як «добровільна співпраця» з окупантами, не включаючи до цього поняття співпрацю вимушену. У самому колабораціонізмі автори «Енциклопедії...» розрізняють побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний види колабораціонізму [306, с. 440, 441]. Як бачимо, зміст поняття «колабораціонізм» залишається полем для дискусій дослідників. Від результатів цієї дискусії певною мірою залежить і змістовне наповнення поняття «рух Опору».

Продуктивною могла би стати спроба розглянути психологію Опору через призму п'яти стратегій поведінки людей в конфліктній ситуації: уникнення, суперництво (боротьба, примушування), компроміс, співробітництво, пристосування (поступки), про які пише В. Лахно [552, с. 155, 156]. В свою чергу, Г. Абакунова виокремлює три основні психологічні реакції місцевого населення на тоталітарну окупаційну політику. Перша реакція – найчисельніша, полягала у зміні свого ставлення до дійсності практично без зміни сприйняття, що давало змогу зберегти впевненість у завтрашньому дні. Така реакція допомагала знайти рівновагу, не вступаючи до конфлікту ані зі владою, ані з собою. Друга реакція – примиренська позиція, коли людина все прекрасно усвідомлює, внутрішньо не сприймає такий стан речей, але нічого не робить для зміни режиму, вважаючи, що не в змозі щось змінити. Третя реакція – бунт, повстання як духовне, так і фізичне. Ця реакція найнечисельніша, оскільки, з одного боку, режим могутній і боротися з ним важко, з іншого боку, – багатьох зупиняє страх за своє життя й усвідомлення високого ступеня ризику. З вищезначеного Г. Абакунова робить висновок, що людей, які ставали на шлях боротьби проти нацистського окупаційного режиму дійсно було небагато, оскільки за це їх чекало жорстоке покарання, найчастіше розстріл, а в багатьох випадках – знищення всієї сім'ї [79, с. 115].

Екстремальні умови життя в окупації, складність психології людей, які опинилися на окупованій території, багатофакторність впливу на їхні моделі поведінки зумовило те, що часто межа між колаборацією та спротивом була майже непомітною або могла кількаразово змінюватися. Зокрема зафіксовані випадки, коли підрозділи Армії Крайової разом з колабораціоністами з польської «брунатної поліції» нищили українські села Волині [505, с. 377].

«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця чисельністю у 10 тис. осіб була створена як колабораціоністське збройне формування для очищення Волині і Полісся від радянських партизанів і оточенців. Проте, коли німці захотіли її розпустити, «Поліська Січ» з 15 листопада 1941 р. переходить у підпілля, а з літа 1942 р. починає боротьбу з окупантами. Прицьому Т. Боровець продовжує шукати порозуміння і проводить переговори не тільки з представниками інших течій руху Опору, а й з німцями [598, с. 240]. І. Дерейко описав шлях, пройдений одним з українських колабораціоністських підрозділів, який врешті перетворився на антифашистське формування [268].

Деякі кількісні показники, що стосуються колаборації або настроїв окупованого населення, створюють можливості і для кількісних підрахунків прибічників руху Опору, встановлення співвідношення різних мотивацій переходу до антифашистської боротьби. За даними Д. Веденєєва, який посилається на кримінальні справи КДБ СРСР, що стосувалися цієї категорії осіб, 44% колабораціоністів в Україні пішли на службу Німеччині через «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу», 13% – через «незгоду з політичним режимом в СРСР», 10% – через «буржуазно-націоналістичні погляди» (у Західній Україні – чверть випадків), 11% – через «зневіру у перемозі» [152, с. 328, 329]. За даними Н. Пилько, після окупації Словенії нацисти поділили все її населення (було перевірено 322 252 людини) на 5 груп: категорія А (німецькі лідери) – 1 512 осіб, В (німці) – 22 558 (7% від загальної кількості), С (байдужі) – 285 377 (89%), D (вороже налаштовані до німців) – 11 423 чол. (4%), Е (особливо вороже налаштовані до німців) – 1 382 [740, с. 40]. Можна припустити, що приблизно таке ж співвідношення склалося в усіх окупованих країнах Європи, включно з Україною.

Отже, ставлення місцевого населення до окупантів, а, відповідно, і соціальна база руху Опору, не були статичними. Вони змінювалися з плином часу та під впливом різноманітних факторів, особливо подій на фронті й окупаційної політики. Якщо за німецькими оцінками в 1941 р. українці надавали «найбільш дієву допомогу» в боротьбі проти партизанів, а прибічниками радянської влади було лише 10% населення [3, арк. 66], то незабаром становище починає змінюватися. Німецький урядовець О. Бройтігам на початку 1942 р.

зізнається в тому, що 40 млн українців, які «радісно вітали нас як визволителів, сьогодні байдужі до нас і вже починають перекидатися до ворожого табору» [876, с. 408]. Майже через рік становище окупантів ще більше погіршується. В довідці Українського штабу партизанського руху (УШПР) від 7 листопада 1942 р. про настрої населення в Миколаївській області зазначалося, що воно в більшості ставиться до німців вороже, «невдоволення проявляється навіть серед німецьких колоністів [фольксдойчів – Авт.], які нещодавно з захопленням зустрічали прихід німців» [34, арк. 17]. У донесенні начальника СС і поліції ст. П'ятихатки Дніпропетровської області від 3 січня 1943 р. робиться аналіз ставлення українців до існуючого режиму і доходить висновку, що 60–70% місцевого населення вичікували подальшого розвитку подій, 10% можна назвати благонадійними до окупантів і лише 20–30% були активістами різних течій руху Опору [28, арк. 289]. А вже на серпень 1943 р., за даними німецької контррозвідки групи армій «Південь», 95% населення Дніпропетровщини були вороже налаштовані до окупантів, а на Кіровоградщині «німецька адміністрація стала ненависною для всіх без винятку прошарків населення» [4, арк. 1, 3].

Випадки переходу від колаборації до спротиву були притаманні не тільки українцям, ці явища були поширені і в інших європейських країнах. Відомим на Заході як «остання битва в Європі» стало повстання проти німців на голандському острові Тексел колабораціоністського батальйону, що складався з восьми сотень етнічних грузин. Повстання тривало навіть після капітуляції гітлерівської Німеччини з 5 квітня по 20 травня 1945 р. і забрало життя 800 німців, 500 грузин і 120 місцевих жителів. Словацька регулярна армія воювала з СРСР на боці Гітлера, але наприкінці війни підняла повстання, яке стало яскравою сторінкою історії антифашистської боротьби. Однозначно оцінити і пояснити ці факти досить непросто. Я. Грицак зробив це так: «Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацією та спротивом часто була тонкою і ледь помітною. Прагнення виживати змушувало вибирати різні ролі» [236, с. 128].

Недостатня розробленість психоісторії Опору робить її перспективною і цікавою для майбутніх пошукачів та приводить до висновку про необхідність створення серйозної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно з психологією Опору), до якої увійшли б сюжети про мотивацію спротиву і колаборації; пси-

хологічні причини переходу від невтручання до опору та від колаборації до опору; про ідеологічні, побутові, національні стереотипи; про індивідуальні і колективні моделі поведінки, різні стратегії поведінки та виживання, відстеження механізмів колективної свідомості; психологію міжнаціональних, гендерних та особистісних стосунків; про еволюцію сподівань простих людей, зміну їх ставлення до різних подій і явищ тогочасного буття. Загалом, перед українською історіографією стоїть завдання створити цілісну картину суспільної свідомості населення окупованих територій, як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбивається матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає у міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології.

Таким чином, значна частина проблематики антифашистського руху Опору в Україні не знайшла належного висвітлення у вітчизняній літературі. Зокрема, після радянського періоду «замовчування» сучасна українська історіографія доволі активно почала розробляти питання, пов'язані з антифашистською боротьбою поляків та євреїв на території України. Однак донині так і не створено цілісної картини діяльності польського та єврейського рухів Опору. Відсутні комплексні праці, які б охоплювали всі аспекти антифашистської боротьби цих течій Опору на українських землях.

Абсолютна більшість українських фахівців висвітлює діяльність польського руху Опору в Західній Україні з точки зору українсько-польських взаємин, у центрі яких перебувала «Волинська трагедія». З цієї причини боротьба поляків проти нацистів розглядалася дослідниками тільки епізодично, як другорядний об'єкт. Жоден з вітчизняних дослідників історії польського руху Опору в Україні не подав узагальнені дані про результати їх антифашистської боротьби. Не до кінця вивченою і систематизованою залишається структура підпільних і партизанських формувань поляків на західноукраїнських землях, соціальний склад організацій і загонів, кількість понесених і завданих втрат. Відсутні окремі дослідження про

формування польського руху Опору, непідконтрольні Армії Крайовій, як то: НСЗ, Селянські батальйони, Гвардія Людова. Також не розроблено періодизацію антифашистської діяльності польського руху Опору. Питанням боротьби польських нелегальних структур проти загарбників спеціально присвячено лише кілька наукових статей. Якщо процес виникнення, основні напрямки діяльності, чисельність, дислокацію, організаційну структуру, командний склад формувань Армії Крайовій досліджено досить повно, то значно гіршою є ситуація з вивченням пропагандистської, саботажної, диверсійної, бойової діяльності поляків власне проти окупантів.

Найменше дослідженою з національно-політичних течій руху Опору в Україні є історія організованої боротьби єврейського народу. Специфіка цієї боротьби визначалася не тільки його територіальною і культурною ізольованістю від решти населення, а й особливостями окупаційної політики щодо євреїв з боку нацистів. Значна частина етнічних євреїв билася з фашизмом у складі формувань радянського, українського і польського рухів Опору. З огляду на цю обставину, дослідники, як правило, предметом своїх наукових пошуків робили участь осіб єврейської національності у будь-яких формах спротиву окупантам. Втім, на нашу думку, прийшов час виокремити для дослідження діяльність створених євреями незалежних партизанських загонів і підпільних організацій, які можна об'єднати поняттям «єврейський рух Опору».

Слід констатувати, що вивчення історії єврейського руху Опору в Україні залишається спорадичним. Спеціалістами не оприлюднені узагальнені цифрові дані про єврейський Опір, з об'єктивними труднощами стикається створення іменного реєстру борців проти Голокосту. Разом з тим, при суттєвій обмеженості джерельної бази, історики здійснили значний обсяг роботи. Згідно з досягнутими результатами можна стверджувати, що як і польський рух Опору, організований спротив євреїв проявив себе переважно на західно-українських землях. Перш за все, він проявлявся у підпільній боротьбі на території створених нацистами гетто. В інших регіонах України про існування єврейських партизанських загонів або підпільних організацій майже нічого не відомо. Однак можливості потенційної джерельної бази ще далеко не вичерпані. Подальше наукове осмислення проблеми має орієнтуватися на визначення форм

і видів опору євреїв, фактів діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, збройних повстань у гетто.

Одночасно з організованими, активними формами руху Опору важливу роль у поразці та вигнанні загарбників з української землі відіграв спротив цивільного населення. Згідно з особливостями мотивації цивільного спротиву, його організаційної та ідеологічної неформленості, його не можна віднести до якоїсь організованої національно-політичної течії Опору в Україні. Цивільний неорганізований спротив мирного населення окупантам був окремою формою антифашистського руху Опору в Україні. З огляду на це, цивільний опір заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому. В іншому випадку висвітлюється не історія руху Опору в загалом, а лише історія його організованих форм.

Радянська історична наука, визнавала велике значення цивільного спротиву (в радянській термінології – «масовий саботаж») і називала її наймасовішою формою антифашистської боротьби. Разом з тим, в СРСР історики розглядали його лише як допомогу підпільникам і партизанам з боку неозброєного населення, як частину радянського руху Опору, а не як окрему складову боротьби з окупантами. Причиною цього стала хибна теза про «всенародну» підтримку партизанів і підпільників мешканцями окупованих територій. Відповідно до цієї концепції спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага, проте спеціально присвячених цій темі публікацій в СРСР оприлюднено не було. Такий невірний концептуальний підхід призвів до слабкого рівня розробленості цієї важливої проблеми в радянський період.

Сучасні українські історики також не поспішають розробляти маловивчену тему спротиву мирного населення гітлерівським окупантам. Як і раніше, неорганізовані форми боротьби залишаються на узбіччі дослідницької уваги. Вивчення історії цивільного опору українців під нацистською окупацією перебуває на початковій стадії. Проте деякі аспекти проблеми вже достатньо досліджені, а їх результати матеріалізовані не тільки у періодичному, а й у монографічному форматі.

Найперспективнішим напрямом подальших досліджень з історії руху Опору слід вважати історичну антропологію. Радянські історики доволі багато уваги приділили дослідженню побуту, госпо-

дарського і культурного життя на території партизанських країв і зон. Були описані способи будівництва партизанських жител; принципи розміщення загонів на стоянках, їх укріплення та охорони; діяльність тилових і господарських підрозділів, заготівельних команд; участь партизанів у польових роботах та закладання ними продовольчих баз; робота побутових майстерень і сільськогосподарських підприємств; медичне обслуговування й організація гігієни; культурно-освітня робота і художня самодіяльність. Побачили світ і праці, присвячені «збереженню соціалістичних норм громадського і сімейного побуту» сільського населення окупованих територій, питання організації лікування поранених і хворих в умовах партизанських рейдів, медичної евакуації, санітарно-протиепідемічної та профілактичної діяльності.

Помітним кроком уперед можна назвати наукову розробку однієї з унікальних і самотутніх сторінок історії УПА – спорудження криївок та бункерів. Розпочата в цьому напрямку робота дає відповіді на питання про авторство й особливості архітектури цих укриттів, визначає типологію різного роду схованок, їх внутрішній простір і його функціональне призначення, способи освітлення, каналізації та вентиляції, психологічні особливості тривалого існування у замкненому просторі. Аналогічні сучасні дослідження необхідні і щодо представників радянського, польського, єврейського рухів Опору, що мали власні особливості у будівництві різного роду споруд.

Поява аудіовізуальних способів передачі інформації (а відповідно, і перевага образних чинників сприйняття, пам'яті, мислення, творчості, поведінки людей) підштовхнула істориків до поглибленого вивчення цих явищ. Вплив візуальних образів на формування історичної пам'яті про війну і рух Опору – актуальна і перспективна тема, яка поки-що не знайшла належного висвітлення у вітчизняній науці. Осмислення нового феномену в науковому середовищі, вироблення відповідних методик зайняли певний час, але в Україні вже розпочалася активна розробка цієї тематики. Об'єктами дослідницького інтересу вже стали фотодокументи, карти, бофони, нагороди, плакати, поштівки, ксилографії тощо. Продовження студій в аудіовізуальному напрямі, дасть змогу також проаналізувати пісенну та поетичну творчість радянських партизанів, вояків УПА та Армії Крайової, єврейського Опору.

З аудіовізуальними методами тісно пов'язані дослідження з психоісторії (історичної психології). Серед евристичних напрямів наукових студій з психології руху Опору в Україні слід виокремити:

- особливості суспільної свідомості та її державно-політичного регулювання;
- символи і міфи війни;
- психологія бою, героїчний порив і паніка;
- солдатські (партизанські) фаталізм, релігійність і забобони;
- чинники формування, стан і особливості масової свідомості населення в роки війни;
- відображення реалій воєнного часу у масовій свідомості;
- думки і почуття людини в екстремальних умовах війни;
- девіантна поведінка як механізм адаптації до соціально-економічних умов;
- етапи формування образів ворога і героя у масовій свідомості;
- психологічний вплив радянської та німецької пропаганди на здатність населення окупованих територій до спротиву.

Для розуміння природи й особливостей руху Опору, його моральної сили, прикладів громадянської мужності необхідно продовжити біографічні дослідження. У СРСР було опубліковано величезну кількість біографічних праць про учасників народної боротьби. Однак написані вони були переважно в художньо-публіцистичному, а не науковому жанрі. У незалежній Україні біографічні дослідження стосуються переважно представників українського руху Опору і при вивченні їх життєвого шляху охоплюють період не тільки Другої світової війни. З іншого боку, майже відсутні життєписи діячів радянського руху Опору. Також, окрім видатних діячів партизанського і підпільного руху, варто зосередити увагу на біографіях пересічних учасників антифашистської боротьби. Це дасть змогу поглянути на життя антифашистів з інших ракурсів, виявити в ньому не тільки виняткове, а й звичайне, буденне, середньостатистичне. Здійснення сучасних біографічних досліджень не повинно ґрунтуватися на старій методології, в основі якої лежить увага переважно до «видимої» діяльності персонажа. Потрібен психологічний аналіз його вчинків, створення психологічного портрету, вивчення його внутрішніх переживань і мотивів, впливу сімейних та особистих взаємин на публічну діяльність.

З огляду на те, що фактор особистісних якостей, особистих взаємин, психологічної сумісності серйозно впливав на діяльність та ефективність окремих підрозділів, ці аспекти також потребують особливої дослідницької уваги. Сьогодні вже не можна задовольнитися міфічно-героїчним образом партизана, підпільника чи повстанця. У рамках майбутніх психоісторичних досліджень необхідні створення та класифікація індивідуального і колективного психологічних портретів антифашиста. Така типологізація є доволі умовною, але вона сприяє кращому розумінню мотивації учасників Опору; атмосферу, що панувала в їх середовищі; рівень компетентності керівників та виконавців; ступінь боєздатності й уразливості підпільних структур перед каральними органами; співвідношення впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників на ефективність боротьби; ступінь достовірності поданих керівництву звітів про свою діяльність.

Відтворити цілком об'єктивний та універсальний образ типового вояка УПА чи «червоного» партизана не видається можливим, але існує можливість для виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів. На прикладі історії київського підпілля автору вдалося стратифікувати чотири психологічних типи, поширених серед радянських підпільників: ідеалісти-романтики, меркантильні кар'єристи, авантюристи, пристосуванці.

Недостатня розробленість психоісторії Опору робить її перспективною та приводить до висновку про необхідність створення ґрунтовної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно з психологією спротиву), до якої увійшли б сюжети про мотивацію опору і колаборації; психологічні причини переходу від невтручання до опору та від колаборації до опору; про ідеологічні, побутові, національні стереотипи; про індивідуальні і колективні моделі поведінки, різні стратегії поведінки та виживання, відстеження механізмів колективної свідомості; психологію міжнаціональних, гендерних та особистісних стосунків; еволюцію сподівань простих людей, зміну їх ставлення до різних подій і явищ тогочасного буття. Загалом перед українською історіографією стоїть завдання реконструювати цілісну картину суспільної свідомості населення окупованих територій, як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відби-

вається матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає у міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології.

Таким чином, недостатньо досліджену, перспективну проблематику історії антифашистського руху Опору в Україні можна об'єднати у три групи:

- польський і єврейський рухи Опору;
- цивільний спротив мирного населення;
- історична антропологія та історична психологія в дослідженнях з історії руху Опору.

Саме в рамках названої тематики варто очікувати подальших наукових відкриттів у вивченні антифашистського руху Опору в Україні. Однак це зовсім не означає, що доволі ґрунтовно розроблена історія української або радянської течій Опору підходить до свого завершення. Наявність величезного масиву вже відомих, а також потенційних джерел, використання нових методологічних підходів та дослідницького інструментарію обіцяє вітчизняній історіографії неосяжні горизонти для продовження плідних студій у всіх тематичних напрямках.

ВИСНОВКИ

Дослідження всього комплексу наукової літератури з історії руху Опору в Україні у період 1945–2015 рр. дає змогу зробити певні висновки. У розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виділити два основних етапи: радянський (1945–1991 рр.) і сучасний (з 1992 р.). У рамках радянського етапу простежуються три історіографічних періоди:

- 1) 1945–перша половина 1950-х рр.;
- 2) друга половина 1950-х–перша половина 1960-х рр.;
- 3) друга половина 1960-х.–1991 рр.

Усі вони обумовлювалися не стільки розвитком науки, скільки залежністю від державної політики, і характеризувалися крайньою заідеологізованістю. У рамках комуністичної ідеології була створена відповідна їй концепція «всенародної війни проти німецько-фашистських загарбників» населення окупованих територій під керівництвом Комуністичної партії.

Властивими рисами радянської історіографії стали:

- гіпертрофована увага до ролі партійних органів у розвитку руху Опору;
- зловживання описовим стилем викладу матеріалу;
- створення «героїчного пантеону» привілейованих партизанських загонів і підпільних організацій та їх окремих учасників;
- винятково позитивне зображення їх діяльності;
- нетерпимість до альтернативних точок зору;
- ізольованість від зарубіжної історичної думки.

При всіх недоліках саме в часи існування СРСР вдалося зібрати та проаналізувати величезний фактичний матеріал, зробити важливі узагальнення, теоретично й історіографічно осмислити тему. Особливо значних здобутків історики УРСР досягли у висвітленні

діяльності радянських партизанів і підпільників. Видання величезної кількості наукової літератури дало змогу загалом відобразити історію радянського руху Опору. У рамках радянського історіографічного дискурсу сформувалися кілька тематичних напрямів, які спеціалізувалися на вивченні певного кола питань: теоретичних, регіональних, проблемних, загальних, історіографічних. З'явилися перші праці з історії повсякденності та різних аспектів цивільного спротиву населення.

Віддаючи належне напрацюванням радянського періоду, підкреслимо, що значна частина їх концептуальних положень застаріла, а джерельна база потребувала уточнення і розширення. Зовсім не розроблялися питання, пов'язані з антифашистською боротьбою учасників українського, польського та єврейського рухів Опору. На узбіччі дослідницької уваги опинилися проблеми історичної антропології. За ці завдання довелося братися вже сучасній українській історіографії.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виокремити два періоди, для яких зміни влади уже не мали визначального характеру. Якщо у пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій відзначалася методологічним еkleктизмом і роздвоєністю, перебувала під значним впливом радянської та діаспорної історіографії, мала локальний і описовий характер, то з 2005 р. спостерігається перехід від заперечення радянської методології та фактографічних розвідок локального характеру до утвердження нових підходів і методологій, вихід з-під впливу діаспорних дослідників історії ОУН-УПА, написання синтетичних праць, теоретичного осмислення явищ і процесів воєнної доби.

Від моменту здобуття Україною державної незалежності історіографічний процес, хоча й залишається чутливим до політичних впливів та соціальних запитів, все ж зберігає достатню самостійність і розвивається за внутрішніми закономірностями. Новим явищем сучасного етапу став початок дослідження українського, польського й єврейського опору окупантам. Вивчення діяльності ОУН і УПА стало провідним напрямом студій з історії антифашистської боротьби. Плідна робота в архівосховищах, опитування свідків, творче опрацювання доробку зарубіжних істориків призвели до «лавиноподібної хвилі» публікацій з історії українського руху Опору. Результатом самовідданої праці дослідників стало те, що на

сьогодні ступінь вивченості національної течії Опору є не нижчим за рівень опрацювання радянського підпільно-партизанського руху. Водночас спостерігається деяке зниження дослідницького інтересу до історії радянського руху Опору.

Антифашистська діяльність ОУН і УПА здебільшого висвітлюється у ширших, ніж Друга світова війна та історія руху Опору, тематичних або хронологічних рамках. Праць, які б спеціально досліджували їх боротьбу з окупантами, все ще недостатньо. Відчувається брак видань, що розкривали б історію основних форм (партизанський рух, підпільна боротьба, пасивний спротив населення) та політичних течій (радянська, національна, польська) антифашистського руху Опору в сукупності. Якщо на регіональному рівні такі роботи вже з'явилися, то в загальноукраїнському контексті це завдання залишається невирішеним. Серед недостатньо досліджених питань також слід назвати антифашистську боротьбу ОУН і УПА у містах Західної України та у сільській місцевості східних та центральних областей; діяльність загонів УПА у Східній Україні; значного оновлення потребують регіональні дослідження з історії радянського руху Опору.

Порівнюючи історіографічний процес та стан дослідженості питань з історії радянського руху Опору, з одного боку, та українського Опору, з іншого, можемо констатувати наявність деяких спільних рис. Спочатку в обох випадках більша частина наукових праць відрізнялася описовим, фактографічним характером і мала здебільшого апологетичний характер. По мірі свого розвитку і в радянських, і в сучасних публікаціях зростав рівень науковості. Проте, на відміну від радянських авторів, які завжди висвітлювали діяльність партизанів і підпільників тільки у позитивному ключі, сучасним історикам вдалося подолати початкову ідеалізацію ОУН і УПА і перейти до більш об'єктивного розгляду цих формувань. Загалом, створений за 1992–2015 рр. наратив з історії руху Опору вже не поступається ані кількісно, ані якісно масиву публікацій 1945–1991 рр.

Новітні дослідження відрізняє від радянських декілька важливих ознак: уведення до наукового обігу раніше невідомих або ідеологічно «незручних» документів, у тому числі, зарубіжних джерельних комплексів; новизна та оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики та методологічного інстру-

ментарію; вивчення народного спротиву загарбникам з позицій не класової боротьби, а з національної, соціальної та особистісної точок зору; висвітлення не тільки позитивних, а й негативних аспектів діяльності антифашистів; комплексне дослідження діяльності як радянських партизанів і підпільників, так і інших національно-політичних течій руху Опору; більш об'єктивна і вивірена аргументація наукових висновків та узагальнень; активізація наукових дискусій з різних аспектів антифашистської боротьби. Відбулося очищення більшості наукових праць від ідеологічних нашарувань; опубліковані праці, які заповнили «лакуни» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Однак, на відміну від радянських часів, сучасній історіографії поки що не вдалося створити багатотомні фундаментальні академічні видання, в яких історія руху Опору вписувалася б у контекст усього комплексу подій Другої світової війни.

Названі чинники зумовили зародження і подальший розвиток національної візії подій 1939–1945 рр. в цілому та історії руху Опору в Україні зокрема. Національний, україноцентричний дискурс перебуває у стадії розробки і є важливою умовою для наукового прогресу. Цілісної україноцентричної концепції створити поки що не вдалося, однак, події 2014–2015 рр. вочевидь прискорять завершення її оформлення найближчими роками. Очевидним недоліком цієї концепції є те, що вона поки що недостатньо інтегрована до європейського та світового історичного простору. Подальше опрацювання значного сегменту проблем української історії ускладнюється без їх включення у світовий, європейський та макрорегіональний контексти. Також реалізації ще не розв'язаних дослідницьких завдань допоможуть запропоновані автором уточнення категоріально-понятійного апарату. Зокрема це стосується таких понять, як «україноцентризм», «рух Опору», «цивільний спротив». На нашу думку, доцільним є паралельне, залежно від контексту, використання термінів «антифашистський» та «антинацистський», «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА».

Удосконалення потребує і класифікація форм, видів і методів антифашистської боротьби. У зв'язку з цим запропоновано авторське бачення вирішення проблеми приналежності або неприналежності окремих осіб та формувань до руху Опору через пропозицію вважати партизанами всіх, хто брав участь у партизанській війні

партизанськими методами на постійній основі, незалежно від військового або цивільного статусу даних осіб. Натомість, тих осіб і підрозділи, що засилялися в тил ворога з «Великої землі» з тимчасовими, а не постійними завданнями, на обмежений час з подальшим поверненням на «Велику землю», вважати військовослужбовцями, закинутими на окуповану територію зі спеціальними завданнями. Тобто при визначенні приналежності визначальним критерієм має бути не статус особи, а форми її діяльності. Аналогічна формула застосована і до підпільників.

Оскільки партизани і підпільники могли використовувати схожі засоби спротиву ворогу, то за методами боротьби неможливо чітко відокремити одних від інших. Єдиним критерієм, який дозволяє розмежувати партизанські загони і підпільні організації, є місце постійної дислокації: в населених пунктах базувалися підпільні організації, а укриття природного характеру в ненаселеній місцевості стали базами розвитку партизанського руху.

Активізації і диверсифікації досліджень з історії «малої війни» сприяло застосування нових методологічних підходів. Найбільш перспективно в цьому плані виглядає історична антропологія з її увагою до міжособистісної і міжгрупової взаємодії, аудіовізуальних досліджень, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, усної, локальної і гендерної історії. Саме використання нових підходів і дослідницьких прийомів дає змогу опрацювати недостатньо досліджену, перспективну проблематику з історії антифашистської боротьби. Зокрема це стосується вивчення польського і єврейського рухів Опору; цивільного спротиву мирного населення; різних аспектів мікроісторії та історії повсякденності; кількісних показників ефективності руху Опору.

Таким чином, за останні 70 років у рамках радянської і сучасної української історіографії антифашистської боротьби, більшість емпіричних завдань дослідниками вирішена. Історія як радянського, так і українського руху Опору у загальних рисах відтворена. Переважну більшість літератури з історії антифашистської боротьби в Україні можна об'єднати у чотири групи:

- локально-історичні;
- соціально-історичні;
- проблемно-історичні
- синтетичні дослідження.

За період з 1945 до 2015 р. в Україні було видано близько 6 тис. наукових статей та 350 праць монографічного формату, захищено понад 180 дисертацій, які повністю або значною мірою присвячені історії руху Опору в Україні.

Величезний масив публікацій дозволив нагромадити базу для наступного, якісно вищого етапу опрацювання фактичного матеріалу. В останні роки на перший план вийшло і поступово реалізується завдання порівняння, уточнення, систематизації та теоретичного осмислення зібраних фактів, створення синтетичних праць з цієї тематики. Нагальною потребою вітчизняної історіографії є створення фундаментальної комплексної праці, яка б охоплювала не тільки всі можливі аспекти антифашистської боротьби, а й усіх її організованих і неорганізованих учасників. Тільки комплексне дослідження всіх національно-політичних течій руху Опору, а також цивільного спротиву мирного населення, дасть змогу порівняти різні складові руху Опору між собою, оцінити їх масштаб та ефективність, з'ясувати характерні риси, виявити спільне й особливе в антифашистській боротьбі на українських землях та в інших країнах Європи. Реалізація цього завдання матиме не тільки значний науковий ефект, а й допоможе формуванню у колективній пам'яті більш об'єктивної і цілісної картини антифашистської боротьби в Україні, сприятиме консолідації українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

Архівні матеріали

Галузевий державний архів служби безпеки України (м. Київ)

Ф. 5 Кримінальні справи на nereабілітованих осіб, 1919–1991 рр.

1. Спр. 58897. Протокол допроса Муравицкого В. С. Киев, 15 августа 1945 г. – Арк. 100–115.

Центральний державний архів служби вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях

Оп. 1

2. Спр. 6 Доклад начальника главного отдела продовольствия при генерал-комиссаре в Житомире Кёнигка Розенбергу и Коху. 17 июня 1943 р. – Арк. 281–307.
3. Спр. 38. Оберлендер Т. Приложение 2 к циркуляру главного командования сухопутных войск. Отдел контрразведки II при группе войск «Юг». Предпосылки для обеспечения безопасности коммуникаций и заготовки максимальных запасов продовольствия на Украине, 28 октября 1941 г. – Арк. 1–72.

4. Спр. 82 Штабу контрразведки при группе армий «Юг». Донесение о моральном состоянии. 25 августа 1943 г. – Арк. 1–17.
5. Спр. 182 Оберлендер Т. Два года немецкой политики в Украине, 22 июня 1943 г. – Арк. 40–49.
6. Оп. 2
7. Спр. 296 Оберлендер Т., начальник диверсионной службы абвера группы армий «Юг». Письмо командирующей группой армий «Юг». – Арк. 1–12.

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей м. Берлін, Київ

Оп. 4

8. Спр. 308 Сводные донесения начальника полиции безопасности и СД в Украине за 1942 г. – Арк. 1–140.

Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Оп. 3

9. Спр. 239. Воробьев Л.Н. Система угнетения украинского народа немецко-румынскими оккупантами (1941–1944 гг.). – Арк. 11–160.
10. Спр. 249. УРСР в роки Великої Вітчизняної війни. Монографія Городнього П. Г. – Арк. 1–89.
11. Спр. 264. Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941–грудень 1943 рр.). Дисертація О. А. Стрельцова. – 134 арк.
12. Спр. 298. Полтавщина в боротьбі з німецькими загарбниками. Дисертація Л. Бойко. – 167 арк.
13. Спр. 311. Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. Дисертація О. В. Родзіна. – 162 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917–1991 рр.

Оп. 22

14. Спр. 11 Маслов, зам. начальника отдела управления НКГБ УССР. Справка по расследованию причин провалов партийного подполья в гор. Киеве и областях УССР. Киев, 5 мая 1945 г. – Арк. 112–120.
15. Спр. 11 Савченко, народный комиссар государственной безопасности УССР. ЦК КП(б)У тов. Коротченко. Докладная записка «О разоблаченной агентуре гестапо и провокаторах, предавших партийно-комсомольские подпольные организации в городе Киеве». Киев, 11 мая 1944 г. – Арк. 121–130.

16. Спр. 14 Стенограмма беседы с тов. Груздовой М.И., прибывшей из г. Киева, 6 мая 1943 г. – Арк. 25–39.
17. Спр. 123 Информация тов. Мацко о положении на территории, временно оккупированной немецкими войсками. – Арк. 110–120.
18. Спр. 135 Беседа с Пироговской Надеждой Антоновной. 31 июля 1944 г. – Арк. 85–98.
19. Спр. 282 Громыка П.Т., член бюро подпольного горкома КП(б)У г. Киева. Список членов бюро городского подпольного комитета города Киева и беспартийных членов городской организации. – Арк. 18–21.
20. Спр. 351 Стенограмма информации Герасимовой Александры Ивановны. Киев, 13 марта 1944 г. – Арк. 50–88.
21. Спр. 351 Стенограмма информации Голеца Г. К. Киев, 20 марта 1944 г. – Арк. 89–108.
22. Спр. 355 Информация о пребывании на оккупированной немцами территории Загорного Бориса Александровича 29.5.1944. – Арк. 95–106.
23. Спр. 367 Стенограмма беседы с Петрушко Брониславой Ивановной. 27.XI.1944 г. – Арк. 85–101.
24. Спр. 368 Стенограмма беседы с тов. Сенкевич Владимиром Николаевичем. 11 августа 1944 г. – Арк. 102–115.
25. Спр. 369 Стенограмма беседы с тов. Стрельцовым Егором Тихоновичем. 3 февраля 1945 г. – Арк. 49–62.
26. Спр. 373 Стенограмма информации Хмеля Михаила Емельяновича, второго секретаря Октябрьского райкома КП(б)У г. Киева. Ворошиловград, 3.11.1942 г. – Арк. 77–89.
27. Спр. 373 Стенограмма отчета Щербакова Павла Ильича за работу на оккупированной территории. – Арк. 250–264.
28. Оп. 23
29. Спр. 3668. Переписка обкомов КП(б)У и ЦК КП(б)У с органами Государственной Безопасности УССР о боевой деятельности и принадлежности отдельных лиц к подпольным большевистским организациям и партизанским отрядам, действовавшим в период немецкой оккупации. 17 января–30 декабря 1946 г. – Арк. 19.

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України, 1870–1966 рр.

Оп. 4

30. Спр. 28. Секретное донесение начальника СС и полиции ст. Пятихатки начальнику СС и полиции г. Днепропетровска. 3 января 1943 г. – Арк. 289–290.
31. Спр. 131 Рейхскомиссар Украины. Общее политическое положение. Ровно, 13 ноября 1943 г. – Арк. 13–70.
32. Спр. 348. Огляд суспільно-політичного, господарського й культурного життя на Південних Землях України (жовтень 1942 р.). – Арк. 80б–12.

Ф. 62 Український штаб партизанського руху, 1942–1946 рр.

Оп. 1

33. Спр. 23. Начальник УШПД Строкач. Сравнительная диаграмма расхода авиабомб и взрывчатых веществ партизанами на выполнение различных операций по нарушению работы железных дорог. 27 августа 1943 г. – Арк. 159.
34. Спр. 111. Член военного совета и начальник ШПД ЮЗФ Асмолов. Доклад о состоянии партизанского движения на Юго-Западном фронте на 10 марта 1943 г. 22.06.1943. – Арк. 3–40об.
35. Спр. 131. – Приложения к отчету о работе оперативного отдела УШПД за 1942–1944 гг. – 169 арк.
36. Спр. 248. – О настроениях населения на временно оккупированной территории Украины. Справка № 1 из опросного листа Кубрика А. К. и Киян В. А. от 7.11.1942 г. Николаевская область. – Арк. 17.
37. Спр. 458. Старший помощник начальника отдела кадров УШПД Смирнов. Справка о численном составе партизанских отрядов и групп на Украине на 1 июня 1943 г. – Арк. 25.

Ф. 166 Комісія з Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950)

Оп. 3

38. Спр. 245 Комиссия по составлению хроники Великой Отечественной войны. Стенограмма беседы с тов. Пекер Соломоном Абрамовичем. Киев, 1 марта 1944 г. – Арк. 3–38.

Державний архів Дніпропетровської області (м. Дніпро)

Ф. П-19 Обласний комітет Комуністичної Партії України (Обком КПУ), м. Дніпропетровськ

Оп. 8

39. Спр. 1 Звіт про діяльність підпільних організацій і партизанських загонів Дніпропетровської області в період окупації області німецько-фашистськими загарбниками (серпень 1941–жовтень 1943 рр.). – Арк. 1–82.
40. Спр. 92 Отчет секретаря Днепродзержинского городского подпольного комитета КП(б)У «О деятельности подпольного комитета в период временной немецко-фашистской оккупации 1941–1943 гг. (21 декабря 1943 г.). – 42 арк.

Ф. Р-2276 Дніпропетровська Українська допоміжна управа, м. Дніпропетровськ (періоду німецько-фашистської окупації)

Оп. 1

41. Спр. 44 Начальник полиции Никополья Господину командиру жандармерии Днепропетровска. Отчет о положении. 3 апреля 1943 г. – Арк. 89–98.

Державний архів Київської області (м. Київ)

Ф. П-4 Документальні матеріали про підпільно-партизанську діяльність у період тимчасової окупації м. Києва і області

Оп. 2

42. Спр. 84 Чепижко С., інструктор оргінструкторского отдела Киевского горкома КП(б)У. Справка о результатах проверки деятельности подпольного Железнодорожного райкома КП(б)У в период с 18 сентября 1941 г. по 6 ноября 1943 г. – Арк. 20–23.
43. Спр. 266 Постановление бюро Сталинского РК КП(б)У от 14 ноября 1945 г. Утверждение отчета о работе подпольных партийных и комсомольских организаций, действовавших в период немецкой оккупации в Сталинском районе города Киева за период IX.1941 г. – XI.1943 г. – Арк. 27–29.

Ф. П-792

Оп. 1

44. Спр. 191 Стадник, секретар Ленінського РК КП(б)У, 24 квітня 1945 р. Довідка на підпільну (міську) організацію в м. Києві під керівництвом Голеца Гаврила Кондратовича. – Арк. 1–18.

Державний архів Кіровоградської області (м. Кіровоград)

Ф. П-429 Кіровоградський обком компартії України

Оп. 3

45. Спр. 5 Отчет о подпольной партийной работе и партизанской борьбе на территории Кировоградской области. – Державний архів Кіровоградської області. – Арк. 1–83.
46. Оп. 4
47. Спр. 30 Протокол № 1 собрания областного партийного актива Кировоградской области от 19.03.1944 г. – Арк. 1–28.

Особистий архів автора

48. «Нове Українське слово». – 1941. – 25 листопада.
49. «Дніпропетровська газета». – 1943. – 14 вересня.
50. «Дніпропетровська газета». – 1942. – 13 січня.

Опубліковані документи та матеріали

51. Архіви окупації. 1941–1944. – Т. 1 / [Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 872 с.
52. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / [Авт.-упоряд. О. Клименко]. – К.: Ун-т банківської справи Нац. банку України, 2008. – 192 с.
53. Бугров Н. Рейд в Заднестровье / Н. Бугров. – М.: Воениздат, 1964. – 127 с.
54. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947–1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – Бей-Зота та його учнів. – Філадельфія: Пролог, 1952. – 70 с.
55. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [Упоряд. Р. Грицьків] // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 5. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2008. – 126 с.
56. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: сборник документов и исследований / [сост. А. Дюков]. – М.: Алексей Яковлев, 2008. – 144 с.
57. Колкер Ю. Самсон Мадиевский. Другие немцы на другом языке / Ю. Колкер: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/znamia/2007/5/ko19-pr.html>
58. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1–50. – Львів-Торонто: Літопис УПА, 1973–2010.
59. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1–23. – Київ-Торонто: Літопис УПА, 1995–2013.
60. Матла З. Південна похідна група / З. Матла. – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1952. – 32 с.
61. Мизак Н. С. Повстанська муза. Повстанська творчість про визвольну боротьбу ОУН, УПА за Українську Самостійну Соборну Державу (1942–1960 рр.). Книга сьома / Н. С. Мизак. – Чернівці-Торонто: Прут, 2011. – 284 с.
62. Мизак Н. С. УПА-«Захід» у фотографіях. Книга восьма / Н. С. Мизак. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 438 с.
63. Ніл Хасевич (1905–1952). Альбом. – Львів: Панорама, 2010. – 74 с.
64. ОУН–УПА на Сумщині: Т. 1 / [Упоряд.: Іванущенко Г.М. Державний архів Сумської області]. – К.: Укр. видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. – 156 с.
65. ОУН–УПА на Сумщині: Т. 2 / [Автор-упоряд.: Іванущенко Г. М. Державний архів Сумської області]. – Суми: Б.в., 2009. – 232 с.
66. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [Колл. сост.: О. В. Бажан, С. И. Влащенко, А. И. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий (рук.)]. – М.: Центрполиграф, 2010. – 670 с.
67. Праведники народов мира. Избранные истории. Как могли помогали евреям. Алексей и Татьяна Глаголевы и их дети Магдалина и Николай

- (Украина): [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_glagolev.asp
68. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Т. 20(9). – М.: Терра, 1999. – 672 с.
 69. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.
 70. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
 71. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 200 с.
 72. Сергійчук В. Український звиг: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
 73. Сергійчук В. Український звиг: Закерзоння. 1939–1947 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 840 с.
 74. Сергійчук В. Український здрив: Наддніпрянщина. 1941–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
 75. Сергійчук В. Український здрив: Поділля. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
 76. Сергійчук В. Український здрив: Прикарпаття. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статти. Листи / [Упоряд. В. Сергійчук]. – К.: Сергійчук М.І., 2011. – 816 с.
 77. Сидор-Чарторійський М. Від Сяну по Крим: Спомини учасника III похідної групи «Південь» / М. Сидор-Чарторійський. – Нью-Йорк: Говерля, 1951. – 222 с.
 78. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. / [Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А.]. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
 79. Степний Ю. Син Закарпаття. Українське революційне підпілля в Києві. 1941–1942 рр. / Ю. Степний. – Мюнхен: Вид-во ім. М.Хвильового, 1947.
 80. Строкач Т. А. Наш позивний – Свобода / Т. А. Строкач. – К., 1975. – 415 с.
 81. Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов. – Донецк: Астро, 2008. – 456 с.

II. Література

Монографії, посібники, статті

82. Абакунова Г. Вивчення проблеми допомоги євреям на окупованих нацистами територіях у дискусії міжетнічних взаємин: історіографічний аспект / Г. Абакунова // Історичні і політологічні дослідження: Видання Донецького національного ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 115–119.
83. Абрамов В. В. Евакуація радянських військ з Керчі та героїчна оборона Аджимушкайських катакомб у 1942 р. / В. В. Абрамов // Укр. іст. журн. – 1974. – № 4. – С. 126–133.
84. Абсалямов М. Из опыта взаимодействия воздушных десантов с партизанами в Великой Отечественной войне / М. Абсалямов, В. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 11. – С. 102–107.
85. Автомонов П. Ф. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї / П. Ф. Автомонов // Укр. іст. журн. – 1967. – № 5. – С. 77–86.
86. Автомонов П. Ф. Партизани. Дніпро. 1943 / П. Ф. Автомонов. – К.: Політвидав України, 1973. – 105 с.
87. Азяский Н. Ф. Вооруженная борьба советских патриотов на оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны (Историографический обзор) / Н. Ф. Азяский, А. С. Князьков // Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. – М.: Наука, 1980. – С. 142–153.
88. Азяский Н. Ф. Историография и некоторые вопросы методологии исследования темы / Н. Ф. Азяский, А. С. Тюшкевич // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М., 1976. – С. 3–45.
89. Азяский Н. Ф. Участие комсомольских организаций в разрушении транспортных средств и коммуникаций оккупантов / Н. Ф. Азяский // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. – М.: Мол. гвардия, 1975. – С. 319–326.
90. Алексеев А. Б. Патриотизм и его влияние на политическое поведение народа России / А. Б. Алексеев // Политическая культура России: история, современное состояние, тенденции, перспективы. Сборник научных статей. – СПб., 2001. – С. 17–22.
91. Альтман И. А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 / И. А. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 540 с.
92. Ангелов Г. В. Критика буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни / Г. В. Ангелов, Л. Д. Суркіс. – К.: Знання, 1984. – 48 с.
93. Андрианов В. Некоторые вопросы управления партизанскими формированиями / В. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 5. – С. 39–46.

94. Андрианов В. Организационная структура партизанских формирований в годы войны / В. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 1. – С. 38–46.
95. Андрианов В. Н. Партизанская война и военная стратегия / В. Н. Андрианов // Военно-ист. журн. – 1975. – № 4. – С. 29–38.
96. Андрианов В. Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны / В. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1986. – № 8. – С. 44–52.
97. Андрианов В. Разведывательная деятельность партизан / В. Андрианов // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 8. – С. 20–28.
98. Антонова Т. Жінка та її «мирні», напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА / Т. Антонова // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 138–146.
99. Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української повстанської армії / Т. Антонова // Український визвольний рух. – № 10. – Львів, 2007. – С. 144–154.
100. Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання / Я. Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
101. Антонюк Я. М. Психологічний аналіз проявів жорстокості в боротьбі СБ ОУН(б) із сексотством на території Волині в післявоєнний період (1944–1951 рр.) / Я. М. Антонюк, П. А. Кисляк // Історичні студії Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 2. – 2009. – С. 43–47.
102. Армія безсмертних. Повстанські світлини / [Ред. В. В'ятрович, В. Мороз]. – Вид. 3-тє. – Львів: Мс, 2006. – 211 с.
103. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Дж. Армстронг; [Пер. с англ. О. А. Федяева]. – М.: Центрполиграф, 2007. – 493 с.
104. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Армстронг; [Пер. с англ. П. Бехтина]. – М.: Центрполиграф, 2008. – 368 с.
105. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – М.: Наука, 1970. – 467 с.
106. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии / Ю. Афанасьев // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 146–156.
107. Бабаков А. А. О содержании и формах всенародной борьбы на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / А. А. Бабаков, Н. И. Макаров // Вопросы истории КПСС. – 1977. – № 1. – С. 60–67.
108. Бабій М. Л. Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині / М. Л. Бабій // Укр. іст. журн. – 1964. – № 3. – С. 41–49.
109. Бабко Ю. Ф. Діяльність представництв Українського штабу партизанського руху на фронтах / Ю. Ф. Бабко, А. В. Кентій // Укр. іст. журн. – 1981. – № 11. – С. 73–79.

110. Бабко Ю. Ф. Діяльність УШПР по поданню допомоги в антифашистській боротьбі народам Центральної та Південно-Східної Європи / Ю. Ф. Бабко, А. В. Кентій // Укр. іст. журн. – 1983. – № 5. – С. 63–71.
111. Бабко Ю. Ф. Підготовка партизанських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Ф. Бабко, А. В. Кентій // Укр. іст. журн. – 1981. – № 1. – С. 75–82.
112. Басистов Ю. В. Особый театр военных действий. Листовки на фронтах второй мировой войны / Ю. В. Басистов. – СПб: Блиц, 1999. – 136 с.
113. Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941–1945 / А. В. Басов. – М.: Наука, 1987. – 336 с.
114. Бачинський В. М. Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія – служниця ворогів українського народу) / В. М. Бачинський. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1963. – 29 с.
115. Бедзик Д. І. Плем'я нескорених: Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни / Д. І. Бедзик. – К.: Молодь, 1949. – 73 с.
116. Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій. – Н.-Й.; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська центральна інформаційна служба, 1983. – 64 с.
117. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / [Гол. ред. колегія: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський]. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
118. Без права на реабілітацію (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. / [Сост.: А. А. Войцеховский, Ж. Т. Дыгас, Г. С. Ткаченко]. – К.: Б.в., 2006.
119. Без права на реабілітацію (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. – Кн. 1 / [Сост.: А. А. Войцеховский, Ж. Дыгас, Г. Ткаченко]. – К.: Б.в., 2006. – 92 с.
120. Београд у рату и револуцији. 1941–1945. Књига 1–2 / [Ред. В. Глишић]. – Београд: Космос, 1984.
121. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; [авториз. пер. з англ.]. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
122. Беляєв В. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К.: Радянський письменник, 1958. – 292 с.
123. Белоусов М. М. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників в буржуазній літературі / М. М. Белоусов, В. І. Клоков // Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 136–142.
124. Бистренко П. П. Мемуари про партизанський рух на Україні (1941–1944 рр.) / П. П. Бистренко // Укр. іст. журн. – 1961. – № 3. – С. 102–106.
125. Білоус В. Д. Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства / В. Д. Білоус, В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1974. – № 10. – С. 35–40.

126. Білоус О. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східній Україні (липень 1942 р.–вересень 1943 р.) / О. Білоус // Військово-історичний меридіан. – 2013. – № 1. – С. 101–113.
127. Богатырь З. А. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А. Н. Сабурова) / З. А. Богатырь. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 333 с.
128. Богомолец О. Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді / О. Богомолец. – М.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 14 с.
129. Богуш П. М. Комсомольці-підпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні / П. М. Богуш, В. І. Резнік // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 148–149.
130. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. 2-е вид., доп. / О. Д. Бойко. – К.: Академія, 2002. – 655 с.
131. Бойченко В. О. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни / В. О. Бойченко // Укр. іст. журн. – 1964. – № 1. – С. 12–21.
132. Бокій Н. Національний рух Опору 1941–1945 рр. у Центрально-українському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) / Н. Бокій, О. Житков, І. Козир // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 86–96.
133. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / К. Бондаренко // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали III міжнародного семінару істориків «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». – Т. III. – Варшава, 1998. – С. 17–21.
134. Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 294 с.
135. Борозняк А. И. Рец.: Мадиевский С. А. Другие немцы. Сопrotивление спасателей в Третьем рейхе. – М.: Дом еврейской книги, 2006. – 112 с. / А. И. Борозняк // Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 173–175.
136. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу / [Авт.: В. О. Замлинський, Ю. В. Примеров, В. П. Чугайов, І. П. Стафійчук, В. К. Мороз]. – К.: Наукова думка, 1984. – 237 с.
137. Борьба с подрывной деятельностью буржуазных националистов на территории СССР. Лекция, прочитанная председателем КГБ при Совете Министров Литовской ССР генерал-майором А. Б. Рандаквичюсом в Высшей школе КГБ. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1965. – 42 с.
138. Бречак І. М. Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. М. Бречак. – Львів: Каменяр, 1974. – 192 с.

139. Бречак І. М. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. / І. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. – К.: Політвидав України, 1970. – 198 с.
140. Брицький П. П. Україна у другій світовій війні / П. П. Брицький. – Чернівці: Чернівецький ун-т, 1995. – 111 с.
141. Бубнов В. Суми у 1941–1943 роках: офіціоз та дійсність / В. Бубнов. – Суми, 2010. – 76 с.
142. Будьонна Л. Г. Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів / Л. Г. Будьонна // Укр. іст. журн. – 1969. – № 7. – С. 122–123.
143. Будьонна Л. Г. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941–листопад 1942 рр.) / Л. Г. Будьонна // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7. – С. 104–105.
144. Бузейчук В. Іншонаціональні підрозділи УПА / В. Бузейчук // Музеї України: науково-популярний журнал. – 2009. – № 3. – С. 34–36.
145. Буцко Н. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны / Н. Буцко, М. Мартышевский. – К.: Высшая школа, 1975. – 159 с.
146. Буцько М. Воєнно-організаційна діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни / М. Буцько, С. Кириченко. – К.: Політвидав України, 1969. – 132 с.
147. Буцько М. О. Літопис народного подвигу / Буцько М. О., Кравчук М. І., Погребінський М. В. // Вісник АН Української РСР. – 1970. – № 12. – С. 105–111.
148. Быстров В. Е. Партизанское движение в период Великой Отечественной войны в современной буржуазной историографии / В. Е. Быстров, Е. Н. Кульков // История СССР. – 1985. – № 3. – С. 168–177.
149. Валаханович І. Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1945 рр. / І. Валаханович // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 1. – С. 58–59.
150. Варецький В. Л. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу: Стеногр. публ. Лекції / В.Л. Варецький. – К.: Б. в., – 1952. – 44 с.
151. Варягіна В. Народна гвардія імені Івана Франка. Сторінка героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 роки / В. Д. Варягіна, Г. С. Вакуленко. – Львів: Каменяр, 1967. – 295 с.
152. Варягіна В. Д. Підпільна преса «Народної гвардії» (1942–1943 рр.) / В. Д. Варягіна, Г. С. Вакуленко // Укр. іст. журн. – 1966. – № 6. – С. 96–99.
153. Вегеш М. Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні і в роки Другої світової війни (1939–1944) / М. Вегеш, К. Сміян. – Ужгород: УжДУ, 1998. – 104 с.

154. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1956 рр.) / М. Вегеш // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 85–97.
155. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденеев. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
156. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / [Гл. ред. М. Козлов]. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
157. Вергасов И. З. В горах Таврии / И. З. Вергасов. – М.: Советский писатель, 1971. – 491 с.
158. Верменич Я. Исторична регіоналістика в системі просторової історії / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 9–38.
159. Верменич Я. В. Исторична регіоналістика: навчальний посібник / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України, 2014. – 412 с.
160. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2011. – № 5. – С. 110–130.
161. Вершигора П. П. Партизанские рейды / П. П. Вершигора, В. А. Зеболов. – Кишинев: Штиинца, 1962. – 138 с.
162. Вершинин В. Г. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / В. Г. Вершинин. – К.: Политиздат Украины, 1957. – 148 с.
163. Веселовський С. Г. Ідентифікації громадян України як чинник її зовнішньополітичного розвитку: автореф. дис... канд. пол. наук: 23.00.02 / С. Г. Веселовський. – К., 2000. – 17 с.
164. Веденеев Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
165. Веденеев Д. Особливості спеціальної діяльності українського націоналістичного підпілля у центральних та південно-східних регіонах Української РСР (1941–кінець 1940-х рр.) / Д. Веденеев // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Наук. збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. – К.: Б.в., 2011. – С. 361–366.
166. Веденеев Д. Пастка для «Щура»: 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років / Д. Веденеев, Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–11 листопада.
167. Веденеев Д. В. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. – К.: К.И.С., 2006. – 568 с.
168. Веденеев Д. В. Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті / Д. В. Веденеев, С. В. Шевченко. – К.: Фенікс, 2010. – 576 с.

169. Веденеев Д. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. Веденеев, О. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 6–8.
170. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області / Ф. Вінокурова // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 114–126.
171. Вінокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / Ф. Вінокурова // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції «Діалог національних культур Вінниччини» (25–26 квітня 2013 року) – Вінниця: ВОПОПП, 2013. – Випуск 2. – С. 11–21.
172. Вінцовський Т. С. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) / Т. С. Вінцовський, І. Я. Нікульча // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 123–134.
173. Вовк М. Ю. Армия Крайова на территории СССР в годы Второй мировой войны / М. Ю. Вовк // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 2. – С. 195–201.
174. Военный Энциклопедический словарь / [Под ред. Н. В. Огаркова]. – М.: Воениздат, 1983. – 864 с.
175. Военный энциклопедический словарь. В 2-х т. – Т. 1 / [Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев, В. М. Карев и др.]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 848 с.
176. Война в тылу врага: (О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – Вып. 1 / В. Н. Андрианов, В. Е. Быстров (рук.), М. Л. Гутин и др.. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.
177. Войтенко С. П. Советское партизанское движение в годы Великой Отечественной войны в новейшей буржуазной историографии / С. П. Войтенко, К. Ф. Павликов // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 47–64.
178. Войцеховский А. А. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах) / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.
179. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава: Полтавський держ. пед. ін-т ім. В. Короленка, 1997. – 126 с.
180. Воронцов С. Буковинский Шиндлер / С. Воронцов // Зеркало недели. – 2009. – 31 января.
181. Воскобойников В. Б. Партиёне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941–1944 рр.) / В. Б. Воскобойников // Укр. іст. журн. – 1987. – № 7. – С. 121–126.
182. Вронська Т. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943–1945 рр.) / Т. Вронська, С. Гальченко // Україна

- в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 2. – С. 631–660.
183. Вронська Т. В. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко. – Харків: Права людини, 2014. – 584 с.
184. Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции, посвящ. 20-й годовщине победы над фашист. Германией. В 3-х кн. / А. М. Самсонов (гл. ред.). – Кн. 3: Движение Сопротивления в Европе / Е. А. Болтин (отв. ред.). – М.: Наука, 1966. – 341 с.
185. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х–1950-х рр. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 125–137.
186. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Вид. 2-е, доп. / В. В'ятрович. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 368 с.
187. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. Нові сюжети / В. В'ятрович. – Львів: Часопис, 2012. – 240 с.
188. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 16–29.
189. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Львів: Мс, 2006. – 144 с.
190. В'ятрович В. Україно-угорські переговори / В. В'ятрович // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [Голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядник і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 158–163.
191. Гаврилов В. До історії молодіжної організації ОУН на Чернігвщині / В. Гаврилов // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 105–107.
192. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років / М. Гавришко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 123–141.
193. Гайдай О. Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939–1944 рр.) / О. Гайдай, В. Ханас // Мандрівець. – 1996. – № 4–5. – С. 72–82.
194. Гайдай О. Польське підпілля на території Тернопільської області / О. Гайдай, Б. Хаварівський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 307–308.
195. Гайдай О. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль: Підручники & посібники, 2002. – 112 с.
196. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль: Б.В., 1996. – 172 с.

197. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – К.: Вища школа, 1986. – 302 с.
198. Галаган В. Я. Участь радянських жінок у боротьбі проти гітлерівських загарбників (за матеріалами збірників документів) / В. Я. Галаган // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1986. – Вип. 28. – С. 42–46.
199. Галинский И. Н. Политическая фальсификация истории Великой Отечественной войны как идеологическая диверсия / И. Н. Галинский // Великая Победа и современность. К 65-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне: Материалы международной научно-практической конференции. – М.: Степаненко, 2010. – С. 92–99.
200. Герои подполья. Вып. 1. – Изд. 3-е, испр. и доп. / [Сост. В. Быстров]. – М.: Политиздат, 1970. – 559 с.
201. Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в годы Великой Отечественной войны. – Вып. 2. – Изд-е 2-е, испр. и доп. – М., 1970. – 592 с.
202. Героїчний Київ. – К.: Політвидав України, 1982. – 334 с.
203. Герус-Бахтіна Н. А. Німецька громада Півдня України в 1941–другій половині 1944 років / Н. А. Герус-Бахтіна // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 70. – С. 58–59.
204. Гінда В. Чоловіки й жінки у партизанських загонах / В. Гінда // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 157–170.
205. Гладков Т. К. Ковпак. Изд. 2-е, испр. / Т. К. Гладков, Л. Е. Кизя. – М.: Молодая гвардия, 1973. – 288 с.
206. Гогун А. Советские спецслужбы в оккупированной Украине, 1941–1944 / А. Гогун // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – С. 34–49.
207. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А. Гогун. – М.: Центрполиграф, 2008. – 477 с.
208. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. / А. Гогун. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
209. Гогун О. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів / О. Гогун, Ж. Ковба // Голокост і сучасність. Науковий журнал. – 2010. – № 1. – С. 143–153.
210. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкас. ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
211. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. / М. Л. Головка. – К.: Олан, 2004. – 704 с.

212. Голубев А. В. «Мы ждали второго фронта»: союзники глазами советского общества в годы Второй мировой войны / А. В. Голубев // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 3–27.
213. Голубенко І. Відлуння лісу. Українська народна пісня – про національно-визвольні змагання в Україні 40–50-х рр. ХХ століття / І. Голубенко. – К.: Ін-т громадянського суспільства, 2000. – 197 с.
214. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України, 2014. – 151 с.
215. Гончарук Г. И. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2001. – 180 с.
216. Гончарук Г. И. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 годов / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2004. – 344 с.
217. Горбачук В. Т. Український повстанський рух на Берестейщині в середині ХХ століття: спогади, матеріали, листування / В. Т. Горбачук. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2013. – 213 с.
218. Горбуров Є. Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. / Є. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – 340 с.
219. Горбуров Є. Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни / Є. Г. Горбуров. – К.: Геліон, 2002. – 246 с.
220. Горбуров Є. Г. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / Є. Г. Горбуров, М. М. Шитюк. – К.: Ін-т історії, 2003. – 57 с.
221. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні / В. В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
222. Горенко О. Європейські цінності і проблема цілісності історичної методології / О. Горенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2009. – Вип. 18. – С. 255–270.
223. Горинов М. М. Будни осажденной столицы: жизнь и настроения москвичей (1941–1942 гг.) / М. М. Горинов // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 3–28.
224. Горобец Г. Т. Партийное подполье на Украине 1941–1944 гг. / Г. Т. Горобец. – К.: Мысль, 1969. – 93 с.
225. Город-герой Киев. – М.: Стройиздат, 1975. – 262 с.
226. Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной / И. Гречуха. – Одесса: Маяк, 1970. – 328 с.
227. Григорович Д. П. Взаємодія партизанів з частинами діючої армії / Д. П. Григорович // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 46–51.

228. Григорович Д. П. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 335 с.
229. Григорович Д. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 224 с.
230. Григорович Д. П. Комуністична партія – організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України / Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1974. – № 9. – С. 11–20.
231. Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 165 с.
232. Григорович Д. Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины / Д. Ф. Григорович. – К.: Знание, 1980. – 48 с.
233. Гриднев В. М. Борьба советских крестьян с оккупационным режимом (1941–1944 гг.) и буржуазная историография / В. М. Гриднев // Вопросы истории. – 1978. – № 7. – С. 18–29.
234. Гриднев В. М. Историография борьбы советского крестьянства против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / В. М. Гриднев // Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. – М.: Наука, 1980. – С. 153–162.
235. Гриневич В. А. До питання про український радянський культурницький націоналізм у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 12. – С. 345–370.
236. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – К.–Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 508 с.
237. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. – 520 с.
238. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16. – Ч. 1. – С. 405–434.
239. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.
240. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
241. Грицьків Л. Вирок виносить народ / Л. Грицьків, С. Герасименко. – К., 1970. – 144 с.

242. Грицьків Р. Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 280–299.
243. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / І. М. Грідіна. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 419 с.
244. Грідіна І. М. Духовне життя українського народу 1939–1945 років: теоретико-методологічні засади історичного дослідження / І. М. Грідіна // Наукові праці. Науково-методичний журнал Чорноморського державного ун-ту ім. П. Могили. – 2009. – Том 115. – Вип. 102. – С. 41–44.
245. Грідіна І. М. Духовні цінності українського народу в роки Другої світової війни: до методології дослідження / І. М. Грідіна // Грані історії. Збірник наук.праць. – Горлівка, 2008. – С. 184–193.
246. Грідіна І. М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна // Гілея. Науковий вісник. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 135–144.
247. Грідіна І. М. Менталітет як чинник духовного життя українського народу в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна // Вісник Донецького національного ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2009. – Вип. 1. – С. 154–160.
248. Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): монографія / Р. В. Гула. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 516 с.
249. Гула Р. В. Роль радянського патріотизму в партизанському русі в Україні у 1941–1942 рр. / Р. В. Гула // Гілея. – К., 2012. – Вип. 66. – С. 161–164.
250. Гуляй П. І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму / П. І. Гуляй // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 117–121.
251. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
252. Гупало С. Лицар свободи. До 100-річчя від дня народження головного художника УПА Ніла Хасевича / С. Гупало // День. – 2005. – 2 грудня.
253. Гуторов І. Борьба и творчество народных мстителей / И. Гуторов. – Минск: Госиздат БССР, 1949. – 301 с.
254. Давиденко В. А. «Українська Повстанча Армія»: шлях ганьби і злочинів / В. А. Давиденко. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
255. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с.
256. Даниленко С. Т. Уніати / С. Т. Даниленко. – М.: Политиздат, 1972. – 223 с.
257. Данилюк М. З. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Дани-

- люк М. З., Сафонова Є. В., Черченко А. П. // Укр. іст. журн. – 1958. – № 6. – С. 103–110.
258. Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. – М.: Наука, 1991. – 223 с.
259. Движение Сопротивления в странах Восточной Европы: Круглый стол // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 95–96.
260. Деборин Г. А. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. / Г. А. Деборин, Б. С. Тельпуховский. – М.: Мысль, 1975. – 439 с.
261. Деймон О. В окупованому Києві / О. Деймон // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1 (12). – С. 239–249.
262. Демидов С. Деятельность УПА на территории Беларуси / С. Демидов // Беларусь і Польшча ў XX ст.: агульнае і адметнае ў гістарычных лёсах. – Брест, 2001. – С. 176–179.
263. Демоз Ллойд. Психоистория / Л. Демоз; [Пер. с англ. Шкуратова А.]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.
264. Дем'янчук І. Я. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / І. Я. Дем'янчук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1966. – 239 с.
265. Дем'янчук І. Я. Підпільна преса України / І. Я. Дем'янчук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1956. – 130 с.
266. Денисенко П. І. Героїчний подвиг підпільників Павлограда. До 30-річчя збройного виступу / П. І. Денисенко // Укр. іст. журн. – 1973. – № 2. – С. 115–120.
267. Денисенко П. І. Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941–1944 рр.) / П. І. Денисенко // Укр. іст. журн. – 1966. – № 12. – С. 31–38.
268. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. – Т. 1: Волинь. – Рівне: ППДМ, 2008. – 448 с.
269. Дергай О. Однострій, амуніція та озброєння загонів УПА на Волині (УПА-Північ) / О. Дергай // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 249–252.
270. Деревінський В. Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин / В. Деревінський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 149 с.
271. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. / І. Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Вип. 1(20). – К., 2003. – С. 179–193.
272. Дерейко И. Местные формирования немецкой армии и полиции в Рейхскомиссариате «Украина», 1941–1944 / И. Дерейко // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / [Авт.-сост.: А. Гогун,

- И. Дерейко, А. Кентий]. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – С. 50–80.
273. Дзьобак В. В. Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.) / В. В. Дзьобак. – К.: ІНФОЦЕНТР, 2005. – 266 с.
274. Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Штрихи до політичного портрета / В. В. Дзьобак. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1995. – 89 с.
275. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) / В. В. Дзьобак. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2002. – 260 с.
276. Дишлевий П. С. Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941–1944 рр.) / П. С. Дишлевий // Архіви України. – 1974. – № 1. – С. 14–23.
277. Дишлевий П. С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. С. Дишлевий // Укр. іст. журн. – 1971. – № 6. – С. 74–80.
278. Дишлевий П. С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної політики на Україні (1941–1944 рр.) / П. С. Дишлевий // Укр. іст. журн. – 1968. – № 3. – С. 55–62.
279. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / [Упорядник Хобот П. В.]. – Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. – 132 с.
280. Дмитрук К. Безбачченки: правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – 239 с.
281. Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти. Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті / К. Дмитрук. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.
282. Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії / К. Дмитрук. – К.: Знання, 1977. – 46 с.
283. Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму: крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков / К. Дмитрук. – К.: Наук. думка, 1976. – 383 с.
284. Дмитрук К. Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імпеіалістичної реакції / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1981. – 327 с.
285. Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церков) / К. Дмитрук. – К.: Політвидав України, 1973. – 52 с.
286. Дмитрук К. С крестом и трезубцем / К. Дмитрук. – М.: Политиздат, 1979. – 224 с.
287. Дмитрук К. Уніатська церква на службі реакції / К. Дмитрук // Укр. іст. журн. – 1973. – № 12. – С. 28–40.
288. Добров П. В. Шахтарі в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / П. В. Добров, Л. І. Суюсанов. – Донецьк: Норд-Прес, 2009. – 200 с.

289. Добровольський С. ОУНівське підпілля Донеччини / С. Добровольський. – Павлоград: Самвидав Леоніда Романюка, 2009. – 35 с.
290. Добровольський О. Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни / С. Добровольський // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / [Упорядник Хобот П.В.]. – Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. – С. 50–68.
291. Довган Ю. Форма, спорядження та амуніція УПА / Ю. Довган // Военна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Львів: Б.в., 2010. – С. 450–453.
292. Довганич О. Д. Чехословацькі антифашисти у партизанських формуваннях України і Білорусії / О. Д. Довганич, В. Г. Пашкевич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 30–38.
293. Долматова Н. М. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941–1944 рр. / Н. М. Долматова // Укр. іст. журн. – 1968. – № 3. – С. 106–110.
294. Доманк А. С. Шепетівське підпілля в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (липень 1941–лютий 1944 рр.) / А. С. Доманк // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 86–89.
295. Драчук В. С. Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни / В. С. Драчук // Укр. іст. журн. – 1968. – № 10. – С. 123–125.
296. Друмов В. І. Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині / В. І. Друмов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). – Вип. 7. – К., 1999. – С. 141–145.
297. Дубина К. К. В годы тяжелых испытаний / К. К. Дубина. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1962. – 263 с.
298. Дубина К. К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / К. К. Дубина. – К.: Знання, 1967. – 48 с.
299. Дубровченко П. М. Участь цивільної авіації в розгортанні всенародної боротьби на Україні (1941–1944 рр.) / П. М. Дубровченко // Укр. іст. журн. – 1973. – № 2. – С. 126–130.
300. Дуда А. Буковинський рух в боях за українську державність. 1918–1941–1944 / А. Дуда, В. Старик. – Чернівці: Український народний дім, 1995. – 271 с.
301. Дудикевич Б. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму / Б. Дудикевич, Я. Вітошинський. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1952. – 59 с.
302. Дудко І. П. Бойова взаємодія українських, російських і білоруських партизанів в роки Великої Вітчизняної війни / І. П. Дудко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 9. – С. 28–33.
303. Дудко М. О. Радянська медицина на службі у партизанів України / М. О. Дудко. – К.: Здоров'я, 1966. – 84 с.

304. Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – 2-е изд., испр. и доп. / А. Дюков. – М.: Фонд «Историческая память», 2009. – 176 с.
305. Елисаветский С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанская борьба в Украине (1941–1944) / С. Елисаветский. – К., 1998. – 399 с.
306. Емченко Г. Я. Годы суровых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.) / Г. Я. Емченко. – Луганск: Луганское обл. изд-во, 1961. – 205 с.
307. Емченко Г. Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Г. Я. Емченко. – Донецк: Донбасс, 1972. – 118 с.
308. Елисаветский С. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). Партизанское движение в Украине в годы Великой Отечественной войны / С. Елисаветский // Єврейський опір в Україні в період Голокосту. Зб. наук. ст. / [Під ред. М. І. Тяглого]. – Дніпропетровськ; Запоріжжя: Ткума, 2004. – С. 68–86.
309. Енциклопедія історії України: У 8 т. – Т. 4: Ка – Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – 528 с.
310. Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 9: Прил – С / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2012. – 944 с.
311. Еремін В. Г. Партийное руководство подпольной борьбой на оккупированной врагом территории (1941–1944 гг.) / В. Г. Еремін, А. Ф. Юденков // Вопросы истории КПСС. – 1969. – № 3. – С. 37–58.
312. Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / В. Ю. Євдокименко. – К.: Наук. думка, 1967. – 270 с.
313. Єгоров В. Ф. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. / В. Ф. Єгоров, П. О. Кундаров // Укр. іст. журн. – 1965. – № 5. – С. 119–121.
314. Єлесін Ю. І. Про боротьбу радянських патріотів за зрив планів фашистських окупантів по грабежу й експлуатації Донбасу / Ю. І. Єлесін // Укр. іст. журн. – 1982. – № 2. – С. 106–111.
315. Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні / С. Я. Єлисаветський // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 59–72.
316. Ємельянова Т. Партизанська слава у фотодокументах / Т. Ємельянова // Архіви України. – 2009. – Вип. 5. – С. 180–185.
317. Ємець П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П. Ємець, О. Самойленко. – Харків: Прапор, 1965. – 103 с.
318. Єремєєва К. А. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву / К. А. Єремєєва, В. О. Куліков // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна. – 2011. – № 982: Серія Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 228–239.

319. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Под ред. Н. С. Конарева]. – М.: Транспорт, 1985. – 575 с.
320. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. / В. М. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
321. Журавлев Е. И. Гражданский коллаборационизм на Юге России в годы Великой Отечественной войны / Е. И. Журавлев // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 70–79.
322. Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів і постоїв рейдуючих відділів УПА / Р. Забілий // Український визвольний рух. – № 6. – Львів, 2006. – С. 170–183.
323. Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк – «Хмель» / Р. Забілий // Український визвольний рух. – № 5. – Львів, 2005. – С. 192–202.
324. Заболотна Т. А. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) / Т. А. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – 2011. – Вип. 11. – С. 23–36.
325. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. А. Заболотна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 2. – С. 7–43.
326. Заведюк В. Ф. Похідні групи українських націоналістів (на схід України та в країни Європи 1941–1949 рр.) / В. Ф. Заведюк. – Тернопіль: Воля, 2007. – 464 с.
327. Загорулько М. М. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. 2-е изд., перераб. и доп. / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
328. Загорулько М. М. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Изд. 3-е, доп. / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
329. Зайцев Ю. Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. / Ю. Зайцев. – Миколаїв: Б.в., 2006. – 11 с.
330. Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині в роки фашистської окупації / В. В. Зайченко // Укр. іст. журн. – 1986. – № 3. – С. 91–92.
331. Залесский А. И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг-советского крестьянства в тылу врага (1941–1944) / А. И. Залесский. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 397 с.
332. Залесский А. И. Партийное руководство политической и хозяйственной жизнью в партизанских краях и зонах / А. И. Залесский // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М.: Мысль, 1976. – С. 297–324.
333. Залесский К. А. Великая Отечественная война. Большая биографическая энциклопедия / К. А. Залесский. – М.: АСТ, 2013. – 832 с.

334. Замлинський В. О. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині / В. О. Замлинський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 5. – С. 74–83.
335. Замлинський В. О. Допомога партизанів радянським військам в боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників / В. О. Замлинський // Архіви України. – 1974. – № 5. – С. 10–16.
336. Замлинський В. О. З вірою у перемогу: комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941–1944 рр. / В. О. Замлинський. – К.: Вища школа, 1976. – 430 с.
337. Замлинський В. О. Караюча земля: про комуністичне підпілля і партизанський Рух на Волині в роки Великої Вітчизняної війни / В. О. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1965. – 259 с.
338. Замлинский В. А. Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / В. А. Замлинский, В. Немытый. – М.: Политиздат, 1983. – 352 с.
339. Замлинський В. О. Питання партизанського руху в мемуарах радянських воєначальників / В. О. Замлинський // Укр. іст. журн. – 1977. – № 11. – С. 130–138.
340. Замлинский В. А. По велению интернационального долга: Выполнение Коммунистической партией Советского Союза, советским народом своего интернационального долга в борьбе против германского фашизма во второй мировой войне 1939–1945 гг. / В. А. Замлинский. – К.: Вища шк., 1980. – 303 с.
341. Замлинський В. Тавровані презирством народу / В. Замлинський. – К.: Політвидав України, 1974. – 96 с.
342. Замлинський В. О. Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. О. Замлинський // Укр. іст. журн. – 1971. – № 1. – С. 129–134.
343. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1954. – 180 с.
344. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / [Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський та ін.]. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.
345. Зарецкая З. На баррикадах культуры: театр вильнюсского гетто как модель еврейского сопротивления Катастрофе / З. Зарецкая // Евреи в меняющемся мире. Материалы 6-й международной конференции. Рига, 11–14 сентября 2006 г. – Рига: Латвийский ун-т, 2009. – С. 263–273.
346. Заречный В. Альянс ООН-СС / В. Заречный // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 53–62.
347. Зашкільняк Л. Історична полоністика останнього десятиріччя в Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'язознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 34–38.

348. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
349. Зашкільняк Л. Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі: історіографічні аспекти / Л. Зашкільняк // Наукові записки. Історичні науки. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 10. – С. 336–387.
350. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – 2009. – Ч. 14. – С. 297–309.
351. Зеболов В. А. Деятельность КПСС по организации и проведению партизанских рейдов в годы Великой Отечественной войны Советского Союза / В. А. Зеболов. – М.: МГУ, 1964. – 129 с.
352. Земсков А. А. Источники Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / А. А. Земсков. – М.: Знание, 1970. – 29 с.
353. Земсков В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 гг.) / В. Н. Земсков. – М.: Мысль, 1986. – 269 с.
354. Зенина А. Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944 / А. Н. Зенина. – К.: Наук. думка, 1985. – 208 с.
355. Зима В. Ф. Менталитет народов России в войне 1941–1945 годов / В. Ф. Зима. – М.: Ин-т российской истории, 2000. – 278 с.
356. Зинченко Ю. И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944 / Ю. И. Зинченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 185 с.
357. Зінченко О. Уславлений партизанський керівник, партійний і державний діяч: (До 80-річчя з дня народж. О. Ф.Федорова) / О. Зінченко, В. Коньков // Укр. іст. журн. – 1981. – № 3. – С. 132.
358. Зінченко Ю. І. Бойова взаємодія партизанів з Червоною Армією під час визволення Правобережної України / Ю. І. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1979. – № 3. – С. 65–74.
359. Иванов А. Г. Разоблачение буржуазной фальсификации советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, роли КПСС в его организации и развитии / А. Г. Иванов // Научные труды Кубанского ун-та. Вып. 50. – Краснодар, 1972. – С. 11–24.
360. Иванов А. Украинские националисты в Донбассе как пособники нацистских оккупантов / А. Иванов // Історичні і політологічні дослідження: Видання Донецького національного ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 101–107.
361. Ивлев И. А. Оружием контрпропаганды: Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. / И. А. Ивлев, А. Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1988. – 277 с.
362. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. – Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г.–декабрь 1943 г.). – М.: Воениздат, 1961. – 652 с.

363. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. – Т. 6. Итоги Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1965. – 652 с.
364. История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. – Т. 4–9. – М.: Воениздат, 1973–1982.
365. История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. – М.: Наука, 1965. – 469 с.
366. История Коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти т. – Т. 5. – Кн. 1. (1938–1945 гг.): Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1970. – 723 с.
367. История крестьянства СССР. В 5-ти т. – Т. 3. Крестьянство накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938-1945. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
368. История Луганского края: Учеб. пособие / [Ефремов А. С., Курило В. С., Бровченко И. Ю., Климов А. А., Красильников К. И., Семистяга В. Ф., Подов В. И.]. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 432 с.
369. История советского рабочего класса. В 6-ти т. – Т. 3: Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. – М.: Наука, 1984. – 592 с.
370. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. – 424 с.
371. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині / Г. Іванущенко // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 260–272.
372. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми: Собор, 2001. – 192 с.
373. Іванущенко Г. Підпілля ОУН–УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб / Г. Іванущенко // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей / [Упорядник Хобот П. В.]. – Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. – С. 79–103.
374. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни / І. Іванченко. – Севастополь: Просвіта, 2003. – 78 с.
375. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі – життєвий шлях Людмили Фої / В. Іванченко // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 8. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2009. – 127 с.
376. Іващук С. О. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни) / С. О. Іващук. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – 172 с.
377. Ільницький Р. Українсько-польське протистояння у 1943–1946 рр. (за матеріалами Дрогобицької області) / Р. Ільницький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – Вип. 17. – С. 399–405.

378. Ільющин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА / І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 94–103.
379. Ільющин І. До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни / І. Ільющин // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 241–249.
380. Ільющин І. До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни / І. Ільющин // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. – К., 1998. – Вип. 37. – С. 37–41.
381. Ільющин І. Епілог акції «Бужа» та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів / І. Ільющин // Сторінки військової історії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 254–257.
382. Ільющин І. З історії діяльності першої польської підпільної організації «Служба Звиченству Польські» у Львові в 1939 році / І. Ільющин // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ: Київський ун-т, 1997. – Вип. 43. – С. 75–82.
383. Ільющин І. З історії діяльності польської підпільної організації Звйонзек Валькі Збройней на території західноукраїнських земель наприкінці 1939–початку 1940 рр. / І. Ільющин // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. – Київ: Київський ун-т, 1998. – Вип. 39. – С. 74–77.
384. Ільющин І. Національно-визвольні прагнення українських і польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни / І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 82–96.
385. Ільющин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. Ільющин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.
386. Ільющин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / І. Ільющин // Україна – Польща: Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках», Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 154–171.
387. Ільющин І. Польське підпілля на території Західної України в роки II світової війни / І. Ільющин // Журнал І. – 2003. – № 28. – С. 152–171.
388. Ільющин І. Польське підпілля у Західній Україні у 1939–1941 рр. / І. Ільющин // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – Київ, 2003. – № 1. – С. 452–453.
389. Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ільющин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 289 с.
390. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільющин. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.
391. Ільющин І. Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової / І. Ільющин // Українсько-польські стосунки 1918–

- 1947 рр. Матеріали III міжнародного наукового семінару. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової – Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 153–178.
392. Ілюстрована історія Києва / [Гол. Ред. ради О. Попов]. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.
393. Історія Києва. – Т. II. – К.: АН УРСР, 1960. – Розд. VI. Київ у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – С. 471–627.
394. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К.: Молодь, 1968. – 608 с.
395. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. 2-е вид., доп. – К.: Молодь, 1971. – 676 с.
396. Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – К.: Укр. радян. енциклопедія, 1968. – 586 с.
397. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К.: Укр. радян. енциклопедія, 1965–1974.
398. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наук. думка, 1967. – 533 с.
399. Історія України. 2-е вид., зі змінами / [Керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
400. Історія України: Навч. посібник / [Під ред. В. Смоля]. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
401. Історія України: нове бачення. У 2-х т. – К.: Україна, 1995–1996. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
402. Історія України та її державності. Курс лекцій. Вид. 5-те, перероб. і доп. / [За ред. Л. Дещинського]. – Львів: Львівська політехніка, 2009. – 476 с.
403. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 657 с.
404. Історія Української РСР. У 8-и т., 10-ти кн. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
405. Іщук О. Брати Бусли. Життя за Україну / О. Іщук, І. Марчук // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 16. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. – 116 с.
406. Іщук О. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН / О. Іщук, В. Огороднік. – Коломия: Вік, 2010. – 195 с.
407. Іщук О. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай» / О. Іщук, В. Іванченко // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 10. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. – 126 с.
408. Іщук О. Життєвий шлях Уляни Крюченко – дружини головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Наук. збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. – К.: Б.в., 2011. – С. 411–423.

409. Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боеслава» / О. Іщук // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 9. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. – 138 с.
410. Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) / О. Іщук // Літопис УПА. Бібліотека. – Т. 11. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. – 941 с.
411. Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування / Є. П. Кабанець. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – 376 с.
412. Кабанець Є. П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. / Є. П. Кабанець // Укр. іст. журн. – 2011. – № 5. – С. 81–97.
413. Камардіна К. М. Бойова діяльність підпільників Криму / К. М. Камардіна, В. І. Шапко // Укр. іст. журн. – 1985. – № 5. – С. 107–114.
414. Каменева Т. А. Комсомол и молодежь в тылу врага / Т. А. Каменева, Д. З. Муриев // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. – М.: Мол. гвардия, 1975. – С. 233–249.
415. Капась І. Специфіка застосування джерел усного походження при вивченні радянського руху Опору 1941–1944 рр. в Україні / І. Капась // Наукові записки з української історії. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 236–242.
416. Каптелов Б. И. ОУН на службе у фашизма / Б. И. Каптелов // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5. – С. 45–57.
417. Кардашов В. И. Западногерманские историки и мемуаристы о советском партизанском движении / В. И. Кардашов, В. П. Самухин // Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. – Л.: Лениздат, 1974. – С. 29–41.
418. Кардашов В. И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии / В. И. Кардашов // Критика новейшей буржуазной историографии. Сб. ст. – Л.: Наука, 1967. – С. 248–281.
419. Каревский А. Ф. Борьба советского народа в тылу фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны. Историография проблемы / А.Ф. Каревский. – М.: МГУ, 1982. – 108 с.
420. Карпов О. О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943–1944 рр.) / О. О. Карпов // Укр. іст. журн. – 1965. – № 5. – С. 114–116.
421. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине / Касьянов Г. // Национальные истории на постсоветском пространстве – II / Под ред. Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009. – С. 117–145.
422. Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 128 с.

423. Кафтанов С. В. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне / С. В. Кафтанов. – М.: Наука, 1945. – 124 с.
424. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Центральний державний архів громадських об'єднань України / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
425. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.
426. Кентий А. Красные партизаны Украины в 1941–1944 гг.: организация, структура, основные направления деятельности / А. Кентий // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – С. 13–33.
427. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А. В. Кентій. – К., 1999. – 111 с.
428. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.) / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 111 с.
429. Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. – К.: Інститут історії України, 2010. – 98 с.
430. Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 287 с.
431. Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 220 с.
432. Кизя Л. Є. Джон А. Армстронг. Радянські партизани в Другій світовій війні. Вид-во Вісконсінського університету, Медісон, 1964, 792 с. / Л. Є. Кизя // Укр. іст. журн. – 1965. – № 2. – С. 132–134.
433. Кизя Л. Є. Народні месники: З історії партизанського руху на Ровенщині / Л. Є. Кизя. – Львів: Каменяр, 1960. – 172 с.
434. Кизя Л. Є. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії / Л. Є. Кизя // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 110–115.
435. Кизя Л. Є. Правди не затьмарити: Проти фальсифікаторів історії партизанського руху / Л. Є. Кизя. – К.: Знання, 1965. – 86 с.
436. Киреев В. П. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939–1968 гг. / В. П. Киреев. – Казань: Всес. гос. б-ка иностр. лит-ры, 1969. – 298 с.
437. Кириченко С. М. Керівник партійного підпілля: (До 70-річчя з дня народження О. С. Пироговського) / С. М. Кириченко, О. С. Кременчуцька // Укр. іст. журн. – 1967. – № 8. – С. 122–124.
438. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 67 с.

439. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2000. – 304 с.
440. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі й вороги / Ю. Киричук. – Львів, 1997. – 86 с.
441. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
442. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції / К. В. Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.
443. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії / О. Кісь // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 15–39.
444. Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4. – С. 591–599.
445. Клименко О. О. Грошові документи ОУН (бофони) 1932–1959 років / О. О. Клименко. – Тернопіль: Тернопіль, 1999. – 307 с.
446. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945) / В. И. Клоков. – К.: АН УССР, 1961. – 429 с.
447. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историкографический очерк / В. И. Клоков. – К.: Наук. думка, 1978. – 123 с.
448. Клоков В. И. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи / В. И. Клоков // Укр. іст. журн. – 1960. – № 3. – С. 35–45.
449. Клоков В. И. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі в Європі (1941–1945) / В. И. Клоков, А. В. Кудрицький, І. М. Бречак. – К.: Політвидав України, 1968. – 159 с.
450. Клоков В. И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск / В. И. Клоков. – К.: Наук. думка, 1984. – 168 с.
451. Клоков В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. И. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. – К.: АН УРСР, 1957. – 220 с.
452. Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / В. И. Клоков. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1994. – 74 с.
453. Клоков В. И. Проблематика Великої Вітчизняної і другої світової війн / В. И. Клоков, М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1986. – № 7. – С. 69–79.
454. Клюенко Д. М. Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України / Д. М. Клюенко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 6. – С. 52–58.

455. Ключенко Д. М. Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941–липень 1942 рр.) / Д. М. Ключенко // Укр. іст. журн. – 1985. – № 5. – С. 76–80.
456. Ключенко Д. М. Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К. Є. Ворошилова / Д. М. Ключенко // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 95–100.
457. Клявец Р. Да пытання дзейнасці беларусаў у складзе бандэраўскай УПА. 1942–1944 гг. / Р. Клявец // Беларускі Рэзыстанс. – 2007. – № 1. – С. 79–91.
458. Князьков А. С. Взаимодействие советских партизан с действующей армией / А. С. Князьков // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М.: Мысль, 1976. – С. 233–257.
459. Князьков А. С. Действия партизан в ходе подготовки и проведения Крымской наступательной операции / А. С. Князьков // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 5. – С. 30–34.
460. Ковалев Б. Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б. Н. Ковалев. – Великий Новгород: НовГУ им. Я. Мудрого, 2009. – 372 с.
461. Коваленко М. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога / М. А. Коваленко // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 90–96.
462. Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945 / В. С. Коваль. – К.: Наук. думка, 1966. – 268 с.
463. Коваль М. В. Бойова діяльність підпільників Києва (1941–1943 рр.) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1982. – № 5. – С. 56–64.
464. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1979. – 135 с.
465. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 3–22.
466. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки / М. В. Коваль. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 75 с.
467. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять (початок) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3–21.
468. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять (закінчення) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 3–19.
469. Коваль М. В. Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи / М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
470. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 25–32.
471. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1977. – 264 с.

472. Коваль М. В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1969. – № 7. – С. 32–41.
473. Коваль М. В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 94–102.
474. Коваль М. В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма: Ратное и трудовое содружество украинского народа с братскими народами СССР / М. В. Коваль. – К.: Знание, 1980. – 48 с.
475. Коваль М. УАПЦ – служниця фашистських окупантів / М. Коваль // Людина і світ. – 1986. – № 1. – С. 56–63.
476. Коваль М. В. У горнилі війни. Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1970. – 155 с.
477. Коваль М. В. Україна у Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1994. – 58 с.
478. Коваль М. В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
479. Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
480. Коваль М. В. Форми і методи ідейно-політичної роботи парторганізацій серед особового складу партизанських формувань / М. В. Коваль, П. О. Савчук // Укр. іст. журн. – 1979. – № 1. – С. 52–60.
481. Ковальська Л. А. Соціальна стратифікація радянського підпільно-партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни / Л. А. Ковальська // Історична пам'ять. – 2012. – № 28. – С. 63–70.
482. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944) / В. Ковальчук. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 2006. – 497 с.
483. Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр. / В. Ковальчук. – К.: Житомирська облдрукарня, 2011. – 80 с.
484. Ковальчук І. Діяльність структур ОУН на території Житомирської та західних районів Київської областей у 1942 році / І. Ковальчук // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. – Т. 5 / І. Ковальчук. – Житомир: ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 91–98.
485. Ковальчук І. До питання про діяльність рейдуючих і місцевих боївок УПА на території Житомирської області в 1943 році / І. Ковальчук // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л. В. – К., 2011. – С. 580–587.
486. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей / І. Ковальчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія № 6.

- Історичні науки: зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. – С. 202–212.
487. Ковальчук І. Поширення впливу ОУН-Б на Житомирщину в 1941 році / І. Ковальчук // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. – Т. 1. – Житомир: ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С. 239–246.
488. Ковальчук І. В. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні–серпні 1941 р. / І. В. Ковальчук // Історичні студії Волинського національного ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 3. – 2010. – С. 86–92.
489. Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту / Ж. Ковба // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2006. – Вип. 4. – С. 127–151.
490. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Вид. 3., випр. і доп. / Ж. Ковба. – К.: Дух і літера, 2009. – 296 с.
491. Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни / Ж. Ковба // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 134–155.
492. Козак В. Н. Побратимы: Советские люди в антифашистской борьбе народов Балканских стран (1941–1945) / В. Н. Козак. – М.: Мысль, 1975. – 174 с.
493. Козлітін В. Д. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник / В. Д. Козлітін. – Х.: РА, 2001. – 336 с.
494. Козлов Н. Д. Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / Н. Д. Козлов. – СПб: ЛОИУУ, 1995. – 140 с.
495. Комарницький С. І. До 30-річчя Хотинського підпілля (1941–1942 рр.) / С. І. Комарницький // Укр. іст. журн. – 1972. – № 10. – С. 130–133.
496. Комков Г. Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941–1945 гг. / Г. Д. Комков. – М.: Наука, 1965. – 440 с.
497. Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. – К.: Политиздат, 1975. – 360 с.
498. Кондранов І. П. Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни / І. П. Кондранов // Укр. іст. журн. – 1972. – № 1. – С. 69–72.
499. Кондратенко Л. В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України / Л. В. Кондратенко // Укр. іст. журн. – 1977. – № 1. – С. 17–22.
500. Кондратенко Л. В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е / Л. В. Кондратенко. – К.: Наук. думка, 1980. – 104 с.
501. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Харків: Одиссей, 2000. – 480 с.

502. Коровин В. В. Поднимались воины народа (Сопротивление в тылу немецко-фашистских войск на территории областей Центрального Черноземья в 1941–1943 гг.) / В. В. Коровин. – Курск: Славянка, 2008. – 512 с.
503. Король В. Система каральних органів в окупованому Києві / В. Король // Історія в школі. – 2000. – № 11–12. – С. 15–16.
504. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939–1944 (Збірник статей) / В. Косик. – К.: Українська видавнича спілка, 2008. – 184 с.
505. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / В. Косик. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с.
506. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Львів: НТШ, 1993. – 658 с.
507. Косик В. Український національний рух опору (1941–1944). Реабілітувати чи визнати ОУН-УПА? / В. Косик. – Стрий: УВІС, 1993. – 32 с.
508. Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації / В. Косик // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – Ч. 1. – С. 370–383.
509. Кот С. І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії / С. І. Кот // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 122–151.
510. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 / С. Кот // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 126–140.
511. КПСС – вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне / Под ред. Н. М.Киряева. – М.: Воениздат, 1959. – 391 с.
512. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Историографический очерк / Ред. кол.: П. Р. Шевердалкин (отв. ред.) и др. – М.: Политиздат, 1973. – 262 с.
513. Кравчук М. І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / М. І. Кравчук // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6. – С. 23–32.
514. Красюк А. И. Страницы героической летописи: (Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / А. И. Красюк. – Киев–Одесса: Вища школа, 1984. – 159 с.
515. Кресо́ва книга справедливих. Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА / [опрац. Ромуальд Недзелько; перекл. К. Сень]. – Б.м.: «Тирса» ТОВ, 2013. – 233 с.
516. Кривошеев С. Фашизм і церква / С. Кривошеев // Людина і світ. – 1975. – № 5. – С. 39–41.
517. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / А. Круглов. – Днепропетровск: Ткума, 2011. – С. 43–46.

518. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Сост.: В. К. Гарагуля, И. П. Кондранов, Л. П. Кравцова]. – Симферополь: Таврия, 1994. – 208 с.
519. Кубицький С. О. Нариси воєнно-політичної історії України: Навч. Посібник / [С. О. Кубицький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко та ін.]. – К.: Київський ун-т, 2008. – 375 с.
520. Куделя Д. Дніпропетровських «бандерівців» німці розстрілювали як і комуністів / Д. Куделя // Наше місто. – 1994. – 23 серпня.
521. Кузовков Г. В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни / Г. В. Кузовков. – К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1951. – 36 с.
522. Кукурудза А. Упівські загони на Берестейщині та Пинщині / А. Кукурудза // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [Голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 121–125.
523. Кулик С. В. Антифашистское движение Сопротивления в России 1941–1944 гг. (проблемы политического и идеологического противоборства) / С. В. Кулик. – СПб: Мірі, 2006. – 337 с.
524. Кульчицький С. Борці за незалежність чи прислужники нацизму? З приводу полеміки щодо проблеми ОУН-УПА / С. Кульчицький // Політика і час. – 2001. – № 10. – С. 72–83.
525. Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань: (на матеріалах західного регіону України, 20–50 рр. ХХ ст.) / В. Кульчицький. – Тернопіль, 2001. – 124 с.
526. Кульчицький С. Захід очима Сходу, Схід очима Заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА / С. Кульчицький // День. – 2001. – 16 березня.
527. Кульчицький С. Кому маємо дякувати за незалежність України? / С. Кульчицький // День. – 2011. – 14 вересня.
528. Кульчицький С. Львів, 30 червня 1941 року / С. Кульчицький // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 32–44.
529. Кульчицький С. ОУН-УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле / С. Кульчицький // День. – 2011. – 14 жовтня.
530. Кульчицький С. В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА: Попередній варіант / С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 38 с.
531. Кульчицький С. Українські націоналісти у червоно-коричневій Європі / С. Кульчицький // Сучасність. – 1999. – Ч. 4. – С. 71–74.
532. Кульчицький С. Чи перебувала Україна під радянською окупацією? // День. – 2007. – 5 липня.
533. Куманёв Г. А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945) / Г. А. Куманёв. – М., 1963. – 321 с.

534. Куманев Г. А. Чекисты стояли насмерть. 2-е изд., испр. и доп. / Г. А. Куманёв, А. С. Чайковский. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 239 с.
535. Курас И. Ф. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.
536. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів: Піраміда, 2010. – 328 с.
537. Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943) / Т. Курило // Україна модерна. – 2008. – № 2(13). – С. 115–130.
538. Курносоев А. А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) / А. А. Курносоев // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. – М.: Наука, 1965. – С. 169–193.
539. Курносоев А. А. К вопросу об эффективности партизанского движения на территории Советского Союза / А. А. Курносоев, Е. С. Лагутин // Против фальсификации истории второй мировой войны. Сб. ст. – М.: Наука, 1964. – С. 266–305.
540. Курносоев А. А. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны в буржуазной историографии / А. А. Курносоев, Е. С. Лагутин // Вопросы истории СССР. – 1960. – № 3. – С. 172–178.
541. Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944 / В. І. Кучер. – К.: Наук. думка, 1983. – 239 с.
542. Кучер В. І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транспорті / В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1980. – № 6. – С. 66–73.
543. Кучер В. І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра / В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1984. – № 7. – С. 46–55.
544. Кучер В. І. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941–1944 рр.) / В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1979. – № 5. – С. 43–50.
545. Кучер В. І. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. праць. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 231–236.
546. Кучер В. І. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу / В. І. Кучер. – К.: Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України, 2009. – 196 с.
547. Кучер В. І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / В. І. Кучер. – К., 1997. – 104 с.
548. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) / В. І. Кучер. – К.: Наук. думка, 1974. – 142 с.
549. Кучер В. І. Роль організаторських груп у розгортанні народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників на Україні в роки Великої

- Вітчизняної війни / В. І. Кучер // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Міжвідомчий збірник. – Вип. 2. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 15–22.
550. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 360 с.
551. Кучер В. І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – 357 с.
552. Лабинская Е. Святец из Унева / Е. Лабинская // День. – 1999. – 24 декабря.
553. Лаврищук В. І. Жінки західної України у визвольному русі (1941–1950 рр.) // Матеріали Міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки». 4–5 травня 1995 р. / Український державний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – Ч. 2 / В. І. Лаврищук. – К., 1995. – С. 15–17.
554. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: КДУ, 1965. – 206 с.
555. Лахно В. Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього Рейху (1942–1943 роки) / В. Лахно // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 152–163.
556. Лебедь М. Українська Повстанча Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу / М. Лебедь. – Б.м.: Видавництво Пресового Бюро УГВР, 1946. – Ч. 1. – 126 с.
557. Левкович М. О. Сквирське підпілля / М. О. Левкович // Укр. іст. журн. – 1969. – № 8. – С. 117–119.
558. Лемещук Н. Не склонив головы: О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях / Н. Лемещук. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 136 с.
559. Лемещук М. М. Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд / М. М. Лемещук // Укр. іст. журн. – 1964. – № 5. – С. 157–160.
560. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки, 2011. – 412 с.
561. Ленська В. В. Фольклор як спосіб ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни / В. В. Ленська // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали IV Міжнародної наук. конф. (м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р.). – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 188–192.
562. Лещенко П. Я. Рукописна преса партизанів Ровенщини / П. Я. Лещенко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 122–128.

563. Лисенко О. Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – 2009. – Вип. 12. – С. 7–18.
564. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 90–98.
565. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 165–194.
566. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен / О. Є. Лисенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л. В. – К., 2011. – С. 18–24.
567. Лисенко О. Друга світова війна як науковий і суспільний феномен / О. Лисенко, О. Марущенко // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Ч. 20–21. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 28–289.
568. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
569. Лисенко О. Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / О. Є. Лисенко. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 219–229.
570. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 1. – С. 9–42.
571. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) / О. Лисенко // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14-15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди, 2010. – С. 11–19.
572. Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 жовтня – 5 листопада.
573. Лисенко О. Є. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – 2010. – Вип. 13. – С. 8–22.
574. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2015. – № 2. – С. 4–21.

575. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
576. Лисенко О. Є. Тематика другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 119–142.
577. Лисенко О. Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія / О. Лисенко // Ейдос. – 2008. – Вип. 3. – С. 319–331.
578. Лисенко О. Україно-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 384–394.
579. Лисенко О. Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять. Зб. наук. – Вип. 9. – К.: Пріоритети, 2013. – С. 140–167.
580. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 1103 с.
581. Лінкевич Є. М. З історії діяльності підпільної групи І. Д. Кудрі / Є. М. Лінкевич // Укр. іст. журн. – 1970. – № 2. – С. 119–123.
582. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / А. Г. Ліпкан. – Львів, 2003. – 23 с.
583. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. К. Лобода. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 206 с.
584. Логунова Т. А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945 / Т. А. Логунова. – М.: МГУ, 1985. – 128 с.
585. Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 152–171.
586. Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України – важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 1980. – № 5. – С. 87–97.
587. Лукін В. П. Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності / В. П. Лукін // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 41–47.
588. Лутченко Н. З. Підпільна організація Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська (серпень 1941–жовтень 1943): погляд через 70 років / Н. З. Лутченко. – Дніпропетровськ: Герда, 2014. – 480 с.
589. Магочій П. Історія України / П. Магочій. – К.: Критика, 2007. – 639 с.

590. Маєвська Н. К. Медична служба в партизанських загонах. 2-е вид. / Н. К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – 168 с.
591. Маєвський О. О. Відображення партизанського руху в плакатній продукції радянської та німецької пропаганди / О. О. Маєвський // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: зб. мат. Міжнар. наук. конференції. – К.: НУОУ, 2015. – С. 183–185.
592. Мазило В. М. Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни / В. М. Мазило // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 32–39.
593. Маин В. Н. Сельская интеллигенция в годы Великой Отечественной войны / В. Н. Маин. – Воронеж, 1985. – 159 с.
594. Майоров М. Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами / М. Г. Майоров. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1964. – 43 с.
595. Макаров П. В. Партизаны Таврии / П. В. Макаров. – М.: Воениздат, 1960. – 383 с.
596. Маковська Н. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої світової війни / Н. Маковська // Архіви України. – 2005. – Вип. 1–3. – С. 63–86.
597. Малигін А. Нариси історії ОУН–УПА / А. Малигін. – Вінниця: Б.в., 1990. – 30 с.
598. Малин В. Н. Роль политического управления ЦШПД в организации политической работы на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. / В. Н. Малин. – М.: Мысль, 1976. – С. 216–232.
599. Мальгин А. В. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос». 1941–1944 гг. 2-е изд., доп. / А. В. Мальгин. – Симферополь: СОНАТ, 2009. – 188 с.
600. Мальцев М. М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель у 1941–1944 рр. / М. М. Мальцев // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 96–101.
601. Малюга В. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни / В. Малюга, Ю. Костенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 239–243.
602. Малюга В. М. Пропагандистські осередки ОУН і УПА, їх структура та діяльність у 1941–1944 рр. / В. Малюга // Вісник Київського Славистичного університету. – 2005. – № 20. – С. 119–127.
603. Мандрик М. В. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення) /

- М. В. Мандрик // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 129–134.
604. Манзуренко В. Василь Кук – Головний Командир УПА / В. Манзуренко, О. Іщук. – Рівне: Олег Зень, 2008. – 80 с.
605. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини / Д. Мануїльський. – К.: Укр. держ. вид-во, 1946. – 24 с.
606. Маринович М. Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу / М. Маринович // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 81–87.
607. Мартинов А. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості / А. Мартинов // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 21: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 314–331.
608. Марушкин Б. И. Великая Отечественная война в антимарксистской историографии / Б. И. Марушкин // Критика буржуазной историографии советского общества. – М.: Политиздат, 1972. – С. 21–30.
609. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії / О. Марущенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 83–142.
610. Марчук І. Документи німецьких окупаційних органів про діяльність українського визвольного руху на Волині (1941–1944 рр.) / І. Марчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. – Вип. 13. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 127–134.
611. Марчук І. Пам'яті голови Великого Збору УГВР Ростислава Волошина / І. Марчук // Український визвольний рух. – № 5. – Львів, 2005. – С. 167–176.
612. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни / І. Марчук // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 196–204.
613. Марчук І. Формування та структура УПА-Північ / І. Марчук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [Голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядник і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 111–120.
614. Масловский В. В борьбе с врагами социализма / В. Масловский. – Львов: Высшая школа, 1984. – 187 с.
615. Масловський В. І. Дорога в безодню / В. Масловський. – Львів, 1978. – 208 с.
616. Масловський В. Жовто-блакитна мафія / В. Масловський. – Львів, 1975. – 250 с.

617. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – М.: Славянський діалог, 1999. – 272 с.
618. Матронов П. Развитие способов вооруженной борьбы советских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Учебное пособие / П. Матронов. – М.: Военная академия им. М. В.Фрунзе, 1962. – 49 с.
619. Медведок П. Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД / П. Медведок // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. – С. 186–193.
620. Мельничук Е. Б. Партизанское движение в Крыму (1941–1944 гг.) / Е. Б. Мельничук. – Симферополь: Сонат, 2006. – 244 с.
621. Мельничук Ю. Продай-душі / Ю. Мельничук. – Львів: Каменяр, 1967. – 172 с.
622. Мигович И. И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. И. Мигович. – М.: Политиздат, 1985. – 190 с.
623. Мизак Н. Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Кн. 3 / Н. Мизак, Ю. Зімелс. – Чернівці: Букрек, 2008. – 104 с.
624. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Кн. 5: Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА / Н. Мизак, В. Горбатюк. – Чернівці: Букрек, 2006. – 352 с.
625. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. – Кн. 1 / Н. Мизак. – Чернівці: Буковина, 1998. – 447 с.
626. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. Чортківський надрайон ОУН. – Кн. 2 / Н. Мизак. – Чернівці: Буковина, 2000. – 416 с.
627. Мирончук В. Д. Історія України: Навч. посіб. 2-е вид., випр. / В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін. – К.: МАУП, 2002. – 328 с.
628. Мицик Л. М. Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні / Л. М. Мицик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 72–78.
629. Мищенко Г. П. Задача особой важности: (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.) / Г. П. Мищенко, Г. П. Мигрин. – К.: Вища школа, 1985. – 206 с.
630. Мінгазутдінов О. Ф. Створення та діяльність антифашистського підпілля на Київщині на початку Великої Вітчизняної війни (1941 р.) / О. Ф. Мінгазутдінов // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – Вип. 38. – К.: Ред.-вид. центр «Київський ун-т», 1998. – С. 59–63.
631. Мірошников І. Я. Секретар підпільного обкому партії І. І. Бакулін / І. Я. Мірошников // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 111–113.

632. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952 / П. Мірчук. – Мюнхен: Ціцоро, 1953. – 319 с.
633. Міткалик І. Українська Повстанча Армія – Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця / І. Міткалик // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. – С. 67–71.
634. Міхненко А. Підпільний та партизанський рух у Донбасі в період фашистської окупації / А. Міхненко // Сторінки воєнної історії України. – 2001. – Вип. 5. – С. 88–92.
635. Мойсєєв О. В. Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників на Україні (березень–квітень 1943 р.) / О. В. Мойсєєв // Укр. іст. журн. – 1963. – № 2. – С. 123–125.
636. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Український визвольний рух. – № 10. – Львів, 2007. – С. 213–232.
637. Мороз В. Портрет Осипа Дяківа – «Горнового» / В. Мороз // Літопис УПА. Серія «Події і люди». – Кн. 11. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. – 126 с.
638. Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН / В. Мороз // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 205–231.
639. Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на території Дрогобицької області (1943 рік) / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 6. – С. 54–72.
640. Мороко В. М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 152–164.
641. Мстиславець О. Розтлителі свідомості / О. Мстиславець. – Львів: Вільна Україна, 1950. – 103 с.
642. Муковський І. Т. Звитяга і жертівність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.
643. Муриєв Д. З. Партийное руководство партизанским движением / Д. З. Муриєв // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М.: Мысль, 1976. – С. 150–172.
644. Мусієнко І. Етнокультурний розвиток українців у Російській та Австро-Угорській імперіях ХІХ–на початку ХХ ст. у науковому доробку А. Капелера / І. Мусієнко // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2008. – С. 158–164.
645. Мюллер Н. Вермахт и оккупация: О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер; Пер. с нем. – М.: Вече, 1974. – 387 с.

646. Найда С. Взаимодействие черниговских партизан с Советской Армией / С. Найда, С. Мельник // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 1. – С. 93–96.
647. Нариси з історії (1901–1945). ХХ століття: історія, економіка, політика, ідеологія. Кн. 1. / [За ред. А. Трубайчука]. – К.: Укрндіпроектсталь-конструкція, 1998. – 409 с.
648. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.
649. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К.: Політ-видав України, 1968. – 254 с.
650. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. – К.: Політ-видав України, 1980. – 315 с.
651. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.
652. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1961. – 615 с.
653. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. 3-є вид., випр. і доп. – Львів: Каменярь, 1980. – 386 с.
654. Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897–1968 рр.). – Одеса: Маяк, 1969. – 419 с.
655. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1981. – 452 с.
656. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів: Каменярь, 1981. – 264 с.
657. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1981. – 304 с.
658. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів: Каменярь, 1980. – 288 с.
659. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / [Відп. ред. Ю. О. Курносов]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994.
660. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. 2-ге вид., випр. – Львів: Каменярь, 1982. – 271 с.
661. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. – Дніпропетровськ: Промінь, 1981. – 254 с.
662. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1980. – 295 с.
663. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політ-видав України, 1980. – 318 с.
664. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. – Кн. 1. Борьба в подполье. – К.: Наукова думка, 1985. – 399 с.
665. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. – Кн. 2. Партизанская борьба. – К.: Наукова думка, 1985. – 431 с.

666. Нартов В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодні / В. В. Нартов. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 275 с.
667. Наумов М. Г. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху / М. Г. Наумов // Укр. іст. журн. – 1957. – № 2. – С. 149–154.
668. Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
669. Немятый В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / В. Н. Немятый. – К.: Знание, 1980. – 62 с.
670. Немятый В. Н. Дела бессмертные. (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны) / В. Н. Немятый. – Одесса: Маяк, 1967. – 112 с.
671. Нем'ятий В. М. Ішла війна народна... / В. М. Нем'ятий // Про минуле – заради майбутнього / [Упор. Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін.]. – К.: КДУ, 1989. – С. 125–137.
672. Нем'ятий В. Н. Комуністична партія – організатор всенародної боротьби проти загарбницької політики німецького імперіалізму на окупованій території України / В. М. Нем'ятий. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 48 с.
673. Нем'ятий В. М. Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України / В. М. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1975. – № 4. – С. 24–32.
674. Нем'ятий В. М. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо–осінь 1942 р.) / В. М. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1972. – № 10. – С. 93–96.
675. Нем'ятий В. М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога / В. М. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 29–40.
676. Нем'ятий В. М. Створення та діяльність партійного підпілля на Півдні України (1941–1944 рр.) / В. М. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1964. – № 3. – С. 34–40.
677. Нефьодов Д. В. Висвітлення підпільно-партизанського руху у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) на сторінках «Українського історичного журналу» / Д. В. Нефьодов // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту ім. В. Сухомлинського збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 3–29: Історичні науки. – С. 290.
678. Никончук О. Повстанська республіка на Волині / О. Никончук // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / [Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 72–87.
679. Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни / Ю. Ніколаєць // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1–2. – С. 169–176.

680. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: Х-ART, 2004. – 248 с.
681. Ніколаєць Ю. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943–1945 рр.) / Ю. Ніколаєць // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 2. – С. 616–630.
682. Ніколаєць Ю. О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941–липень 1942 рр.) / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 64 с.
683. Ніколаєць Ю. О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. О. Ніколаєць. – К.: Міжнарод. фінансова агенція, 1998. – 36 с.
684. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В. М. Нікольський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 178 с.
685. Новейшая история Отечества. XX век: Учеб. для студентов вузов: В 2-х т. – Т. 2 / [Под ред. А. Киселева, Э. Шагина]. – М.: Владос, 1998. – 448 с.
686. Новикова М. Мемуары и жизнь: Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк / М. Новикова. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 168 с.
687. Новиченко Л. «Історичний» маскаррад українсько-німецького націоналізму. Про реакційну романтику минулого / Л. Новиченко. – К.: Укрполітвидав, 1946. – 30 с.
688. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / [А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін.] – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Вища шк., 2002. – 719 с.
689. Огороднік В. Підготовчо-виховна діяльність у відділах української народної міліції ОУН (Б) (липень–вересень 1941 року) / В. Ю. Огороднік // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 11. – С. 43–48.
690. Озимчук О. Б. Рейди УПА на території Житомирщини в 1943 році / О. Б. Озимчук // Малинщина у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 25–27 вересня 1996 р. / Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині та ін. – Малин, 1996. – С. 120–122.
691. Окороков А. В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны / А. В. Окороков. – М.: Военный ун-т, 2000. – 174 с.
692. Олійник О. Боротьба ОУН-УПА проти окупаційного режиму на Хмельниччині / О. Олійник // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. педагогіч. ун-т, 2000. – С. 74–77.
693. Олійник О. В. Український національно-визвольний рух в генеральній окупрузі Волинь-Поділля (1941–1944) / О. В. Олійник // Наукові праці

- Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І.Огієнка. Серія: Історичні науки. – Вип. 18. – 2008. – С. 366–376.
694. Омельчук Ю. Змова / Ю. Омельчук. – Львів: Каменяр, 1967. – 147 с.
695. Омеляненко І. Я. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне / И. Я. Омеляненко. – Сталино: Обл. кн. изд-во, 1957. – 196 с.
696. Омеляненко І. Я. Повстання в Павлограді у лютому 1943 р. / І. Я. Омеляненко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 2. – С. 91–94.
697. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. / Л. Онишко // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 30–38.
698. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси / [В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов та ін. Відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
699. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / [С. В. Кульчицький – кер.]. – К.: Наукова думка, 2005. – 53 с.
700. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов. Учебный материал / [Я. И. Оловянников, В. А. Золототрубов, В. А. Нерушенко, В. Т. Чернов]. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1974. – 140 с.
701. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов. Учебный материал / [Я. И. Оловянников, В. М. Шевчук, В. А. Нерушенко та ін.]. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1978. – 200 с.
702. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – 3-є вид., перероб. і доп. / В. Ф. Остафійчук. – К.: Знання-Прес, 2006. – 422 с.
703. ОУН и УПА: исследования о создании «исторических» мифов. Сб. статей. – К.: Золотые ворота, 2012. – 260 с.
704. Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак. – Ужгород: Гражда, 2002. – 84 с.
705. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 470 с.
706. Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. – К.: Молодь, 1987. – 264 с.
707. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Проминь, 1979. – 616 с.
708. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк: Донбас, 1978. – 502 с.

709. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. – Днепропетровск: Проминь, 1981. – 326 с.
710. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 666 с.
711. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. – Днепропетровск: Проминь, 1981. – 326 с.
712. Очерки истории Николаевской областной партийной организации. – Одеса: Маяк, 1980. – 327 с.
713. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одеса: Маяк, 1969. – 419 с.
714. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Харків: Прапор, 1980. – 526 с.
715. Очерки истории Херсонской областной партийной организации. – Симферополь: Таврия, 1981. – 287 с.
716. Пагіря О. Бої між УПА та 1-ю угорською армією на території Галичини у березні-вересні 1944 року / О. Пагіря // Военна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Львів: Б.в., 2010. – С. 485–491.
717. Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року / О. Пагіря // Український визвольний рух. – № 13. – Львів, 2009. – С. 105–132.
718. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року / О. Пагіря // Український визвольний рух. – № 12. – Львів, 2008. – С. 74–116.
719. Пагіря О. Переговори між представниками Організації українських націоналістів (ОУН(Б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 рр. / О. Пагіря // Український визвольний рух. – № 14. – Львів, 2010. – С. 145–182.
720. Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією в контексті геополітичної ситуації в Європі у 1943 р. / О. Пагіря // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / [Відп. ред.: Легасова Л. В.]. – К., 2011. – С. 588–598.
721. Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р. / О. Пагіря // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 1. – С. 333–396.
722. Паламарчук М. Г. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України / М. Г. Паламарчук // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 81–86.
723. Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1945. – М.: Мысль, 1976. – 325 с.
724. Пастушенко Т. В. Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: український вимір» (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) / Т. В. Пастушенко // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 230.

725. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках / І. К. Патриляк. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2004. – 598 с.
726. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
727. Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. К. Патриляк // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 81–95.
728. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
729. Пащенко В. Н. Крымская АССР в годы II-й мировой войны (1939–1945 гг.) / В. Н. Пащенко, Е. В. Пащенко. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. – 376 с.
730. Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) / М. Пелешок // Сторінки воєнної історії. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 235–244.
731. Пережогин В. А. Роль Коммунистической партии в подготовке партизанских кадров и работников подполья // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. / В. А. Пережогин. – М.: Мысль, 1976. – С. 173–190.
732. Перехрест О. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. / О. Г. Перехрест // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип. IX. – С. 163–172.
733. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації / О. Г. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 1. – С. 475–511.
734. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О. Г. Перехрест. – К.: Інститут історії України, 2010. – 150 с.
735. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
736. Перечнев Ю. Г. Великая Отечественная война в советской историографии / Ю. Г. Перечнев. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
737. Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни / І. А. Петерс. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 214 с.
738. Петров М. И. Из истории организации медицинского обслуживания партизан Украины в годы Великой Отечественной войны / М. И. Петров. – К.: Гос. мед. изд-во УССР, 1960. – 63 с.

739. Петров Ю. Коммунистическая партия – организатор и руководитель партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / Ю. Петров // Вопросы истории. – 1958. – № 5. – С. 23–42.
740. Петров Ю. П. Программа развертывания партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / Ю. П. Петров // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 5. – С. 16–29.
741. Петров Ю. П. Состояние и задачи разработки истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / Ю. П. Петров // Вопросы истории. – 1971. – № 5. – С. 13–33.
742. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: Школа, 2007. – 592 с.
743. Пилько Н. С. Словения под властью оккупантов (1941–1945 гг.) / Н. С. Пилько // Вопросы истории. – 2006. – № 1. – С. 36–54.
744. Пинчук Ю. А. Против буржуазных фальсификаций вопросов истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны / Ю. А. Пинчук // Правда истории против фальсификаторов: (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины). Сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 145–166.
745. Плохій С. М. Якої історії потребує сучасна Україна / С. М. Плохій // Укр. іст. журн. – 2013. – № 3. – С. 4–12.
746. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / [Сост.: Л. С. Бурдин, И. В. Хамазюк, С. В. Прудько, Н. А. Кулешов]. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1955. – 162 с.
747. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности / [Сост.: Махов]. – К.: Комитет государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР, 1966. – 169 с.
748. Поликовский А. Братья и сестры. Образы и символы Великой Отечественной / А. Поликовский. – М.: Август Борг, 2011. – 96 с.
749. Поліщук В. Гірка правда: Злочинність ОУН-УПА. (Сповідь українця) / В. Поліщук. – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.
750. Полищук В. Горькая правда. Преступность ОУН-УПА (исповедь украинца) / В. Полищук. – К.: Золотые ворота, 2011. – 520 с.
751. Поліщук В. Юридична і політична оцінка ОУН і УПА / В. Поліщук. – Торонто: Б.в., 1996. – 46 с.
752. Поліщук П. Органи місцевого управління «Польської підпільної держави» за часів Другої світової війни / П. Поліщук, В. Яровий // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Київ, 2007. – Вип. 14. – С. 432–449.
753. Поліщук П. Передумови виникнення «Польської підпільної держави» / П. Поліщук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2008. – № 13. – С. 278–283.

754. Поліщук П. Проблема дефініції поняття «Польська підпільна держава» / П. Поліщук, В. Яровий // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. Серія: археологія та історія. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 16. – С. 154–165.
755. Поліщук П. Система інституцій «Польської підпільної держави» / П. Поліщук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. – 2007. – № 18. – С. 180–188.
756. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / О. Полторацький. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 68 с.
757. Польшман-Штерн Л. Шана Великій Людині / Л. Польшман-Штерн // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 76–80.
758. Польова З. Є. Особливості військової конфронтації між українським націоналістичним підпіллям та радянськими структурами / З. Є. Польова // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. – 2008. – № 612. – С. 136–140.
759. Польова Н. Фотограф УПА: за матеріалами кримінальної справи на Івана Гаргата / Н. Польова // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / [Відп. ред.: Легасова Л. В.]. – К., 2011. – С. 651–660.
760. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.). – Гродно: Гродненский гос. ун-т им. Янки Купалы, 2004. – 344 с.
761. Поляков В. Особливості організації і керівництва партизанським рухом в Криму в 1941–1944 роках / В. Поляков // Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 4(77). – С. 116–120.
762. Поляков В. Партизанские отряды Керченского полуострова – мифы и реальность / В. Поляков // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 42–50.
763. Поляков В. Страшная правда о Великой Отечественной войне. Партизаны без грифа «Секретно» / В. Поляков. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 384 с.
764. Поляков В. Украинцы в партизанском движении Крыма / В. Поляков // Сторінки воєнної історії. – Вип. 14. – К., 2011. – С. 100–108.
765. Пономаренко П. К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков, 1941–1944 / П. К. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 440 с.
766. Пономаренко П. К. Непокоренные. (Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великую Отечественную войну) / П. К. Пономаренко. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
767. Пономаренко П. К. Централизация руководства партизанским движением / П. К. Пономаренко // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М.: Мысль, 1976. – С. 191–211.

768. Попов А. Ю. Диверсанты Сталина: Деятельность органов госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 512 с.
769. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение / А. Ю. Попов. – М.: Олма-пресс, 2003. – 383 с.
770. Попроцький М. В. Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі у роки Великої Вітчизняної війни / М. В. Попроцький // Укр. іст. журн. – 1963. – № 3. – С. 82.
771. Портнов А. Запрещенная история. Советизация исторической науки в Украине и Беларуси / А. Портнов // Секретные исследования: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://secret-r.net/publish.php?p=247>.
772. Постолатій В. Окупація / В. Постолатій. – Кіровоград: Авангард, 2009. – 83 с.
773. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3–20; № 2. – С. 27–47; № 3. – С. 22–44; № 4. – С. 20–37.
774. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ООН і УПА / Я. Примаченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 182 с.
775. Прохоров А. А. Мероприяття партийних органів по матеріально-технічному забезпеченню партизан і підпольщиків // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. / А. А. Прохоров. – М.: Мысль, 1976. – С. 258–275.
776. Прочко И. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне / И. Прочко // Военно-исторический журнал. – 1961. – № 5. – С. 95–104.
777. Прус Е. Антинародна діяльність українських і польських буржуазних націоналістів напередодні створення та в перші місяці існування Народної Польщі / Е. Прус // Укр. іст. журн. – 1972. – № 8. – С. 77–85.
778. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации / А. Прусин // Голокост і сучасність. Науковий журнал. – 2007. – № 1. – С. 31–59.
779. Пугач Є. Чеська й словацька історіографія про міфи з історії словацької нації / Є. Пугач // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 21: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 352–369.
780. Пунько Л. «Перехідні групи» Галичини (1919–1939): дилема вибору національної ідентичності / Л. Пунько // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2008. – С. 254–261.
781. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. – К.: Наук. думка, 1986. – 239 с.
782. Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Ревегук. – Полтава, 2004. – 288 с.

783. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны / Ш. Редлих // Проблемы історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 3. – С. 85–104.
784. Резнікова Ш. Є. Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським тилом / Ш. Є. Резнікова // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1. – С. 68–71.
785. Ржезач Т. Прокляті народом / Т. Ржезач, В. Цуркан. – Львів, 1954. – 260 с.
786. Ржешевский О. А. Война и история: (Буржуазная историография США о второй мировой войне) / О.А. Ржешевский. – М.: Мысль, 1976. – 292 с.
787. Рипли Т. Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне. 1939–1945 / Т. Рипли; [Пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М.: Центрполиграф, 2010. – 335 с.
788. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / [Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 590 с.
789. Роєнко В. Друга світова війна. 1939–1945 роки / В. Роєнко. – К.: Дана, 1994. – 127 с.
790. Розенблат Г. И. Евреи в партизанском соединении С. А. Ковпака / Г. И. Розенблат. – М.: Холокост, 1998. – 106 с.
791. Романько О. В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944 / О. В. Романько. – М.: Центрполиграф, 2014. – 414 с.
792. Романько О. В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944) / О. В. Романько. – М.: Вече, 2011. – 432 с.
793. Рудакова М. В. Роль военных советов фронтов и армий в руководстве боевыми действиями партизан в годы Великой Отечественной войны / М. В. Рудакова // Военно-исторический журнал. – 1962. – № 7. – С. 71–86.
794. Руденко Н. М. Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань по розкладу ворожих військ на Україні (1941–1944 рр.) / Н. М. Руденко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 3. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21–33.
795. Русак А. В. Радянські партизани у Празькому повстанні (5–9 травня 1945 р.) / А. В. Русак // Укр. іст. журн. – 1965. – № 5. – С. 122–123.
796. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / А. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.
797. Савельев В. М. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне / В. М. Савельев, В. П. Саввин. – М.: Мысль, 1974. – 285 с.
798. Савчук П. О. Деякі питання партійного будівництва у партизанських формуваннях України (1941–1944 рр.) / П. О. Савчук // Укр. іст. журн. – 1976. – № 5. – С. 58–63.

799. Савчук П. О. З історії діяльності парторганізацій партизанських формувань України (1941–1944 рр.) / П. О. Савчук // Укр. іст. журн. – 1974. – № 9. – С. 35–38.
800. Савчук П. О. Партійні конференції в партизанських формуваннях у роки Великої Вітчизняної війни / П. О. Савчук // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6. – С. 64–70.
801. Саженок С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні / С. Н. Саженок. – К.: Вид-во Киев. ун-ту, 1985. – 112 с.
802. Самошенко В. Н. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне / В. Н. Самошенко // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 156–163.
803. Самсонов А. М. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР / А. М. Самсонов, А. А. Курносков // Вопросы истории. – 1964. – № 12. – С. 16–22.
804. Самсонов А. М. Обзор современной исторической литературы о народном Сопротивлении / А. М. Самсонов, А. А. Курносков // Вопросы истории. – 1964. – № 12.
805. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 239 с.
806. Світлична В. В. Історія України. Навч. посібник. 4-е вид. / В. В. Світлична. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
807. Седунов А. В. Первая оперативная база НКВД и Сорокинское восстание / А. В. Седунов // Псков. – 2011. – № 34. – С. 258–265.
808. Семененко В. И. История Украины: (С древнейших времен до наших дней). Изд. 2-е, испр. и доп. / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Харьков: Торсинг, 1999. – 480 с.
809. Семиряга М. И. «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
810. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении / М. И. Семиряга. – М.: Наука, 1970. – 351 с.
811. Семистяга В. Ф. «Молодая гвардия» (г. Краснодар): политические репрессии – историческая реальность и художественный образ // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конференции. – Ч. 1 / В. Ф. Семистяга. – Краснодар: Экоинвест, 2013. – С. 51–60.
812. Сенявская Е. С. Героические символы: реальность и мифология войны / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 30–44.
813. Сенявская Е. С. Женщина на войне глазами мужчин [Психологический экскурс в историю России] / Е. С. Сенявская // Российская ментальность: методы и проблемы изучения / Мировосприятие и самосознание российского общества. – М., 1999. – С. 215–218.

814. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 2006. – 288 с.
815. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.
816. Сенявская Е. С. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование / Е. С. Сенявская. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1995. – 220 с.
817. Сенявская Е. С. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е. С. Сенявская. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1997. – 232 с.
818. Сенявский А. С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики / А. С. Сенявский, Е. С. Сенявская // Вестник МГИМО-университета. – 2009. – Специальный выпуск. – С. 299–310.
819. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / В. Сергійчук. – К.: Укр. Видавнича Спілка, 1996. – 59 с.
820. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 493 с.
821. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Вид. 2-ге, доп. / В. Сергійчук. – К.: Сергійчук М. І., 2006. – 184 с.
822. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доп. / В. Сергійчук. – К.: Сергійчук М.І., 2009. – 200 с.
823. Сергутина Н. Ю. Французские экзистенциалисты о фашизме и антифашистском Сопротивлении / Н. Ю. Сергутина // Проблемы буржуазной историографии второй мировой войны: К критике методологических и историографических аспектов новейшей литературы США, Англии, ФРГ, Франции. Сб. ст. – Ярославль, 1975. – С. 123–124.
824. Сердюк В. Ніл Хасевич – художник і воїн / В. Сердюк // Урядовий кур'єр. – 2005. – 2 грудня.
825. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: в 3 т. – Т. 2. / Пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2005. – 360 с.
826. Силова С. В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / С. В. Силова. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 105 с.
827. Сеницын Ф. Л. Проблемы национального и интернационального в национальной политике и пропаганда в СССР в 1944 – первой половине 1945 года / Ф. Л. Сеницын // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 40–53.
828. Сеницына Н. И. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941–1944 гг.) / Н. И. Сеницына, В. Р. Томин // Вопросы истории. – 1965. – № 6. – С. 32–44.

829. Сільвановіч С. А. Дзейнасць польскіх партызанскіх атрадаў у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. / С. А. Сільвановіч // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнясці, перспектывы расвіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. 3–4 мая 2002 г., Гродна. У 4 частках. – Частка 4. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 244–248.
830. Скирдо М. П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне / М. П. Скирдо. – М.: Воениздат, 1959. – 135 с.
831. Скоробогатов А. В. «Жизнь с врагом»: повседневная жизнь в оккупированном немцами Харькове (1941–1943) / А. В. Скоробогатов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (г. Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 312–325.
832. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.
833. Скорупський М. Туди, де бій за волю / М. Скорупський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.
834. Скрипниченко Д. Ф. Медицинское обеспечение партизанских рейдов / Д. Ф. Скрипниченко. – К.: Здоров'я, 1985. – 96 с.
835. Слинько І. І. Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.) / І. І. Слинько // Укр. іст. журн. – 1958. – № 4. – С. 52–63.
836. Слинько І. І. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні / І. І. Слинько. – К., 1954. – 61 с.
837. Слинько І. І. Джерела сили партизанського руху / І. І. Слинько // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 40–47.
838. Слинько І. І. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників / І. І. Слинько // Укр. іст. журн. – 1959. – № 4. – С. 53–64.
839. Слинько І. І. Хотинське підпілля і партизани в боротьбі проти німецько-фашистських і румунських загарбників / І. І. Слинько // Героїчна Хотинщина. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання. – Львів, 1972. – С. 96–105.
840. Слободянюк М. А. В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / М. А. Слободянюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 215–223.
841. Слободянюк М. А. До питання про Павлоградське повстання у лютому 1943 р. / М. А. Слободянюк // Історія та культура Подніпров'я. Зб. ст. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С. 150–155.
842. Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні / М. Слободянюк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Мс, 2007. – Зб. 9. – С. 115–124.

843. Слободянюк М. А. Роль десантных групп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) / М. А. Слободянюк // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). – 2005. – Зима–весна. – С. 27–32.
844. Слободянюк М. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Навчальний посібник / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 84 с.
845. Слободянюк М. А. Рух Опору в Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: Оксамит-Текст, 2004. – 294 с.
846. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 44–57.
847. Слободянюк Н. А. Евреи в киевском подполье (1941–1943 гг.) / Н. А. Слободянюк // Былые годы. Российский исторический журнал (Сочинский гос. ун-т). – 2013. – № 29(3). – С. 18–24.
848. Слободянюк Н. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение / Н. Слободянюк, А. Лысенко. – Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 164 с.
849. Слоневский А. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917–1953. Воспоминания, очерки, документы / А. Слоневский, Л. Яценко. – Днепродзержинск: Андрий, 2007. – 372 с.
850. Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция / Л. Я. Смоляков. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 224 с.
851. Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т. 3: Гражданская – Йокота. – М.: Воениздат, 1979. – 872 с.
852. Советская интеллигенция. Краткий очерк (1917–1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 318 с.
853. Советская историография. – М.: РГГУ, 1996. – 592 с.
854. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – Т. 4: Гаага – Двин / [Гл. ред. Е. М. Жуков]. – М.: Советская энциклопедия, 1963. – 542 с.
855. Советские партизаны. Сб. ст. 2-е изд., испр. и доп. / [Ред.-сост. В. Е. Быстров]. – М.: Воениздат, 1963. – 799 с.
856. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / [Под ред. Самсонова А. М.]. – М.: Наука, 1977. – 711 с.
857. Соколов Б. История в кино и на телевидении / Б. Соколов // Исторические исследования в России – III. Пятнадцать лет спустя / [Под ред. Г. А. Бордюгова]. – М.: АИРО-XXI, 2011. – С. 59–110.
858. Соколов Б. В. Мифическая война. Миражи Второй Мировой / Б. В. Соколов. – М.: Яуза-Пресс, 2011. – 352 с.
859. Сорокин Г. М. Немецко-фашистская система экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР / Г. М. Сорокин, Д. Ф. Вирнык, П. П. Липило // Немецко-фашистский оккупационный режим. 1941–1944 гг. – М.: Политиздат, 1965. – С. 150–209.

860. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. – М.: Госполитиздат, 1947. – 207 с.
861. Стародубець Г. М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943–поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
862. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
863. Стародубець Г. М. Українське повстанське підпілля (друга пол. 1943–поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
864. Старожилов Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне / Н. В. Старожилов. – К.: Вища школа, 1983. – 239 с.
865. Старожилов М. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака: З історії створення / М. Старожилов. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 94 с.
866. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.
867. Стафійчук І. П. Комсомол України в партизанському русі 1941–1944 гг. / І. П. Стафійчук. – М.: Мысль, 1968. – 96 с.
868. Стафійчук І. П. Партийное руководство комсомолом на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. / І. П. Стафійчук. – М.: Мысль, 1976. – С. 122–149.
869. Стафійчук І. П. Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941–1944 рр.) / І. П. Стафійчук // Укр. іст. журн. – 1975. – № 1. – С. 23–30.
870. Стафійчук І. П. Участь комсомолу у розгортанні всенародної боротьби на окупованій території України (1941–1944 рр.) / І. П. Стафійчук // Укр. іст. журн. – 1975. – № 4. – С. 70–78.
871. Стельникович С. Єврейська національна меншина України в політиці бульбівського руху / С. В. Стельникович // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 20 березня 2009 р. – Житомир, 2009. – С. 317–324.
872. Стельникович С. В. Тарас Бульба-Боровець: нарис повстанської діяльності / С. В. Стельникович. – Коростень: Друк, 2004. – 138 с.
873. Стельникович С. Українська національно-демократична партія та її роль у діяльності Української Повстанської Армії Т. Бульби-Боровця / С. В. Стельникович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – С. 90–94.
874. Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. В. Стельникович. – Житомир: ЖОД, 2007. – 217 с.

875. Степанов М. Г. Феномен советской историографии в современных исторических исследованиях / М. Г. Степанов // Известия Алтайского гос. ун-та. Журнал теоретических и прикладных исследований. – Вип. 4–5. – Барнаул, 2008. – С. 196–202.
876. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2010. – Кн. 1. – С. 43–82.
877. Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 176–189.
878. Стрілька Р. Польська самооборона й українці на Волині в 1942–1943 роках / Р. Стрілька // Сучасність (Київ). – 1997. – № 1. – С. 76–79.
879. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
880. Супрун О. И. Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / О. И. Супрун. – К., 1948.
881. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
882. Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Україна, 1993. – 148 с.
883. Сямашка Я. І. Армія Краєва на Беларусі / Я. І. Сямашка. – Мінск: Хата, 1994. – 416 с.
884. Табачник Д. Галицкий шлях от Великой Победы / Д. Табачник // Газета 2000. – 2008. – 16–22 мая.
885. Токарський В. В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. / В. В. Токарський // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л. Українки. – 2009. – Вип. 2. – С. 4–10.
886. Тронько В. Бессмертие юных (Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны) / П. Т. Тронько. – К.: Мол. гвардия, 1958. – 168 с.
887. Тронько П. Т. Згадаймо всіх поіменно... : З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / П. Т. Тронько. – К.: Молодь, 2001. – 224 с.
888. Тронько П. Т. З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни / П. Т. Тронько // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 82–97.
889. Тронько П. Т. Місто в огні / П. Т. Тронько // Наука і суспільство. – 1982. – № 4. – С. 7–10.

890. Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків / П. Т. Тронько. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.
891. Тронько П. Т. Солдати киевського подполля / П. Т. Тронько, П. М. Овчаренко // Герои подполля. Вып. 1. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Политиздат, 1970. – С. 332–373.
892. Трофимович В. В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.) / В. В. Трофимович. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1995. – 102 с.
893. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. Трофимович. – Львів: Львівський держ.ун-т, 1995. – 101 с.
894. Трощинський В. П. Проти вигадок про так званій «антифашистський рух опору» українських націоналістів / В. П. Трощинський // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 76–86.
895. Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія / А. Трубайчук. – К.: Асоціація істориків «Істина», 1995. – 192 с.
896. Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині / В. Труш // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / [Упорядник Хобот П. В.]. – Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. – С. 104–128.
897. Турба Н. Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. (социально-политический аспект) / Н. Н. Турба. – Одесса: ОКФА, 1998. – 140 с.
898. Турченко Ф. Г. История Украины. Конец XVIII – начало XX века. Учебник для 9 класса / Ф. Г. Турченко, В. Н. Мороко. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 424 с.
899. Тяглый М. И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944) / М. И. Тяглый // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 66. – С. 64–74.
900. Тяглий М. І. Праведники народів світу / М. І. Тяглий // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 475–477.
901. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941–листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип. 15. – С. 384–391.
902. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975.
903. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. В 3-х т. – Т. 3. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 460 с.
904. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – 735 с.
905. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.
906. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х т. – Том 2: Радянський проект для України / [Відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.

907. Україна крізь віки. У 15-ти т. / [Під ред. В.А.Смолія]. – Т. 12: Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
908. Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання / [Автори-упорядники: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
909. Українська Повстанська Армія інакше (в літературі, мистецтві, культурі) / [Упоряд. А. Лукачова]. – Прага: Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека, 2011. – 213 с.
910. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / [В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілій, А. Сова, П. Содоль]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.
911. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967–1969.
912. Укрытие и базирование вооруженных банд ОУН. Обзор. – Львов: Управление КГБ при Совете Министров УССР по Львовской области, 1960. – 32 с.
913. Федоров О. Ф. Комунисти на чолі всенародної боротьби в тилу ворога. (35-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років: (Матеріали респ. наук. конф. у м. Києві 6 трав. 1980 р.) / О. Ф. Федоров // Укр. іст. журн. – 1980. – № 7. – С. 20–24.
914. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Пантинана]. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.
915. Хазан Л. Ошибка резидента / Л. Хазан // Бульвар Гордона (Киев). – 2012. – 18 декабря.
916. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової / В. Ханас // Україна–Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», Луцьк, 20-22 травня 1998. – Варшава, 1998. – С. 88–105.
917. Харченко Н. М. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки другої світової війни / Н. М. Харченко // Грані. – 2001. – № 5-6. – С. 37–39.
918. Хведченя С. Інтернет-ресурси історичної тематики: історична географія та історична картографія / С. Хведченя // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Ін-т історії України, 2013. – Ч. 21. – С. 187–202.
919. Химка І. Визнання попри знання? / І. Химка // Критика. – 2010. – № 7–8. – С. 20–21.
920. Хобот П. И стал Днепропетровск... столицей / П. Хобот, Д. Куделя // Днепровская панорама. – 1993. – 23 сентября.

921. Хобот П. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / П. Хобот, Д. Куделя // Борисфен. – 1993. – № 11; 1994. – № 1–2.
922. Хорошайлов Н. Ф. Донбасс непокоренный: Очерк / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донбасс, 1982. – 100 с.
923. Хорошайлов Н. Ф. Суровые годы войны: Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны / Н. Ф. Хорошайлов. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 179 с.
924. Худицький В. Парох Майданека. «...Був сином і священником одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» / В. Худицький // Дзеркало тижня. – 2009. – 21 квітня.
925. «Це потрібно не мертвим – це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину // День. – К., 2005. – 9 травня.
926. Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького / Т. Чайка // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 100–113.
927. Чайковський А. Волинь 1942–1944 рр.: трагічна сторінка української історії / А. Чайковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 235–239.
928. Чайковский А. С. За нами Большая земля / А. С. Чайковский. – К.: Вища шк., 1990. – 341 с.
929. Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
930. Чайковський А. С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами / А. Чайковський // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 20–29.
931. Чайковський А. Роман Шухевич в українській історії / А. Чайковський // Роман Шухевич: з минулого в сучасне. Зб. статей / [Упоряд. Б. Гордасевич]. – Львів: Тріада плюс, 2011. – С. 226–240.
932. Чередниченко В. П. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.
933. Чередниченко В. П. Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни / В. П. Чередниченко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 8. – С. 27–36.
934. Чередниченко В. П. Контрреволюція на експорт: Украинский буржуазный национализм в арсенале современного антикоммунизма / В. Чередниченко. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 166 с.
935. Чередниченко В. Націоналізм проти нації / В. Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1970. – 191 с.

936. Чередниченко В. П. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії другої світової війни / В. П. Чередниченко, В. П. Трошинський // Укр. іст. журн. – 1981. – № 12. – С. 89–99.
937. Чернега П. М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України в роки Другої світової війни: монографія / П. М. Чернега. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. – 373 с.
938. Черненко А. М. Народная гвардия / А. М. Черненко // Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны / [сост. В. Е. Быстров]. – М., Политиздат, 1965. – С. 233–272.
939. Черноморский М. Н. Воспоминания участников Великой Отечественной войны как источник исторических исследований / М. Н. Черноморский // Вопросы истории. – 1957. – № 3. – С. 149–154.
940. Черномаз Б. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 роках: Монографія / Б. Черномаз. – Умань: Уманське поліграфічно-виробниче підприємство, 2002. – 401 с.
941. Чернописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. Чернописька // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 250–255.
942. Чумак В. А. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. А. Чумак // Укр. іст. журн. – 1973. – № 5. – С. 39–47.
943. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
944. Шамко Е. Партизанское движение в Крыму в 1941–1944 гг. / Е. Шамко. – Симферополь: Крымиздат, 1959. – 160 с.
945. Шамко К. М. Партійне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни / К. М. Шамко // Укр. іст. журн. – 1960. – № 5. – С. 17–27.
946. Шанковський Л. Історія українського війська / Л. Шанковський. – К.: Панорама, 1991.
947. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 368 с.
948. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська (1917–1995) / [Упоряд. Я. Дашкевич]. – Львів: Світ, 1996. – С. 482–695.
949. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України / Шаповал Ю. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1(20). – С. 194–208.
950. Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецьки націоналісти!» / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2000. – 15 грудня.

951. Шаповал Ю. Друга світова війна: викладання, дослідження, маніпулювання / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2013. – 26 квітня.
952. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) / Ю. Шаповал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 240 с.
953. Шаповал Ю. Українська Друга світова / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2005. – 23 квітня.
954. Шевцов В. Д. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі / В. Д. Шевцов. – К.: Наук. думка, 1981. – 151 с.
955. Шевченко Н. Участь жінок в УПА / Н. Шевченко // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного ун-ту ім. І.Франка. Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Львів: ЛДУ ім. І.Франка, 1997. – С. 125–127.
956. Шевченко Ф. П. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1941–1944 рр.) / Ф. П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 5. – С. 78–86.
957. Шевченко Ф. П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–1944 рр.) / Ф. П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1963. – № 3. – С. 95–99.
958. Шитюк М. М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943 рр.) / М. М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 101–107.
959. Шитюк М. М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. / М. М. Шитюк. – Миколаїв: Б.в., 1996. – 71 с.
960. Шляхтич Р. П. Діяльність підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941–1944 рр.) / Р. П. Шляхтич // Мандрівець. – 2013. – № 4. – С. 43–48.
961. Шляхтич Р. П. Створення Південної похідної групи ОУН(Б) та її діяльність протягом 1939–1941 років / Р. П. Шляхтич // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 20. – С. 174–188.
962. Шляхтич Р. П. Діяльність підпілля ОУН (Б) на Донеччині в роки окупації України 1941–1944 роки (за збірником документів «ОУН на Донеччині. Том І») / Р. П. Шляхтич // Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції [«Сталий розвиток промисловості та суспільства»], (м. Кривий Ріг, жовтень 2014 р., тези). – С. 179.
963. Шорников П. М. Сопротивление политике запрета русского языка в годы фашистской оккупации Молдавии (1941–1944 гг.) / П. М. Шорников // Отечественная история. – 1991. – № 5. – С. 166–170.
964. Штейнле О. Ф. Радянський Рух Опору на Запоріжжі (1941–1944 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 170–178.
965. Шульженко Б. С. Украинские буржуазные националисты / Б. С. Шульженко, И. В. Хамазюк, В. Т. Данько. – М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1963. – 290 с.

966. Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії / І. Щупак // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 88–99.
967. Щур О. Т. Боротьба комсомольців і молоді Поділля проти фашистських загарбників (1941–1942 рр.) / О. Т. Щур // Укр. іст. журн. – 1978. – № 10. – С. 95–98.
968. Щур Ю. Діяльність ОУН-Р у м. Запоріжжя у 1940-х рр. / Ю. Щур // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. – Випуск XXX. – Запоріжжя, Просвіта, 2011. – С. 83–90.
969. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області / Ю. Щур // Український визвольний рух. – № 8. – Львів, 2006. – С. 153–163.
970. Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.) / Ю. Щур. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 200 с.
971. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях / Ю. Щур. – Запоріжжя: ЗНТ ім. Я. Новицького, 2006. – 68 с.
972. Щур Ю. Нацистські репресії проти ОУН на Запоріжжі / Ю. Щур // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / Упорядник Хобот П. В. – Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. – С. 69–78.
973. Щур Ю. На шляху до національного порозуміння: еволюція етнонаціональної концепції ОУН під впливом діяльності на Півдні України / Ю. Щур // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Випуск XXI. – Запоріжжя, Просвіта, 2007. – С. 233–236.
974. Щур Ю. Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис / Ю. Щур. – Запоріжжя: ЗНТ ім. Я. Новицького, 2009. – 52 с.
975. Щур Ю. ОУН на Дніпропетровщині у боротьбі з німецьким тоталітаризмом / Ю. Щур // Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (документи і матеріали) / [В. Панченко, Ю. Щур, А. Середін]. – Дніпропетровськ: Свідлер, 2010. – С. 6–24.
976. Щур Ю. Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни / Ю. Щур // Наукові праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 109–117.
977. Юденков А. Ф. Взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії / А. Ф. Юденков // Укр. іст. журн. – 1980. – № 5. – С. 31–44.
978. Юденков А. Ф. Особенности партийного строительства в большевистском подполье / А. Ф. Юденков // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. – М.: Мысль, 1976. – С. 75–96.
979. Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944) / А. Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1971. – 357 с.

980. Ющенко М. Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М. Д. Ющенко. – К.: КДУ, 1962. – 175 с.
981. Ющенко М. Д. Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни / М. Д. Ющенко // Укр. іст. журн. – 1959. – № 6. – С. 22–34.
982. Яблонський Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны / Г. Яблонський // Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции. В 3-х кн. – Кн. 3. – М.: Наука, 1966. – С. 13–44.
983. Ямпольський В. П. Как трезубец впелся в свастику: о несостоявшемся походе украинских националистов на Москву / В. П. Ямпольський // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 2. – С. 77–83.
984. Ярмусик Э. С. Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945) / Э. С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 240 с.
985. Яровий В. Епілог акції «Бужа» на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році у світлі нових документів / В. Яровий, І. Ільюшин // Проблеми слов'язознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 86–91.
986. Яценко В. Д. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні / В. Д. Яценко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 6. – С. 95–98.
987. Яценко В. Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.) / В. Д. Яценко. – Харків: Харків. ун-т, 1968. – 159 с.
988. Яцко Б. О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні / Б. О. Яцко // Укр. іст. журн. – 1980. – № 6. – С. 136–146.
989. Яцко Б. О. Критика фальсифікації західнонімецької буржуазної історіографії керівної ролі партії у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни / Б. О. Яцко // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 143–150.
990. Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. 3rd ed. / J. A. Armstrong. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
991. Britannica Concise Encyclopedia. – London: Encyclopedia Britannica, 2006. – 2146 p.
992. Brothers E. On the Anti-Fascist Resistance of German Jews / E. Brothers // Leo Baeck Institute Yearbook. – 1987. – Volume 32, Issue 1. – P. 369–382.
993. Dębowska M. Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945 / M. Dębowska, L. Popek. – Lublin: Polihymnia, 2010. – 320 s.

994. Delzell Charles F. The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography / Ch.F. Delzell // *The Journal of Modern History*. – 1975. – Vol. 47, No.1. – P. 66–96.
995. DeMause Lloyd. Foundations of psychohistory / L. DeMause. – New York: Creative Roots, 1982. – 336 p.
996. Erpel S. Struggle and Survival: Jewish Women in the Anti-Fascist Resistance in Germany / S. Erpel // *Leo Baeck Institute Yearbook*. – 1987. – Volume 37, Issue 1. – P. 397–414.
997. Fijalka M. 27 wolyńska dywizja piechoty AK / M. Fijalka. – Warszawa: PAX, 1989. – 227 s.
998. Filar W. «Burza» na Wołyniu: z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. – Warszawa: Rytm, 1997. – 288 s.
999. Filar W. Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Część 1-2 / W. Filar. – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK – Okręg Wołyński, 2011.
1000. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 430 s.
1001. Jacques Edwin E. The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present / E.E. Jacques. – Jefferson, North Carolina: McFarland, 1995. – 730 p.
1002. Juchniewicz M. Na Wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941–1945 / M. Juchniewicz. – Warszawa: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985. – 266 s.
1003. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945 / J. Krasuski. – Warszawa, 1977. – 411 s.
1004. Labović Đurica. Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945 / Đurica Labović, Milan Basta. – Zagreb: Naprijed, 1986. – 335 s.
1005. La deportazione nei lager nazisti. Didattica e storiografia. Conferenza del prof. Marco Coslovich: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.atistoria.ch/atIS/Sottositi_atistoria/Coslovich_Conferenza/page2/files/Resistenza.pdf
1006. La resistance intellectuelle / Textes et temoignages reunis et presentes par Jacques Debu-Bridel. – Paris: Julliard, 1970. – 263 p.
1007. Leary W. Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II / W. Leary. – Washington: Air Force History and Museums Program, 1995. – 46 p.
1008. Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie: U 2 t. – T. 2: Mechanizmy realizowania okupacji / Cz. Madajczyk. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983-1984.
1009. Majewski P. Wojna i kultura: instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945 / P. Majewski. – Warszawa, 2005. – 431 s.
1010. Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945 / P. Matusak. – Siedlce, 1997. – 562 s.

1011. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* / G. Motyka. – Warszawa: Rytm, 2006. – 723 s.
1012. Pearson O. *Albania in the Twentieth Century, A History: Volume II: Albania in Occupation and War. From Fascism to Communism. 1940-1945* / O. Pearson. – London: I. B. Tauris Publishers, 2005. – 591 p.
1013. Peretiatkowicz A. *Polska samoobrona w okolicach Lucka* / A. Peretiatkowicz. – Katowice, 1995. – 252 s.
1014. Peretiatkowicz A. *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia* / A. Peretiatkowicz. – Katowice, 1997. – 336 s.
1015. Rachwalski E. *Wołyn i jego żołnierze* / E. Rachwalski. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, 1991. – 110 s.
1016. Romanowski W. *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944* / W. Romanowski. – Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1993. – 406 s.
1017. Ross C. *Before the Blaze, the Spark: the Nature of Armed Resistance and its Motivations in World War II: A thesis submitted in partial fulfillment of The requirements for the degree of Master of Arts in History* / C. Ross. – Washington: Washington State University, 2006. – 151 p.
1018. Sharp Gene. *From Dictatorship to Democracy. A Conceptual Framework for Liberation*. 4th ed. – East Boston: The Albert Einstein Institution, 2010. – 93 p.
1019. Smirnow J. *Ojciec Rafał Kiernicki* / J. Smirnow // *Gazeta Lwowska*. – 2004. – 29 lutego.
1020. Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography* / O. Subtelny // *Journal of Ukrainian Studies*. – 18, nos.1–2 (Summer–Winter 1993). – P. 33–54.
1021. Świeboda J. *Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim* / J. Świeboda // *Rocznik komisji nauk pedagogicznych PAN*. T. 19: *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego*. – 1976. – Cz. 10. – S. 183–193.
1022. *The New Cambridge Modern History. Volume XII (second edition). The Shifting Balance of World Forces. 1898-1945*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 818 p.
1023. *The people's War: Responses to World War II in the Soviet Union* / [Ed. by Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch]. – Chicago: University of Illinois Press, 2000. – 276 p.
1024. *The Theology of Christian Resistance. A Symposium* / Edited by Gary North. – Tyler, Texas: Geneva Divinity School Press, 1983. – 348 p.
1025. Tys-Krohmaluk Y. *UPA warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II* / Y. Tys-Krohmaluk. – N.Y.: Vantage Press, 1972. – 449 p.

1026. Torzecki R. Polacy a Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
1027. Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / J. Turowski. – Warszawa: PWN, 1990. – 597 s.
1028. Węgierski J. Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa / J. Węgierski. – Kraków: Platan, 1994. – 457 s.
1029. Węgierski J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol / J. Węgierski. – Kraków: Platan, 1996. – 337 s.
1030. Węgierski J. Komendy Lwowskiego Obszaru i Okręgu Armii Krajowej 1941–1944 / J. Węgierski. – Kraków: Platan, 1997. – 474 s.
1031. Węgierski J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka: 1939–1947 / J. Węgierski. – Kraków: Platan, 1994. – 350 s.
1032. Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej / J. Węgierski. – Warszawa: PAX, 1999. – 314 s.
1033. Wnuk R. "Za pierwszego Sowietą". Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941) / R. Wnuk. – Warszawa: PAN, 2007. – 463 s.
1034. życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, 1939–1945 / [Red. Ks. Z. Zelińskiego]. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1982. – 1016 s.

Дисертації та автореферати

1035. Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. І. Абакумова. – Луганськ, 2004. – 24 с.
1036. Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Абакумова В. І. – Луганськ, 2004. – 214 с.
1037. Автономов П. Ф. Боевое взаимодействие партизан Украины с советскими войсками в битве за Днепр (сентябрь–декабрь 1943 г.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / П.Ф. Автомонов. – К., 1967. – 23 с.
1038. Бабичев Г. С. Комсомольцы Крыма – активные помощники партии в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Бабичев Г. С. – К., 1959.
1039. Береза Г. И. Борьба трудящихся Кировоградской области под руководством большевистских организаций против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Г. И. Береза. – К., 1951.

1040. Берлинский Д. Ю. Партизанское движение в северной части Сумской области и смежных с ней районах Орловской области в 1941–1942 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Д. Ю. Берлинский. – К., 1949.
1041. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «релігієзнавство» / Я. І. Білас. – К., 2003. – 19 с.
1042. Білоус О. П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. П. Білоус. – К., 2014. – 18 с.
1043. Білоус О. П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Білоус О. П. – К., 2014. – 203 с.
1044. Бондар М. А. Коммунисты – вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941 г.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Бондар М. А. – К., 1951.
1045. Бондаренко Г. Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. Б. Бондаренко. – К., 2010. – 24 с.
1046. Бриль Л. М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Л. М. Бриль. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 23 с.
1047. Буянов И. М. Деятельность КПСС по материально-техническому обеспечению партизанского движения в годы Великой Отечественной борьбы: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Буянов И. М. – М., 1974. – 192 с.
1048. Быстров В. Е. Деятельность Коммунистической партии по организации подполья на оккупированной фашистами советской территории: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / В. Е. Быстров. – М., 1970.
1049. Вакуленко Г. С. Партия Ленина-Сталина – организатор и вдохновитель народной борьбы трудящихся Львовщины против немецко-фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вакуленко Г. С. – К., 1950.
1050. Вахула М. Є. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М. Є. Вахула. – Львів, 2010. – 20 с.
1051. Вершинин В. Г. Политико-воспитательная работа Коммунистической партии среди населения и партизан Украины в период временной

- фашистской оккупации (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / В. Г. Вершинин. – К., 1953.
1052. Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії (1920–1950 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 20.02.22 / Веденєєв Д. В. – К., 2006. – 500 с.
1053. В'ятрович В. М. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / В. М. В'ятрович. – Л., 2004. – 16 с.
1054. Гайдабура В. М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мистецтвознав.: спец. 17.00.01 «теорія та історія культури» / В. М. Гайдабура. – К., 1999. – 28 с.
1055. Герцман С. М. Борьба трудящихся масс Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Герцман С. М. – К., 1948.
1056. Гладуш В. А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941–листопад 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / В. А. Гладуш. – К., 2000. – 18 с.
1057. Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Гогун А. – СПб., 2005. – 326 с.
1058. Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2004. – 15 с.
1059. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М. Л. Головка. – К., 2005. – 29 с.
1060. Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. М. Гончаренко. – Черкаси, 2005. – 22 с.
1061. Горбань А. В. Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / А. В. Горбань. – Черкаси, 2010. – 27 с.
1062. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Є. Г. Горбуров. – К., 2003. – 18 с.
1063. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Горбуров Є. Г. – К., 2003. – 232 с.
1064. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939–вересень 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. В. Гордієнко. – К., 1999. – 18 с.
1065. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939–вересень 1945 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Гордієнко В. В. – К., 1999. – 189 с.
1066. Гречуха И. В. Участие словацких антифашистов в подпольно-партизанском движении в СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / И. В. Гречуха. – Кишинев, 1990. – 20 с.
1067. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / В. А. Гриневич. – К., 2008. – 31 с.
1068. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – 40 с.
1069. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 20 с.
1070. Гук В. К. Партизанское соединение им. Сталина под командованием Наумова в борьбе с немецкими оккупантами на Украине: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Гук В. К. – М., 1949.
1071. Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Р. В. Гула. – Дніпропетровськ, 2013. – 31 с.
1072. Гурин М. О. Большевики Сумской области – организаторы партизанского движения в период Великой Отечественной войны: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.01 / Гурин М. О. – К., 1952.
1073. Данілова А. О. Повсякденне життя радянських партизанів на території України в роки Великої Вітчизняної війни: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Данілова А. О. – Донецьк, 2014. – 320 с.

1074. Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Н. В. Дейнека. – Одеса, 2007. – 21 с.
1075. Демидов С. Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. Ю. Демидов. – Львів, 2004. – 23 с.
1076. Демидов С. Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Демидов С. Ю. – Львів, 2004. – 239 с.
1077. Демьянчук И. Л. Пресса подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Украины в борьбе против фашистских захватчиков: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / И. Л. Демьянчук. – К., 1953. – 16 с.
1078. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М. Ю. Денисюк. – Львів, 2009. – 20 с.
1079. Деревінський В. Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / В. Ф. Деревінський. – К., 2003. – 19 с.
1080. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Дзьобак В. В. – К., 2001. – 224 с.
1081. Дмитерко О. М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА у 1944–1950-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. М. Дмитерко. – Львів, 2004. – 24 с.
1082. Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.01 / Дубина К. – М., 1949.
1083. Дышлевой П. С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук / П. С. Дышлевой. – К., 1968. – 16 с.
1084. Емченко Г. Я. Партийные организации Донбасса в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Г. Я. Емченко. – Киев, 1961. – 16 с.
1085. Елесин Ю. И. Партийное подполье во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов немецко-фашистских оккупантов в Приднепровье и Донбасе 1941–1944: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ю. И. Елесин. – К., 1982. – 24 с.

1086. Елизаров Б. Н. Борьба подпольщиков и партизан Украины против немецко-фашистских захватчиков 1941–1942 гг. (На материалах Днепропетровской, Запорожской, Сталинской, Ворошиловградской областей): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Б. Н. Елизаров. – М., 1981. – 27 с.
1087. Жилюк В. М. Діяльність ОУН і УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. М. Жилюк. – Львів, 2008. – 19 с.
1088. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Жилюк В. М. – Рівне, 2007. – 215 с.
1089. Забзалюк Д. Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / Д. Є. Забзалюк. – Львів, 2007. – 19 с.
1090. Забілий Р. В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942–1949 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Забілий Р. В. – Львів, 2015. – 20 с.
1091. Индыченко П. Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941–1944 гг.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юр. наук / П. Индыченко. – К., 1949. – 18 с.
1092. Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. І. Ільюшин. – К., 2003. – 36 с.
1093. Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ільюшин І. І. – К., 2003. – 504 с.
1094. Ілюшин І. І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів другої світової війни: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.03 / Ілюшин І. І. – К., 1995. – 177 с.
1095. Іщук О. С. Діяльність молодіжних структур ОУН як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «українознавство» / О. С. Іщук. – К., 2005. – 16 с.
1096. Капась І. А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Капась І. А. – К., 2015. – 237 с.
1097. Кизя Л. Е. Партизанское движение на Ровенщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Кизя Л. Е. – К., 1949.

1098. Киян К. А. Борьба трудящихся с немецкими оккупантами на территории Харьковской области в 1941–1943 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Киян К. А. – К., 1948.
1099. Клименко С. Л. Коммунисты – вдохновители и организаторы обороны г. Севастополя: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Клименко С. Л. – К., 1950.
1100. Клоков В. И. Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Клоков В. И. – К., 1948.
1101. Клюенко Д. Н. Коммунистическое подполье и партизанское движение на Кировоградщине в годы Великой Отечественной войны (август 1941–март 1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Клюенко Д. Н. – К., 1972. – 239 с.
1102. Книш Н. А. Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.09 «историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Н. А. Книш. – Барнаул, 2009. – 13 с.
1103. Ковальчук В. М. Джерела з історії мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942–на початку 1945 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Ковальчук В. М. – К., 2005. – 298 с.
1104. Козлов Н. Д. Моральный потенциал народа и массовое общественное сознание в годы Великой Отечественной войны: дисс. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 / Козлов Н.Д. – СПб, 1996. – 455 с.
1105. Колесников Г. С. Партизанское движение на Житомирщине (1941–1943 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд.ист.наук / Колесников Г. С. – К., 1955.
1106. Комарницкий С. И. Борьба трудящихся Советской Буковины против фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / С. И. Комарницкий. – К., 1970. – 30 с.
1107. Кравчук Д. В. Радянський партизанський та підпільний рух на Рівненщині: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Кравчук Д. В. – Острог, 2015. – 309 с.
1108. Крамар Р. З. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940–1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «фольклористика» / Р. З. Крамар. – К., 1996. – 24 с.
1109. Красюк А. И. Комсомол Одесщины и Придунайских районов – активный помощник Коммунистической партии в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Красюк А. И. – Одесса, 1970. – 243 с.

1110. Кроник О. Л. Буковина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Кроник О. Л. – К., 1950.
1111. Кузовков И. В. Партизанское движение в Каменец-Подольской области в период Великой Отечественной войны: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Кузовков И. В. – К., 1949. – 285 с.
1112. Левітас Ф. Л. Євреї України в роки другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.05 «етнологія» / Ф. Л. Левітас. – К., 1997. – 33 с.
1113. Лизогуб М. Д. Станиславщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Лизогуб М. Д. – К., 1951.
1114. Линец А. С. Партизанское движение в Ставропольском крае в период немецко-фашистской оккупации: Июль 1942–январь 1943 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Линец А. С. – Пятигорск, 2003. – 166 с.
1115. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / А. Г. Ліпкан. – Львів, 2003. – 23 с.
1116. Логинов М. М. Подготовка партизанских кадров для партизанских формирований в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / М.М. Логинов. – К., 1986. – 16 с.
1117. Лончинская Л. Я. Массовое сознание населения уральских областей в годы Великой Отечественной войны: исторический аспект: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Лончинская Л. Я. – Челябинск, 2002. – 337 с.
1118. Мазурок В. П. Самостійницький рух на Волині в 40-х–на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. П. Мазурок. – Івано-Франківськ, 2006. – 23 с.
1119. Македон Е. В. Большевики Житомирской области – организаторы и руководители народной партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков (По материалам соединения партизанских отрядов Житомирской области им. Щорса): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Македон Е. В. – К., 1950.
1120. Малущенко М. Е. Большевицские подпольные партийные организации Полтавщины – организаторы и руководители борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.01 / Малущенко М. Е. – К., 1950.
1121. Малуґа В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–

- 1944 pp.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / В. М. Малюга. – К., 2006. – 19 с.
1122. Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 pp.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Малюга В. М. – К., 2006. – 215 с.
1123. Мамроцька О. А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. А. Мамроцька. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
1124. Мандзяк В. П. Історіографія українського національного руху в Галичині: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Мандзяк. – Л., 2006. – 20 с.
1125. Марголин Г. С. Ворошиловградская областная партийная организация во главе народных масс области в борьбе против немецко-фашистских оккупантов в 1942–1943 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Марголин Г. С. – М., 1950.
1126. Марчук В. С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і pp. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. С. Марчук. – Львів, 2007. – 18 с.
1127. Мизак Н. С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942–1960 pp.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Н. С. Мизак. – Чернівці, 2011. – 48 с.
1128. Мизак Н. С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 pp.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н. С. Мизак. – Чернівці, 2000. – 19 с.
1129. Мизак Н. С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 pp.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Мизак Н. С. – Чернівці, 2000. – 223 с.
1130. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М. І. Михайлуца. – К., 2009. – 46 с.
1131. Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 pp.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Р. Ю. Михальчук. – Острог, 2014. – 20 с.

1132. Моргун Г. И. Борьба трудящихся Львовской области против временной немецкой оккупации 1941–1944 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Моргун Г. И. – Львов, 1948.
1133. Немятый В. Н. Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Немятый В. Н. – К., 1964. – 295 с.
1134. Никитина М. Э. Идеологемы врага и героя и их внедрение в массовое сознание в годы Великой Отечественной войны: на материалах Пензенской области: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Никитина М. Э. – Пенза, 2005. – 263 с.
1135. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни на матеріалах України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Ю. О. Ніколаєць. – К., 1998. – 19 с.
1136. Новоплянская Р. И. Борьба трудящихся Ворошилоградской области против немецко-фашистских оккупантов (июль 1942–1943 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Новоплянская Р. И. – К., 1954. – 229 с.
1137. Огороднік В. Ю. Підготовка кадрів служби безпеки організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. Ю. Огороднік. – К., 2003. – 18 с.
1138. Озимчук О. Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. Б. Озимчук. – К., 1995. – 21 с.
1139. Озимчук О. Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Озимчук О. Б. – Рівне, 1995. – 200 с.
1140. Омеляненко И. Я. Партизанское движение в Сталинской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941–сентябрь 1943 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Омеляненко И. Я. – М., 1951.
1141. Онишко Л. В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і–40-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Л. В. Онишко. – Львів, 2006. – 20 с.
1142. Паламарчук Н. Г. Партийно-политическая работа в партизанских формированиях Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–окт. 1944 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Н. Г. Паламарчук. – Харьков, 1967. – 22 с.

1143. Патриляк І. К. Діяльність організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940–1942 роках (військовий аспект): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Патриляк І. К. – К., 2001. – 198 с.
1144. Підлубний В. М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. М. Підлубний. – Чернівці, 2010. – 16 с.
1145. Погребной Н. Г. Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Н. Г. Погребной. – К., 1964. – 21 с.
1146. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «етнологія» / А. Ю. Подольський. – К., 1996. – 18 с.
1147. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Ф. І. Полянський. – Львів, 2009. – 19 с.
1148. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Примаченко Я. Л. – К., 2009. – 209 с.
1149. Резников Ш. Э. Роль советского тыла в развитии партизанского движения на Украине (1941–1944 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ш. Э. Резников. – К., 1956. – 16 с.
1150. Романишин Ю. О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40–50-і роки ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Романишин Ю. О. – Л., 2004. – 229 с.
1151. Романюк М. В. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Романюк М. В. – Львів, 2015. – 20 с.
1152. Рыженко Ф. Д. Партизанское движение в Сумской области УССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Рыженко Ф. Д. – М., 1949.
1153. Саенко П. К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941–март 1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Саенко П. К. – К., 1949.
1154. Самойленко О. П. Деятельность подпольных партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Харьковской, Полтавской и Кировоградской областей): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / О. П. Самойленко. – К., 1968. – 21 с.
1155. Сафонова Е. В. Винницкое соединение партизанских отрядов под командованием Я. И. Мельника в борьбе против немецко-фашистских

- захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Сафонова Е. В. – К., 1950.
1156. Семенов И. Д. Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских оккупантов (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Семенов И. Д. – К., 1949.
1157. Сич О. М. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977 рр.): на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. М. Сич. – К., 2008. – 21 с.
1158. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / А. В. Скоробогатов. – Харків, 2006. – 29 с.
1159. Слинько И. И. Соединение партизанских отрядов Сумской области под командованием С. А. Ковпака (Первый год борьбы): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Слинько И. И. – К., 1948.
1160. Слободинський Д. К. Порятуюнок євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Д. К. Слободинський. – К., 2015. – 17 с.
1161. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / М. А. Слободянюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
1162. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Слободянюк М. А. – Дніпропетровськ, 2002. – 277 с.
1163. Слуцкий В. Д. Партизанское движение в Одесской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Слуцкий В. Д. – К., 1950.
1164. Спесивцев Л. Я. Идеино-политическая работа партии среди советских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Спесивцев Л. Я. – М., 1984. – 178 с.
1165. Старка В. В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Старка В. В. – Тернопіль, 2006. – 202 с.
1166. Стародубець Г. М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940–серпень 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Г. М. Стародубець. – Чернівці, 2001. – 21 с.
1167. Стародубець Г. М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940–серпень 1943 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Стародубець Г. М. – Тернопіль, 2001. – 196 с.

1168. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943–початок 1946 років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. М. Стародубець. – Чернівці, 2007. – 38 с.
1169. Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1954 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Стасюк О. Й. – Л., 2004. – 208 с.
1170. Стельникович С. В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / С. В. Стельникович. – К., 2008. – 20 с.
1171. Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / С. В. Стельникович. – К., 2016. – 40 с.
1172. Степанов Л. С. Коммунистическое подполье и массовая антифашистская борьба трудящихся Ровенщины (июнь 1941–февраль 1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Степанов Л. С. – К., 1968.
1173. Стрельцов О. А. Житомирская область во время немецко-фашистской оккупации в 1941–1943 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Стрельцов О. А. – К., 1947.
1174. Сугацька Н. В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2006. – 20 с.
1175. Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Сурмач О. І. – Львів, 2001. – 187 с.
1176. Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Сурмач О. І. – Львів, 2001. – 187 с.
1177. Суровцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.А. Суровцев. – Чернівці, 2006. – 23 с.
1178. Тканко О. В. Партизанское движение на Закарпатской Украине в Великой Отечественной войне: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Тканко О. В. – К., 1949.
1179. Трепачова О. Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Трепачова О. Д. – Дніпропетровськ, 2010. – 215 с.

1180. Тронько П. Т. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Тронько П. Т. – М., 1950.
1181. Турба М. М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / Н.Н. Турба. – Одеса, 1998. – 17 с.
1182. Федченко П. М. Партизанское движение на Львовщине в период Великой Отечественной войны (июнь 1941–июль 1944 г.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Федченко П. М. – Львов, 1954.
1183. Филиппов В. К. Взаимодействие военных советов Воронежского фронта с партизанскими формированиями, местными органами власти в ходе освобождения Левобережной Украины (1943 г.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.01 / Филиппов В. К. – К., 1993. – 163 с.
1184. Филоненко М. И. Психологическая война немецко-фашистских войск против частей Красной Армии и населения временно оккупированных территорий в годы Великой Отечественной войны: на материалах Воронежской области. 1942–1943 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Филоненко М. И. – Воронеж, 2006. – 208 с.
1185. Фостій І. П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. П. Фостій. – Чернівці, 2005. – 23 с.
1186. Халепо Т. И. Борьба украинского народа против гитлеровской политики порабощения и уничтожения советского населения на временно оккупированной территории (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Халепо Т. И. – К., 1948. – 217 с.
1187. Хлякин А. О. История рейдового соединения партизанских отрядов Сумской области под командованием Я. И. Мельника: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Хлякин А. О. – К., 1953.
1188. Холоденин О. Д. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор борьбы трудящихся Сталинской области против немецких захватчиков (октябрь 1941–сентябрь 1943 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Холоденин О. Д. – К., 1956.
1189. Цвелих Т. И. Комсомольская подпольная организация «Молодая гвардия» и значение ее деятельности для воспитания советской молодежи: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Цвелих Т. И. – К., 1949. – 186 с.
1190. Цегельський З. Б. Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941–1944 гг.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Цегельський З. Б. – К., 1954.
1191. Чайковский А. С. Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной

- территории СССР 1941–1944 гг. (На материалах Украинской ССР): автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра ист. наук / А. С. Чайковский. – К., 1991. – 36 с.
1192. Чистилинов В. В. Деятельность Коммунистической партии по руководству подпольной борьбой трудящихся северо-западных областей УССР против фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / В. В. Чистилинов. – М., 1979.
1193. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. О. Шайкан. – Донецьк, 2006. – 41 с.
1194. Шайкан В. А. КПСС – організатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Шайкан В. А. – Днепропетровск, 1989. – 241 с.
1195. Шапа П. К. Форсирование Днепра и освобождение столицы Украины – Киева: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Шапа П. К. – К., 1948.
1196. Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ, 2013. – 20 с.
1197. Шиловост П. С. Большевикское подполье и партизанское движение на Черниговщине в борьбе против немецко-фашистских захватчиков (июнь–декабрь 1941 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Шиловост П. С. – К., 1949.

Електронні ресурси

1198. Акт відновлення Української Держави: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Акт_відновлення_Української_Держави
1199. Бігун І. Голандці в УПА. Як втікачі з концтабору знайшли прихисток у повстанців / І. Бігун // Історична правда. – 2013. – 17 липня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/17/130834/>
1200. Білас В. Омелян Ковч – священник концтабору Майданек / В. Білас // Історична правда. – 2010. – 21 грудня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/>
1201. Веденєєв Д. Микола Кузнецов, він же Пауль Зібєрт. Посмертна доля агента «Пуха» / Д. Веденєєв // Історична правда. – 2012. – 29 березня:

- [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/03/29/78736/>
1202. В'ятрович В. Повстанський Гаврош Мандик Хасман / В. В'ятрович // Історична правда. – 2011. – 8 червня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/41955/>
1203. В'ятрович В. Польсько-українські стосунки в 1940-х. Пропозиція історичної дискусії / В. В'ятрович // Історична правда. – 2012. – 12 грудня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/12/103432/>
1204. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти / В. В'ятрович: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/article/2757/>
1205. Гогун А. Евреи в советском партизанском движении Украины в годы Второй мировой войны / А. Гогун: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub16.html>
1206. Гогун А. Евреи в борьбе за независимую Украину / А. Гогун, А. Вовк: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub07.html>.
1207. Даниленко В. П. Партизанское движение и подполье Киевщины в годы II-й мировой войны (коллекция архивных документов) / В. П. Даниленко: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.eastview.com/docs/CM790955_Rus.pdf
1208. Данилець Ю. Діяльність православних монастирів на Закарпатті в часи угорської окупації (1939–1944) / Ю. Данилець: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/danylec_monastyr.htm
1209. Данилець Ю. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938–1944 рр. / Ю. Данилець: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/danylec_porov.htm
1210. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>
1211. Єзерська І. Ніл Хасевич. Людина, яка створила візуальний образ УПА / І. Єзерська // Історична правда. – 2011. – 4 березня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28939/>
1212. Забілий Р. Осип «Боксер» Хома: моряк і чемпіон з боксу, який став командиром УПА / Р. Забілий // Історична правда. – 2011. – 15 лютого: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/15/24576/>
1213. Зашкільняк Л. Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку XXI століття / Л. Зашкільняк // *Row-szechny Zjazd Historyków Polskich. Kraków, 15-18 września 2004 r.* –

- С. 1–18: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaszkilniak.pdf>
1214. Іванущенко Г. «Будьте в деле О.У.Н. безпощадны...», або хто здав Гестапо українське підпілля на Сумщині в 1942 році? / Г. Іванущенко // Сумський історичний портал: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovojivijni-bojovi-diji-okupatsiji-rukhoporu/item/396-budte-v-dele-oun-bezposhchadny-abo-khto-zdav-hestapo-ukrainske-pidpillia-na-sumshchyni.html>
1215. Іванущенко Г. Націоналістичне підпілля на Роменщині в роки II Світової війни / Г. Іванущенко // Сумський історичний портал. – 2011. – 10 листопада: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/>
1216. Іванущенко Г. Семен Сапун – керівник підпілля ОУН на Сумщині / Г. Іванущенко // Український визвольний рух. – № 15. – Львів, 2011. – С. 215–228: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovojivijni-bojovi-diji-okupatsiji-rukhoporu/item/43-semen-sapun-kerivnyk-pidpillia-oun-na-sumshchyni.html>
1217. Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження) / Г. Іванущенко // Історична правда. – 2011. – 18 січня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/16197/>
1218. Клявець Р. Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу / Р. Клявець // Історична правда. – 2011. – 5 грудня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/12/11/140386/view_print/
1219. Корогодський Ю. Єврейські діти митрополита Андрея Шептицького / Ю. Корогодський // Історична правда. – 2010. – 26 листопада: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/26/6501/>
1220. Матіос М. Омелян Ковч і Еміль Клугман у час людинонелюбства / М. Матіос // Історична правда. – 2011. – 8 грудня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/8/64486/>
1221. Матох В. Лесные братья: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.szlachta.io.ua/s5179>
1222. Панченко О. Зв'язкова генерала Шухевича. Доля і чин Галини Дидик / О. Панченко // Українська правда. – 2012. – 9 квітня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/9/77857/>
1223. Патриляк І. Життєвий простір підпілля / І. Патриляк // День. – 2011. – 29 листопада: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/ivan-patrilyak/>
1224. Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины / Ш. Спектор: [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yadvashem_studies/spector.pdf
1225. Щупак І. Я. Українці – рятувальники євреїв під час Голокосту / І. Щупак: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/274/34_13.pdf
1226. Ющенко К. Радіостанція УПА «Афродита»: «Ви чуєте голос вільної України...» / К. Ющенко // Історична правда. – 2011. – 11 червня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/11/41933/>.
1227. <http://ualibrary.net/59-napisannya-slv-razom-okremo-y-cherez-defs.html>

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН	– Академія наук
АК	– Армія Крайова
АПЦ	– Автономна православна церква
ДАДО	– Державний архів Дніпропетровської області
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАКрО	– Державний архів Кіровоградської області
ДКО	– Державний комітет оборони
КП(б)У, компартія	– Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
ЛКСМУ	– Ленінська комуністична спілка молоді України
м.	– місто
Міськком	– міський комітет
НАН України	– Національна академія наук України
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
ОУН-Б	– Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН-М	– Організація українських націоналістів (мельниківців)
Райком	– районний комітет
с.	– село
СБ ОУН	– Служба безпеки ОУН
СБУ	– Служба безпеки України

СД	– Служба безпеки гітлерівської Німеччини (нім. Sicherheitsdienst – «таємна служба»)
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УГВР	– Українська головна визвольна рада
УГКЦ	– Українська греко-католицька церква
УПА	– Українська Повстанська Армія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УЧХ	– Український Червоний хрест
УШПР	– Український штаб партизанського руху
ЦК	– Центральний комітет
ЦШПР	– Центральний штаб партизанського руху

Abstract. The monograph for the first time on the basis of a wide range of sources, carried out a comprehensive analysis of the historiography of the anti-fascist resistance movement in Ukraine. The work covers the years 1945–2015 the scientific literature, which examined the struggle of the Soviet underground and partisan units, the antifascist aspect of the OUN and UPA, confrontation Nazi invaders from the Polish and Jewish underground organizations and civil resistance of the population. Particular attention is paid to the historical anthropology and historical psychology.

This historiographical process divided into two periods: the Soviet (1945–1991) and modern (1992–2015). Within these periods shows the achievements of Ukrainian scientists in the study of the problem, the characteristics of scientific research at various stages, designated future challenges facing historical science.

The book is intended for researchers, teachers, students and anyone interested in the history of the World War II.

Для нотаток

Наукове видання

Слободянюк Микола Анатолійович

Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми

Монографія

Редактор *І. С. Накашидзе*

Комп'ютерна верстка *О. М. Гончаренко*

Обкладинка *Misheal_D*

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 28,75.

Тираж 300 пр. Зам. № 003/17

Видавництво «Герда», 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 60
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 397 від 03.04.2001 р.

ISBN 978-617-7097-65-4

